श्रीमत्कविकुलतिलक-

श्रीमद्वादिराजतीर्थश्रीमत्पूज्यचरणविरचिता

युक्तिमल्लिका

गुणसौरभम्

श्रीसत्यप्रमोदतीर्थश्रीचरणविरचितया

विवृत्या

समलंकृतम्

सम्पादक :- केशव श्रीनिवासाचार्य कट्टि

प्रकाशक :- सत्यध्यान रामाचार्य कट्टि

सत्याभिज्ञविद्यापीठ, बेंगलूर-४.

१९८७

श्रीमत्कविकुलतिलक-

श्रीमद्वादिराजतीर्थश्रीमत्पूज्यचरणविरचिता

युक्तिमल्लिका

गुणसौरभम्

श्रीसत्यप्रमोदतीर्थश्रीचरणविरचितया

विवृत्या

समलंकृतम्

सम्पादक :– केशव श्रीनिवासाचार्य कट्टि

प्रकाशक :– सत्यध्यान रामाचार्य कट्टि

सत्याभिज्ञविद्यापीठ, बेंगलूर–४.

१९८७

प्रकाशकः

कार्यदर्शी

श्रीसत्याभिज्ञविद्यापीठम्,

बेंगलूर–४

प्राप्तिस्थानम्

सत्यध्यान रा. कट्टी

16, उत्तरादिमठ मार्गः

शंकरपुरम्, बेंगलूर–४

Available at:

Satyadhyana R. Katti,

16, Uttaradi Mutt Road,

Shankarpuram Bangalore-4

मूल्यम् ३० रूप्यकाणि

मुद्रकः

धनंजय बा. वरखेडकर

सुधामुद्रणमन्दिरम्, उत्तरादिमठीयावारः

शंकरपुरम्, बेंगलूर–५६०००४.

॥ श्रीदिग्विजयरामो विजयते ॥

अनुग्रहाशंसनम्

अस्माकं प्रियशिष्येण कट्टीत्युपाह्वयेन श्रीनिवासाचार्यतनूजेन केशवेन, स्वकुमारस्य दिवङ्गतस्य रघूत्तमस्य स्मरणार्थं ग्रन्थोऽयं मुद्राप्य प्रकाशितः ।

तेन ग्रन्थस्यास्याध्येतारोऽध्यापकाश्च तं कुमारं सानुग्रहं स्मरिष्यन्ति इति नात्र वक्तव्यमस्ति ।

संप्रार्थयामहे अस्मदुपास्यं श्री भारतीरमणहन्मण्टपसमधिष्ठितं श्रीजानकीजानिं श्रीमूलरामचन्द्रं यत्कुमारमेनं तत्कुटुम्बं च ज्ञानभक्तिवैराग्यवितरणेन समनुगृह्णीयादिति ।

श्रीमदुत्तरादिमठाधीशाः

श्री १००८ श्रीसत्यप्रमोदतीर्थश्रीचरणाः ।

श्री १००८ श्रीमद्वादिराजतीर्थश्रीमत्पूज्यचरणाः

कामधेनुर्यथापूर्वं सर्वाभीष्टफलप्रदा ।
तथा कलौ वादिराजश्रीपादोऽभीष्टदः सताम् ॥

श्री १००८ श्री सत्याभिज्ञतीर्थश्रीपादाः

सत्प्रज्ञतीर्थोद्भवमच्युताङ्घ्रिश्रितं प्रपन्नालिभवार्तिशोषम् ।

शुद्धं विनिद्रं सदभिज्ञपादपद्मं भजे ज्ञानसुधासमृद्धम् ॥

श्री १००८ श्री सत्यप्रमोदतीर्थश्रीपादाः

श्रीसत्याभिज्ञतीर्थाङ्घ्रिसेवासम्प्राप्तवैभवान् ।
श्रीसत्यप्रमोदतीर्थार्यान्गुरून्वन्दे निरन्तरम् ॥

॥ श्रीदिग्विजयरामो विजयते ॥

प्रास्ताविकं किञ्चित्

सुविदितमेवैतद्विदुषां यच्छ्रीवादिराजतीर्थश्रीचरणाः सतां समभीप्सितवितरणे दूरादधरीकृतसुरधेनवः समतिक्रान्तसुरतरवश्च सर्वशः संशोभन्त इति । तैरेतैर्महात्मभिर्विरचिताया गुरुभावप्रकाशिकाद्यनर्घप्रबन्धमणिमञ्जुमालायाः श्रीहयग्रीवचरणनलिनयुगलसमर्पिताया मध्यरत्नायितो विद्योतते युक्तिमल्लिकाख्योऽपूर्वो ग्रन्थवरः । अस्या युक्तिमल्लिकालतायाः प्राणपतिसिद्धान्तमहातरुसमाश्रिताया प्राणेश्वरप्रणयिनी भारतीदेव्येवाभिमानिनीति विज्ञायते । तथा हि, श्रीसुरोत्तमतीर्थाः सौरभसर्वस्वनिवेदनश्लोकव्याख्यानावसरे वर्णयन्ति । 'भारतीकृपयाऽस्य ग्रन्थस्य कृतत्वाद्ग्रन्थाभिमानिन्या तयैव तं परिच्छेदार्थं हरावर्पयति' इति ।

तत्र पञ्चसु सौरभेष्वाद्यं गुणसौरभं विष्णोः सर्वगुणोदीर्णतां सद्युक्तिभिः संस्थापयति । तदङ्गतया अद्वैत-चार्वाक-जैन-बौद्ध-तार्किक-प्राभाकरादिकुसमयान्निरस्यति । अनादिष्वपि वर्णेषु क्रमं व्युत्पाद्य प्रामाण्यस्वतस्त्वं च प्रतिपाद्य वेदानामपौरुषेयत्वं प्रामाण्यं चोपपादयति । वेदवाक्येषु मुखतः प्रतीयमानं विरोधं परिहृत्यैकवाक्यताऽऽपादनेन विष्णोर्गुणोत्कर्षे महातात्पर्यमवधारयति । न केवलमेतावत् । बुधजनमनोहरोऽयं ग्रन्थः सौरभान्तरप्रमेयजातमपि गन्धवहस्य वायोः प्रेरणानुग्रहेण तत्र तत्रासिन्नेव सौरभे संयोजयति । तदुक्तं ग्रन्थकारैरेव,

'अतो विचारवातोऽयं सौरभं सौरभान्तरे ।
संयोजयति तद्ग्रन्थः सोऽयं जनमनोहरः ॥' इति ।

मल्लिकाकुसुमं खलु सुरभिमकरन्देन भ्रमरानमरवरांश्च रञ्जयति । एवं शृङ्गारसाहित्यादिसौरभप्रवाहिणी सिद्धान्तमकरन्दसुधासंस्राविणी चैषा युक्तिमल्लिकावल्ली पामरानपि प्रमोदयति बुधान् प्रबोधयति विबुधांश्च प्रसादयति । एवमीदृश्या युक्तिमल्लिकायाः सुकृतमयः प्रवचनसन्दर्भः कर्मन्दीश्वराणां वन्द्यचरणानां श्रीवादिराजतीर्थश्रीचरणानां वृन्दावनसन्निधावेवास्माभिरलाभीति नूनं आनन्दतुन्दिला वयम् । यत्सत्यमत्रास्मासु तत्कारुण्यपरिपाक एव प्रविलसति ।

न खलु नाभिनन्दामः उडुपि श्रीसोदे मठाधिपतीन् श्रीविश्वोत्तमतीर्थश्रीपादान् येऽस्मानेतत्प्रवचनार्थं सोदेक्षेत्रे चातुर्मास्यव्रतस्वीकारायामन्त्रयामासुः प्रत्यहं समुपस्थाय प्रवचनं समशृण्वन्, तथा प्रवचनप्रतिपादितान्प्रमेयान्प्रबन्धरूपेण निबध्नातुं प्रैरयंश्च । अभिनन्दनीया एव च नूनं उडुपि श्रीशिरूरुमठाधीशाः श्रीलक्ष्मीवरतीर्थश्रीचरणा येऽप्यध्यैयत सादरं समुपस्थिता ग्रन्थवरमिमम् ।

ग्रन्थस्यास्यापूर्वं महिमातिशयं श्रीसुरोत्तमतीर्थास्तट्टीकाकारा एवं वर्णयन्ति—

'यत्राश्रुतचर्चा चर्चाऽस्ति युक्तयश्चाश्रुताः पुरा ।
तन्मूलं सा च टीकेऽयं किं मानुषकृतिर्भवेत्' ॥ इति ।

एवमीदृशस्य गभीरस्य ग्रन्थस्य विवृतिरस्माभिर्यद्व्यधायि तत्केवलं श्रद्धाजाड्याद्धीशुद्धये केवलं, न तु वैदुष्यभ्रान्त्यादिना कथं कथमपीत्यवश्यमत्रावेदयामः । तेन स्खलनेषु सत्स्वपि विदुषां न निन्द्याः स्मः ।

आशास्महे च सुदृढं विवृतिरियमस्मद्रचिता मन्दोपकृतिमावहेदेवेति ।

श्रीमदुत्तरादिमठाधीशाः
श्रीसत्यप्रमोदतीर्थश्रीचरणाः ।

॥ श्रीमद्धनुमद्भीमभध्वान्तर्गतरामकृष्णवेदव्यासात्मक-
लक्ष्मीहयग्रीवाय नमः ॥

अथ युक्तिमल्लिका

भक्त्या स्तुत्या विरक्त्या भजदमलजनौन्नत्यभूत्यर्पकाय
क्षित्यामत्यल्पभूत्येष्वपि कुजनकृतौद्धत्यभूत्याजकाय ।
कर्त्रे धर्त्रेऽथ हर्त्रे हयमुखहरयेऽमुत्र पात्रे नमस्ते
तस्मै कस्मैचिदस्मन्मनसि धृतकथाविस्मृतौ स्मारकाय ॥ १ ॥

॥ श्री दिग्विजयरामो विजयते ॥

श्रीमद्धनुमद्भीमभध्वान्तर्गतरामकृष्णवेदव्यासात्मकलक्ष्मीहयग्रीवाय नमः ॥

राम रामेति रामेति रमे रामे मनोरमे ।
इत्युमायै शङ्करोक्तं मूलरामं सदा भजे ॥ १ ॥

शुद्धं प्रमाणमतुलं परतत्त्वविनिर्णये ।
आनन्दतीर्थो भगवान् प्रदिशेत्सुदृशं मुनिः ॥ २ ॥

यत्कृपालेशमात्रेण पुरुषार्थचतुष्टयम् ।
सुलभं तान्भजे भक्त्या जयतीर्थादिसद्गुरून् ॥ ३ ॥

कामधेनुरिव स्वानां सकलाभीष्टदायकः ।
करुणालुर्वादिराजश्रीपादो मम सुश्रिये ॥ ४ ॥

अस्मद्देशिकपादाब्जं संप्रणम्य यथामति ।
व्याकुर्वे सरसां युक्तिमल्लिकां धीविशुद्धये ॥ ५ ॥

प्राचीना विद्यते युक्तिमल्लिकाविवृतिः परा ।
तदुक्तार्थस्पष्टने मे यतोऽयं क्षम्यतां बुधैः ॥ ६ ॥

ग्रन्थादौ स्वेष्टदेवतास्तुतिनतिरूपं मङ्गलमाचरति भक्त्येति ।

भक्तिरिति लक्ष्म्या अभिधानम् । 'भक्त्यै नमोऽस्तु भवसागरतारकायै' इति प्रयोगात् । भक्त्या सहिताय हयमुखहरये नमः इत्यन्वयः । तेन लक्ष्म्या अपि विष्णुसाहित्येन वन्दनं कृतं भवति । ग्रन्थस्य श्रीकरत्वं च द्योत्यते । भक्त्येतिपदं आवर्तते । स्तुत्या, विरक्त्या, भजदमलेत्यादिना च प्रत्येकमन्वेति । भक्तिपूर्विके एव स्तुतिविरक्ती अभिमतं साधयतः । 'एष मे सर्वधर्माणां धर्मोऽधिकतमो मतः । यद्भक्त्या पुण्डरीकाक्षं स्तवैरर्चेन्नरः सदा' इत्युक्तेः । 'तत्पादसेवारतिरेष नैच्छत्तथाऽपि भोगान्ननु सा विरक्तिः' इति च । एवं भजदमलेत्युक्तं भजनमपि भक्तिसहितमेव सफलम् । 'ये भजन्ति तु मां भक्त्या' इति गीतोक्तेः । एतेन नैर्गुण्यभावनां निगूह्य मुखमात्रतः कृतं "भज गोविन्दं मूढमते" इत्यादिकं परेषां स्तुतिभजनादिकं, तथा जनो नमेन्नापरथेति मत्वा चतुर्थाश्रमस्वीकारेण प्रदर्शितं वैराग्यं च इत्येते अनर्थफलके एवेति ज्ञाप्यते । ते इति अपरोक्षतो निर्देशेन हयग्रीवस्य प्रत्यक्षत्वं, तस्मै इति परोक्षतो निर्देशेन च तस्य साकल्येन अज्ञेयत्वं च बोध्येते ।

अत्र, कर्त्रे धर्त्रेऽथ हर्त्रे इति विशिष्टत्वं, भूत्यर्पकाय औद्धत्यभूत्याजकायेति इष्टत्वं, कथाविस्मृतौ स्मारकाय इति स्वविषयग्रन्थप्रबोधादिसंपादकत्वलक्षणमधिकृतत्वं चेत्येवं हयग्रीवस्य हरेरेव नम्यत्वप्रयोजकधर्माश्च सूचिताः ।

तथा, ग्रन्थस्यास्यानुबन्धचतुष्टयमपि तत्स्मरणस्य महाफलहेतुत्वात् ज्ञाप्यते । हयमुखहरिरेव विषयः । औन्नत्यभूतिलक्षणमोक्ष एव प्रयोजनम् । भक्त्या भजन्तः अमलजनाः सात्विकप्रकृतयः अधिकारिणः । यथायथं संबन्ध इति ।

कर्त्रे धर्त्रेऽथ हर्त्रे इत्यादिना हरेर्जगज्जन्मादिकर्तृत्वं लक्षणं, कर्तृत्वाद्युक्त्या विमतं सकर्तृकं कार्यत्वादित्यादियुक्तयः प्रमाणानि चोपदर्शितानि । तेन तन्नमनोपपादकं तत्स्वरूपनिर्धारणं च कृतं द्रष्टव्यम् ।

गुणिनिष्ठगुणाभिधानार्थकस्तुत्येतिपदेन, भूत्यर्पकत्व-कुजननिरासकत्व-जन्मादिहेतुत्वप्रभृतिगुणानुवर्णनेन, आहरति सर्वान् गुणान् इति व्युत्पत्त्या गुणपूर्त्यभिधायिहरिपदेन च गुणसौरभप्रमेयं संग्रहेण निरूपितम् । हरौ दोषारोपं कुर्वद्भिः कुजनैः कृतानां कुसमयानां औद्धत्यनिमित्तयुक्त्याभास-त्याजनेन निरासकत्वोक्त्या शुद्धिसौरभार्थः सङ्क्षिप्याभिहितः । अमलजनाः कुजनाः, अत्यल्पभक्ताः इत्यादिवर्णनेन भेदसौरभसारः संदर्शितः । असतः शशविषाणादेः सृष्ट्याद्यनुपपत्तेः, जगत्स्रष्टृत्वाद्यभिधानेन विश्वसौरभप्रति-पाद्यार्थः सङ्क्षेपेण प्रतिपादितः । औन्नत्यभूत्यर्पकायेति मुक्तिप्रदत्वोक्त्या फलसौरभप्रमेयं संगृहीतम् ॥ एवं सङ्क्षिप्य सर्वशास्त्रार्थवर्णनेन तत्प्रपञ्च-जिज्ञासाऽध्येतॄणामुत्पादिता भवति ॥ १ ॥

पारं भवाख्यजलधेर्भुवनैकसारं स्वैरं कृतोरुविधवेदपथप्रचारम् ।
आरंजितामरजनं सुखचिच्छरीरं धीरं स्मरामि हृदि सत्यवतीकुमारम् ॥२॥

पारमिति । भवाख्यजलधेः अनाद्यज्ञानात् पारयति स्वभृत्यान् इति पारः तम् । तदुक्तं 'अनाद्यज्ञानपाराय नमो वरवराय ते' इति । यद्वा पारः मोक्षः, तं ददातीति पारः मोक्षदः तम् । यथोक्तं 'ज्ञानिनां मोक्षदश्च सः' इति । पारदे पारव्यपदेशः अन्नदेऽन्नव्यपदेशवत् । अथवा 'पार्यते सर्वमन्यैर्न यत्पार्यते' इत्युक्तदिशा इतरैः अशक्ये भवोत्तारणे समर्थतया पारः तम् । स्वैरं स्वरूपप्रज्ञया स्वेच्छया एव । न तु परोपदेशमपेक्ष्य वा परप्रेरणया वा । कृतः उरुविधानां वेदपथानां उरुविधः प्रचारः येन स तम् । चतुर्णां वेदानां विभागः तन्निर्णायकसूत्रप्रणयनं च । पञ्चमवेदानां इतिहास-पुराणानां निर्माणम् । सर्वेषां साक्षादुपदेशः संप्रदायप्रवर्तकत्वं च ।

सत्यवत्याः कुत्सितं संसारं मारयतीति कुमारः । तेन सुखचिच्छरीर-इत्येतेन न विरोधः ॥ २ ॥

भक्तिरिति लक्ष्म्या अभिधानम् । 'भक्त्यै नमोऽस्तु भवसागरतारकायै' इति प्रयोगात् । भक्त्या सहिताय हयमुखहरये नमः इत्यन्वयः । तेन लक्ष्म्या अपि विष्णुसाहित्येन वन्दनं कृतं भवति । ग्रन्थस्य श्रीकरत्वं च द्योत्यते । भक्त्येतिपदं आवर्तते । स्तुत्या, विरक्त्या, भजदमलेत्यादिना च प्रत्येकमन्वेति । भक्तिपूर्विके एव स्तुतिविरक्ती अभिमतं साधयतः । 'एष मे सर्वधर्माणां धर्मोऽधिकतमो मतः । यद्भक्त्या पुण्डरीकाक्षं स्तवैरर्चेन्नरः सदा' इत्युक्तेः । 'तत्पादसेवारतिरेष नैच्छत्तथाऽपि भोगान्ननु सा विरक्तिः' इति च । एवं भजदमलेत्युक्तं भजनमपि भक्तिसहितमेव सफलम् । 'ये भजन्ति तु मां भक्त्या' इति गीतोक्तेः । एतेन नैर्गुण्यभावनां निगूह्य मुखमात्रतः कृतं "भज गोविन्दं मूढमते" इत्यादिकं परेषां स्तुतिभजनादिकं, तथा जनो नमेन्नापरथेति मत्वा चतुर्थाश्रमस्वीकारेण प्रदर्शितं वैराग्यं च इत्येते अनर्थफलके एवेति ज्ञाप्यते । ते इति अपरोक्षतो निर्देशेन हयग्रीवस्य प्रत्यक्षत्वं, तस्मै इति परोक्षतो निर्देशेन च तस्य साकल्येन अज्ञेयत्वं च बोध्येते ।

अत्र, कर्त्रे धर्त्रेऽथ हर्त्रे इति विशिष्टत्वं, भूत्यर्पकाय औद्धत्यभूत्याजकायेति इष्टत्वं, कथाविस्मृतौ स्मारकाय इति स्वविषयग्रन्थप्रबोधादिसंपादकत्वलक्षणमधिकृतत्वं चेत्येवं हयग्रीवस्य हरेरेव नम्यत्वप्रयोजकधर्माश्च सूचिताः ।

तथा, ग्रन्थस्यास्यानुबन्धचतुष्टयमपि तत्स्मरणस्य महाफलहेतुत्वात् ज्ञाप्यते । हयमुखहरिरेव विषयः । औन्नत्यभूतिलक्षणमोक्ष एव प्रयोजनम् । भक्त्या भजन्तः अमलजनाः सात्विकप्रकृतयः अधिकारिणः । यथायथं संबन्ध इति ।

कर्त्रे धर्त्रेऽथ हर्त्रे इत्यादिना हरेर्जगज्जन्मादिकर्तृत्वं लक्षणं, कर्तृत्वाद्युक्त्या विमतं सकर्तृकं कार्यत्वादित्यादियुक्तयः प्रमाणानि चोपदर्शितानि । तेन तन्नमनोपपादकं तत्स्वरूपनिर्धारणं च कृतं द्रष्टव्यम् ।

गुणिनिष्ठगुणाभिधानार्थकस्तुत्येतिपदेन, भूत्यर्पकत्व-कुजननिरासकत्व-जन्मादिहेतुत्वप्रभृतिगुणानुवर्णनेन, आहरति सर्वान् गुणान् इति व्युत्पत्त्या गुणपूर्त्यभिधायिहरिपदेन च गुणसौरभप्रमेयं संग्रहेण निरूपितम् । हरौ दोषारोपं कुर्वद्भिः कुजनैः कृतानां कुसमयानां औद्धत्यनिमित्तयुक्त्याभासत्याजनेन निरासकत्वोक्त्या शुद्धिसौरभार्थः सङ्क्षिप्याभिहितः । अमलजनाः कुजनाः, अत्यल्पभक्ताः इत्यादिवर्णनेन भेदसौरभसारः संदर्शितः । असतः शशविषाणादेः सृष्ट्याद्यनुपपत्तेः, जगत्स्रष्टृत्वाद्यभिधानेन विश्वसौरभप्रतिपाद्यार्थः सङ्क्षेपेण प्रतिपादितः । औन्नत्यभूत्यर्पकायेति मुक्तिप्रदत्वोक्त्या फलसौरभप्रमेयं संगृहीतम् ॥ एवं सङ्क्षिप्य सर्वशास्त्रार्थवर्णनेन तत्प्रपञ्चजिज्ञासाऽध्येतॄणामुत्पादिता भवति ॥ १ ॥

पारं भवाख्यजलधेर्भुवनैकसारं स्वैरं कृतोरुविधवेदपथप्रचारम् ।
आरंजितामरजनं सुखचिच्छरीरं धीरं स्मरामि हृदि सत्यवतीकुमारम् ॥२॥

पारमिति । भवाख्यजलधेः अनाद्यज्ञानात् पारयति स्वभृत्यान् इति पारः तम् । तदुक्तं 'अनाद्यज्ञानपाराय नमो वरवराय ते' इति । यद्वा पारः मोक्षः, तं ददातीति पारः मोक्षदः तम् । यथोक्तं 'ज्ञानिनां मोक्षदश्च सः' इति । पारदे पारव्यपदेशः अन्नदेऽन्नव्यपदेशवत् । अथवा 'पार्यते सर्वमन्यैर्न यत्पार्यते' इत्युक्तदिशा इतरैः अशक्ये भवोत्तारणे समर्थतया पारः तम् । **स्वैरं** स्वरूपप्रज्ञया स्वेच्छया एव । न तु परोपदेशमपेक्ष्य वा परप्रेरणया वा । कृतः उरुविधानां वेदपथानां उरुविधः प्रचारः येन स तम् । चतुर्णां वेदानां विभागः तन्निर्णायकसूत्रप्रणयनं च । पञ्चमवेदानां इतिहासपुराणानां निर्माणम् । सर्वेषां साक्षादुपदेशः संप्रदायप्रवर्तकत्वं च ।

सत्यवत्याः कुत्सितं संसारं मारयतीति कुमारः । तेन सुखचिच्छरीर-इत्येतेन न विरोधः ॥ २ ॥

यत्पूर्वं त्वमपूर्वसिन्धुमतरस्सद्वन्द्य मध्वाचला-
दुद्यातश्शतयोजनं परमदश्शंसन्ति सन्तः क्षितौ ।
चित्रं जैत्र भवच्चरित्रमधुना यद्वेदवार्धिं तर-
न्नित्यं कोटिसहस्रयोजनमपि त्वं राजवद्राजसे ॥ ३ ॥

यत्पूर्वमिति । वायोः अवतारत्रयेऽपि सिन्धुतरणलक्षणं महिमानं, तत्रापि उत्तरोत्तरत्रातिशयेन चित्रचरित्रत्वं च वर्णयति । सद्भिः गरुडशेषादिभिः वन्द्यः इति वा, सन् स्वातन्त्र्यात्सच्छब्दवाच्यः श्रीपतिरेक एव वन्द्यो यस्येति वा सद्वन्द्यः । **पूर्वं** त्रेतायाम् । **अपूर्वसिन्धुं** दक्षिणसमुद्रम् । अचलात् ल्यब्लोपनिमित्ता पञ्चमी । अचलं रामं नत्वा । सीतान्वेषणे अचलां प्रतिज्ञामारुह्य । अचलं महेन्द्रपर्वतं निष्पीड्य । भीमावतारे । **पूर्वं** द्वापरे । **अपूर्वसिन्धुं** दुरत्ययं कौरवसैन्यसागरम् । शतशब्दो बहुत्ववचनः । 'शब्दो बहुत्ववचनः शतमिती'त्युक्तेः । योजनशब्दः शत्रुसैन्यस्य यथाभागमयनेष्ववस्थित्यात्मकव्यूहपरः । **शतयोजनं** बहुधा व्यूह्य प्रत्यवस्थितम् । **अचलात्** परैर्दुर्भेद्यात् अज्ञातवासात् उद्यातः उत्तीर्णः । मध्वावतारे । **वेदवार्धेः** अपूर्वत्वं इदंपूर्वताशून्यत्वं अनादित्वम् । **नित्यत्वं** वर्णक्रमस्वरैरेकप्रकारत्वम् । **अचलात्** । ल्यब्लोपः । अचलं भाष्यरचनाशपथं कृत्वा । अचलं, देवं वेदव्यासं अभिवन्द्य । अचलात् हैमवतात् बदरिकाश्रमात् उद्यातः । **शतयोजनम्** । शतानि अनन्तानि । योजनानि पदपदार्थयोः संबन्धरूपा योगाः । पदानां अन्विततया योजनानि च यस्य तम् । वेदवार्धेस्तरणं नाम सूत्रानुकूल्येनार्थवर्णनम् । इमं चरित्रमहिमानं न केवलं क्षितौ सन्तः शंसन्ति किं नाम मन्त्रवर्णोऽपि शंसति 'कश्छन्दसां योगमावेद धीरः को धिष्ण्यां प्रतिवाचं पपाद' इति । **कः** भाविचतुर्मुखो मध्व एव वेदानां अनन्तानि योजनानि आवेद इत्याशयः । अत्र राजवद्राजसे इत्यनेन मध्वस्य वेदान्तराज्यचक्रवर्तिनः तिस्रः शक्तयो ध्वन्यन्ते आह्लादनं, तापनं, प्रकाशनं चेति ।

तदुक्तं सुमध्वविजये 'उदयमहिमरोचिश्चक्रवर्ती त्रिशक्तिः' इत्यत्र । सकलसज्जननिकराणामाह्लादकत्वं, अशुभनिकराणां तापकत्वं परापरतत्त्वप्रकाशकत्वं चेति शक्तित्रयं बोध्यम् । यद्वा सर्वत्र हे अपूर्व इति पदच्छेदः । 'प्रापुर्द्विजेन्द्रास्तमपूर्वपूरुषं' इति सुमध्वविजयोक्तेः । सर्वेभ्यो जीवेभ्योऽग्रे जातः अग्र्यः श्रेष्ठश्च । न विद्यते पूर्वः अग्र्यो यस्मादिति विग्रहः । 'अग्रजं यः ससर्जाजमग्र्याकृतिं' इति वचनात् ॥ ३ ॥

व्यासाय भवनाशाय श्रीशाय गुणराशये ।
हृद्याय शुद्धविद्याय मध्वाय च नमो नमः ॥ ४ ॥

व्यासायेति । प्रणतयोः पुनः प्रणामः स्वचिकीर्षितग्रन्थोपजीव्ययोः सूत्रभाष्ययोः कर्तृत्वनिमित्तेन विशेषानुग्रहार्थश्च । **शुद्धविद्यायेति** । गुरुसंसेवनलब्धत्वेन शुद्धा नियतयथार्था प्रलयेऽपि तिरोभावविधुरा विद्या वृत्तिज्ञानमपि यस्य तस्मै । विद्याशब्दस्य यथार्थज्ञानतत्साधनयोर्योगरूढिभ्यां प्रवृत्तिः । शुद्धा अपव्याख्याननिराकरणेन शिष्यचेतसि स्थिरीकृता विद्या ब्रह्ममीमांसादिका येन स तस्मै इति वा । **हृद्याय** समग्रगुरुलक्षणोपेततया शिष्यचेतोनयनाभिनन्दनाय ॥ ४ ॥

श्रीशस्ते सुश्रियं दद्यादायुर्वायुसुतप्रियः ।
भूमिं ते वामनो दद्यादरीन्हन्तु नृकेसरी ॥ ५ ॥

एतद्ग्रन्थस्य श्रोतारं प्रवक्तारं च निर्विघ्नपरिसमाप्तेः फलप्राप्तेश्चानुकूलाभिराशीभिरनुगृह्णाति **श्रीश इति** ॥ **अरीन्** बाह्याभ्यन्तरान् । भूमिं इत्युपलक्षणं अन्नपाने च । **आयुः** 'श्रवणादि विना नैव क्षणं तिष्ठेत्कथञ्चन' इति वायुसुतोपदिष्टरीत्या निरन्तरं सच्छास्त्रविचारे परिनिष्ठितं मनः यावदायुरनिशं यत्र भवेत्तादृशं आयुः दद्यात् । ते ते इति वीप्सया आशिषां

फलाव्यभिचारमभिप्रैति । सुश्रियं शोभनां ज्ञानभक्तिवैराग्यलक्षणां सम्पदम् ॥ ५ ॥

न वित्तैरुन्मत्ता न च कुहकदुर्मन्त्रबलिनो
न वा मिश्रैर्मिश्रा न च कुजनसाचिव्यसहिताः ।
न दुश्शास्त्रं शस्त्रं विरसमुपजीव्योद्धतधियो
हयग्रीवं देवं वयमिममुपास्येव कृतिनः ॥ ६ ॥

स्वस्य कृतित्वप्रयोजकं हयग्रीवोपासनमेव नान्यदिति प्रतिजानीते **न वित्तैरिति ।**

हयग्रीवस्य मध्वस्य (विद्यानिधिगुरोर्गुरोः) वाण्या विद्यागुरोर्गुरोः ।
कृपया वादिराजोऽहं रचये युक्तिमल्लिकाम् ॥ ७ ॥

वाण्याः एतद्ग्रन्थाभिमानिन्याः । कृपया निमित्तेन, कृपातिशयोद्देशेन च । तेन रचये इति आत्मनेपदोपपत्तिः । वाण्या ग्रन्थाभिमानित्वं च विष्णौ सौरभसर्वस्वनिवेदयितृत्वेनाग्रे वक्ष्यते । युक्तयो मल्लिका इव बुधजन-मनो वासयन्त्यो यस्यां सा ताम् ॥ मध्वमतवल्ल्या नामेदम् ॥ ७ ॥

बौद्धजैनागमौ पूर्वपक्षौ सर्वागमस्य हि ।
ततः परस्ताज्जातेषु मतेषु च यथाक्रमम् ।
पूर्वः पूर्वः पूर्वपक्षो यावन्मध्वमतोदयः ॥ ८ ॥
अन्ते सिद्धस्तु सिद्धान्तो मध्वस्यागम एव हि ।
निर्णेतुं शक्यते युक्तायुक्तपक्षविमर्शिभिः ॥ ९ ॥
अ(त)स्मादुत्तरपक्षोऽन्यो यस्मान्नाद्यापि दृश्यते ।
तस्मात्स एव सिद्धान्त इति निश्चित्य चेतसा ॥ १० ॥
अवलम्ब्य मतं सर्वोन्नतं श्रुतिपुरस्कृतम् ।
मयेत्थं युक्तिरुचिना क्रियते युक्तिमल्लिका ॥ ११ ॥

मध्वस्यागमादितरे जैनाद्याः सर्वेऽपि प्रमाणबहिष्कृताः अत एव दूष्याः पूर्वपक्षाः । साधकप्रमाणत्रयसहिततया निष्पन्नत्वेन अन्ते सिद्ध एव योगरूढ्या सिद्धान्तपदवाच्यः । तादृशश्च मध्वागम एव । न हि प्रमितस्य कालत्रयेऽपि तस्य दूषणं संभवति । इतरेषु तु सिद्धान्तशब्दः पारिभाषिकः । तस्मात् मध्वागममवलम्ब्यैवैतद्ग्रन्थस्य प्रवृत्तिरित्याह चतुर्भिः बौद्धेत्यादिना ॥८–११॥

त्वं चण्डालः पशुर्म्लेच्छश्चोरो जारः खरः कपिः ।
कुण्डो गोलक इत्याद्या या निन्दा लोकसंमताः ।
तास्सर्वास्सर्वजीवैक्यवादे स्युर्हि परात्मनि ॥ १२ ॥

परप्रमेये मायावादस्य भगवन्निन्दात्मकत्वं द्योतयति **त्वं चण्डाल इति** ॥ "परदारेषु जायेते तौ सुतौ कुण्डगोलकौ । पत्यौ जीवति कुण्डः स्यात् मृते भर्तरि गोलकः" ॥ मनु० ॥ १२ ॥

ब्रह्मैव हीनयोनीस्ताः प्राप्य स्वेनैव पाप्मना ।
संसरेच्चेदियं सर्वा गाली कस्य गले वद ॥ १३ ॥

ननु चिदैक्यवादे कथमिदं दूषणमित्यत आह **ब्रह्मैवेति** ॥ चिदैक्यस्य नित्यसिद्धत्वेन न तच्छास्त्रसिद्धान्तः संभवति । नापि निर्विशेषतया ज्ञातृज्ञेय-रहितस्य ब्रह्मणस्तन्मते ज्ञानरूपचिदात्मकता घटते । अतो जीवैक्यमेव ब्रह्मणः परेण शास्त्रार्थतया एष्टव्यम् । तेनोक्ता सर्वा गाली ब्रह्मणः स्यादेवेति भावः ॥ १३ ॥

अन्धश्च बधिरो मूकः पंगुः पण्डो विनासिकः ।
इत्याद्या व्यङ्गताहेतोर्या निन्दा लोकसंमताः ।
तास्सर्वाश्च निराकारवादे किं न स्युरीश्वरे ॥ १४ ॥
विद्याविनयहीनस्त्वं निर्दयो निर्व्रतो शुचिः ।
औदार्यधैर्यशौर्याद्यैर्हीन इत्यादिकाश्च याः ॥ १५ ॥

सद्गुणाभावतो निन्दास्तास्तु नैर्गुण्यवादिनाम् ।
मते स्युर्ब्रह्मणि परे सर्वास्सर्वस्य संमताः ॥ १६ ॥

परप्रमेयस्य निराकारत्वनिर्गुणत्वोक्त्या प्राप्तां भगवन्निन्दामाह त्रिभिः ॥ अन्धश्चेत्यादिना ॥ १४–१६ ॥

या च ग्रामतटाकादेरारामादेः कृतस्य हि ।
मिथ्यात्वकथनान्निन्दा मत्सरग्रस्तचेतसाम् ।
सा सर्वा सर्वमिथ्यात्ववादे स्यादेव माधवे ॥ १७ ॥

अपरप्रमेयेऽपि भगवन्निन्दाऽऽत्मकत्वं मायिमतस्य व्यनक्ति **या चेति** ॥ **मत्सरेति** । सत्यजगत्स्रष्टृत्वेन प्राप्तस्योत्कर्षस्यासहनेत्यर्थः । तथोक्तं संग्रहरामायणे 'न मद्वशोऽसाविति चित्ततोदं मात्सर्यमार्या समुदाहरन्ति' इति । एतेन मायावादे कृतघ्नताऽऽख्यो महादोषो व्युत्पादितो भवति ॥ १७ ॥

अज्ञोऽसीति तु या निन्दा सा मायाश्रयतोक्तितः ।
भगवत्युच्यते कर्मबद्धत्वोक्त्या च पापिता ॥ १८ ॥

एकजीववादे प्राप्तां भगवन्निन्दामाह **अज्ञोऽसीति** ॥ १८ ॥

इत्थं विचार्यमाणेऽभूद्यस्मान्मायाविनां मतम् ।
सर्वं च लोकसंमत्या भगवन्निन्दनात्मकम् ॥ १९ ॥

लोकसंमत्येति । लोके पामरः स्वयं गुणदरिद्रोऽपि केनचित् त्वं गुणहीन इत्युक्ते स्वस्य निन्दां कृतां मन्यते । एवं दुर्लक्षणाज्ञोऽपि सन् त्वं व्यज्ञ इति वचने ॥ एवंस्थिते, अनन्तकल्याणगुणाकरस्य भगवतो निर्गुणत्वोक्तिः, चिदानन्दात्मकमङ्गलविग्रहवतो निरवयवत्वोक्तिः इत्यादिकं कथमेव तन्निन्दा न स्यादिति भावः ॥ १९ ॥

अतो मायावादमतान्नाम्नैवातिजुगुप्सितात् ।
भीतोऽहमभजं तत्ववादिनामेव पद्धतिम् ॥ २० ॥

अत इति । दुःशास्त्रश्रवणमात्रस्यापि पातित्यहेतुत्वात् सच्छास्त्राभ्यासस्य पुमर्थसाधनत्वाच्चेत्यर्थः । क्रमेण भीतः, अभजम् इत्युभयत्रान्वयः । तदुक्तं पद्मपुराणे, 'मायावादमसच्छास्त्रं प्रच्छन्नं बौद्धमुच्यते' । इति, 'शृणु देवि प्रवक्ष्यामि तामसानि यथाक्रमम् । येषां श्रवणमात्रेण पातित्यं ज्ञानिनामपी'ति च । ज्ञानिनोऽपि मदादयः अशुभाद्बिभ्यति शुभं च कामयन्ते । तदुक्तं अनुव्याख्याने तृ. च. ६ अधिकरणे 'बिभ्यति स्माशुभान्नित्यं सकामाश्च शुभे सदा' इति । किमुत जिज्ञासवः इति भावः ॥ २० ॥

परस्मात्पूर्वदौर्बल्ये निषेधाद्विधि(च्छ्रुति)बाधने ।
यतो महाऽऽग्रहस्तेषां सर्वेषां विदुषामपि ॥ २१ ॥
तत्पूर्वसर्वराद्धान्तसिद्धार्थानां निषेद्धरि ।
परे च तत्ववादेऽस्मिन्गरीयसि भरो मम ॥ २२ ॥

परस्मादिति ॥ 'पौर्वापर्ये पूर्वदौर्बल्यं प्रकृतिवत्' इति सूत्रम् । अस्यार्थो भाट्टसंग्रहे-- निमित्तद्वयस्य पौर्वापर्ये पूर्वस्य दौर्बल्यमुत्तरेण बाधः । प्रकृतिवत् यथा प्रकृतावाम्नातानां कुशादीनां 'शरमयं बर्हिर्भवति' इति विशेषवचनैः शरादिभिर्बाधस्तथेति । अत्र परस्मात्पूर्वबाधो भाट्टादिभिरङ्गीकृतः । निर्गुणवाक्यात्सगुणश्रुतिबाधं वदता मायावादिना निषेधाद्विधिबाधोऽङ्गीकृतः । इमौ च न्यायौ परिरीत्यैव । एवमपि तत्त्ववादस्योत्तमत्वं सेत्स्यतीत्यभ्युपेत्योदाहृतौ । पूर्वन्यायस्य प्रमोत्तरभ्रमादौ, उत्तरस्य च वैधीहिंसादौ व्यभिचारः स्फुट एव । उक्तश्च न्यायामृते । वस्तुतस्तु, 'द्विविधं बलवत्त्वं चे'त्यादिब्रह्मतर्कोक्तरीत्या प्राबल्यं अवसेयम् ॥ २१ ॥ २२ ॥

तत्परत्वान्निषेद्धृत्वादन्ते सिद्धेः प्रभुस्तुतेः ।
नाम्ना चात्युल्लसन्त्यासीद्वल्ली ते युक्तिमल्लिके ॥ २३ ॥

तत्परत्वादित्यत्र तदितिभिन्नं पदम् । तस्मादित्यर्थः । पञ्चभिर्हेतुभिः सम्बध्यते ॥ २३ ॥

न स्नेहान्न च विस्नेहाद्युक्त्याकृष्टेन केवलम् ।
यतः कृताऽसि तत्तर्करसिकानां मुदे भव ॥ २४ ॥

न स्नेहादिति । यद्यपि स्वमते स्नेहातिशयः परमतेषु च तद्विरुद्धः प्रद्वेषाख्यो विस्नेहश्च वर्तेते एव, तत्पूर्वकमेव च ग्रन्थप्रणयनं, तथापि ब्रह्ममीमांसोक्तयुक्त्यनुगृहीतत्वाननुगृहीतत्वनिमित्ताभ्यामेव तौ, न केवलं रागद्वेषप्रयुक्तौ । ग्रन्थकृतिश्च तद्युक्त्याकृष्टतयैवेत्याशयः ॥ २४ ॥

हृद्यपद्यरसस्निग्धां सद्यो हृद्रोचनोद्यताम् ।
विद्यामद्यानवद्यां मे को द्वेष्टयुद्धतपद्धतिः ॥ २५ ॥

को द्वेष्टीति प्रश्नः । उद्धतपद्धतिरित्युत्तरम् । द्वेष्ट्येव स केवलम् । कथमपि दूषणेऽसमर्थ एव । तदुक्तं 'कटाक्षेणापि वीक्षितुम् । न क्षमन्ते विमतयः' इति ॥ २५ ॥

अधुना विधुना रुद्धं मधु नासीन्मधुव्रत ।
उदिते मुदितेऽब्जे स्याददितेर्विदिते सुते ॥ २६ ॥

एतद्ग्रन्थनलिने निगूढं मकरन्दरसं पिपासूनां अपि अज्ञानावरुद्धतयाऽसमर्थानां मधुव्रतायितानां सतां उत्कण्ठां, सूर्यवदर्थप्रकाशनपरा ज्ञानिनः यथाकालं पूरयेयुरिति अर्थान्तरन्यासमुखेनाशास्ते **अधुनेति** ॥ २६ ॥

तार्णे वौकसि पार्णे वा तापसो भूप सोऽवसत् ।
तिथौ ते तिथिरेतद्वद्विद्वान्क्वागण्यपुण्यदः ॥ २७ ॥

विपक्षे बाधकोक्त्या श्रोतॄनुन्मुखीकरोति **तार्णे इति ॥ तापसः** प्रवचनाख्यतपोनिरतः । तार्णे पार्णे वा ओकसि अवसत् । स्वेन करिष्यमाणस्योपदेशस्य प्रतिफलं धनादिकं नापेक्षते इत्यर्थः । शुश्रूषूणामगण्यपुण्यदः एवंभूतो गुरुः स्वयं अतिथिवत् पूर्वपुण्यात् गृहद्वारमुपनतो यदा तदाऽपि चेद्राजवदैश्वर्यमदेन यः श्रवणविमुख उदास्ते स मन्दभाग्यः शोच्य इति भावः । तदुक्तं 'न चेदिहावेदीन्महती विनष्टिरि'ति ॥ २७ ॥

तुलया मलयाद्र्युत्थचन्दनेनेन्धनं खलः ।
समं समन्तात्कुरुताद्ग्रन्थौ गन्धं करो(तु)ति कः ॥ २८ ॥

तुलयेति । अत्र मलयाद्रिः सदागमाः । चन्दनं मध्वशास्त्रम् । ग्रन्थिः महातात्पर्यम् । गन्धः सर्वोत्तमो विष्णुः । सद्देहस्सुखगन्धश्चेत्युक्तेः । इन्धनं, सदागमबहिष्कृतं विष्णौ तात्पर्यशून्यं मायावादादिकम् । खलः कुसमयी । तथा च विष्णुपूजाङ्गं परमपुमर्थहेतुः चन्दनायितं मध्वशास्त्रम् । अतादृशं इन्धनायितं दुर्गन्धोपेतं समयान्तरम् । तयोः साम्यमाशासानः खल एवेति हृदयम् ॥ २८ ॥

सूक्तिरत्नस्वभावाभा पूज्या त्याज्या न कोविदैः ।
गुणे मणेर्हि मात्सर्यं कार्यं नार्यैः कदाचन ॥ २९ ॥

मणेः उत्तमस्य हरेः । 'मणिर्मुखं प्रधानं चेत्युत्तमस्य वचो भवेदि'त्यभिधानम् । गुणे मात्सर्यं मिथ्यात्वकथनेन अपलापः ॥ २९ ॥

विदुषोऽविदुषोपीष्टा कं जनं रंजयेन्नगीः ।
भ्रमरैरमरैश्चार्थ्यं कुसुमं, (कः पु)कोऽसुमांस्त्यजेत् ॥ ३० ॥

गीः मध्वशास्त्रम् । अविदुषोऽपि रञ्जयेत् बालसङ्घमपि बोधनेन आनन्दयेत् । कुसुमं अनुव्याख्यान-नलिनम् । भ्रमरैः चञ्चरीकचित्तैः । अमरैः जयतीर्थार्यैः । चः अप्यर्थः । अर्थ्यं प्रगुणभावनया सेवितम् । कोऽसुमान् त्यजेत् इत्याक्षेपः । यस्त्यजेत्स गतासुतुल्यः इति ध्वनिः । 'जीवञ्छवो यस्तु न वेद गन्धं' इति भागवतोक्तेः । इदं श्लोकत्रयं मध्वमतवल्ल्यां युक्तिमल्लिकायामपि यथायथमन्वेति ॥ ३० ॥

विद्याऽविद्याविभागज्ञः किमज्ञः प्राज्ञवद्भवेत् ।
अंधस्येन्दूदयेप्यान्ध्यमन्धकारोदयेऽपि हि ॥ ३१ ॥

विद्येति । **विद्या** परापरविषयिणी प्रमा । **अविद्या** भ्रमः । एतयोः **विभागं** विवेकम् । **प्राज्ञवत्** श्रीमध्ववत् । **अज्ञः** पञ्चाख्यातिवादिजनः । नैव जानातीति भावः । **अन्धस्य** एवंविधमिथ्याज्ञानिनः । तत एव **अन्धस्य** अन्धे तमसि निमग्नस्य । **इन्दूदये,** उपलक्षणम्, स्थितिकाले । **अन्धकारोदयेऽपि** महाप्रलये च । **आन्ध्यमेव** न कदाऽपि प्रकाशदर्शनम् । नित्यदुःखमेवेति हृदयम् । ज्ञानमात्रं प्रमैवेति वा भ्रम एवेति वा मन्वानानां तयोर्विभागमपलपतां तम एव परायणमिति ॥ ३१ ॥

गृहीतमर्थं यः पश्चान्न जहाति स वै महान् ।
तृणग्राहीमणिर्मान्यः पौर्णमासीविधुश्शशी ॥ ३२ ॥

गृहीतं वृषभरूपेणाधिगतं **अर्थं** सर्वमूलप्रमेयम् । **पश्चात्** जन्मान्तरेऽपि । **न जहाति** किन्तु टीकाप्रणयनेन बोधयति । **स** जयतीर्थार्यः महान्वै । तदुक्तं 'स्मरन्मुकुन्दाङ्घ्र्युपगूहनं पुनर्विहातुमिच्छेन्न रसग्रही जनः' इति । यद्वा **गृहीतं** उपनतम् । **अर्थं** अप्रमेयमतेः मध्वस्य शास्त्रप्रमेयम् । **पश्चात् जहाति,** विफलधीः त्यजति, स न वै महान् नीच एव । तदुक्तं सुमध्वविजये 'चूर्णकृद्विविधेत्यादिना सदृशोऽस्ति नीचधीरि'त्यन्तेन ॥ अधिगतशास्त्रार्थविस्मरणं महादोष इति भावः ॥ ३२ ॥

गृह्णीयात्तिन्त्रिणीशाखां शिग्रुशाखाग्रहेण किम् ।
जगृहुस्तद्विदो वेदं वादिवाक्यान्यकोविदाः ॥ ३३ ॥

एवमुपयुक्तमुक्त्वा इदानीं गुणसौरभसर्वस्वं समर्थयितुमुपक्रमते । विष्णुस्तद्गुणाश्चातीन्द्रियाः । तत्सिद्धिश्च नित्यं वाक्यमन्तरेण न संभवति । तदुक्तं भगवत्पादैः 'न हि धर्मादिसिद्धिः स्यान्नित्यवाक्यं विना क्वचित्' इति । 'पुंवाक्यं ज्ञापकं न तत्' इति च । धर्मादिकं अपौरुषेयशब्दप्रमाणकं इन्द्रिय-लिङ्ग-पौरुषेयशब्दाप्रमाणकत्वे सति सप्रमाणकत्वात् इति

तदभिप्रेतानुमाने विशेषणासिद्धिं बाधकोक्त्या तावत्परिहरति**गृह्णीयादित्यादिना अतः पुंवाक्यतो धर्मः कथं निर्णीयते** इत्यन्तेन ॥ अयमाशयः ॥ स्वस्वाचार्येष्वाप्तत्वाभिमानेन तत्तद्वाक्यैः धर्मादिसिद्धिमभिलषन् प्रष्टव्यः तत्राप्तत्वं कुतो निश्चीयत इति । यतः विप्रतिपन्नः अनाप्तः पुरुषत्वात् संप्रतिपन्नवदिति तस्मिन्नपि अनाप्तत्वशङ्कयाऽश्वासासंभवात् । निर्दोषत्वेन निश्चितप्रामाण्ये वेदे तु युज्यते आश्वासः इति । तदिदमाह **गृह्णीयादिति** । दृढत्वात्तिन्त्रिणीशाखायास्तदवलम्बिनो यथा न भयं तथा सुस्थिरप्रामाण्यकवेदानुसारिणस्तत्त्ववादिनः । अदृढशिग्रुशाखाऽवलम्बिन इव तु सदोषवादिवाक्यानुसारिणोऽधःपातो नियत इति भावः ॥ ३३ ॥

एकस्य वादिनो वाक्याद्धर्माधर्मव्यवस्थितौ ।
तद्व्यत्यासः कुतो न स्याद्वाक्यैस्तत्प्रतिवादिनाम् ।
बहुत्वेन बलीयांसि वचनानीति मे मतिः ॥ ३४ ॥

'न चाप्तिनिश्चयस्तत्र शक्यते व्यभिचारतः' इति अनुव्याख्यानं विवृण्वान आह **एकस्येति** ॥ पुंवाक्यानि तावदन्योन्यं विरुद्धानि । न हि तेषां सर्वेषां प्रामाण्यं संभवति । वस्तुनो विरुद्धबहुरूपत्वापातात् । नापि यस्य कस्य चिदेकस्य । तद्विरुद्धैर्बहुभिरत एव प्रबलैः प्रतिवादिवाक्यैर्बाधापत्तेः । तथा च नैकस्यापि प्रामाण्यमिति न तेन धर्माधर्मव्यवस्थितिरिति ॥ ३४ ॥

शुष्कतर्कशतो(द्रिक्ता)दर्कास्तैस्तैराप्ततयादृतान् ।
अनेकदर्शनाचार्यान् कथमेको निवारयेत् ॥ ३५ ॥

ननु जिनदर्शनं तर्कसचिवं अनुयायिभिरादृतं च । अत उपपन्नस्तेन धर्माधर्मव्यवस्थितिरित्यत आह **शुष्केति** ॥ जिनोदाहृतास्तर्काः किं मूलप्रमाणाध्यवसितव्याप्तिपक्षधर्मतोपेता उतातथाभूताः । नाद्यः असिद्धेः ।

न द्वितीयः । शुष्कतर्कसाचिव्यस्य सर्वदर्शनसाधारण्यात् । अन्धपरम्परया तैस्तैरनुयायिभिरादृतत्वं तु अप्रयोजकम् । तदिदमाह **शुष्कतर्केति तैस्तैरिति** च ॥ ३५ ॥

असर्वज्ञवचांस्येवं विरुद्धानि परस्परम् ।
न धर्मनिर्णयायालं तत्वज्ञानस्य शङ्कया ।
तेष्वेकस्य न सार्वज्ञमन्यस्येव प्रसिद्ध्यति ॥ ३६ ॥

ननु धर्मोपदेष्टा जिनः सर्वज्ञोऽङ्गीक्रियते । अतो युज्यते तद्वचनेन निर्णय इति चेत् । किं धर्मोपदेष्टारो ये ते सर्वेऽपि सर्वज्ञा इत्यङ्गीकार उत जिन एक एवेति । नाद्यः परस्परं विरुद्धार्थोपदेष्टॄणां सर्वेषां सार्वज्ञासंभवा-दित्याह **असर्वज्ञेति** ॥ नापि जिनस्यैकस्य अदृष्टकल्पनाप्रसङ्गादित्याह **तेष्वेकस्येति** ॥ तदुक्तं तत्त्वनिर्णये 'न च तदर्थत्वेन सर्वज्ञः कल्प्यते' इति 'अन्यत्रादृष्टस्य सर्वज्ञत्वस्य कल्पनम्' इति च ॥ ३६ ॥

क्षित्यादिकर्ता सर्वज्ञो न सर्वस्यापि सम्मतः ।
यस्यासौ सम्मतस्तं च बुद्धो युद्धे जिगीषति ॥ ३७ ॥

वेदेन विना कार्यत्वादिहेतुना सर्वज्ञसिद्धिरेव दुर्घटा उपाधिप्रतिरोध-पराहतेः । किमुत तद्वाक्येन व्यवस्थितिरित्याह **क्षित्यादिकर्तेति** ॥ अस्तु वा सर्वज्ञत्वम् । न तावदेव आप्तिः । किं नाम अविप्रलम्भादिकमपि । न च सर्वज्ञत्वेनैव अविप्रलम्भानुमानम् । बुद्धे व्यभिचारादित्याह **बुद्ध इति** । **जिगीषति** व्यभिचारनिरूपको भूत्वाऽनुमानमाभासीकरोतीत्यर्थः ॥ ३७ ॥

दैत्यान्सविप्रलिप्सुश्चेद्देवांश्चानुजिघृक्षति ।
अधर्ममपि तत्तृप्त्यै धर्मं वक्तीति संशयात् ॥ ३८ ॥

ननु सर्वज्ञस्य बुद्धस्य कथं विप्रलम्भकत्वं तद्धेतुरागद्वेषयोरसंभवात् अतो न तत्र व्यभिचार इत्यतः ज्ञानाङ्कुरसंरक्षणाय योऽयेषु देवेषु रागः

तद्विपरीतेषु दैत्येषु च द्वेषः उपपन्नावेवेति सुस्थो व्यभिचार इत्याह **दैत्यानिति** ॥ ३८ ॥

कथं तदुक्तिमात्राच्च क्रत्वादेस्स्यात्प्रवर्तनम् ।
अतः पुंवाक्यतो धर्मः कथं निर्णीयते वद ॥ ३९ ॥

'न च पौरुषेयेण वाक्येन तत्सिद्धिरि'ति तत्वनिर्णयोक्तिसमर्थनमुपसंहरति **कथमिति** ॥ ३९ ॥

यस्तु युक्त्यैव धर्मस्य निर्णयं वर्णयेद्बुधः ।
लाघवात्स सकृच्छुद्ध्यै पिबेदाचमनोदकम् ॥ ४० ॥
पुनरुक्तत्वयुक्त्या च मन्त्रावृत्तिं परित्यजेत् ।
परोपकारयुक्त्या च गच्छेत्कामातुराङ्गनाम् ॥ ४१ ॥

एवं इन्द्रियलिङ्गपौरुषेयशब्दाप्रमाणकत्वे सतीति पूर्वोक्तहेतौ पौरुषेयशब्दाप्रमाणकत्वे सति इत्येतावदंशस्यासिद्धिं परिहृत्य इन्द्रियाप्रमाणकत्वं अतीन्द्रियस्य धर्मादेः स्फुटमेवेत्युपेक्ष्य लिङ्गाप्रमाणकत्वं विपक्षेऽनेकातिप्रसङ्गप्रदर्शनेन समर्थयति **यस्तु युक्त्यैवेति** ॥ ४० ॥ ४१ ॥

देहबन्धाद्बहिर्जीवान्कुर्यात्कारागृहादिव ।
अनादिनित्या वाग्वाच्या धर्मसिद्ध्यै ततोऽखिलैः ॥ ४२ ॥

एवं च इन्द्रियलिङ्गपौरुषेयशब्दाप्रमाणकत्वे सति सप्रमाणकत्वहेतुना धर्मादिकस्यापौरुषेयशब्दप्रमाणकत्वसिद्धिस्तर्कताण्डवोक्ता निष्प्रत्यूहेत्युपसंहरति **अनादिनित्येति** ॥ ४२ ॥

अस्मदादिकृतं कार्यं व्यर्थं सार्थमनर्थकृत् ।
दृश्यते गेहकुड्यादि केनापि न कृता तु या ॥ ४३ ॥
अनादितः पूर्वपूर्वसंप्रदायबलागता ।
सा तु नार्थं व्यभिचरेत्कर्तृदोषविवर्जिता ।
किं क्वचिन्नावकाशोस्ति नित्याकाशे शरीरिणाम् ॥ ४४ ॥

कार्ये दोषाः कर्तृदोषनिबन्धना इति सामान्यन्यायं व्युत्पादयति **अस्मदादीति** ॥ तस्य प्रकृतोपयोगमाह **केनापीति** । वेदः न अर्थव्यभिचारी अकार्यत्वाद्गगनवदिति अभिप्रेतानुमाने असिद्धिं परिहरति **अनादित इति** । दृष्टान्तो न साध्यविकल इत्याह **किं क्वचिदिति** ॥ ४३ ॥ ४४ ॥

सा च श्रुतिर्भवेदेषा श्रौतवादिप्रवादतः ।
श्रुतिनाम्ना च सर्वैश्च श्रुता या सैव हि श्रुतिः ॥ ४५ ॥

'अपौरुषेयत्वं च स्वत एव सिद्धं वेदकर्तुरप्रसिद्धेः' इति तत्त्वनिर्णयोक्तमाह **सा चेति** ॥ 'श्रुता एवाखिलैः श्रुतेः' इति तदुदाहृतप्रमाणानुरोधेनाह **श्रुतिनाम्नेति** ॥ ४५ ॥

न षड्भिर्दर्शनाचार्यैः कृतो वेदो विचारणे ।
द्वयोरसंमतत्वेन चतुर्णामपि संमतेः ॥ ४६ ॥

वेदोऽपौरुषेयः अप्रमितकर्तृकत्वात् गगनवत् इति तत्त्वनिर्णयोक्तां युक्तिं समर्थयितुं असिद्धिं परिहरति । तत्र शङ्क्यमानः कर्ता षट्सु दर्शनाचार्येष्वन्यतमो वा, तार्किकाभिमतेश्वरो वा इति विकल्प्य नाद्य इत्याह **न षड्भिरिति** ॥ ४६ ॥

नापीश्वरकृतो वेदो भाट्टाद्यैस्त्रिभिरुच्यते ।
येनैकेनोच्यते तेन मुच्यते युक्तिमार्गतः ।
अशरीरस्तदीशस्तां नैव वक्ति कदाचन ॥ ४७ ॥

द्वितीयं निराह **नापीति** ॥ तत्र हेतुमाह **अशरीर इति** ॥ ईश्वरः न वेदकर्ता अशरीरत्वात् इत्यनुमाने असिद्धिं परिहरति **तदीश इति** । तार्किकाभिमत ईश इत्यर्थः । तेन तस्य शरीराङ्गीकारेऽपसिद्धान्तं सूचयति । ॥ ४७ ॥

तत्कर्तृता कथं तस्य नह्यणोश्चोदनादिना ॥
नभोगुणस्यास्य जन्म किं तूच्चारणतस्तव ॥ ४८ ॥
उत्पत्तये व्यक्तये वा शब्दानां सर्ववादिभिः ।
वाच्यैव किल ताल्वोष्ठपुटव्यापारमूलता ॥ ४९ ॥

साध्ये कर्तृत्वं उत्पादकत्वं व्यञ्जकत्वं वा भवतु । पक्षद्वयेऽपि नाप्रयोजको हेतुः अकारणकार्योत्पत्तिरूप-विपक्षेबाधकसद्भावादिति ज्ञापयितुं वाक्यकर्तृत्वं प्रति सशरीरत्वस्य कारणतामाह **उत्पत्तये व्यक्तये वेति ॥** तथा च यदि वेदकर्तृत्वं स्यात् तर्हि सशरीरत्वं स्यादिति हेतूच्छित्तिरुक्ता भवति ॥ ४८ ॥ ४९ ॥

सृष्ट्यादौ निगमस्रष्टुर्न हि देहोऽस्ति भौतिकः ।
किं चेशमूलतामादौ श्रुतीनां न ददर्श सः ॥ ५० ॥

वेदस्रष्टृत्वमपि मूलरूपेश्वरेणैवेति तार्किकमतम् । तथा च लीलाविग्रहसद्भावादशरीरत्वमसिद्धमिति शङ्का गर्भस्रावेणैव निरस्तेत्याह **सृष्ट्यादाविति** ॥ ५० ॥

संदिग्धा कार्यताऽनादौ ततोऽपीशकृता न सा ।
गुणत्वमिव वाक्यत्वं नानित्यत्वप्रयोजकम् ॥ ५१ ॥

विमतं सकर्तृकं कार्यत्वादिति हेतुना सत्प्रतिपक्षं अप्रमितकर्तृकत्वानुमानं इति चेन्न । कार्यत्वसिद्धिः किं प्रत्यक्षतः उत वाक्यत्वानुमानात् अथ ऋचः सामानि जज्ञिरे इति श्रुत्या । नाद्यः सन्दिग्धासिद्धेरित्याह **सन्दिग्धेति** । आकाशगुणत्वाविशेषान्महत्त्वमिव वाक्यत्वं कार्यत्वे न प्रयोजकमिति द्वितीयं निराह **गुणत्वमिवेति** ॥ ५१ ॥

सुष्टुतिं नित्यया वाचा चोदस्वेत्यृग्यतोऽब्रवीत् ।
प्रादुर्भावजनेस्तस्मादृचस्सामानि जज्ञिरे ॥ ५२ ॥

न तृतीयः श्रुतेरन्यार्थपरत्वादित्याह **सुष्टुतिमिति** ॥ ५२ ॥

ऋक्सामादेरभावे प्राग्यज्ञस्सोऽज्ञ कुतोऽभवत् ।
देवास्तेनायजन्तेति पूर्वां श्रुतिमनुस्मर ॥ ५३ ॥

तदेव बाधकोक्त्योपपादयति **ऋक्सामादेरिति** ॥ यज्ञानुष्ठानं प्रति वेदाः कारणम् । अत्र च वेदानां जनेः प्रागेव देवानां यज्ञानुष्ठानं वर्णितम् । यदि जनिरुत्पत्त्यर्थका स्यात् तर्हि कारणस्य कार्यादनन्तर-मुत्पत्तिरुक्ता भवेत् । न च तत्संभवति । अतः प्रादुर्भावार्थकत्व-मेवेति । किं च नित्यया वाचेति स्वयं वेदस्य नित्यत्वं वर्णयन्ती श्रुतिः जनेरुत्पत्त्यर्थकत्वं निरुणद्धीति भावः ॥ ५३ ॥

आदिसर्गेऽप्युपाध्यायः पुत्रेऽध्येतरि केशवः ।
न कर्तोक्तप्रकारेण यज्ञभोक्तृत्वविघ्नवित् ॥ ५४ ॥

कथं तर्हि 'यो ब्रह्माणं विदधाति पूर्वं यो वेदांश्च प्रहिणोति तस्मै' इति वचनमित्यतः उपाध्यायवत्पूर्वसिद्धवेदस्योपदेष्टृत्वमात्रेणेत्याह **आदि-सर्गेऽपीति** ॥ तदुक्तं तर्कताण्डवे 'ईश्वरोऽपि ह्यस्मन्मते महोपाध्याय एवे'ति । सकर्तृकत्वे बाधकान्तरं वक्ति **न कर्तेति** । न केवलं देवानां प्रागुक्तप्राथमिक-यज्ञमात्रानुपपत्तिः किं नाम पौरुषेयेष्विवानाश्वासशङ्कया यज्ञमात्राननुष्ठाने यज्ञभुगिति विष्णुसहस्रनामोक्तयज्ञभोक्तृत्वमहिम्नो भङ्गप्रसङ्ग इत्याह **यज्ञेति** । तदुक्तं तर्कताण्डवे 'एतदप्युक्तं **गौरवदोषेणेति** । बुद्धाद्यागमतुल्यत्वेन विपरीतलक्षणया लाघवदोषेणेत्यर्थः' इति ॥ ५४ ॥

निद्राविद्रावणे यस्य छन्दांसि किल बन्दिनः ।
तं वेदं स कथं कुर्याद् दुर्गास्यात्प्राग्विनिर्गतम् ॥ ५५ ॥

सृष्टेः प्रागेव विद्यमानत्वस्य प्रमितत्वान्न सृष्टिकर्मत्वमित्याह **निद्रेति** ॥ ५५ ॥

यस्या(पश्या)स्ति पुस्तकं हस्ते हयास्यस्य विधेर्गुरोः ।
स च वक्ताऽनादिनित्यसिद्धबुद्धिक्रमाक्रमम् ।
वर्णानां क्रमशून्यानामपि पश्येद्धि सर्वदा ॥ ५६ ॥

हस्ते पुस्तकधारित्वं हयग्रीवस्य पूर्वसिद्धसजातीयवर्णक्रमानुरोधेनैवोच्चारयितृत्वरूपे उपाध्यायत्वे लिङ्गमित्याह **यस्यास्तीति** । अत्र नित्येश्वरबुद्धौ क्रमस्तदचिन्त्यशक्त्या । वर्णेषु बुद्ध्युपाधिकः । नित्यसर्वगतेषु कालिकदैशिकक्रमयोरयोगात् । तदिदमाह **स च वक्तेत्यादिना** ॥ ५६ ॥

नित्येशबुद्ध्युपाधेस्तद्वर्णेष्वौपाधिकः क्रमः ।
मठाकाशघटाकाशक्रमवत्स्यादनादितः ॥ ५७ ॥

नित्यानामपि औपाधिकं क्रमं दृष्टान्तोक्त्या घटयति **घटाकाशेति** । मठाकाशः पूर्वः घटाकाशोऽपर इति तयोः पौर्वापर्यम् । तथा च आकाशस्य नित्यत्वेऽपि उपाध्यवच्छिन्नयोः तत्प्रदेशयोर्यथा क्रमः तथा नित्यानामपि वर्णानां औपाधिकः क्रमो घटते इति भावः ॥ ५७ ॥

उपाधिनित्यतायां तु नित्यताप्यस्य शोभते ।
अनाद्यज्ञानतोऽनादि यथा संसारबन्धनम् ।
यथा वा प्रतिबिम्बात्मा जीवोनादिः श्रुतौ श्रुतः ॥ ५८ ॥

उपाधिनित्यतायां त्विति । तुशब्दः अनित्यतापक्षं व्यावर्तयति । **नित्यता** कूटस्थनित्यता । तथा च नित्येशबुद्ध्युपाधिकः क्रमः कूटस्थनित्यः । अनित्यजीवबुद्ध्युपाधिकस्तु न तथेत्याशयः ॥ निमित्तस्यानादित्वे नैमित्तकस्यापि तथात्वमित्यत्र दृष्टान्तावाह **अनादीति** ॥ नात्र विवदितव्यं प्रमितत्वादित्याह **श्रुताविति** ॥ 'अनादिमायया सुप्तः' 'नित्यो नित्यानां' इत्यादिकायाम् । श्रुत इति लिङ्गव्यत्ययेन बन्धनमित्यनेनाप्यन्वेति ॥ ५८ ॥

पूर्वं बुद्ध्या ग्रहणतः पूर्वत्वं वर्णगं हि तत् ।
पश्चाद्बुद्ध्या ग्रहणतः परत्वं तच्च वर्णगम्　　॥ ५९ ॥
पूर्वं बुद्ध्या पूर्वतैव काचिद्वर्णेस्त्युपाहिता ।
पश्चाद्बुद्ध्या परत्वं च वर्णेष्वस्ति न संशयः　॥ ६० ॥

देशकालनिमित्तत्वाभावेऽपि बुद्ध्युपाधिकं वर्णेषु क्रमं तत्स्वरूपविवरणेन स्फोरयति द्वाभ्यां **पूर्वमित्यादिना** ॥ ५९ ॥ ६० ॥

न चेन्नदीदीनशब्दौ भिन्नाभिन्नार्थकौ कथम् ।
कथं च स्यात्पूर्ववर्णात्पूर्व इत्यादिकं वचः　॥ ६१ ॥

भवेदिदं सर्वं यदि वर्णेषु क्रमः प्रमितः स्यात् । तदेव कुत इति उत्तानदृशां चोद्यं प्रमाणोक्त्या परिहरति **न चेदिति** । अयमाशयः । पदं नाम तावत् वर्णसमुदाय एव । 'विभक्त्यन्ता वर्णाः पदं' इति पद्धत्युक्तेः । न तु घटादिवत्पदार्थान्तरम् । पदयोर्भिन्नभिन्नार्थकत्वं चानुभवसिद्धम् । नदीदीनादिशब्देषु दर्शनात् । अर्थभेदश्च वर्णभेदनिमित्तको वा क्रमभेदनिमित्तको वा वाच्यः । प्रकारान्तराभावात् । नाद्यः प्रकारः । नदीदीन-राजाजारादिपदेषु अभावात् । तयोः समानवर्णोपेतत्वात् । अतः क्रमभेदनिमित्तक एव आस्थेयः । तथा च प्रयोगः विमतः नदीदीनेत्यादिशब्दयोरर्थभेदः वर्णक्रमभेदनिमित्तकः वर्णभेदानिमित्तकत्वे सति सनिमित्तकत्वात् । विपक्षे कार्यस्य निर्निमित्तत्वापत्तिर्बाधिकेति ॥ प्राचां व्यवहारोऽपि क्रमसद्भावे प्रमाणमित्याह **कथं चेति** ॥ ६१ ॥

यथैकस्यामीशबुद्धौ पौर्वापर्यं विशेषतः ।
वर्णेषु तद्वत्स्वीकार्यं पौर्वापर्यं सदोपधेः　॥ ६२ ॥

अनादिनित्यानामपि क्रमिकत्वं सविस्तरमनेकदृष्टान्तोक्त्योपपादयति **यथैकस्यामित्यादिना, 'अतः क्रमिकयोश्चानादित्वं तत्त्वं रुणद्धि क'**

इत्यन्तेन । अनादित्वक्रमिकत्वयोरेकत्र समावेशमसहमानः प्रष्टव्यः । किं सर्वत्रायं नियमः वर्णेष्वेव वेति । नाद्यः ईश्वरज्ञानेच्छायत्नेषु अनादिष्वपि क्रमिकतया संप्रतिपन्नेषु व्यभिचारात् । न द्वितीयो निर्निबन्धनत्वात् । तत्र विशेषबलाद्घटत इति चेदत्रापि बुद्ध्युपाधिवशादुपपद्यत एवेत्याह **यथैक-स्यामिति** ॥ ६२ ॥

त्वयाऽपि काले महति यामादीनामुपाधिजम् ।
पौर्वापर्यं कथं वार्यं कार्यं कुर्युर्यतोऽखिलम् ॥ ६३ ॥

उदाहरणान्तरमाह **काले इति** । अनादित्वोपपादनाय **महतीति** । महाकालेऽनादित्वं परस्यापि संमतमित्याह **त्वयाऽपीति** । तत्रौपाधिकं क्रमं श‍ृङ्गिग्राहकतया दर्शयति **यामादीनामिति** । न च तस्य मिथ्यात्वशङ्का संभाविनी अर्थक्रियाकारित्वादित्याह **कार्यमिति** ॥ ६३ ॥

तवापि ताल्वोष्ठपुटमध्यस्थाकाश एव हि ।
वर्णोत्पत्तिस्ततः को वा पूर्वः कश्चापरो वद ॥ ६४ ॥

किञ्च वर्णानित्यवादिनामपि तत्पौर्वापर्यं तावत्संमतमेव । तत्कथमिति वक्तव्यम् । न हि तत्तद्वर्णोत्पत्तिस्थानभेदनिमित्तेन पूर्वत्वमपरत्वं चेति वक्तुं शक्यम् । सर्वेषामपि वर्णानां ताल्वोष्ठपुटमध्यस्थे एकस्मिन्नेवाकाश-प्रदेशे उत्पत्त्यङ्गीकारात् इत्याह **तवापीति** ॥ ६४ ॥

न हि तत्राधरो वर्ण एक ऊर्ध्वश्च देशतः ।
पूर्वकालोत्पन्नतैव पूर्वता परता तथा ।
परकालोत्पन्नतैव वर्णे वाच्या न चापरा ॥ ६५ ॥

नापि तत्रैव प्रदेशेऽपि ऊर्ध्वाधरभागोत्पन्नत्वनिमित्तेन । अनङ्गीकाराद-संभवात् च । नह्येकभागोत्पन्नस्यापि वर्णस्य सर्वत्र पूर्वत्वमेवापरत्वमेव वेति

नैयत्यमस्ति । य एव वर्णः एकस्मिन्पदे पूर्वः स एवापरस्मिन्पर इति वैपरीत्यदर्शनात् इत्याह **न हीति** ॥ तथा च तेनापि उत्पत्तिकालयोः पौर्वापर्यनिबन्धने एव वर्णगतपौर्वापर्ये वक्तव्ये गत्यन्तराभावादित्याह **पूर्वेति** । ॥ ६५ ॥

एवं च पूर्वे व्यक्तत्वं पूर्वत्वं मे भविष्यति ।
परकालव्यक्ततायां परो वर्णो भविष्यति ।
अतस्समं समाधानं नित्यानित्यत्ववादिनोः ॥ ६६ ॥

नित्यत्ववादेऽपि क्रमनिर्वाह एवं सुकर एव । इयांस्तु विशेषः । तेन उत्पत्तिक्रममपेक्ष्येत्युच्यते । मया तु व्यक्तिक्रममपेक्ष्येति । वर्णक्रमस्वरूपे एवाक्षेपस्तु निर्निबन्धन इत्याह **एवं चेति** ॥ ६६ ॥

यथेशो नित्यया बुद्ध्या सकृत्सृष्टश्रुतेः क्रमम् ।
आकल्पान्तं तवेक्षेत तथेक्षेत सदा मम ॥ ६७ ॥

तवेति ॥ वैदिकक्रमस्य सृष्टिमङ्गीकुर्वाणोऽपि ईश्वरेण कल्पादौ सकृदेव तत्सृष्टिमङ्गीकरोति । आकल्पान्तमन्येभ्य उपदिशन्नपि तेनैव पूर्वक्रमेणोपदिशति ईश्वरः इति च । तत्कुतो हेतोः । ईश्वरस्य सदा सर्वज्ञत्वेन पूर्वक्रमस्य विस्मरणाभावात्तस्यागे कारणाभावः, अन्यथा वृथैव मध्ये भिन्नक्रमाश्रयणे कल्पनागौरवप्रसङ्गादिति चेत् एवं तर्हि किं ईश्वरः कल्पान्तरीयं पूर्वं क्रमं व्यस्मार्षीत् येनैतत्कल्पादावपि तद्भिन्नक्रमानुसरणम् । तथाच पूर्वपूर्वकल्पक्रमानुसारेणैव उत्तरोत्तरत्रोपदेशोऽप्यङ्गीकार्य इत्यनादिनित्यत्वमेव सेत्स्यतीति भावः ॥ ६७ ॥

प्रमाणदृष्टघटना कार्या सैव यथामति ।
न शक्यते चेत्सर्वेशाचिन्त्यशक्त्यैव सेत्स्यति ॥ ६८ ॥

'शाश्वता विष्णुबुद्धिगाः' 'सर्गे सर्गेऽमुनैवैत उद्गीर्यन्ते तथैव च' इत्यादिप्रमाणसिद्धत्वाच्चैवमित्याह **प्रमाणदृष्टेति** ॥ ईश्वरशक्त्यैव च घटना सुकरेति भावः । तदुक्तं सुधायां 'यावत्प्रमाणसिद्धं तावतः सुघटस्य दुर्घटस्य वा घटनायां पटुरिति ब्रूमः' इति । प्रमाणदृष्टस्यापि दुर्घटत्वेनापलापे बाधकं स्वयमेवाग्रे वक्ष्यति 'न चेदीशप्लुतं त्याज्यं नारिकेलफले जलमि'ति ॥ ६८ ॥

नेदंपूर्वा यदा बुद्धिराद्यानादिरधीशितुः ।
तत एव द्वितीयाऽपि नेदंपूर्वा बलाद्भवेत् ॥ ६९ ॥

आद्यस्य वर्णस्यानादित्वमस्तु । द्वितीयस्य तु द्वितीयत्वादेवोत्पत्तिरेवोचितेति चोद्यस्य समाधिमाह **नेदमिति** । वर्णक्रमोपाध्योः ईश्वरबुद्ध्योराद्यद्वितीयत्वं तावदस्ति । तत्र द्वितीयाया ईश्वरबुद्धेरनादित्वं कथमिति विचारणीयम् । ईश्वरबुद्धित्वादेवाद्यबुद्धिवत् द्वितीयाया अप्यनादित्वमिति तत्र वक्तव्यम् । तर्हि ईश्वरबुद्धिविषयत्वादेव आद्यबुद्धिविषयवर्णवत् द्वितीयबुद्धिविषयस्याप्यनादित्वमेवेति संतोष्टव्यम् । द्वितीयाया बुद्धेरनादित्वे तद्विषयस्य द्वितीयवर्णस्य कथं नानादित्वमिति भावः ॥ ६९ ॥

अनादेः पृष्ठलग्नस्याप्यनादित्वं हि युक्तिमत् ।
यावद्यावद्गजो गच्छेत्तावत्पुच्छं च गच्छति ॥ ७० ॥

ईश्वरबुद्धेरपि द्वितीयायाः कथमनादित्वमिति तत्राह **अनादेरिति** ॥ इदमत्रानुमानमभिप्रेतम् । द्वितीयाबुद्धिः अनादिर्भवितुमर्हति । अनादेः आद्यायाः पृष्ठलग्नत्वात् इति । यस्य यावत्त्वं तत्पृष्ठलग्नस्यापि तावत्त्वं इति सामान्यव्याप्तौ गजपुच्छं लौकिकदृष्टान्तः । एवं तृतीयादिबुद्धीः तद्विषयवर्णांश्च पक्षीकृत्य प्रयोक्तव्यम् । तथा च सर्वेषां वर्णानामनादित्वं सेत्स्यति ॥ ७० ॥

पूर्वेदं पूर्वताऽभावे तदव्यवहितोत्तरे ।
क्षण एव परं यत्स्यात्तस्येदंपूर्वता कथम् ।
मत्स्यस्यानादितायां न किं कूर्मस्याप्यनादिता ।। ७१ ।।

अप्रयोजकत्वं विपक्षे बाधकोक्त्या परिहरति **पूर्वेदमिति** । अनादिना पूर्वेण संबद्धस्य पाश्चात्त्यस्याप्यनादित्वमित्यत्र वैदिकदृष्टान्तमप्याह **कूर्मस्येति** । अत्र कूर्मस्येत्युपलक्षणम् । सर्वेषां वराहादीनामित्यपि ध्येयम् ।। ७१ ।।

अधोऽवधिविहीनेन विष्णोः पादेन सङ्गता ।
जङ्घाप्यधोवधेर्भङ्गं किं न कुर्याद्बृहत्तनोः ।
आद्यद्वितीयभावोऽपि तद्वत्स्यादप्यनादिषु ।। ७२ ।।

अवधिशून्यस्य संबन्धिनोऽप्यवधिशून्यत्वं इति व्याप्तिः न केवलं कालावधिं संबध्नाति किं नाम देशतोऽवधिमपीत्याह **अधोवधीति** ।। ७२ ।।

अनादिर्बीजसन्तानस्तथैवाङ्कुरसंततिः ।
अतः क्रमिकयोश्चानादित्वं तत्त्वं रुणद्धि कः ।। ७३ ।।

क्रमिकयोरपि बीजाङ्कुरसन्तानयोरुभयोरप्यनादित्ववद्वर्णेष्वप्युपपत्तिरित्याह **अनादिरिति** ।। ७३ ।।

अनादिवेदवादस्तन्मनोमोदाय धीमताम् ।
अचिन्त्यशक्तिं यो वक्ति प्रभोस्स्वार्थपरायणः ।। ७४ ।।

'विचित्रशक्तिः पुरुषः पुराणः' 'सर्वैर्युक्ता शक्तिभिर्देवता सा' इति वेदः परमात्मनोऽचिन्त्यशक्तिं वक्ति । तत एव शक्तेर्वशादनादित्वमपि वेदस्य सुघटमित्याह **अनादीति** । महतां स्तुतिः स्वस्यैव सुस्थितिं घटयतीति हृदयम् ।। ७४ ।।

तद्वेदपदराशिस्थवर्णमालास्वनादितः ।
पौर्वापर्यं केन वार्यमनादीशधियार्पितम् ।। ७५ ।।

अनादीशधिया निर्दोषेश्वरज्ञानेन । **अर्पितं** उल्लिखितं प्रमाणदृष्टत्वा-त्क्रमानादित्वं दुर्वारमिति भावः । एवं साक्षादनन्तक्रमविशिष्टवेदमेव ईश्वरः स्वबुद्धयोल्लिखतीत्येकः पक्षः प्रदर्शितः । समूहालम्बनप्रकारेणोल्लिखतीति पक्षान्तरमग्रे 'एवं पौर्वापर्यवन्त' इति (७५) श्लोकेनाग्रे वक्ष्यतीति विभाव-नीयम् ॥ ७५ ॥

वर्णानामप्यनादित्वं बुद्धेश्चानादिता यदा ।
कथं तदा बुद्धिसिद्धपौर्वापर्यस्य सादिता ।
नहीदंपूर्वतां बुद्धेरनादेर्बुद्धिमान्वदेत् ॥ ७६ ॥

ईश्वरबुद्ध्युपाधिकक्रमस्य कूटस्थनित्यतां स्फोरयति **वर्णानामिति** । ॥ ७६ ॥

ज्ञानसाध्या हरेरिच्छा यदाऽनादिर्निगद्यते ।
ज्ञानज्ञेयत्वरूपस्य सादितास्य कथं वद ॥ ७७ ॥

प्रयोजकमीश्वरज्ञानं पूर्वम् । तत्प्रयोज्या तदिच्छाऽपरा । एवमप्यु-भयोरनादित्वमक्षतम् । व्यञ्जकमीश्वरज्ञानम् । व्यङ्ग्यः क्रमः । एवं समसमयवर्तिनोरेतयोरुभयोरनादित्वं किमु वाच्यमिति भावेनाह **ज्ञानेति** । ॥ ७७ ॥

अगत्या पञ्चरात्रादौ प्रमाणाभावतो हरिः ।
न व्यक्तीकुरुते बुद्धिं शक्तामपि स कार्यवित् ॥ ७८ ॥

सर्वज्ञेश्वरबुद्धौ कल्पादौ पूर्वकल्पीयवेदक्रमोऽपि गोचरः पञ्चरात्रा-दिस्मृतिक्रमोऽपि । स एव चोभयोरप्युपदेशकः । एवं स्थिते स वेदानां वक्तैव पञ्चरात्रादीनां तु कर्ता इत्यत्र विशेषे किं कारणमत्राह **अगत्येति** ॥ 'श्रुतिर्वाव नित्या अनित्या वाव स्मृतयः' इति श्रुतेर्नित्यत्वे स्मृतीनामनित्यत्वे च प्रमाणमस्ति । अतः **अगत्या** स्मृतिनित्यत्वे च प्रमाणाभावात् प्रत्युत

तदनित्यत्व एव प्रमाणसद्भावाच्च, **पञ्चरात्रादौ**, तदुपदेशकाले, **बुद्धिं पूर्वकल्पक्रमविषयिणीं न व्यक्तीकुरुते** तत्क्रमानुसारेणैव न स्मृतीरुपदिशतीति यावत्। वेदांस्तु तत्क्रमेणैव। कुत एवमित्यत आह **कार्यविदिति**। प्रमाणानुसारेणैव तत्तत्कार्यं कार्यमिति ज्ञानवान्यतः। तेन युज्यते कर्ता वक्तेति विभागेन व्यवहार इति भावः॥ ७८॥

अतस्तत्कृतशास्त्रस्य सादित्वेऽस्त्यतिसङ्कटम्।
अनादित्वे (च नाया)त्वनायास इति मन्यामहे वयम्॥ ७९॥

सादित्वे तत्कृतत्वे। **अतिसङ्कटम्** व्यत्यासेनोपदेशकथनद्वारा कृतत्वोपपादनक्लेशः। वेदानामनादित्वे निरूपणीये तु **अनायासः** नैवैवंरूपः क्लेशप्रसङ्गः॥ ७९॥

ईशेनोच्चारितं तच्च ब्रह्मादीनां परम्परा।
अनुभूतं स्मरेन्नित्यं न करोति स्वयं पुनः॥ ८०॥
उच्चारयन्त्युपाध्यायास्स्मृत्वा स्मृत्वा तदेव हि।
तदेवं प्रचरेद्वेदः कर्तारोऽस्य न कुत्रचित्॥ ८१॥

अनुभूतं स्मरेत्। प्राक्तनमेवेदमधीमहे अध्यापयामश्चेति प्रतिपद्यते॥ ८०॥ ८१॥

निमित्तबुद्धेरज्ञानेऽप्यस्य ज्ञानं च शोभते।
तिरोहितजपापुष्पसन्निधानोत्थरक्तिमा।
स्फटिकादौ न किं सर्वैस्स्फुटमेवानुभूयते॥ ८२॥

क्रमस्य बुद्ध्युपाधिकत्वे तज्ज्ञानानुपपत्तिरूपबाधकमाशङ्क्य निराह **निमित्तेति**। उपाधीत्यर्थः। यत्र औपाधिकज्ञानं तत्रोपाधिज्ञानं इति नियमः। अत्र व्यापकं ईश्वरबुद्धिज्ञानं अस्मदादीनां नास्ति। अतो व्याप्यं क्रमज्ञानं न संभवतीत्यतो नायमस्ति नियमः। स्फटिकादौ व्याप्तिभङ्गस्य सर्वानुभवसिद्धत्वादित्याह **स्फटिकादाविति**॥ ८२॥

न चेत्काव्यस्य कर्तारस्सर्वेऽपि स्युर्गृहे गृहे ॥ ८३ ॥

तदुच्चारणमात्रेण तत्कर्तृत्वोक्तौ अतिप्रसङ्गमाह **न चेदिति** ॥ ८३ ॥

द्विकर्तृकत्वात्काव्यस्याप्यस्तीश्वरमतौ स्थितिः ।
यावत्प्रचारं पश्चात्स बुद्धिं तत्र व्यनक्ति न ।
तदुत्पन्नमनित्यं च पौरुषेयं वचोऽखिलम् ॥ ८४ ॥

उत्पत्तिमतामपि पौरुषेयवचसां नाशाभावं हेतूक्त्या व्यनक्ति **द्विकर्तृकत्वादिति** । अनेकबुद्ध्युपाधिकक्रमवद्वर्णोपेतत्वादित्यर्थः । अयमाशयः । वाक्यस्य नाशो नाम विवक्षितवर्णविषयकक्रमोपाधिभूतसर्वबुद्ध्युपरम एव न तु मुद्गरप्रहारादिना घटादेरिवापरः । तत्रेतरेषामिवेश्वरबुद्धिरप्युपाधिरेव । तस्य सदा सर्वज्ञत्वेन तद्बुद्धेर्नैव कदाऽप्युपरमः । अतः पुरुषप्रणीतानां काव्यादीनामपि नैव विनाश इति । तदिदमुक्तं **अस्तीश्वरमतौ स्थितिरिति** । कथं तर्हि कस्यचित्काव्यस्य प्रचार इदानीं नष्ट इति व्यवहार इत्यत आह **पश्चादिति** । बुद्धेर्व्यक्तीकरणाभावनिमित्तक एव नाशव्यवहारो न तूपरमनिमित्तकः । व्यवहारमात्रं न तु वस्तुतो विनाश इति तत्वम् ॥ ८४ ॥

पुराणाद्या त्वनित्या वाग्यदुत्पत्तेरनन्तरम् ।
व्यक्त्यैव तत्र तद्बुद्धिर्यतो मानानुसारतः ॥ ८५ ॥

पुराणाद्येष्वपीयमेव स्थितिरित्याह **पुराणेति** । तदुक्तं तत्वनिर्णये 'पुराणादीनामप्यन्यथा रचनमेवानित्यत्वमि'ति । एवकारेण नाशो व्यावर्त्यते । **मानेति** । 'अनित्या वाव स्मृतयः' इति श्रुतिः । 'पुराणानि तदर्थानि सर्गे सर्गेऽन्यथैव तु । क्रियन्तेऽतस्त्वनित्यानि' इति स्मृतिः । इत्यादि**मानेत्यर्थः** ॥ ८५ ॥

स्वतन्त्रेच्छोऽपि भगवान्मानेऽसौ मानवान्किल ।
उक्तव्यवस्था तत्सुस्था कर्ता वक्ता ततः पृथक् ॥ ८६ ॥

स्वतन्त्रस्यापि मानानुसारेणैव प्रवृत्तिः सत्यसङ्कल्पत इति न पर्यनुयोगमर्हति । 'सत्यसङ्कल्पतो विष्णुर्नान्यथा तु करिष्यति' इति भगवत्पादोक्तेः । तदिदमाह **स्वतन्त्रेति** ॥ ८६ ॥

तदेवेदं वाक्यमिति प्रत्यभिज्ञां प्रमाणयन् ।
आचार्योऽपीममेवार्थमभिप्रैति न संशयः ॥ ८७ ॥

उक्तं सर्वं मूलारूढं करोति **तदेवेति** ॥ अत्र तत्वसंख्यानटीकाया विष्णुतत्वनिर्णयटीकायाश्च पातनिकविरोधपरिहारः तैस्तैष्टिप्पण्याचार्यैः बहुधा कृतः । विस्तरस्तत्तद्ग्रन्थेष्वेव द्रष्टव्यः । सङ्क्षेपस्तु नित्यत्वं द्विविधम् । अत्र श्लोके सावधारणप्रत्यभिज्ञयोक्तं कूटस्थत्वम् । अपरं 'क्रमस्य कृतकत्वेऽपि' इति तत्वनिर्णयटीकोक्तं नियतैकप्रकारत्वम् । तदुक्तं 'नियतैकप्रकारत्वं नित्यत्वं तच्च नेति न' (श्लो१०९) इति ॥ ८७ ॥

तस्मादनादिसिद्धान्तशुद्धबुद्धिमतां सताम् ।
प्रमाणे सत्यनादित्वं विनोदेनैव सिद्ध्यति ॥ ८८ ॥

सतां प्रमाणसिद्धसम्प्रत्यायिनाम् । तदुक्तं कथालक्षणटीकायां 'अदुष्टमनसः सन्तः । ते च प्रमाणसिद्धसम्प्रत्यायिनः' इत्यादि ॥ ८८ ॥

प्रमाणे सति शक्त्येत्थं घटयेन्नित्यतां हरिः ।
यत्रकुत्रापि तां शक्तिं चित्रशक्तिर्युनक्ति न ।
गिर्युद्धरणशक्तिं स किं प्रयुंक्ते तृणोद्धृतौ ॥ ८९ ॥

प्रमितस्य घटनायामेवेश्वराचिन्त्यशक्तेरुपयोग इति प्रागुक्तं स्मारयति **प्रमाणे सतीति** ॥ ८९ ॥

किं चान्त्यवर्णस्योत्पादे प्राङ्नष्टैर्वर्णराशिभिः ।
बुद्ध्यारूढैः पदत्वं स्यात्प्राक्सृष्टिस्तद्वथैव ते ॥ ९० ॥
वर्णानित्यत्ववादोपि वर्णनित्यत्ववादिनाम् ।
प्रक्रियां स्वक्रियासिद्ध्यै सत्करोतीति मे मतिः ॥ ९१ ॥

वर्णानित्यत्ववादिनाऽपि पदभावनिर्वाहाय तेषां बुद्धिस्थत्वमेवाश्रयणीयम् । नित्यत्वेऽपि तत एव निर्वाहोपपत्तौ कृतमनित्यत्वाङ्गीकारदुर्व्यसनेनेत्याह **किं चेति** द्वाभ्याम् ॥ ९० ॥ ९१ ॥

त्रिक्षणस्थायिवर्णात्मवेदेष्वाकल्पवर्तिता ।
त्वयापीश्वरबुद्ध्यैवमङ्गीकार्या मयैव न ॥ ९२ ॥
तवेश्वरोपि सर्गादौ सृजेद्वेदं न सर्वदा ।
पश्चात्स्वबुद्धिविषयैर्वर्णैस्सोपि पदावलिम् ।
वैदिकीमनुसंधत्ते त्वत्पक्षे सर्वदा मम ॥ ९३ ॥

एवं वेदानामीश्वरेण सृष्टत्वाङ्गीकारिणाऽपि तेषामाकल्पवर्तित्वनिर्वाहायेश्वरबुद्धिविषयत्वमेव शरणीकरणीयम् । 'शाश्वता विष्णुबुद्धिगाः' इति प्रमाणानुसारेण तेनैव हेतुनाऽनादिनित्यत्वमेव सेत्स्यति । अतो दुराग्रहमूलमेव तत्सृष्टिकल्पनमित्याह द्वाभ्यां **त्रिक्षणावस्थायीति** ॥ ९२ ॥ ९३ ॥

एवं पौर्वापर्यवन्त एते वर्णा इतीश्वरः ।
अनादिनित्यया बुद्ध्या सदोल्लिखति वैदिकीम् ॥ ९४ ॥

ईश्वरबुद्ध्या क्रमोल्लेखे पूर्वोक्तप्रकारापेक्षया प्रकारान्तरमाह **एवमिति** । युगपत्सहस्रदीपविषयकसमूहालम्बनज्ञाने क्रमविशिष्टत्वेनैव इमे दीपा इति यथोल्लेख एवं वैदिकानन्तवर्णेष्वपि इमे वर्णा इति क्रमविशिष्टत्वेनैवेश्वरबुद्धिरुल्लिखति वर्णानिति भावः ॥ ९४ ॥

अनन्तपदमर्यादां घटयेद्योतिदुर्घटम् ।
अनादिनित्यतैवं वा न कुचोद्येन बाध्यते　॥ ९५ ॥

अतिदुर्घटस्याप्यस्य प्रकारान्तरस्य घटना ईश्वराचिन्त्यशक्त्या सुघटेत्याह **अनन्तेति** ॥ ९५ ॥

उच्चारयन्त्युपाध्यायास्तेऽपि स्वाध्यापकानुगाः ॥ ९६ ॥
पुराणकृच्च वेदानां व्यासकृन्न तु कारकः ।
यो वेदव्यासनाम्नैव विख्यातो मुनिमण्डले　॥ ९७ ॥

'अपौरुषेयत्वं च स्वत एव सिद्धं वेदकर्तुरप्रसिद्धेः' इति तत्त्वनिर्णयोक्तिमनुरुन्धान आह **उच्चारयन्तीति** ॥ कर्तारः किं अधुनातना अध्यापका उत ईश्वरावतारो व्यासः । नाद्य इत्याह **तेऽपीति** । पूर्वतनमेवेदमित्यनुसन्दधानाः कथं कर्तारो भवेयुः । न द्वितीयः विभागकर्तृत्वार्थकव्यासनाम्ना तस्याकर्तृत्वसिद्धेरिति ॥ ९६ ॥ ९७ ॥

गूढकर्तृकवाक्यं च ध्रुवं कर्तृप्रसिद्धिमत् ।
अभूत्वाभाविकार्यत्वादपूर्वगृहकूपवत्　॥ ९८ ॥

एवं, वेदः अपौरुषेयः अप्रमितकर्तृकत्वात् गगनवदिति तत्त्वनिर्णयोक्तानुमाने पूर्वश्लोकेन संभावितसर्वकर्तृनिरासेन स्वरूपासिद्धिं परिहृत्य, गूढकर्तृकवाक्ये व्यभिचारशङ्कां हेत्वभावोक्त्याऽत्र परिहरति **गूढेति** । इदमनुमानमत्राभिप्रेतम् । गूढकर्तृकं वाक्यं, सकर्तृकं कार्यत्वात् अपूर्वगृहकूपवत् । न चासिद्धिः । विमतं कार्यं परम्पराऽभावात् रघुवंशकाव्यवत् । परम्परा च प्राक्तनमेवेदमधीमहे अध्यापयामश्चेति प्रतिपत्तिविषयत्वम् । तथा च कार्यत्वानुमानेन कर्तुः प्रमितेः, अप्रमितकर्तृकत्वहेतोरभावेन न गूढकर्तृके व्यभिचार इति भावः ॥ ९८ ॥

अनादित्वं हि गमयेद्यत्राध्येतृपरम्परा ।
अभूत्वाभाविनी सा न ततः कर्त्रनुमाऽपि न ।
अतोऽकर्तैव कोनन्तवाक्कर्तारं निगूहयेत् ॥ ९९ ॥

वेदे तु निरूपितपरम्पराया एव सद्भावेन कार्यत्वमेव नानुमातुं शक्यं दूरे तेन हेतुना कर्त्रनुमानमित्याह **अनादित्वमिति** । अप्रमितोऽपि कश्चन गूढः कर्ता वेदस्य किं न स्यादिति शङ्क्यते इत्यतोऽसंभावनापराहतेनैवं शङ्कोदेतुमर्हतीत्याह **अनन्तेति** ॥ ९९ ॥

कर्तृप्रसिद्ध्यभावेन तद्वेदोयमकर्तृकः ॥ १०० ॥

अनुमानं निगमयति **कर्त्रिति** । तत् तस्मात् व्याप्तिपक्षधर्मतयोः सुदृढत्वात् ॥ १०० ॥

कन्याकुमारी कन्यात्वं यथा भर्तुरभावतः ।
लेभे श्रुतिकुमारीयं तथा कर्तुरभावतः ।
अकृतत्वं ध्रुवं लेभे या नित्येतिश्रुतौ श्रुता ॥ १०१ ॥

न केवलं कर्ता न प्रमित इत्येव, किं तु नित्यत्वमेव विशिष्य प्रमितमित्यपीत्याह **या नित्येति** ॥ १०१ ॥

पिपीलिकालिपिश्चापि तैरङ्गैर्भ्रमतः कृता ।
बाधे व्यभिचरेदर्थे नत्वनादिरियं श्रुतिः ॥ १०२ ॥

यदि वेदः अपौरुषेयः स्यात् बुद्धिपूर्वको न स्यादिति यावत् तर्हि अप्रमाणं स्यात् पिपीलिकालिपिवदिति तर्कपराहतं अपौरुषेयत्वसाधकमनुमानमिति चेन्न व्याप्तिविकलत्वात्तर्काभासोऽयं इत्याह **पिपीलिकालिपिश्चेति** ॥ अर्थबाध एवाप्रामाण्यं प्रयोजयति । यत्र बाधो नास्ति तत्र लिपिरपि प्रमाणमेवेति । तदुक्तं 'पिपीलिकालिपिश्चापि प्रमाणमविरोधतः' इति ॥ १०२ ॥

किञ्च स्वव्याप्तवर्णानां लिपिरसाध्यनुमापिका ।
वाक्यं तैः कुरुते तज्ज्ञस्ततः पुंवाक्यमेव तत् ॥ १०३ ॥

लिपिकारकदोषेण दुर्लिप्या दुष्टवर्णधीः ।
तेनायोग्यार्थकं वाक्यं ततश्चामानता क्वचित् ॥ १०४ ॥

अनुमापिका स्मारिका । तदुक्तं सुधायां नविलक्षणाधिकरणे 'तस्मात्पुरुषलिपिरपि पदमिव पदार्थस्य वर्णानां स्मरणहेतुरेष्टव्ये'ति । न्यायामृते च 'रेखास्मारितवर्णस्यैवार्थबोधकत्वात्' इति ॥ १०३ ॥ १०४ ॥

अनादितस्तु यद्वाक्यं शृणोत्येवाखिलो जनः ।
स्वयं पुनर्न कुरुते श्रावकाश्च सुरर्षयः ॥ १०५ ॥

श्रुतिशब्दोऽप्यपौरुषेयत्वं गमयतीत्याह **अनादितस्त्विति** ॥ तदुक्तं तत्त्वनिर्णये 'अतः श्रुतित्वमेतासां श्रुता एवाखिलैर्जनैः' इति । तट्टीकायां च 'अखिलः श्रुता एव न तु केनापि कृता इति श्रुतिशब्दवाच्यत्वेन लभ्यते' इति ॥ १०५ ॥

यस्य स्वराश्च नियताः क्रमाश्च नियतास्सदा ।
फलं च दृश्यते यस्य तद्धि मानं महत्तरम् ॥ १०६ ॥

फलमिति ॥ न अत्र फलदर्शनेन लिङ्गेन प्रामाण्यानुमाने तात्पर्यम् । प्रामाण्यस्य परतस्त्वापत्तेः । किं तु क्वचित्फलादर्शनेनाप्रामाण्यशङ्का न कार्येत्येव । तदुक्तं 'दृश्यते तु' इति सूत्रभाष्यटीकायां 'न फलादर्शनेन श्रुत्यादेरप्रामाण्यं वक्तव्यम्' इति ॥ १०६ ॥

दोषाभावादमानत्वशङ्काऽस्यां किंकृता वद ॥ १०७ ॥

पूर्वोक्तं एव विशदयति **दोषाभावादिति** ॥ १०७ ॥

स्वोक्ताश्वासाय यां व्यासस्सूत्रे सूत्रे जगौ हरिः ।
तां श्रुतिं कोऽपरः कुर्यान्मानं वा किं ततोऽधिकम् ॥ १०८ ॥

सूत्र इति ॥ 'आह हि' 'तथा हि दर्शयति' इत्यादिनेति बोध्यम् । ॥ १०८ ॥

अनाद्युपाध्यायपारम्पर्येणैव नि॰ोशितुः ।
नियतैकप्रकारत्वं नित्यत्वं तच्च नेति न ॥ १०९ ॥
सोऽनाथानां यतः पंथास्तस्माद् गतिका गतिः ।
सनाथास्तु वयं द्वेधाप्यनादित्वं प्रचक्ष्महे ॥ ११० ॥

मीमांसको जीवबुद्ध्युपाधिकं एकमेव क्रमं ततश्चैकमेव नित्यत्वं नियतैकप्रकारकत्वलक्षणमङ्गीकरोति । निरीश्वरत्वात्तस्य । तेन 'क्रमस्य कृतकत्वेऽपि इति वि.त.नि.टीकोक्तिः सङ्गच्छते । वयं तु नित्येश्वर-बुद्ध्युपाधिकमपि क्रमं ततश्च कूटस्थनित्यत्वमपीति 'नित्या वेदाः' इति तत्वसंख्यानं, वेदशब्दस्य वर्णोपलक्षणपरा तट्टीका चोपपद्येते इति द्वाभ्यामाह **अनादीत्यादिना** ॥ १०९ ॥ ११० ॥

एवं च विमतो वेदो मानमित्यनुमीयते ।
अवद्याऽमूलवाक्यत्वादाप्तवाक्यवदेव हि ।
अवद्याऽमूलता चास्य नित्यत्वाद्गगनादिवत् ॥ १११ ॥
कर्तृप्रमितिशून्यत्वान्नित्यत्वं चास्य सिद्ध्यति ।
तद्वदेव ततो वेदस्सिद्धो धर्मानुशासनम् ॥ ११२ ॥
अन्यथा धर्मसिद्धिर्नैत्यस्ति तर्कोऽतिकर्कशः ॥ ११३ ॥

तत्वनिर्णयटीकोक्तमार्गेण प्रामाण्यं साधयति । **एवं चेत्यादिना** ॥ अत्र शब्ददोषाः पुरुषदोषाधीना इत्येतदादावुपस्कर्तव्यम् । **मानमिति** । नाप्रमाणमित्यर्थः । **अवद्येति** । पुरुषदोषप्रयुक्तदोषाभावात् इत्यर्थः । न चासिद्धिः । **नित्यत्वात्** पुरुषाप्रणीतत्वादित्यर्थः । नित्यत्वं च अप्रमित-कर्तृकत्वात् । विपक्षे बाधकसूचनाय **धर्मेति** । तदेव व्यनक्ति **अन्यथेति** । ॥ १११ ॥ ११२ ॥ ११३ ॥

कारीर्या वीक्ष्यते वृष्टिः पुत्रेष्ट्या पुत्रजन्म च ।
कृषाविवाङ्गवैकल्यात्क्वचिच्च विकलं फलम् ॥ ११४ ॥

एवं अप्रामाण्याभावे निश्चिते परोक्ताः अनृतत्वादयो युक्तयो निश्चितासिद्धा एव भवन्तीत्याह **कारीर्येति** । फलवैकल्यस्याङ्गवैकल्येनैवोपपादनीयत्वादित्यर्थः । तदुक्तं तत्वनिर्णयटीकायां 'अनृतत्वादयः प्रागप्रामाण्याभावनिश्चयात्सन्दिग्धासिद्धाः । निश्चिते तु अप्रामाण्याभावे निश्चितासिद्धा एव भवन्ति' इति ॥ ११४ ॥

अनृतत्वादयो दोषास्संदिग्धासिद्धमूर्तयः ।
नामानत्वं ततोमुष्य साधयेयुः परोदिताः ॥ ११५ ॥

सन्दिग्धेति । प्रागप्रामाण्याभावनिश्चयादित्यर्थः ॥ ११५ ॥

कलौ युगे कलहिनां षण्णां षण्मार्गवर्तिनाम् ।
तद्बलं द्वापराचार्यव्यासवाचां च यद्बलम् ॥ ११६ ॥

व्यासादीनामाप्तत्वं तद्वचसां च प्रामाण्यं चान्ततो वेदवाक्येनैवावसेयमित्याह **तद्बलमिति** ॥ ११६ ॥

अष्टादशपुराणानां कर्ता सत्यवतीसुतः ।
तदुक्तौ कस्य न श्रद्धा यदुच्छिष्टं जगत्त्रयम् ॥ ११७ ॥

अष्टादशपुराणानामित्युपलक्षणम् । सूत्रभारतादीनां च । कर्ता निर्माता उपदेष्टा च । **तदुक्तौ** 'वेदशास्त्रात्परं नास्ति' 'ज्ञापिका परमा श्रुतिः' इत्यादौ । **यदुच्छिष्टं** यदुपजीव्यैव प्रवृत्तम् । **जगत्त्रयम्** मन्वादिस्मृतिजातम् । अनेन बादरायणस्य 'गुरुर्गुरूणां प्रभव' इत्यनुव्याख्यानोक्तं परमाप्तत्वं वर्णितं ध्येयम् ॥ ११७ ॥

वेदो न मानमिति तु द्वौ चत्वारोऽस्य मानताम् ।
मन्वते तद्बहोरेव तन्वतेऽनुग्रहं बुधाः ॥ ११८ ॥

छन्दांस्यनन्तानि किल ग्रन्थस्तैस्तैः कृतोऽल्पकः ।
कोन्धोरन्धोनुसन्धत्ते सिन्धोरग्रे पराक्रमम् ॥ ११९ ॥

कलौ किल षडाचार्या वेदस्तु त्रियुगोत्सवः ।
राजसूयाश्वमेधाद्या यन्मूलाश्चक्रवर्तिनाम् ॥ १२० ॥

द्विपात्त्रिपाच्चतुष्पाच्च तत्र धर्मोऽत्र चैकपात् ।
धर्मानुशासनं तद्वा वादिवाग्वा विचार्यताम् ॥ १२१ ॥

१) 'बहुदर्शनाचार्याङ्गीकृतप्रामाण्यकत्वात् २) बहुविस्तरत्वात् ३) बहुयुगानुवर्तित्वात् ४) बहुतरधर्मसञ्चारकालीनपुरुषाभ्युपगतप्रामाण्यकत्वात् इत्येवं बहुधा बहुत्वनिमित्तकप्राबल्यमपि वेदस्यास्ति इत्याह क्रमेण चतुर्भिः श्लोकैः **वेद इत्यादिना** ॥ ११८ – १२१ ॥

धर्मप्रवृत्तिकालीनं वाक्यं न किल धर्मवाक् ।
कलावधर्मकलिले धर्मशास्त्रकृतः किल ॥ १२२ ॥

अवैदिकैः कलौ धर्मशास्त्ररचनं, जात्यन्धैः आलोकशास्त्रनिर्माणमिवापहसनीयमित्याह **धर्मेति** ॥ १२२ ॥

अद्यापि मध्यस्थगिरा पूर्वशासनतोऽपि वा ।
नृणां कलहशांतिस्स्यात्ताहग्वेदस्तु कस्य न ॥ १२३ ॥

'अशेषसंशयच्छेत्ता निस्संशय उदारधीः ॥ एकश्चेत् प्राश्निको ज्ञेयः सर्वदोषविवर्जितः' ॥ इति कथालक्षणोक्तप्राश्निकलक्षणसंपन्नत्वेन कुसमयिनां विप्रतिपत्तिनिरासपूर्वकं तत्वावधारणाय, वयोऽधिक-विष्णुभक्त-मध्यस्थवचनमिव, वेदवाक्यमेवादरणीयमित्याह **अद्यापीति** ॥ १२३ ॥

छन्दस्स्वयस्मयादीनीत्याद्यैश्शब्दानुशास्तिकृत् ।
अमानयद्धि यन्मार्गं मानं कस्य न सा श्रुतिः ॥ १२४ ॥
तस्माद्वेदार्थकुशलो वेद धर्मं कलावपि ।
न वेद यो वेदमार्गं न स वेद शुभाशुभे ॥ १२५ ॥

अलौकिकोऽपि वैदिकप्रयोगः सर्वत्र साधुरेव मन्तव्यः इति व्याकरणाचार्यैः समर्थितत्वाच्च वेदः प्रमाणमित्याह **छन्दसीति** ॥ १२४ ॥ १२५ ॥

वैदिकैः किल गायत्रीमन्त्राद्यैर्मन्त्रितेषवः ।
अस्त्रीभवन्ति स्म राज्ञां कस्तच्छास्त्रं न मानयेत् ॥ १२६ ॥

फलोपलम्भरूपविजातीयसंवादेनापि वेदे अप्रामाण्यशङ्कानिरासः सुलभः इत्याह **वैदिकैरिति** ॥ १२६ ॥

यत्स्वाध्यायैः किलाद्यापि व्याध्याद्यैर्नास्त्युपद्रवः ।
धर्मस्य वेदनादेव स वेदो नात्र संशयः ॥ १२७ ॥

व्याध्यादिनिवृत्तिरूपं यद्दृष्टफलं तज्जनकादृष्टोत्पादकाऽऽनुपूर्व्युपेतत्वाच्च वेदो माननीय इत्याह **यदिति** । 'वेदास्ते नित्यविन्नत्वात्' 'वेदाह्येवैनं वेदयन्ति' इत्यादिप्रमाणैर्वेदशब्दस्यान्वर्थताख्यापनाच्च तत्प्रामाण्यमित्याह **वेदनादिति** ॥ १२७ ॥

स्वबन्धुषु कृतः स्नेहस्स्याद्धि रागादिदोषतः ।
पान्थेषु तु कृतः स्नेहो धर्मं श्रुत्वैव तन्मुखात् ॥ १२८ ॥
तथा स्वस्वकृते शास्त्रे सर्वस्य स्याद्दुराग्रहः ।
सर्वैरकृतशास्त्रेऽस्मिन्धर्मसिद्ध्यै परं रतिः ॥ १२९ ॥
सुवित्तस्यैव चोरोऽस्ति दुर्वित्तस्य न तस्करः ।
अमानं चेत्स्वतोजीर्णं कुतो वेदमचूचुरत् ॥ १३० ॥

धर्मविद्वेषिणां दैत्यानां द्वेषविषयत्वात् देवमान्येयं वेदसंपदित्याह **सुवित्तस्येति** ॥ १२८ – १३० ॥

हयग्रीवमुखोद्गीर्णा सा वाणी धर्मशासनम् ।
अतस्तदुदितो धर्मो ह्यधर्मस्तद्विपर्ययः   ॥ १३१ ॥

हयग्रीवमुखोद्गीर्णेति ॥ हेतुगर्भं विशेषणम् । उद्गीर्णमात्रं उपदिष्टमात्रम् न तु कृतम् । अतः अपौरुषेयत्वेन निर्दोषत्वात् ॥ धर्म इति चार्वाकमतनिरासोपक्षेपार्थम् ॥ १३१ ॥

चार्वाकस्य न वाक्चार्वी कुर्वीतात्मवधं यतः ।
अक्षैकमानतावाकिं रक्षेदात्मप्रमाणताम्   ॥ १३२ ॥

एवं वेदस्य प्रामाण्यं समर्थ्य तत्स्थेम्ने तदपलापिनः कुसमयान्निराकरोति 'तस्मादाचार्यतरणिसरणिः शोभतेतराम्' (श्लो. ५१२) इत्यन्तेन ग्रन्थेन । तत्र चार्वाकः शब्दस्यैव प्रामाण्यं नाङ्गीकरोति । तत एव धर्मादिकमपि । बौद्धा जैनाश्च स्वस्वाचार्यवचनैरेव धर्मादिसिद्धिं सङ्गिरन्ते । प्रामाण्यस्य परतस्त्वं मन्वानो हैतुकस्तार्किको वेदस्यापौरुषेयत्वं तदुक्त ईश्वरस्यानन्तगुणवत्वं च न सहते । निरीश्वरः प्राभाकरः केवलसिद्धेऽर्थे वाक्यस्य व्युत्पत्त्यभावं मनुते । तानेतान्कुवादान्निराचिकीर्षुः आदौ चार्वाकमतं प्रतिक्षिपति **चार्वाकेति** । मुखतो वेदस्य प्रामाण्यमुररीकृत्य तस्यातत्वावेदकत्वोक्त्या ईश्वरस्य नैर्गुण्यं वर्णयन्तं मायावादिनं सविस्तरमुत्तरत्र दूषयिष्यतीति ग्रन्थप्रवृत्तिक्रमोऽत्रानुसन्धेयः । अनेन सौत्रातःशब्दोक्तहेतुपञ्चकविवरणं कृतं बोध्यम् । **आत्मवधमिति** । वाक्यमात्रमप्रमाणमिति ब्रुवाणः स्ववाक्यस्याप्यप्रामाण्यं स्वयमेवाङ्गीकरोतीति भावः ॥ १३२ ॥

शिष्यप्रमायै वाग्वाच्या सा शोच्या मानता न चेत् ।
न प्रयोज्या न तैः पूज्या मूको लोकायतो भवेत् ॥ १३३ ॥

'अन्यथा सर्ववाचनिकव्यवहारासिद्धेः' इति गीताभाष्योक्तं दोषमाह **शिष्यप्रमाया इति** ॥ १३३ ॥

किं च प्रत्यक्षमेवैकं मानमित्यादिरूपिणी ।
वाक् च प्रमापिका चेत्स्याद्वाक्यार्थप्रच्युतिस्तदा ॥ १३४ ॥

यद्यप्रमापिका सा स्याद्वाक्यार्थप्रच्युतिस्तदा ।
अर्थयाथार्थ्यतः प्राहुरमानत्वं यतो बुधाः ॥ १३५ ॥

अतस्त्वच्छास्त्रमानत्वे जितं त्वत्प्रतिवादिभिः ।
त्वच्छास्त्रामानतायां च जितं त्वत्प्रतिवादिभिः ॥ १३६ ॥

त्वद्वाक्यार्थोऽस्ति चेन्मानमागमोऽपि बलाद्भवेत् ।
त्वद्वाक्यार्थो न चेन्मानमागमोऽपि बलाद्भवेत् ॥ १३७ ॥

चित्रं पक्षद्वयेप्येकं पतितं दूषणं तव ।
तं त्वां पतितपङ्क्तिस्थं संतो हन्त हसन्ति ते ।
अखर्वगर्वचार्वाकदुर्वाक्यं नोर्वकुर्वत ॥ १३८ ॥

'स्वसमयस्यानर्थक्यमङ्गीकृतमेवेति नासौ समयी' इति तत्वनिर्णयोक्तिमनुरुन्धानः उभयतः पाशारज्जुभिः चार्वाकं निबध्नाति किञ्चेत्यादिभिः । ॥ १३४ ॥ १३५ ॥ १३६ ॥ १३७ ॥ १३८ ॥

कथा वृथैव जल्पादौ तव कैतवशील तत् ।
यन्नास्ति युक्तिरुक्तिस्तेगर्जत्सु प्रतिवादिषु ॥ १३९ ॥
अक्षैकमानतावादी को वा दीनो न वादकृत् ॥ १४० ॥

युक्तिशब्दयोः प्रामाण्यमनङ्गीकुर्वाणस्य कथायामधिकार एव न संभवतीत्याह **कथेत्यादिना द्वाभ्याम्** ॥ १३९ ॥ १४० ॥

तेक्ष्णस्तीक्ष्णकटाक्षस्तान्प्रतिवक्ष्यति कां कथाम् ।
अतस्त्वत्क्रियया सर्वा विरुद्धा प्रक्रिया तव ॥ १४१ ॥

एवमपि कथाप्रवेशमभिलषतः स्वक्रियाविरोधमाह **तेऽक्ष्ण इति** । ॥ १४१ ॥

अथ प्रत्यक्षदृष्टेऽर्थे यदा वाक्यं प्रयुज्यते ।
तेन बोधोऽपि न स्याच्चेद्धीनास्याद्वक्तृतैव ते ॥ १४२ ॥
स्याच्चेत्प्रमात्वं चावश्यं तस्येत्यासीद्धि मानता ।
तत्र प्रयुक्तयुक्तेश्च तद्वदेव प्रमाणता ॥ १४३ ॥

अथ, शब्दस्य बोधकत्वमुपेत्य प्रत्यक्षसंवादित्वमात्रमङ्गीक्रियते न तु प्रामाण्यमिति इति मतम् तर्हि वाचोभङ्ग्या प्रामाण्यमेवाङ्गीकृतमिति शब्दोऽप्रमाणमिति रिक्तं वच इत्याह **अथेत्यादिना** ॥ तदुक्तं तत्वनिर्णयटीकायाम् 'एवं तर्हि आगमादिकं ज्ञानमुत्पादयति तच्च संवादीत्यङ्गीकृतम् । किमतोऽधिकं प्रामाण्यं नाम यन्नाङ्गीक्रियते' इति । आदिशब्देन अत्र अनुमानं ग्राह्यम् ॥ १४२ ॥ १४३ ॥

प्रत्यक्षस्यैव मानत्वे युक्तिश्चेत्कथ्यते त्वया ।
अनुमानं तदा मानं यदि युक्तिर्न कथ्यते ।
अनुमानं तदा मानं राजाज्ञा न हि ते वचः ॥ १४४ ॥

समानन्यायेन युक्तेरपि प्रामाण्यं सिद्धमित्याह **प्रत्यक्षस्यैवेति** । ॥ १४४ ॥

नापि हार्दगुहाबोधः प्रत्यक्षेणैव जायते ।
तद्बोक्तॄणां च पातॄणामनुमानं परायणम् ॥ १४५ ॥

प्रत्यक्षायोग्याया हार्दगुहाया युक्तिबलेन बोधानङ्गीकारे पानभोजनविलोपमतिप्रसङ्गमाह **न चेति** ॥ १४५ ॥

तस्मात्प्रत्यक्षानुमानागमानां मानता ध्रुवा ॥ १४६ ॥

'रेतो धातुर्वटकणिका' इति भाष्योदाहृतमोक्षधर्मवचनानुसारेण अतीन्द्रियादृष्टादिकं तत एव च प्रमाणत्रित्वं साधयति **तस्मादित्यादिना** । ॥ १४६ ॥

यद्यदृष्टं न तर्ह्येकः पोष्योन्यः पोषकः कुतः ।
धनभावाभावतश्चेत्तयोरपि नियामकम् ।
किं दृष्टमेव यत्किञ्चिदुतादृष्टं विचारय ॥ १४७ ॥
दृष्टदेहेन्द्रियादीनामिच्छायत्नादिकस्य च ।
उभयत्रापि साम्येन स्यादृदृष्टं नियामकम् ॥ १४८ ॥
अतो यत्सदसत्त्वाभ्यां धन्येकोऽन्यस्तु निर्धनः ।
अदृष्टं च तदेष्टव्यं दृष्टवत्कार्यगौरवात् ॥ १४९ ॥

लोके तावत्पोष्यपोषकभावादिकार्यवैचित्र्यं दृश्यते । न च कारणेन विना कार्योत्पत्तिः संभवति । तथा सति भोजनादीनि विनाऽपि तृप्त्याद्युत्पत्तिसंभवाद्भोजनादौ प्रवृत्त्युच्छेदप्रसङ्गात् । न दृष्टकारणवैचित्र्या-दुपपत्तिः । तत्साम्येऽपि कार्यवैचित्र्योपलम्भस्य प्रत्यक्षत्वात् ॥ अतोऽदृष्टमेव तत्र कारणमेष्टव्यम् इत्याह पञ्चभिः श्लोकैः **यद्यदृष्टमित्यादिना** ॥ १४७ ॥ ॥ १४८ ॥ १४९ ॥

तद्धेतुशुभकर्मादेरत्रादृष्टस्य सर्वथा ।
करणायान्यदेहेषु नित्योऽन्योप्यस्ति देहभृत् ॥ १५० ॥

तद्धेत्विति । धनिकत्वादिहेत्वित्यर्थः । अयं भावः । धनिकत्वा-रोग्यादिकं पुण्यलभ्यमिति तावदविवादम् ॥ तत्र केचिदस्मिञ्जन्मनि अकृत-सुकृता अपि धनिनः आरोग्यशालिनश्च दृश्यन्ते । जन्मान्तरानुष्ठितसुकृतमेव तत्रागत्या कारणं वक्तव्यम् । तथा चैकस्यैव जीवस्यानेकदेहसंबन्धनिर्वाहार्थं देहातिरिक्तजीवसिद्धिरिति ॥ १५० ॥

कार्यस्य निर्निमित्तत्वमुन्मत्तो वक्तुमर्हति ।
तृप्त्यर्थं को न भुञ्जीत सुखार्थं न यतेत कः ॥ १५१ ॥
अपि चाव्यङ्गकुणपे मरणं नाम किं तव ।
पूर्वदृष्टाङ्गनेत्रादेः पश्चादपि च दर्शनात् ॥ १५२ ॥

'मरणेन चेष्टानिवृत्तिर्भवति न पुरा न स्वेच्छया' इति शास्त्रयोन्यधिकरणभाष्यटीकोक्तरीत्या देहान्यजीवं साधयति **अपि चेत्यादिना ।** विमतं अव्यङ्गं मृतशरीरं, जीवयोगनिवृत्तिमत्, निवृत्तचेष्टाकत्वात् व्यतिरेकेण जीवच्छरीरवत् इति युक्तिरिहाभिप्रेता । अत्र चेष्टा हिताहितप्राप्तिपरिहारानुकूलो व्यापारः । न परिस्पन्दमात्रम् । न च शिलादौ व्यभिचारः । तत्र जीवयोगस्य कदाऽप्यभावेन तन्निवृत्तिरूपसाध्यस्याभावादिति वाच्यम् । तत्र निरुक्तचेष्टाया अत एव तन्निवृत्तेश्चाभावेन हेतोरेवाभावात् । न चानात्मन एव कस्यचिद्योगनिवृत्त्याऽप्युपपत्तिः । तत्किमनात्मभूतं इन्द्रियरूपाङ्गानि वा श्वासवायुर्वा भूतत्रययोगविशेषो वा । आद्येऽपि इन्द्रियशब्देनातीन्द्रियं किमपि विवक्षितम् । गोलकमेव वा । द्वितीयेऽपि बहिःश्वासो वाऽन्तःश्वासो वा । इति पञ्चधा विकल्प्य क्रमेण निराह **पूर्वेत्यादिना किञ्चित्रलिखितमित्यन्तेन** पञ्चदशभिः श्लोकैः ॥ तत्र न तावदाद्यः अतीन्द्रियेन्द्रियस्य त्वयाऽनभ्युपगमात् । न द्वितीयः अव्यङ्गकुणपे गोलकानां पूर्ववदेव विद्यमानत्वस्य प्रत्यक्षत्वादित्याह **पूर्वदृष्टेति** ॥ १५१ ॥ १५२ ॥

स्पर्शानुमेयनीरूपश्वासे नाश्वासवान्भवान् ।
मक्षिकामत्कुणादौ ते यस्य दृश्या स्थितिश्च न ॥ १५३ ॥
तस्माद्देहान्यजीवात्मा तत्र नास्तीति सा मृतिः ।
इत्येव सर्वथा वाच्यं न चेन्मृत्या मृतिस्तव ॥ १५४ ॥

न तृतीयः अनुमानप्रामाण्यमनङ्गीकुर्वतः तव मते अनुमेयश्वासस्वरूपस्यैवासिद्धेः इत्याह **स्पर्शेति ।** किञ्च बहिःश्वासो वा तदभावो वा सूक्ष्मशरीरेषु निश्चेतुमशक्य इत्याह **मक्षिकेति ।** एतेनान्तःश्वासाभावरूपचतुर्थोऽपि प्रत्युक्तः । तस्य सर्वशरीरेषु दुरवधारणत्वात् । योगिशरीरेष्वपि श्वासाभावस्य विद्यमानत्वेन तस्य मरणानुपपादकत्वाच्चेति भावः ॥ १५३ ॥ ॥ १५४ ॥

अतो योगविशेषेण यथा ताम्बूलरक्तिमा ।
तथा योगविशेषेण जडस्यैव प्रमातृता ।
इति यो वक्ति तस्यापि कुणपोऽभणदुत्तरम् ॥ १५५ ॥
पृथिव्यप्तेजसां योगो जीवद्देहेऽपि नापरः ।
स सर्वः कुणपेऽप्यस्ति वादी नः कुणपोऽभवत् ॥ १५६ ॥

न पञ्चमः । स्यादेतदेवम् । यदि भूतत्रययोगविशेषस्य चेष्टां प्रति प्रयोजकत्वं स्यात् । चेष्टा खलु ज्ञानेच्छाप्रयत्नवतः प्रमातुर्दृष्टा । न च प्रमातृत्वं भूतत्रययोगविशेषेण संभवति । येन तन्निवृत्तिः, प्रमातृत्वं वा तत्प्रयोज्यचेष्टां वा निवर्तयेत् । त्रयाणां भूतानां योगः शरीरे प्रमातृत्वं तदा संपादयेद्यदा एकैकस्य पृथिव्याद्यन्यतमस्य प्रमातृत्वयोग्यता स्यात् । न च तदस्ति । न च समुदायिषु कुत्राप्यविद्यमानो धर्मः तत्समुदाये संजाघटीति । अथ मन्येत क्रमुकपर्णे चूर्णे च प्रत्येकमविद्यमानो रक्तिमा यथा तयोर्योगे सति ताम्बूले दृश्यते तथाऽत्रापि भवेदिति तन्न । वैषम्यात् । क्रमुकपर्णचूर्णे उभे रूपवद्वस्तुनी । तेन युज्यते ततोर्योगे रक्तवर्णोत्पत्तिः । न चैवं पृथिव्यादिकं प्रमातृत्वयोग्यतावत् इत्युक्तम् । येन तद्योगः शरीरे प्रमातृत्वं प्रयोजयेत् । किं चैवं पराभिमतो जीवार्हयोगो भूतानां कुणपेऽप्यस्ति । अतस्तन्निवृत्तिरेव तत्रासिद्धेत्याह **स सर्व इति । नः वादी** अस्मत्पक्षसमर्थनपरः ॥ १५५ ॥ १५६ ॥

अतीन्द्रियेन्द्रियं नास्ति गोलकं तूभयत्र च ।
आत्माऽदृष्टेन कुत्रापि किं न्यूनं कुणपस्य तत् ॥ १५७ ॥
पूर्णो जीवार्हयोगोऽस्मिन्नानाकुम्यात्मके क्रमात् ।
तस्माद्देहस्वामिजीवस्याभावोऽत्र ध्रुवोऽभवत् ॥ १५८ ॥

अपि चायं जीवार्हयोगो जीवच्छरीरादपि कुणप एव पूर्ण इत्याह **नानाकुम्यात्मक इति** ॥ १५७ ॥ १५८ ॥

शवस्य नवरन्ध्रेषु वायोश्चास्ति गतागतम् ।
भस्त्रान्तरपि यो वाति तस्य यात्रा तु कुत्र न ॥१५९॥

श्वासनिवृत्त्या चेष्टानिवृत्तिरिति द्वितीयं पक्षं कुणपेऽपि वायुसञ्चारमुपपादयन्नसिद्धिकथनेनाधिकदूषणेन परिहरति **शवस्येति** ॥ १५९ ॥

पश्य निर्जीवदेहेन जीवसिद्धिरभूदहो ॥ १६० ॥
रक्तिमा रत्नधात्वादिपार्थिवेषु स्वभावतः ।
वर्तते स तु योगेन तज्जातीयेऽपि दृश्यताम् ॥ १६१ ॥
ज्ञानं तु पञ्चभूतात्मजडवर्गे न कुत्रचित् ।
अतो जडस्वभावो न तद्योगोऽपि जडे कथम् ॥ १६२ ॥
जपाकुसुमयोगेऽपि रूपवत्येव रक्तिमा ।
नीरूपवायौ किं रक्तशतयोगेऽपि रक्तिमा ॥ १६३ ॥
नान्धानां शतमप्यन्ध पश्यतीति न किं श्रुतम् ॥ १६४ ॥
चक्षुष्मता तु संयोगे तस्यापि स्याद्गतागतम् ।
एवं ज्ञानवता योगे देहे यात्रा न चेन्न च ॥ १६५ ॥
स च स्वभावतोऽज्ञानी स्यान्न कृत्रिमबोधवान् ।
किं चित्रलिखितं नेत्रं कश्चिदर्थं प्रपश्यति ॥ १६६ ॥

तथा च प्रयोगः विमतो भूतत्रयसमुदायः न ज्ञानेच्छाप्रयत्नवान् तच्छून्यसमुदायिमेलनरूपत्वात् । सामान्यव्याप्तौ दर्शनाभावे अन्धानां शतम्, रूपाभावे वायुरक्तयोगः इत्यादिः अन्वयदृष्टान्तः, रक्तरूपे स्फटिकजपाकुसुमयोगः, क्रमुकपर्णचूर्णयोगश्च इत्यादिर्व्यतिरेकदृष्टान्त इत्याह **जपाकुसुमेत्यादिना** ॥ १६० – १६६ ॥

अतो जडस्य जीवत्वं जडो वक्ति न पण्डितः ।
जीवस्तु जडदेहान्यो मान्यो यं देहिनं विदुः ॥१६७॥

उपसंहरति **अत इति** ॥ १६७ ॥

जातमात्रशिशोरम्बास्तनपानेष्टहेतुता ।
प्राग्भवेष्वनुभूतैतज्जातीयस्य निदर्शनात् ।
अनुमेया सा च देहजीवैक्ये शक्यते कथम् ॥ १६८ ॥
अन्यस्यैवानुभूतिस्स्यात्ततोऽन्यस्यानुमा भवेत् ।
नित्यदेहान्यजीवस्य पक्षे तु क्षेममेति सा ॥ १६९ ॥

जन्मान्तरसद्भावे 'जातमात्रा मृगा गावः' इत्याद्यनुव्याख्यानतत्सुधोक्तयुक्तिं चाह **जातमात्रेत्यादिना** । अत्र विस्तरः भक्तिपादीयाद्याधिकरणसुधायां द्रष्टव्यः । कार्यकारणभावस्यातीन्द्रियत्वेन इष्टसाधनत्वज्ञानं न प्रत्यक्षगम्यम् । तदुक्तं **अनुमेयेति** । एतदुपलक्षणम् । उपदेशसाध्येत्यपि ग्राह्यम् । तदुक्तं सुधायां 'किंत्वनुमानोपदेशसाध्यमेव । न च मृगादीनामुपदेशः संभवति' इति । न चानुमानं अन्वयव्यतिरेकव्याप्त्यादिस्मरणेन विना संभवति । न चाननुभूते स्मृतिरुत्पद्यते । न चास्मिञ्जन्मन्यन्वयाद्यनुभवोऽस्ति । तदिदमुक्तं **जातमात्रेति** । प्राग्भवीयस्योपदेशस्यान्वयादेश्च स्मरणे पूर्वदेहस्मरणमपि अङ्गीकर्तव्यम् । यदैवमेतद्देहवर्तिनो मम न केवलमयमेव देहः किन्तु तत्प्रागन्योऽभूदिति देहान्तरस्मरणमापतितम् तदैतद्देहेन स्वस्यैक्याध्यवसायः कुतः स्यात् । किन्तु अनेकमणिष्वनुस्यूतं सूत्रमिवानेकदेहानुस्यूतमात्मानं पश्यतः स्वस्य ततोऽत्यन्तभेदावसितिरेव युक्ता । तदिदमाह **देहजीवैक्ये शक्यते कथमिति** ॥ १६८ ॥ १६९ ॥

अतोऽम्बास्तनपानं तन्न शिशोरेव पुष्टये ।
जीवदेहान्यतायुक्तिमान्यतापुष्टयेऽप्यभूत् ॥ १७० ॥

अत्र **अम्बा** इष्टसाधनत्वानुमा । **स्तनपानं**, पूर्वजन्म । **शिशुः** जीवदेहान्यतावादः । **पुष्टिः** देहान्यजीवस्य तन्नित्यत्वस्य च सिद्धिः इति हृदयम् ॥ १७० ॥

भुक्तेः प्राग्भोक्ष्यमाणान्नव्यक्ताविष्टस्य हेतुता ।
अनुमेयाऽनुभूतान्नजातीयत्वेन केवलम्   ॥ १७१ ॥
अतोऽनुमानमानत्वमनङ्गीकुर्वतस्तव ।
नित्योपवासान्मृत्युस्स्यादित्युत्पश्यति यौक्तिकः ॥ १७२ ॥

न केवलमनुमानप्रामाण्यानङ्गीकारे शिशोः स्तनपानानुपपत्तिः किन्तु प्राणिमात्रस्य सर्वस्य पानभोजनादिप्रवृत्तेरेवानुपपत्तिरित्याह **भुक्तेरित्यादिना** द्वाभ्याम् ॥ १७१ ॥ १७२ ॥

जडदेहात्मता जीवे जडाकारेण चाकृतिः ।
यच्छेदभेदवेधाग्निदाहाद्यैस्स्ववधप्रदा ।
तद्बुधास्तां न मन्यन्ते मनःखेदाय यत्सदा ॥ १७३ ॥

देहस्य भस्मीभावे जीवस्वरूपस्यैव नाश इति स्ववधपर्यवसन्नं वादं बुधा नैव स्वीकुर्युरित्याह **जडदेहेति** ॥ १७३ ॥

सुखज्योतिस्स्वरूपात्मचितां साकारतां स्तुमः ।
या मौक्तनानाभोगानां भोक्तृत्वाय श्रुतौ श्रुता ।
सदा द्रष्टृत्ववक्तृत्वसौन्दर्यादिगुणाय च   ॥ १७४ ॥

ननु देहस्य जीवस्वरूपत्वनिराकरणं स्वव्याहतम् । **स्वरूपेण** व्यवस्थितिरिति मुक्तौ स्वरूपदेहाङ्गीकारादित्यत आह **सुखेति** । अङ्गीकृतो देहः सुखज्ञानस्वरूपात्मकश्चिद्रूपः, निराकृतस्त्वतादृशो जडात्मक इति न विरोध इत्याशयः । क्वचिन्मौक्तभोगानुकूलाचेतनदेहानां स्वेच्छया स्वीकारोऽपि श्रुतिसिद्धत्वादनुमन्यते इत्याह **श्रुतौ श्रुता इति** । स्वरूपभूतेन चेतनात्मकेन, अस्वरूपेणाचेतनात्मकेन च भोगाङ्गीकारेऽपि चार्वाकाभ्युपगतजडदेहात्मता तु न सृतौ नापि मुक्तौ । चितः साकारत्वाङ्गीकारः मुक्तेः परमपुमर्थत्वोपपादकः भोगसाधनत्वादित्याह **मौक्तेति** ॥ १७४ ॥

प्रमाणसत्त्वचिन्तां तु श्रुतिरेव निकृन्तति ।
युक्तिस्तु नित्यचैतन्याकारं सत्कुरुतेतराम् ॥ १७५ ॥

जीवः करचरणाद्याकारोपेतस्वरूपः तथाविधेश्वरप्रतिबिम्बत्वात् प्रतिमुखवत् इति युक्तिसिद्धं च साकारत्वमित्याह **युक्तिस्त्विति** । न चासिद्धिः । 'रूपं रूपं प्रतिरूपो बभूवे'ति श्रुतिसिद्धत्वात् । मुखप्रतिमुखयोः समानाकारत्वं प्रत्यक्षसिद्धमिति नाप्रयोजकता । अतः सुदृढव्याप्तिपक्षधर्मतोपेततया युक्तिर्निरवकाशा । तदेतदाह **सत्कुरुतेतरामिति** ॥ १७५ ॥

अणूनामणुराकारो यथा नित्योऽस्त्यनादितः ।
ज्योतिर्मयास्तथा जीवास्साकारास्सन्तु संततम् ॥ १७६ ॥

आकारस्यानादिनित्यत्वमपि युक्तियुक्तमित्याह **अणूनामिति** । जीवः अनादिनित्याकारवान्, अणुत्वात् परमाणुवत् इति प्रयोगोऽभिप्रेतः ॥ १७६ ॥

परितो मण्डलाकारात्पारिमाण्डिल्यसंज्ञिताम् ।
कथयन्ति महात्मानः परमाणुषु चाकृतिम् ॥ १७७ ॥

दृष्टान्तो न साध्यविकलः प्रेक्षावदभ्युपगमादित्याह **परित इति** । ॥ १७७ ॥

यथा जालमरीचिस्था वर्तुलास्त्रसरेणवः ।
ततोऽप्यत्यन्तसौक्ष्म्येण वर्तुलास्तेपि रेणवः ॥ १७८ ॥
हस्तादिः क्वचिदाकारः क्वचिदाकृतिरीदृशी ।
पृथुबुध्नोदराकारो घटस्येति न किं श्रुतम् ॥ १७९ ॥
अतो नित्यचिदाकारो युक्तिसिद्धो न वार्यते ॥ १८० ॥

परमाणोर्वर्तुलत्वाकारः जीवस्य करचरणादिमत्त्वं इति तु वैषम्यमात्रम् । साकारत्वमुभयत्र सममित्याह **यथेत्यादिना** ॥ १७८ ॥ १७९ ॥ १८० ॥

सर्वावकाशदात्री च व्याप्ता च विरलाऽऽकृतिः ।
नभ(सस्स्यान्न)स्यस्ति न चेदीशव्याप्तेः किं स्यान्निदर्शनम् ॥१८१॥

ननु जीवः निराकारः नित्यत्वात् नभोवदिति सत्प्रतिपक्षतेत्यत आह **सर्वस्येति** ।नभसि व्याप्तविरलाकारसद्भावात्साध्यविकलो दृष्टान्त इति भावः ॥ अयमाशयः । ईशस्य व्याप्तविरलाकृतिः 'सर्वं व्याप्य नारायणः स्थितः' इति श्रुतिसिद्धा । तत्र 'आकाशवत्सर्वगतश्च नित्यः' 'यथा सर्वगतं सौक्ष्म्यादाकाशं नोपलिप्यते' इत्यादौ तत्र तत्राकाशो दृष्टान्तीक्रियते । अत आकाशेऽपि व्याप्तविरलाकारोऽवश्यमङ्गीकार्यः इति ॥ १८१ ॥

दूरस्थैर्नीलिमा चास्य दृश्यते सर्वलौकिकैः ।
वायोश्च शीतस्पर्शस्याऽऽधाराकारोऽनुमीयते ॥ १८२ ॥

प्रौढिवादेनाह **दूरस्थैरिति** । तथा च नीलरूपोपेताकारवत्त्वं आकाशस्याप्यस्तीति भावः । वस्तुतस्तु दूरस्थैर्नभोनीलिमप्रतीतिर्भ्रमरूपैव । तदुक्तं वादावल्यां 'नभोनीलिमप्रतीतिभ्रमताऽप्यागमाद्यवगम्यैवे'ति । नभोनैल्योपलम्भस्य प्रमात्ववादः न्यायामृते 'प्रत्यक्षस्य लिङ्गाद्यबाध्यत्वे बाधकोद्धारः' इति भङ्गे केचिदित्यादिनोपन्यस्तः । 'केचित्तु आकाशो नीलिमोदेतीति श्रुतेर्नभो नीलमेव समीपे तु भूसन्निकर्षस्य प्रतिबन्धकत्वान्नैल्यानुलम्भ इत्याहुः' इति । तट्टिप्पण्यां श्रीनिवासतीर्थाः । 'केचिदाहुरित्यस्वरसोद्भावनम् । तद्बीजं तु गुरुचरणा इत्थमुपदिशन्ति । तथा हि । सिद्धान्तेऽव्याकृतमेवाकाशं नीरूपं साक्षिवेद्यम् । 'आकाशो नीलिमोदेतीति श्रुतिर्भूताकाशविषयैव । नीलरूपोपेतमपि तद्भूताकाशमतीन्द्रियमेव । न सर्वजनप्रत्यक्षविषयः । 'भूतमप्यसितं दिव्यदृष्टिगोचर'मिति दिव्यदृष्टिगोचरत्वोक्तेः । नीलं नभ इति प्रत्यक्षं च सर्वजनसाधारणम् । अतो नायं पक्षः साधीयानिति इति । तथाऽपि प्रौढिवादेनापि आकाशस्य साकारत्वं सिद्ध्यति इत्यत्र तात्पर्यम् । यद्वा दृश्यते इत्यस्य पश्यार्थश्चानालोचने इत्यनुसारेण 'आकाशो नीलिमोदेति' इत्यागमेन ज्ञायते इत्यर्थः । दूरस्थैः इति उपलक्षणम् । सर्वैरपीत्यर्थः । तथाच श्रुतिसिद्धत्वादाकाशस्य यथा, तथा जीवस्यापि

प्रमितत्वात्करचरणाद्याकारोऽभ्युपगमनीय इति भावः । यद्वा दृश्यते इत्यनन्तरं योगिभिरिति शेषः । सर्वलौकिकैरित्यनन्तरं आगमतः इति च । तथा च योगिभिः प्रत्यक्षतो दृश्यते । तदितरैः आगमतः ज्ञायते इति हृदयम् ॥ स्पर्शः साकारद्रव्याश्रितः गुणत्वात् रूपवत् इति वायोरपि साकारत्वे युक्तिमाह **वायोरिति** ॥ १८२ ॥

इतरेषां तु भूतानामाकारस्सर्वसाक्षिगः ।
पुंपशोस्तव यच्छृङ्गं निराकारं तदेव तत् ॥ १८३ ॥

साक्षिगोचरः व्यवसायद्वारेति भावः । तथा च आकारस्य सत्त्वव्यापकत्वात् चेतनस्य सतो निराकारत्वं ब्रुवाणो व्याहतभाषी पुरुषपशुरित्याह **पुंपशोरिति** ॥ १८३ ॥

ये जीवान्वैदिकं मन्या ज्योतीरूपान्वदन्ति ते ।
किं नोरीचक्रुरेतेषां सूक्ष्मदीपसमाकृतिम् ॥ १८४ ॥

आकारे श्रुतिसिद्धस्य पारमार्थिकत्वस्य करचरणादिमत्त्वस्य चानङ्गीकारात् वैदिकंमन्या इत्युक्तम् । **दीपसमेति** । जडवर्तुलेत्यर्थः ॥ १८४ ॥

वयं तु ज्योतिषस्तस्य ज्योतीरूपमुखं करौ ।
चरणावुदरादींश्च वदामोऽत्र किमद्भुतम् ॥ १८५ ॥

त्वया सर्वथाऽनङ्गीकृतस्याकारस्य मयाऽभ्युपगमे स्यात्कथञ्चिदद्भुतम् । नैतदस्ति । आकारमात्रस्योभाभ्यामङ्गीकारात् । आकारे करचरणादिरूपवैलक्षण्यमात्रस्य मया स्वीकारे न किमपि तथाविधमपूर्वं इत्याह **किमद्भुतमिति** ॥ १८५ ॥

त्वं तु ब्रूषे जडाकारं वयं त्वजडताश्रये ।
जडाद्विलक्षणाकारं ब्रूमो युक्तिः किमत्र न ॥ १८६ ॥

अचेतनस्य स्वतःप्रवृत्तिविधुरस्य स्याद्वर्तुलत्वाद्याकारः । चेतनस्य तु स्वतःप्रवृत्तिमतो तन्निर्वाहककरादिमत्त्वाकार एव युक्तियुक्त इत्याह **त्वं त्विति** ॥ १८६ ॥

पाञ्चभौतिकदेहेऽस्मिंस्तेजसोऽप्यस्ति रूपिता ।
सा शुद्धतेजोमात्रस्याप्यस्ति चेत्का क्षतिस्तव ॥ १८७ ॥

देहस्तावत्सर्वांशेन पञ्चभूतात्मकः । स च करचरणादिमान् । तथा च देहगतस्य तेजोंशस्यापि तथाविधाकारः सिद्ध्यति । एवमेव तेजोमयस्यापि चेतनस्य तादृश आकारोऽस्ति चेत्किं तत्र दुर्घटमित्याह **भौतिक इति** । ॥ १८७ ॥

आप्यतैजसवायव्यमात्रदेहाश्च किञ्चन ।
अतः पिण्डसमाकारं पिण्डभोक्तुर्न कल्पय ॥ १८८ ॥

अथोच्येत पृथिव्यादिसहभूतस्य तेजोभूतस्य कराद्याकारसंभवेऽपि केवलस्य तस्य तथात्वं न दृष्टम् । कथं तद्दृष्टान्तेन केवलतेजोरूपस्य जीवस्य तन्निरूपणमिति । मैवम् । अग्निलोके तेजोमयशरीराणामपि तथाविधाकारदर्शनादित्याह **तैजसेति** । आप्यवायव्यानामुदाहरणं प्रसङ्गादिति ध्येयम् । गमनासनभोजनादिप्रवृत्तिनिर्वाहार्थमपि चेतनस्य करचरणादिकमेष्टव्यं इति प्रागुक्तं स्मारयन्नुपसंहरति **अत इति** ॥ १८८ ॥

सुखरूपाश्च ते सर्वे ज्ञानरूपाश्च सर्वदा ।
अनादिनित्यास्सत्याश्च चिद्रूपावयवा यतः ॥ १८९ ॥

जीवाः अनादिनित्यसत्यसुखज्ञानात्मकस्वरूपदेहोपेताः तादृशभगवद्रूपप्रतिबिम्बत्वात् । यो यत्प्रतिबिम्बः स तादृशाकारवान् यथा प्रतिमुख; इति युक्त्याऽपि जीवस्य जडविलक्षणाकारसिद्धिरप्रत्यूहेत्याह **सुखेत्यादिचतुर्भिः** । अत्र मुक्ता एव पक्षतया विवक्षिताः । इतरेषां तु अनादिनित्य-

सत्यस्वरूपदेहवत्त्वमात्रेण सादृश्यम् । प्रतिमुखेऽपि यथायथं किञ्चित्सादृश्यमेव न तु सर्वत्रैकविधमिति न दृष्टान्तानुपपत्तिः ॥ १८९ ॥

न चेज्ज्योतिर्मयाकारसुभगस्य हरेरिमे ।
प्रतिरूपाः कथं जीवा भवेयुरिति चिन्त्यताम् ॥ १९० ॥

अप्रयोजकतां निराह **न चेदिति** । हेतूच्छित्तिरेव विपक्षे बाधिकेति भावः ॥ १९० ॥

पुरुरूपस्य जीवोऽयं रूपं रूपं प्रति प्रति ।
प्रतिरूपो बभूवेति श्रुतिर्गर्जति शाश्वती ॥ १९१ ॥
तच्छ्रुतिस्मृतिहर्षाय मनःकर्षाय पश्यताम् ।
भुक्त्यै च मौक्तभोगानां सत्यैवेयं व्यवस्थितिः ॥ १९२ ॥

असिद्धिं निराह **श्रुतिरिति** ॥ १९१ ॥ १९२ ॥

वृत्तता चतुरस्रत्वाद्याकारस्तदचेतने ।
चेतनेष्वेव हस्ताङ्घ्रिश्रोत्रनेत्रादिकाकृतिः ॥ १९३ ॥

इदानीं लिङ्गशरीरगतेन औपाधिकेन पुमाकारेण जीवस्य स्वाभाविक पुमाकारं साधयति **वृत्ततेत्यादिना युक्तिश्चेत्यन्तैः** पञ्चदशभिः श्लोकैः । अयमिह प्रयोगोऽभिप्रेतः । जीवः स्वाभाविकहस्तपादाद्याकारवान्, स्वयोगेन लिङ्गशरीरे तथाविधाकाराधायकत्वात् । यत् स्वयोगेन अन्यत्र यद्धर्माधायकं तत् तथाविधस्वाभाविकतद्धर्मोपेतम् । यथा स्वसन्निधानेन स्फटिकमणौ लौहित्याधायकं जपाकुसुमं स्वाभाविकलौहित्योपेतं, यथा वा वेष्टनकञ्चुके वाससि तनुच्छायाऽऽधायकं यवनस्त्रीकलेवरं स्वतः तनुत्वोपेतम् इति ॥ तत्र जीवयोगरहितेषु घटपटाद्यचेतनेषु अदृष्टं विलक्षणं हस्तपादाद्याकारवत्त्वं लिङ्गशरीर एव तावदनुभवसिद्धमित्याह **वृत्ततेति** ॥ १९३ ॥

इत्येव सर्वथा वाच्यं न चेल्लिङ्गकलेवरे ।
जडान्तरादृष्टरूपं कुतो जातं विचार्यताम् ॥ १९४ ॥

लिङ्गदेहे अवयववस्त्वाकारः जीवयोगनिमित्तक एव कुतः । निमित्तान्तरात्कुतो न स्यात् । तथा च हेतोरसिद्धिरित्यतस्तन्निमित्तान्तरं विकल्पासहमित्याह **विचार्यतामिति** ॥ १९४ ॥

प्रकृत्यंशा हि ते सर्वे सा च सूक्ष्माणुरूपिणी ।
न तस्याश्च तदाकारो विकृतौ स्थूलरेणुता ।
भवेत्परं पुमाकारे पुंरूपानुसृतिर्गतिः ॥ १९५ ॥

तथाहि तन्निमित्तं प्रकृतिसंबन्धो वा तद्विकृतिर्वा ॥ नाद्य इत्याह **प्रकृत्यंशा इति** । तथा च तदंशानां सूक्ष्माणुरूपत्वमेव स्यात् न तु हस्तपादाद्याकारः । द्वितीयं निराह **विकृतौ इति** ॥ तृतीयः पक्षस्तु असंभावितः । अनादेरन्यस्याभावात् । सादेः स्वसंबन्धेन अनाद्याकारानाधायकत्वात् ॥ १९५ ॥

साकारसर्वजीवाङ्गवेष्टनेनेष्टहेतुताम् ।
गतास्ते तत्समाकारास्तद्देहत्वं च लेभिरे ॥ १९६ ॥

परिशेषतः सिद्धमाह **साकारेति** ॥ १९६ ॥

तल्लिङ्गदेहता चैषां तत्तद्रूपानुमापनात् ॥ १९७ ॥

लिङ्गदेह इति असाधारणव्यपदेशोऽपि तद्वेष्टितस्य जीवस्य चिद्देहरूपतां अनुमापयतीत्याह **तदिति** ॥ १९७ ॥

अतादृशास्तादृशाश्च बाह्यदेहास्स्युरंहसा ।
अतो न लिङ्गतैतेषां सोऽनादिस्सादयस्त्विमे ॥ १९८ ॥

बाह्यदेहानां कुतो न लिङ्गत्वं इत्यतः तत्र तच्छब्दप्रवृत्तिनिमित्ताभावादेवेत्याह **अतादृशा इति** । लीनं गमयतीति खलु लिङ्गशब्दनिरुक्तिः । तदुक्तं न स्थानतोऽपीति सूत्रभाष्यटीकायां 'लिङ्गं स्वरूपमुद्दिष्टं लिङ्गं ज्ञापकमेव च' इति । लिङ्गदेहः स्वरूपदेहस्य साक्षाद्वेष्टनरूपोऽत एव तत्समानाकारः

अन्तर्लीनस्य स्वरूपदेहाकारस्य गमक इति युज्यते तस्य लिङ्गशब्द-वाच्यता। बाह्यदेहास्तु अंहसा दोषेण, कदाचित् साक्षाद्वेष्टनरूपत्वाभावात् अतादृशाकारा अप्युत्पद्यन्ते। ततो न तेषां स्वरूपदेहाकारानुमापकतेति न लिङ्गशब्दवाच्यत्वमित्याह **अतो न लिङ्गतेति**। तत्रैव हेत्वन्तरमाह **सादय इति**। कथं सादीनां सतां अनाद्याकारानुमापकत्वमिति भावः॥ १९८॥

रेतसो बिन्दुमात्रेण बाह्यो देहश्च जायते।
न तस्यापि स्वतो रूपमजीवं चेद्रजो हि सत्॥ १९९॥

जीवः स्वतः शरीरवान् स्वप्रवेशेन रेतसः शरीराकारपरिणाम-हेतुत्वात्। न चासिद्धिः। रेतसः शरीराकारः जीवप्रवेशनिमित्तकः तदन्वयव्यतिरेकानुविधायित्वात् इति युक्त्याऽपि जीवस्य शरीराकारवत्त्व-सिद्धिरित्याह **रेतस इति**॥ १९९॥

साक्षीन्द्रियगणैर्योगे बाह्येन्द्रियगणोऽप्यसौ।
पृथक्पृथग्ज्ञानदस्स्यान्नो चेन्निर्हेतुको भवेत्॥ २००॥

अनयैव दिशा जीवस्वरूपदेहस्य साक्षिणो इन्द्रियवत्त्वसाधनमपि सुलभमित्याह **साक्षीति**॥ जीवस्वरूपदेहः स्वतो ज्ञानसाधनेन्द्रियवान् स्वयोगे बाह्यदेहेन्द्रियेषु ज्ञानजननशक्त्याधायकत्वात्। विपक्षे अकारणकार्योत्पत्ति-र्बाधिका इत्याह **नो चेदिति**॥ २००॥

अतस्स्वभावतस्सर्वे साकारा जीवराशयः।
तत्कञ्चुकोपमा तत्तल्लिङ्गमूर्तिश्च तादृशी॥ २०१॥
क्वचित्तु कर्मणा बाह्या भिन्नाकारा च जायते॥ २०२॥
जडान्तरादृष्टरूपं तनूनामेवमागतम्।
इति मन्ये न चेदन्ये, जडाश्च स्युश्शरीरवत्॥ २०३॥
अतस्स्वभावरूपस्याभावे रूपपरम्परा।
निर्निमित्ता भवेत्तस्मात्साकारा जीवराशयः॥ २०४॥

कञ्चुकेऽस्ति तनुच्छाया न त्वक्कञ्चुकवाससि ।
ततस्स्वाभाविकाभावे न स्युरौपाधिका अपि ।। २०५ ।।
स्याद्धि स्फटिकलौहित्यं स्वतो लोहितसन्निधौ ।
स्वेन रूपेण निष्पत्तिं मुक्तिमाह ततश्श्रुतिः ।। २०६ ।।
युक्तिश्चौपाधिकै रूपैस्स्वाभाविकमसाधयत् ।। २०७ ।।

प्रागुक्तं प्रमेयजातं सङ्क्षेपेणानूद्योपसंहरति सप्तभिः श्लोकैः **अत इत्यादिना** ।। २०१ – २०७ ।।

यस्तु वस्तु निराकारं वक्ति तत्वं न वेत्ति सः ।
चित्त्वाचित्त्वाश्रयं तत्वमित्थमित्यति(मङ्गलं)निर्मलम् ।। २०८ ।।

किञ्च चित्त्वाचित्त्वान्यतराकारोपेतत्वं तत्त्वस्य लक्षणम् । आकारानङ्गीकारे तत्त्वस्वरूपसिद्धिरेव दुर्घटेत्याह **यस्त्विति** ।। २०८ ।।

गुरुश्चार्वाकविद्याया गुरुर्मे नाकिनां गुरुः ।
अतस्तत्कृपया श्रौतमतस्थितिरपीरिता ।। २०९ ।।

इदं चार्वाकमतनिराकरणकौशलं, मम हृदि स्थित्वा ज्ञानोपदेष्टुः मूलगुरोर्बार्योः कृपया तथा देवगुरोः चार्वाकमतप्रवर्तकस्य बृहस्पतेश्च कृपया प्राप्तमित्याह **गुरुरिति** ।। २०९ ।।

क्षीरस्योत्सेचनं को वा निरुणद्ध्याज्ञया जनः ।
वस्त्रेणापि ग्रहः प्रोक्तो राजमन्दिरसर्पिषः ।। २१० ।।

ननु चार्वाकमतनिराकरणे प्रस्तुते, मायावादनिराकरणं कुतोऽत्र विस्तृतमित्यत आह **क्षीरस्येति** । अग्नौ तापितस्येति शेषः । अयमाशयः । **चार्वाको** जीवस्य जडाकारमपि तावत्सत्यमङ्गीकुरुते । मायी तु आकारमात्रम**पारमार्थिकं ब्रूते** । तेन अयं तत्त्ववादस्य ततोऽप्यतिशयेन प्रतिपन्थी । प्रतिपन्थिनिराकृतिश्च वादिमात्रस्वभावः क्षीरस्योत्सेचनमिव । न हि स्वभावः

स्वकार्यकृतौ प्रस्तुतत्वमपेक्षते । अतः पर्यनुयोग एवायं अनवसरदुःस्थ इति ॥ किञ्च प्रसङ्गसङ्गतिरत्रास्त्येवेत्याह **वस्त्रेणेति** । स्वीकर्तुं पात्रं नास्तीत्येतावता राजमन्दिरसर्पिनोपेक्षार्हम् । तथा स्मृतं भगवन्निन्दकं मायिमतमपि नोपेक्षार्हं किन्तु दूष्यमेवेत्याशयः ॥ २१० ॥

निरङ्कुशः कामभोगः फलं किल भवन्मते ।
तच्च तक्षकमौलिस्थरत्नाहरणयत्नवत् ॥ २११ ॥

'वक्तृश्रोत्रोरभिमतमनन्यसाध्यं फलमधिकृत्य तद्धेतुभूतं प्रमाणान्तराप्राप्तं अर्थं प्रतिपादयतां वाक्यानां समूहो हि शास्त्रमित्युच्यते' इति तत्त्वनिर्णय-टीकोक्तिं हृदि कृत्वा, प्रयोजनाद्यभावेनापि चार्वाकशास्त्रस्य शास्त्रत्वमपाकरोति **निरङ्कुश इत्यादिना** । तथा हि । त्वदभिमतनिरङ्कुशकामोपभोगस्य शास्त्रफलत्वं न संभवति । तस्य लब्धुमेवाशक्यत्वादित्याह **तक्षकेति** । ॥ २११ ॥

धर्माङ्कुशस्य छेदेऽपि धनाभावाङ्कुशस्य न ।
तस्य निर्मूलनायास्ति धर्मः कोपि न ते मते ॥ २१२ ॥
धनिनां परिचर्या वा चौर्यं वा कार्यते त्वया ॥ २१३ ॥
तच्च बन्धादिनिर्बन्धैर्मृतिभीतिगतागतैः ।
तेषां दुःखार्णवे मङ्क्तुमभूद्रन्तुं न कर्हिचित् ॥ २१४ ॥
अतस्ते नैव मज्जेरन्भवच्छास्त्रमहोदधौ ॥ २१५ ॥

किञ्चेदं फलं गुरोर्वा शिष्याणां वा, तत्रापि प्रेक्षावतामज्ञानां वा, तेष्वपि धनिनां निर्धनानां वा इति विकल्पान् खण्डयति **धर्मेत्यादिना** । कामोपभोगा न शास्त्रलभ्याः किन्तु धनलभ्या इत्यविवादम् । धनप्राप्तिश्च चौर्येण वा धनिपरिचर्यया वा स्यात् । तदुभयमपि गुरोः शिष्याणां च दुःखार्णवे निपतनपर्यवसायि कथं फलं स्यादित्याह त्रिभिः **धर्मेत्यादिभिः** ॥ २१२ ॥ २१३ ॥ २१४ ॥ २१५ ॥

धनिनस्तु मदेनान्धाः प्रवर्तन्ते न ते मते ।
तेषां च न फलायालं तत्र शास्त्रप्रचोदना ॥ २१६ ॥

उन्मत्ताः प्रागेव रागेण भोगेषु लम्पटा धनिनो न त्वदुपदेशं प्रतीक्षन्त इत्याह **धनिनस्त्विति** ॥ २१६ ॥

बहुभुक्तावजीर्तिस्स्याद्बहुपाने महोदरम् ।
बहुस्त्रीभोगतो रोगा यद्दृश्यन्ते पदे पदे ॥ २१७ ॥
किं न भाराय महते बहुदारपरिग्रहः ।
परस्परविरोधाद्यैः पत्युर्मृत्युप्रदा हि ते ॥ २१८ ॥
परस्त्रीभोगतः किं न शिरश्छेदादिकं भयम् ॥ २१९ ॥
दुःखोज्झितं सुखं प्रार्थ्यं न तु दुःखान्वितं सुखम् ।
दुःखोदर्कसुखेऽत्यल्पे को नून्मत्तः प्रवर्तते ॥ २२० ॥
तस्मान्महानर्थसार्थसंकुलास्सुखविप्लुषः ।
न प्रेक्षावत्प्रवृत्त्यै स्युर्निवृत्त्यै स्युः परं विदाम् ॥ २२१ ॥

कथञ्चिल्लभ्योऽपि भोगो रोगमरणाद्यनर्थप्रापकत्वान्नैव प्रार्थनीयः इत्याह **बहुभुक्ताविति** ॥ २१७ – २२१ ॥

अज्ञास्तु रागतो भोगे प्रवृत्ताः पूर्वमेव हि ।
न ते शास्त्रमपेक्षन्ते नापि धर्माङ्कुशाद्भयम् ।
रागोद्रेकाख्यदुष्प्रेक्षरूक्षहर्यक्षरक्षिणाम् ॥ २२२ ॥

अज्ञानां प्रवृत्तिः न शास्त्रापेक्षेत्याह **अज्ञास्तु इति** ॥ २२२ ॥

अतो निष्फलमेवाभूच्छास्त्रं ते क्लीबशस्त्रवत् ॥ २२३ ॥

तथा च निरङ्कुशभोगस्य फलत्वस्यैव अभावात्, लब्धुमशक्यत्वात्, अनन्यलभ्यत्वाभावात्, वक्तृश्रोत्रोरनभिमतत्वाच्च न प्रयोजनत्वमित्युपसंहरति **अत इति** ॥ २२३ ॥

कस्तेऽधिकारी स्वस्थात्मा मत्तस्याप्यस्ति मृत्युभीः ।
विषयस्य विचारश्च युक्तितस्स्यान्न शक्तितः ॥ २२४ ॥

प्रयोजनाभावादेव तद्धेतुभूतविषयजिज्ञासोरधिकारिणोऽप्यभाव इत्याह **कस्ते इति** । विषयोऽपि धर्माभावो वा धर्मे प्रमाणाभावो वा । तदुभयमपि प्रत्यक्षेणैव सिद्ध्यतीति मतं उत तदितरप्रमाणाभ्यां इति विकल्प्य दूषयति **विषयस्येत्यादिना** ॥ २२४ ॥

अक्षं स्यात्तवलीलायै न पक्षान्तरशिक्षणे ।
तच्च युक्त्याख्यशस्त्रेण नान्येनेति मतिर्मम ॥ २२५ ॥
अक्षानुकूलस्स्यादर्थस्तद्विरुद्धस्तु नेत्यपि ॥ २२६ ॥
तथा सर्वत्र दृष्टत्वादिति युक्त्यैव सिद्ध्यति ।
युक्तेरमानता यस्य तस्य निर्विषयं मतम् ॥ २२७ ॥
किञ्च दृष्टं समस्तं च दृष्ट्या सिद्ध्येन्न शास्त्रतः ।
अदृष्टं नास्ति चेत्तर्हि विषयस्ते विषं पपौ ॥ २२८ ॥
धर्माभावोऽपि तत्वं चेत्प्रत्यक्षेणैव सिद्ध्यति ।
अतत्वं यदि तर्ह्यासीद्धर्मो निष्कण्टको मम ॥ २२९ ॥
नापि धर्मे प्रमाणस्याभावश्शास्त्रेण बोध्यते ॥ २३० ॥
सोऽपि तत्वं यदि तदा प्रत्यक्षेणैव सिद्ध्यति ।
अतत्वं चेद्धर्मशास्त्रमकण्टकमभून्मम ॥ २३१ ॥

प्रमाणान्तराप्राप्त एव खलु विषयः । स च प्रत्यक्षेण प्राप्तत्वे न संभवति । प्रमाणान्तरं तु तत्त्वावेदकं नास्त्येव । धर्माभावोऽतत्वं चेद्धर्मस्य तत्वरूपता त्वयैवाङ्गीकृता स्यादित्युपसंहरति **सोऽपि तत्वमिति** ॥ तथा च साधूक्तं तत्वनिर्णये "समयप्रयोजनाभावात् नासौ समयी"ति ॥ २२५ – २३१ ॥

॥ इति चार्वाकवादः ॥

एवं चार्वाकमर्यादा सर्वाप्यार्यैर्विगर्हिता ।
जिनबुद्धागमाद्यध्वशोधनायाधुना यते ॥ २३२ ॥

एवं धर्माद्यतीन्द्रियमनङ्गीकुर्वाणो नास्तिको निराकृतः । धर्मादिकमङ्गीकृत्यापि ईश्वरमनभ्युपगन्तॄन्निराकर्तुं प्रतिजानीते । **जिनबुद्धेति** । ॥ २३२ ॥

यदीदं न तदा तन्नेत्याज्ञा राज्ञः परं भवेत् ।
समानं नोभयोर्मानमनुमा ननु मा क्व मा ॥ २३३ ॥

धर्मादिकं अपौरुषेयवाक्यैकप्रमाणकं इति प्राक् प्रतिज्ञातम् । तत्र तदितराप्रमाणकत्वे सति सप्रमाणकत्वादिति हेतौ विशेषणासिद्धिपरिहाराय अतीन्द्रियार्थविषये प्रत्यक्षाप्रमाणकत्वं सिद्धवत्कृत्य लिङ्गाप्रमाणकत्वं सिषाधयिषुस्तदभिमतं लिङ्गं उपलक्षणतयाऽनूद्य व्याप्त्यभावेन दूषयति । **यदीदमिति** । वैधी हिंसा पापसाधनं हिंसात्वात् विप्रहिंसावत् इति खलु तव अनुमानम् । तत्र व्याप्तिनिश्चयः त्वद्वाङ्मात्रेण वा, साहचर्यदर्शनमात्रेण वा, अथ प्रत्यक्षेण, उत प्राचां वाग्भिः, निर्मूलयुक्त्या वा इति विकल्प्य नाद्य इत्याह **राजाज्ञेति** । द्वितीयं दूषयति **अनुमेति** । साहचर्यदर्शनमात्रेण प्रवृत्तेति शेषः । क्व, मा प्रमाणं, मा न इति योजना । द्वितीयो माशब्दो निषेधार्थकः । तदुक्तं 'सर्वत्र शक्यते कर्तुं आगमं हि विनाऽनुमा' इति । ॥ २३३ ॥

न चेत्सुरावत्क्षीरं च किमपेयं न तेमते ॥
द्रवद्रव्यत्वतो हेतोस्ततो मूलानुगैव सा ॥ २३४ ॥

तदेवोदाहरणप्रदर्शनेनानुभावयति **न चेदिति** । **मूलानुगेति** । तदुक्तं पद्धतौ 'अन्ततः प्रत्यक्षागममूलत्वात्' इति ॥ २३४ ॥

मूलं नातीन्द्रियेऽध्यक्षं स्वस्ववाक्यस्य कस्य न ।। २३५ ।।

तच्च मूलं अत्र प्रत्यक्षं न संभवतीत्याह **अतीन्द्रियेति** । आगमोऽपि न त्वद्वाक्यं अतिप्रसङ्गादित्याह **स्वस्वेति** ।। २३५ ।।

प्राचां वाचस्तु शोचन्ते देहः कारागृहं किल ।
अतो युक्त्यापि नार्थस्ते यत्मा हिंसां प्रशंसति ।। २३६ ।।

नापि भारतादिपूर्वजवाक्यम् । विरोधेन तत्प्रामाण्यस्य त्वयैवाङ्गीकर्तुमशक्यत्वात् इत्याह **शोचन्त इति** । इवेति शेषः । 'बिभेत्यल्पश्रुताद्वेदः' इत्यत्रेवात्रापि तात्पर्यं विभावनीयम् । अयं दुराग्रही श्रुतिसिद्धं अस्मत्प्रामाण्यमपलपतीति हेतोरिति भावः ।। नापि निर्मूलयुक्त्येति पञ्चमः कल्प इत्याह **युक्त्येति** । 'देहबन्धाद्बहिः कुर्याज्जीयान् कारागृहादिव' इति प्रागुक्तमनुसन्धेयम् । हिंसा पुण्यसाधनं बन्धविमोचनरूपत्वात् संमतवदित्यपि प्रयोगसंभवेनातिप्रसङ्गात् । तथा च त्वदनुमाने दृष्टान्तः साध्यविकलः । हिंसा पुण्यसाधनं हिंसात्वादिति प्रकरणसमश्च ।। २३६ ।।

तन्मानिनोऽप्यमानस्य कथंकारं मिथः कथा ।। २३७ ।।

उभयसंप्रतिपन्नप्रमाणाभावात् तव मिथः कथायामधिकार एव नेत्याह **अमानिन इति** ।। २३७ ।।

किं च युक्त्येकभक्तश्चेत्कथं मांसं निषेधसि ।। २३८ ।।

व्याप्तिविकलतर्कैः प्रत्यवस्थानेऽतिप्रसङ्गान्तराण्याह **किञ्चेत्यादिना** । ।। २३८ ।।

भूतेभ्योऽन्यन्न वै मांसे नान्यदन्नेऽपि दृश्यते ।
एकं त्याज्यं भोज्यमन्यदित्येतत्केन ते मते ।। २३९ ।।

मांसं न त्याज्यं किन्तु भोज्यमेव, भौतिकत्वात् अन्नवत् इति प्रयोगोऽभिमतः । न च मांसस्य दुर्गन्धत्वेनाभोज्यत्वम् । सर्वत्र मांसेऽभावात्,

विद्यमानस्यापि उपायतः परिहारसंभवात्, सर्वथा पापहेतुताऽभावाच्च । तथाच अन्नहेतुपाकादिवत्, हिंसात्वेन हेतुना मांसहेतुहिंसाया अपि न त्वदभिमतं पापसाधनत्वानुमानं युक्तम् ॥ २३९ ॥

हिंसादोषेण यौक्तस्य यज्ञावज्ञा च ते कथम् ॥ २४० ॥

तेनैव न्यायेन, त्वयोच्यमानं यागीयहिंसाया दोषत्वमपि दूषितमित्याह **हिंसेति** ॥ २४० ॥

जिनमन्दिरनिर्माणे तद्यात्रायां च कोटिशः ।
भूशोधाद्यैः पादघातैर्हिंसाऽऽस्ते मखवन्न किम् ॥ २४१ ॥

जिनमन्दिरनिर्माणे अपरिहार्यतया समापतिता, या क्रमिकीटादीनां कोटिशो हिंसा, तत्र हिंसात्वहेतुरनैकान्तिकश्चेत्याह **जिनेति** ॥ २४१ ॥

बर्हहस्तस्य या शङ्खे गर्हा साऽपि न शोभते ॥ २४२ ॥

वेदमनादृत्य शुष्कतर्कमुपजीव्य रचिता सर्वाऽपि तत्प्रक्रिया शंख-कृष्णाजिनवराहकेसरादीनां अपावित्र्यवर्णनपरा अनेनैव न्यायेन पराहता वेदितव्येत्याह **बर्हहस्तेत्यादिना** ॥ शङ्खस्य अस्थित्वात्, कृष्णाजिनस्य चर्मत्वात्, वराहकेसराणां केशत्वात्, अपावित्र्यं खलु परेणानुमित्सितम् । सर्वेषां हेतूनां बर्हे व्यभिचारः । तस्यास्थिचर्मकेशसकलात्मकत्वात् । तत्र साध्याभावः परस्य बर्हहस्तस्य संमतः ॥ २४२ ॥

लवणं भक्ष्यते चेत्स्याच्छुक्तिरूपास्थिभक्षणम् ।
जलीकृत्य स्वीकृतिश्चेदस्थिक्षालनवारिणः ॥ २४३ ॥

अस्थित्वहेतोः तन्मिश्रे लवणे व्यभिचारः इत्याह **जलीकृत्येति** । ॥ २४३ ॥

॥ अहिंसावादनिराकरणम् ॥

कर्ता सर्वस्य कार्यस्य कस्मादीशो विसृज्यते ॥ २४४ ॥

इदानीं निरीश्वरवादिनः जिनबुद्धसांख्यभाट्टप्राभाकरान्निराकर्तुं प्रतिजानीते **कर्तेत्यादिना** ॥ २४४ ॥

स्वभावादेव सर्वं च जगत्स्यात्सचराचरम् ।
किमीश्वरेणेतिवदन्प्रष्टव्यः प्रतिवादिना ॥ २४५ ॥

'स्वभावजीवकर्माणि द्रव्यं कालः श्रुतिः क्रियाः ॥ यत्प्रसादादिमे सन्ति न सन्ति यदुपेक्षया' इत्यनुव्याख्योदाहृतश्रुतिमनुरुन्धानः आदौ स्वभाववादमपाकरोति **स्वभावादेवेत्यादिना** ॥ २४५ ॥

स्वभावोऽपि जडश्चेत्स्यादन्यप्रेर्यो घटादिवत् ।
जानातीच्छति पश्चाच्च गच्छतीति न किं श्रुतम् ॥ २४६ ॥

स्वभावो जडः अजडो वा । पक्षद्वयेऽपि स्वतन्त्रोऽस्वतन्त्रो वा इति विकल्प्य जडः स्वतन्त्र इति पक्षं 'अचेतनत्वं स्वातन्त्र्यमिति चात्मप्रमाहतं' इत्यनुव्याख्यानोक्तदिशा व्याहतत्वादुपेक्ष्य अस्वतन्त्र इति पक्षे दोषमाह **स्वभावोऽपीति** । प्रवृत्तिं प्रति ज्ञानेच्छाप्रयत्नादिकं कारणम् । तदभावात् न जडस्य स्वतःप्रवृत्तिः ॥ २४६ ॥

अजडोऽप्यस्वतन्त्रश्चेत्प्रागुक्तं दूषणं स्मर ।
स्वातन्त्र्ये तु किमीशेनापराद्धं लघुमूर्तिना ॥ २४७ ॥

अजडः अस्वतन्त्र इति पक्षे प्रागुक्तं परप्रेर्यत्वलक्षणं दोषमतिदिशति **अजडोऽपीति** ॥ एतेन चिच्चैत्ये केनचिन्नियते अपर्याप्तशक्तिमत्वात् अस्वतन्त्रत्वात् रथादिवत् इति तत्वोद्योतोक्तं अनुमानं ईश्वरसाधकं विघूतं बोध्यम् । अजडः स्वतन्त्र इति पक्षे किं तादृशः स्वभावो जगदन्तर्भूतः उत भिन्नः । आद्ये किं एकः अथ अनेकः । नाद्यः । अनेकेषां स्वभावस्य एकत्वायोगात् । न द्वितीयः । स्वातन्त्र्ये अनेकत्वे च परस्परविरोधेन

जगद्विलयापत्तेः । जगदनन्तर्भूतः एकः स्वतन्त्र इति पक्षस्तु नामान्तरेण ईश्वराङ्गीकारपर्यवसायीति नेश्वरापलापो युक्त इत्याह **किमीश्वरेणापराद्धमिति । लघुमूर्तिनेति ।** स्वभावपक्षस्तु, वस्तुभिन्नस्य स्वभावस्य, तदेकत्वस्य तत्स्वातन्त्र्यस्य चेति अप्रामाणिकबहुकल्पनाऽऽपत्तेर्गुरुभूतमित्याशयः । ॥ २४७ ॥

स्वस्वभावात्स्वयं चेत्स्यात्तद्यात्माश्रयदूषणम् ।
स्वकारणस्वभावाच्चेत्स्वभावस्ते गुरुः पतेत् ॥ २४८ ॥

इदानीं 'स हि कर्ता' 'द्यावाभूमी जनयन्देव एकः' इत्याद्यागमानुगृहीतेन कार्यत्वानुमानेनापि ईश्वरसिद्धिमाह **स्वस्वभावादित्यादिभिः ।** गिर्यङ्कुरादिकं कार्यं तावदनुभवसिद्धम् । तत्र स्वभाववादी प्रष्टव्यः । तत्किं स्वस्वभावादिनोत्पन्नं स्वकारणस्वभावाद्वा । नाद्यः आत्माश्रयादित्याह **स्वस्वभावादिति ।** न द्वितीयः । कारणादेव कार्योत्पत्तिसंभवेन पुनः कारणस्वभावस्यापि कारणत्वाङ्गीकारो गौरवपराहत इत्याह **स्वकारणेति ।** ॥ २४८ ॥

तदा कारणचक्रस्थः कर्ताऽप्यावश्यकोऽस्य हि ।
महीमहीधरादेश्च यः कर्ता स महेश्वरः ॥ २४९ ॥

कारणमपि नैकैकमात्रं कार्यं प्रति हेतुः । केवलं दण्डमात्राद्घटोत्पत्तिप्रसङ्गात् । किन्तु कारणकलाप एव । तत्र च कर्तुरनुप्रवेशो नियतः । या क्रिया सा सकर्तृका इति व्याप्तेः । घटादिषु सर्वत्र तथा दृष्टेः । **एवं च** गिर्यङ्कुरादिकार्यस्यापि कर्ता तावदुपेय इत्याह **तदेति ।** न चास्मदादिः कर्ता संभवति क्षित्यङ्कुरादिजगदुपादानादिगोचरापरोक्षानादिकस्याभावात् । तेन च विना कर्तृत्वानुपपत्तेः । अतः अकामेनापि सर्वज्ञः कर्ता स्वीकार्यः । स एवास्मदभिमतो महेश्वर इत्याह **महीमहीधरादेरिति महेश्वर इति च** ॥ २४९ ॥

न चेत्कुलालकार्वाद्या नापेक्ष्येरन्स्थले स्थले ।
अन्यथा दृष्टहानिस्स्याददृष्टस्य च कल्पना ॥ २५० ॥

ननु जीवानामदृष्टेनैव घटाद्युत्पत्तिरिति संमतिः । तथा च जीवानामेव क्षित्यङ्कुरादिकं प्रति अदृष्टद्वारा कर्तृत्वसंभवे किमीश्वरेणेति शङ्कां बाधकोक्त्या निरस्यति **न चेदिति** । ज्ञानेच्छापूर्वककर्तृणां कुलालादीनां तथा सत्यपलापः स्यात् । न च तथाऽस्त्विति वाच्यम् । दृष्टहान्यादिप्रसङ्गादित्याह **अन्यथेति** ॥ २५० ॥

यत्नेन साध्यते मोक्षो यदि तर्हि स्वभाववाक् ।
अभावमाप नो चेत्ते व्रतचर्या बहिर्ययौ ॥ २५१ ॥
जडस्वभावकर्मादि प्रेर्यं स्यादजडेन हि ।
किं कुठारस्स्वयं गच्छेद्घटो वा जलमाहरेत् ॥ २५२ ॥

'चिदचित्तनु सर्वमसौ तु हरिर्यमयेदि'ति भगवत्पादीयोक्तिं विवृण्वानः निरीश्वरवादानपाकरोति **यत्नेनेत्यादिना** । स्वभावो वा कर्म वा, विना यत्नं न प्रवृत्तेरीष्टे जडस्य यत्नवता चेतनेन प्रेर्यत्वनियमात् । तदुक्तं 'विना यत्नं न हठो नापि कर्मे'ति । स्वभावकर्मादिकं जडं, चेतनप्रेर्यं, जडत्वात् कुठारवदित्यनुमानमिहाभिप्रेतम् ॥ २५१ ॥ २५२ ॥

स्वभावस्य तिरस्कारः पुरस्कारश्च पावके ।
दृश्यते मणिमन्त्राद्यैर्न तत्तस्य स्वतन्त्रता ॥ २५३ ॥

स्वभावस्य पारतन्त्र्यमनुभावयति **स्वभावस्येति** ॥ २५३ ॥

स्वानिष्टस्य हि कर्मादेः प्रेरको न स्वयं जनः ।
अतस्तत्प्रेरणायान्यो मान्यः कोऽपि मनीषिणा ॥ २५४ ॥

चेतनस्यापि तदाह **स्वानिष्टस्येति** । अतः परमचेतन उपेय इत्याह **मान्य इति** ॥ २५४ ॥

न हि पुण्यस्य लघुता पापस्य गुरुताऽपि वा ।
यदुन्नयेल्लाघवाद्वा गौरवाद्वाऽप्यधो नयेत् ।
अतश्शिलादिदृष्टान्तोऽप्युक्तेर्भाराय केवलम् ॥ २५५ ॥

पुण्यं ऊर्ध्वगतिहेतुः लघुत्वात् उत्कटवायुवत्; पापं अधोगतिहेतुः गुरुत्वात् शिलावत् इत्यनुमानविरोधमाशङ्क्य दृष्टान्तस्य साध्यवैकल्येन निराह **न हीति** ॥ २५५ ॥

सर्वस्य कर्ता तत्रापि किं न कर्ता महेश्वरः ॥ २५६ ॥

कुत एवमित्यत आह **सर्वस्येति** । 'पयोऽम्बुवच्चेत्तत्रापि' इत्युक्तदिशा जडवायुशिलयोः ऊर्ध्वाधोगतिहेतुत्वमपि ईशनियतमित्याह **महेश्वर इति** । ॥ २५६ ॥

यस्स्तम्भसंभवो डिम्भं हिरण्यकशिपोरपात् ।
सोऽन्तर्यामी मम स्वामी कस्य न स्याद्विचारय ॥ २५७ ॥

अनुभवसिद्धं चैतदित्याह **स्तम्भेति** ॥ डिम्भं अर्भकं प्रह्लादम् । ॥ २५७ ॥

शिला यदि स्वसत्त्वेन जले नयति पूरुषम् ।
स्थले कस्मान्न नयति समे या नीयते नरैः ॥ २५८ ॥

गुरुत्वहेतोः समस्थले विद्यमानशिलायां व्यभिचारोऽपीत्याह **शिलेति** । ॥ २५८ ॥

अश्मा यस्मान्नतेऽप्स्वेव तिर्यक्पर्यक्च गच्छति ।
अतस्स्वतः कृतिस्तस्य न जले नापि च स्थले ॥ २५९ ॥

अस्तु वा क्वचिदधोगतिहेतुत्वम् । न तावता शिलायाः स्वतः **प्रवृत्ति-**सिद्धिः कुत्रापीत्याह **अश्मेति** ॥ २५९ ॥

तदीशगौरवात्स्वीयगौरवाच्च नयेदधः ।
यतस्स गौरवं धर्मं चक्रे पतनकारणम् ॥ २६० ॥

गुरुत्वादेः पतनादिहेतुत्वस्वभावोऽपि सर्व ईश्वरनियमादेवेत्याह **तदीशेति** ॥ २६० ॥

यदा स धर्मसामर्थ्यं रुणद्धि न तदा पतेत् ।
न मग्नो मन्दरः कस्मान्मही वा नाप्सु मज्जति ॥ २६१ ॥

स्वभावस्य ईश्वरनियतत्वमित्येतत्कुत इति चेत् । ईश्वरप्रेरणाभावे स्वभावस्य स्वकार्यकारित्वादर्शनादेव । तत्रागमं प्रमाणयति **मन्दर इति** । प्रत्यक्षं च तत्राह **मही वेति** ॥ २६१ ॥

यद्वत्तवरतो वार्धुं नलहस्तार्पिताश्शिलाः ।
उन्ममज्जुस्स दौर्जन्यं कस्य कस्य न भर्जयेत् ॥ २६२ ॥

गुरुत्वहेतोः जलस्थशिलायामेव व्यभिचार इत्याह **नलहस्तेति** । ॥ २६२ ॥

विषमारोहतीशस्य सत्त्वादेव न तु स्वतः ।
किं विषादो विषादासीच्छिशोस्तस्य शिवस्य वा ॥ २६३ ॥

प्रह्लादे शिवे च अन्वयव्यभिचारात् विषस्यापि न स्वत ऊर्ध्वगमनशक्तिरित्याह **विषमिति** ॥ २६३ ॥

अतो दृष्टं समस्तं च दृष्टाच्चेश्वरतो भवेत् ।
अदृष्टमीश्वरादेवेत्यासीत्सर्वधुरन्धरः ॥ २६४ ॥

अदृष्टं अङ्कुरादि । **ईश्वरादेवेति** । एवकारोऽयोगव्यवच्छेदपरः । ईश्वरादन्यस्वतन्त्रकारणव्यवच्छेदपरो वा । सत्त्वाच्चावरस्येतिसूत्रीय, 'अवरस्य तदधीनस्य कारणस्य सत्त्वात्' इति भाष्ये स्वेच्छया परतन्त्रसाधनसापेक्षत्वाभ्युपगमादिति ध्येयम् । एतच्चात्र धुरन्धर इति शब्देन ध्वन्यते । सत्स्वपि इतरेषु कारणेषु, अयमेव स्वतन्त्रत्वात्प्रधान इति । अन्यथा कारणमित्यवक्ष्यत् ॥ २६४ ॥

तस्मात्पक्षे पक्षसमे यस्यानैकान्त्यचोदना ।
वेद नासौ पुमाञ्छास्त्रमर्यादामार्यगर्हितः ॥ २६५ ॥

ननु कार्यत्वं स्वभावे कर्मणि चास्ति तत्र सकर्तृकत्वं नास्तीति व्यभिचार इति तत्राह **पक्षे इति** । व्यभिचारनिरूपकतया पराभिमतानां सर्वेषां पक्षत्वात् न व्यभिचार इति भावः ॥ २६५ ॥

रत्नप्रभा स्वभावश्चेत्कुतो नास्ति शिलान्तरे ।
ततस्तत्रैव सा भूयादित्यत्रास्ति नियामकः ॥ २६६ ॥

शिलात्वेनैकजातीयेऽपि रत्ने शिलान्तरेऽनुपलभ्यमानः प्रभाविशेषः जातिस्वभावनियामकमीश्वरं गमयतीत्याह **प्रभेति** ॥ २६६ ॥

नार्यैश्च वार्यः कार्येऽसौ हर्यैश्वर्यैर्यवीर्यवान् ।
निर्दैवमृद्ध्यै तं विद्वान्कोऽद्याऽऽद्याद्धि बौद्धवत् ॥ २६७ ॥

किञ्च, न वयं स्वभावादिकं कार्योत्पत्तौ नोपयुज्यत एवेति वदामः । किन्तु तस्य परप्रेरणयैव प्रयोजकत्वं ब्रूमः । न तु बौद्धवत् तत्स्वातन्त्र्यमित्याह **नार्यैरिति** ॥ किञ्च शक्तिरूपोऽयं स्वभावः न कारणं किन्तु कारणतारूप एवेत्यवधेयम् । तदुक्तं सुधायां– 'ततोऽन्वयव्यतिरेकसमधिगम्यमतीन्द्रियमेव किञ्चिन्मृदादीनां घटादिकारणत्वमभ्युपगमनीयम् । तदेव च शक्ति'रिति ॥ २६७ ॥

किं चाचेतनमात्रस्य स्वभावोऽन्यनियम्यता ।
अतो भवत्स्वभावेन प्रभुराविर्बभूव मे ॥ २६८ ॥

स्वभावस्य अचेतनत्वस्वभावः स्वतःप्रवृत्तिविधुरः स्वप्रवर्तकमीश्वरमाविर्भावयतीत्याह किञ्चेति ॥ २६८ ॥

स च स्वेच्छानुसारेण तत्तद्वस्तु तथा तथा ।
तनुते तेषु चाप्येकमुच्चं नीचं करोति च ॥ २६९ ॥

स्वतन्त्रस्य च तस्येच्छा नियोक्तुं नैव शक्यते ।
अराजकमिदं राष्ट्रं न चेन्नष्टं भविष्यति ॥ २७० ॥

वस्तुवैचित्र्ये च ईश्वरसंकल्पो निमित्तम् । स च ईश्वरः स्वतन्त्रोऽपि प्रमाणानुसारी । न पर्यनुयोगमर्हति । स्वातन्त्र्यं च 'सर्वस्येशानः' इत्यादि-प्रमाणप्रमितम् । तदनङ्गीकारे प्रपञ्चप्रविलयापत्तिरतिप्रसङ्ग इत्याह **द्वाभ्याम् स चेत्यादिना** ॥ २६९ ॥ २७० ॥

नरेषु कश्चिन्मूकोऽस्ति वाचालोऽप्यस्ति कश्चन ।
सोऽयं नरस्वभावो न तवापि च ममापि च ॥ २७१ ॥

'न च कर्मविमामलकालगुणप्रभृतीशमचित्तनु तद्धि यतः' इति भगवत्पादोक्तिमाश्रित्य अचेतनत्वरूपसाधारणदोषेण कालकर्मस्वभावादीनां जडानामेव स्वातन्त्र्येण कारणत्वप्रतिपादनपराणि निरीश्वराणि जिन-बुद्ध-भाट्ट-साङ्ख्य-प्राभाकरादिमतानि हिनस्ति नरेष्वित्यादिभिः नवभिः ॥ तत्र स्वभाववादी तावत्प्रष्टव्यः किं स्वभाव एक एव कारणं उत कर्मापि इति । आद्ये आह **नरेष्विति** । मूकत्वेति सर्ववैचित्र्योपलक्षणम् ॥ २७१ ॥

कर्मापि चेद्गतं तर्हि स्वभावाङ्गयुपसर्पणम् ।
क्वचित्स्वभावः कर्मापि क्वचिच्चेत्कलहो भवेत् ॥ २७२ ॥

द्वितीये आह **कर्मापीति** । तथा चापसिद्धान्त इति भावः । न च देशकालभेदेन व्यवस्थितिः । विनिगमकाभावेन परस्परप्रतिरोधेन कार्य-मात्रप्रविलयापत्तेरित्याह **क्वचिदिति** ॥ २७२ ॥

अथ कर्मापि राजा चेज्जडता तस्य किं कृता ।
जनने मरणे वाऽपि किं कर्ता तस्य नेष्यते ॥ २७३ ॥
अतोऽवद्यं जडत्वाद्यं स्वभावानां च कर्मणाम् ।
यतोऽभून्निरवद्योऽसौ कथं सिद्ध्येन्न सिद्धराट् ॥ २७४ ॥

किञ्च कर्मादिजडेषु जडत्वजननविनाशादीनि अवद्यानि दृश्यन्ते। न च तानि स्वतन्त्रेषु सम्भवन्ति। अतस्तत्कर्ताऽन्योऽपेक्षितः। सोऽपि चेत्सावद्य एव तर्हि अस्वतन्त्र आपद्येत कर्त्रन्तरसापेक्षश्च स्यात्। तथा चानवस्थितिरसम्भवश्च। अतो निरवद्य उररीकरणीयः। एवं च कथं नेश्वरसिद्धिरित्याह **अथेति द्वाभ्याम्** ॥ २७३ ॥ २७४ ॥

यदि तत्तत्कृतं कर्म तज्जन्ममरणादिकम्।
अन्यचैतन्यसाचिव्यशून्यमेव करोति ते ॥ २७५ ॥
तर्हि हन्ता न कोऽप्यासीत्स्वस्वकर्महते जने।
अतो हिंसादोषवादो गतो यस्ते मते मतः ॥ २७६ ॥
अथ कर्त्रन्तरापेक्षं कर्मापि कुरुते तव।
तर्हि सर्वस्य कर्तारमाक्षिपेत्कश्चनेश्वरम् ॥ २७७ ॥
निरीश्वरान्भाट्टसाङ्ख्यप्राभाकरमतानुगान्।
चित्रमेकप्रहारोऽयं युक्त्या त्रीनप्यखण्डयत् ॥ २७८ ॥

हिंसा दोषः, अहिंसा गुणः इत्यादिप्रकारैः गुणदोषविभागस्ताव-त्सर्वसमयिभिरङ्गीकृतः। स च जीवेषु प्रत्यक्षसिद्धस्य ज्ञानेच्छापूर्वककर्तृत्व-स्यानभ्युपगमे दुरुपपादः। न हि जडं कर्मादिकं प्रति विधिनिषेधौ तत्तच्छास्त्रप्रतिपाद्यौ संभवतः। नापि स्वतन्त्रमीश्वरं प्रति। जीवोऽपि चेत्सर्वथा न कर्ता न स विधिनिषेधविषयः। तथा च तत्परशास्त्रस्याप्रामाण्यं लोकव्यवहारविलोपः। परस्परहिंसादीनां निरङ्कुशतया प्रवृत्तेः। अत ईश्वरनियतं जीवकर्तृत्वमेष्टव्यं सर्ववादिभिरित्याह **यदीत्यादिभिश्चतुर्भिः**। ॥ २७५ – २७८ ॥

तस्माज्जडानुसरणं त्यक्त्वा भज महाप्रभुम्।
स्वभावकालकर्मादेस्सर्वस्यास्य नियामकम् ॥ २७९ ॥

उपसंहरति **तस्मादिति** ॥ २७९ ॥

एकस्य पापमन्यस्य नांहस्स्यादिति चोद्यते ।
दारा गुरूणां पापाय न तथा गृहमेधिनाम् ॥ २८० ॥

'तेजीयसां न दोषाय वह्नेः सर्वभुजो यथा' इति भागवतोक्तं कृष्णस्य परनारीगमनेऽपि निर्दोषत्वं विवृणोति **एकस्येति** ॥ २८० ॥

युक्तिस्तु तत्र व्यर्थैव विवेकोऽतो विधेर्बलात् ।
तत्रांहस्तद्यत्र तत्त्वे प्राचां वाचो न चेन्न च ॥ २८१ ॥

व्यर्था प्रबलप्रमाणविरोधात् स्वार्थासाधिका । **प्राचां वाचः** सदागमाः ॥ २८१ ॥

निरवद्यतया यस्तु श्रुत्याद्यैस्स्तूयतेतराम् ।
कृत्वाऽपि न स कर्माणि लिप्यते जगदीश्वरः ॥ २८२ ॥

धर्मिग्राहकप्रमाणबाधश्चेत्याह **निरवद्यतयेति** ॥ 'निरनिष्टो निरवद्यः' इति श्रुतिः । 'न मां कर्माणि लिम्पन्ति' इति गीतोक्तमाह **कृत्वाऽपीति** । तत्र हेतुः **जगदीश्वर इति** । स्वतन्त्र इत्यर्थः । तदुक्तं 'स्वातन्त्र्य-पारतन्त्र्याभ्यां सम्भोगो नेशजीवयोः' इति ॥ २८२ ॥

नापि कारयितुः पापं कर्तृवद्युक्तितो भवेत् ।
मङ्क्तुर्जलेषु यद्दुःखं किं तन्मज्जयितुः प्रभोः ॥ २८३ ॥

'स कारयेत्पुण्यमथापि पापं न तावता दोषवानीशिताऽपि' इति भाष्योक्तमाह **नापीति** ॥ ईशितेति हेतुगर्भं विशेषणम् ॥ २८३ ॥

विधेः पदानुसरणे विधितातस्य किं भयम् ।
करणात्प्रेरणाद्यस्य न भीरिति स गर्जति ॥ २८४ ॥

विधितातस्य विधिसत्त्वनियामकस्य । तदुक्तं 'ईशो यतो गुणदोषा-दिसत्त्वे' इति ॥ **न भीरिति स गर्जति** । 'भीरपि यं बिभेति' 'दोषाः श्रुताश्च नाङ्गेहिं तथा प्रतीताः' इति निर्भयत्वं निर्दोषत्वं च निरवकाशतया प्रतिपादयति ॥ २८४ ॥

यतो विधिर्निषेधो नॄन्विदधाति निषेधति ।
ताभ्यां बन्धो हि बद्धानां मुक्तानां स्यात्कथं वद ॥ २८५ ॥

नॄन् संसारिणः । मुक्तानामित्युपलक्षणं जीवन्मुक्तानां समाधिस्थानां चेति ज्ञेयम् । 'नैव तस्य कृतेनार्थः नाकृतेनेह कश्चन' इति गीतोक्तेः । ॥ २८५ ॥

यस्तु प्रस्तूयते श्रुत्या नित्यमुक्ततया प्रभुः ।
स निर्दोषो विजयते हयग्रीवाभिधो हरिः ॥ २८६ ॥

प्रस्तूयते प्रकर्षेण स्तूयते । **स निर्दोष इति** । अत्र ग्रन्थकृतैव पाषण्डमतखण्डनग्रन्थे कृतस्य मङ्गलश्लोकस्य 'यत्सृष्टिचातुरीतोऽब्जमपङ्कं पङ्कवास्यपि' इति पूर्वार्धोऽनुसन्धेयः । तत्सृष्टवस्तूनामप्येवं निर्लेपत्वे सृष्टिकर्तुर्हयग्रीवस्य स्वतो लेपानर्हत्वं किमु वक्तव्यमिति भावः ॥ २८६ ॥

व्रतस्था हस्तविन्यस्तसूत्रात्ते सूतकांहसा ।
न लिप्यते किल स्त्री च हन्तेशो लिप्यते किल ॥ २८७ ॥
का भीः स्वगुणसंबद्धसूत्रसप्तशतीपतेः ।
कण्ठोपकण्ठे नृहरेस्त्रिसूत्रीसूत्रितस्य च ॥ २८८ ॥

यस्य कस्यचित्क्षुद्रसूत्रस्य संबन्धः स्वस्त्रीणां पापनिवारणहेतुर्जैनैरङ्गीकृतः । सूत्रसप्तशतीपतेः यज्ञोपवीताख्यत्रिसूत्रीधरस्य अस्मदीशस्य सुपवित्राणां सूत्राणां संबन्धस्य तद्धेतुत्वानङ्गीकारे कथं न स्वव्याघातः इति भावः ॥ इयांस्तु विशेषः । त्वदभिमतं दुर्मन्त्रमन्त्रितं कुविन्दकृतं कुसूत्रम् । इदं तु मन्त्रवर्णात्मकं त्रयीमयं, तन्निर्णायकं च मुकुन्दकृतं सुसूत्रं इति । **सप्तशती** गीता ॥ २८७ ॥ २८८ ॥

अस्त्यावश्यकधर्मस्य प्रत्यवायोऽकृतौ स्मृतौ ।
मुक्ते मुक्तत्वतोऽसौ न ततस्तच्चाघवारकम् ॥ २८९ ॥

विमत ईश्वरः अकृतौ प्रत्यवायवान्न, मुक्तत्वात् व्यतिरेकेण संसारिवत् ॥ हेतूच्छित्तिर्विपक्षे बाधिका ॥ २८९ ॥

तस्मादेवास्मदीशोऽपि सर्वस्माच्च न लिप्यताम् ।
एकत्र वारकं कस्मान्नापरत्र निवारकम् ॥ २९० ॥

ईश्वरस्य निषिद्धकृतिः, न लेपहेतुः, मुक्तसंबन्धित्वात्, आवश्यकस्य अकृतिवत् । न चाप्रयोजकता । मुक्तत्वं अकृतौ लेपस्य वारकं, कृतौ तु नेति न युक्तियुक्तम् । अर्धजरतीयापत्तेः इत्याह **तस्मादिति** ॥ २९० ॥

मुक्तत्वं च सदा क्लेशवर्जितत्वेन सिद्ध्यति ॥ २९१ ॥

न च मुक्तत्वमसिद्धम् । विमतः बन्धात्यन्ताभावलक्षणमुक्तत्ववान् क्लेशरहितत्वात् घटवत्, व्यतिरेकेण बद्धवत् इति तत्सिद्धेः ॥ २९१ ॥

तच्च जन्मजरामृत्युक्षुत्तृडादिविवर्जनात् ।
अनुमीयते श्रि(स्त्रि)या साकं सर्पतल्पपरायणे ।
नारायणे पयस्सिन्धौ कृतधाम्नि त्रिधाम्नि नः ॥ २९२ ॥

न च तत्राप्यसिद्धिः । विमतः क्लेशरहितः क्लेशहेतुजन्मादि-शून्यत्वात् । विपक्षे अकारणकार्योत्पत्तिर्बाधिका । विमतो जन्मादिशून्यः प्रलये सत्वात् । न चासिद्धिः 'एको नारायण आसीत्' 'आनीदवातं स्वधया तदेकम्' इत्यादिश्रुतिसिद्धेः ॥ २९२ ॥

युगे युगे परक्लेशहत्यै चावतितीर्षति ।
अनुत्तीर्णस्स्वयं पङ्कात्परं तारयतीह कः ॥ २९३ ॥

विमतः स्वयं क्लेशहीनः परेषां क्लेशहन्तृत्वात् । न चाप्रयोजकता । 'अनुत्तीर्णः स्वयं पङ्कादि'ति न्यायविरोधात् ॥ २९३ ॥

नित्यमुक्ता च सा भार्या नित्यमुक्तः पतिश्च सः ।
बाहुभ्यामेव बन्धोऽस्ति न तयोर्भवबन्धनम् ॥ २९४ ॥

न च, विमतः न मुक्तः कलत्रवत्त्वात् संमतवत् इति सत्प्रतिपक्षता । संसारिकलत्रवत्त्वस्य उपाधित्वात् । लक्ष्म्याः असंसारित्वेन न साधनव्यापकता । न च स्त्रीत्वादेव संसारित्वम् । अप्रयोजकत्वात् । प्रमाणबाधाच्च । पुरुषत्वादेव मुक्तस्यापि तथात्वापाताच्च । अलौकिकत्वेन समाधानं तूभयत्र समम् ॥ २९४ ॥

अनाद्योर्न भवाद्योऽस्ति भवो ह्येष पुनर्भवः ॥ २९५ ॥
पत्या तेन कुतोऽपत्यशतवत्यभवन्न सा ।
सत्सु दारेषु नाभेस्स पुत्रं कस्मादजीजनत् ॥ २९६ ॥

विमतः अपुनर्भववान् भवरहितत्वात् । भवः उत्पत्तिः । तद्राहित्यं च उभयोः सुप्रसिद्धम् । सामान्याभावेन विशेषाभावसिद्धिः ॥ विमतः संसारी कामित्वात् इति चेन्न । असिद्धेः । विमतः न स्त्रीकामुकः तन्निरपेक्षेण अपत्योत्पादकत्वात् । तच्च विधितातस्य पद्मनाभस्य सुप्रसिद्धम् । कामित्वं अप्रयोजकं च । मुक्तानामपि कामसद्भावात् । मुक्तत्वं तु कामाहतत्वमात्रेणोपपन्नम् इत्याह **पत्येति** ॥ २९५ ॥ २९६ ॥

अतस्स भरणाद्भर्ता सा भार्या भ्रियते यतः ।
तत्तयोर्नित्यसुखिनोर्न संसारोऽस्त्यदुःखिनोः ॥ २९७ ॥

किञ्च नित्यसुखिनोर्दम्पत्योः न दुःखं शङ्कार्हं इत्याह **अत इति** । ॥ २९७ ॥

दुःखमेव हि संसारो दुःखहेतुत्वतोऽपरम् ।
उपचारेण संसारो न दुःखं नापि दुःखदा ॥ २९८ ॥

तत एव तयोः संसारशङ्का गर्भस्रावेणापसारिता दुःखस्यैव मुख्यतः संसारत्वादित्याह **दुःखमिति** । नेत्यादिकस्योत्तरत्र सेत्यनेनान्वयः ॥ २९८ ॥

सा भार्या केन संसारो यदि स्त्रीत्वेन संसृतिः ।
तर्हि पुंस्त्वाच्च संसार इति मुक्तिर्गता तव ॥ २९९ ॥

किञ्च जैनैर्मुक्तौ मित्रसंपत्तिरङ्गीक्रियते न कलत्रसंपत्तिः । तत्कुत इति वाच्यम् । कलत्रं स्त्रीत्वात्संसाररूपमिति चेत् मित्रमपि पुंस्त्वात्कुतो न तथा । अतः लक्ष्मीपतित्वं विष्णोर्न संसारित्वहेतुरित्याह **सेति** ॥२९९॥

कलत्राणीव मित्राणि भवायेह भवन्ति हि ।
मुक्तौ चेन्मित्रसंपत्तिस्त्रीसंपत्तिः कुतो न ते ॥ ३०० ॥

एवं इतरमुक्तानामपि स्त्रीसहायत्वं न संसारापादकमित्याह **मुक्ताविति** । ॥ ३०० ॥

रागाभावेन या शान्तिस्सा देवीदेवयोस्समा ।
अतः कलत्रशून्यस्य गुरोर्वाक्ये भरं त्यज ॥ ३०१ ॥

अथ मित्रदर्शनं न मुक्तत्वविरोधि रागाहेतुत्वादिति चेत् तदेव कुतः । अलौकिरूपवत्त्वान्मित्राणामिति चेत् समं कलत्राणामिति तद्दर्शनमपि मुक्तौ न दोषावहम् । कलत्रशून्यस्य तवगुरोर्वाक्यं तु विप्रलम्भमूलत्वादुपेक्षणीयमित्याह **अत इति** ॥ ३०१ ॥

उन्नयोर्जितधर्मेण भार्यां च सहधर्मिणीम् ॥ ३०२ ॥
सततोर्ध्वगतिर्नृणां महाक्लेशकरी तव ।
मुक्तौ स्याच्चेत्सुखकरी भार्या केन भयङ्करी ॥ ३०३ ॥

किञ्च जैनाः सततोर्ध्वगतेर्मोक्षरूपतामाहुः । सा च महाक्लेशकरीति सर्वानुभवसिद्धम् । तदुक्तम् भगवत्पादैः 'नित्यमूर्ध्वा च दुःखिता गतित्वाल्लौकिकी यथा' इति । एवं विकृतिहेतुत्वेन आत्मनो विनाशापादिका च । एतदप्युक्तं 'अलोकाकाशमाप्तस्य कथं न विकृतिश्च सा' इति । तथा च दुःखहेतुं आत्मस्वरूपनाशहेतुं च नित्योर्ध्वगतिमङ्गीकुर्वतः सुखसाधनभार्यां त्वनङ्गीकुर्वतो जैनस्य विवेकवैधुर्यमपहसति **सततेति** ॥ ३०३ ॥

वृथा वेदेषु देवेषु सत्सु यज्ञादिकारिषु ।
न मत्सरं कुरु महादोषमीषत्पराकुरु ॥ ३०४ ॥

मात्सर्यं दोषेषु महत् । तद्दूषितानि निरीश्वराण्यवैदिकानि जैनादिमतानि दूरतो हेयानीति 'दुःशास्त्रं तु परित्यजेदि'ति भगवत्पादोपदेशमनुरुध्य मुमुक्षुं प्रति हितोक्तिमाह **वृथेति** । महादोषं मत्सरं ईषदपि न कुरु इत्यन्वयः । **पराकुरु** सर्वात्मना परित्यज ॥ ३०४ ॥

अतो वैदिकमर्यादैवाङ्गीकार्या विवेकिना ।
वैदिकानां तु कलहो वेदार्थास्फूर्तितः परम् ॥ ३०५ ॥

'अतोऽपौरुषेयवाक्येनैव धर्मादिसिद्धेः सर्ववादिनां तदङ्गीकार्यं' इति तत्त्वनिर्णयोक्तमाह **अत इति** । 'नन्वेवं सति वेदेनैव सर्वेषां धर्मप्रतिपत्तिरित्यायातम् । तर्हि वादिविप्रतिपत्तिर्न स्यात् । सत्यमेव तत् किन्तु धर्मादिस्वरूपे वेदेन प्रतीते तद्विशेषेषु तमतिक्रम्य स्वमतिदोषाद्वादिविप्रतिपत्तयः प्रतीयन्ते' । इति तत्वनिर्णयटीकोक्तमाह **वैदिकानां त्विति** ॥ ३०५ ॥

क्वचित्सदसतोश्चैकीभावः स्थानैक्यतो भवेत् ।
सुरासुरास्सुधार्थे प्राङ्नैकीभूताः किमम्बुधौ ॥ ३०६ ॥

स्थानैक्यतः, स्थानं वेदप्रामाण्यादिकं यत्किञ्चित्, आपाततः संप्रतिपत्तिविषयः, तस्य ऐक्यतः साधारण्यमपेक्ष्य । तात्पर्यार्थे तु संप्रतिपत्तिर्नास्त्येव । यथा समुद्रमथनसमये असुरैः कृते सर्पस्य मुखभागग्रहणे, उच्चैःश्रवसः सुरायाश्च स्वीकारे सुराणां संप्रतिपत्तिः तद्वत् । यथा च ईप्सितस्य अमृतस्य लाभः सुराणामेव, दैत्यानां तु सत्याच्च्युतानां संहृतिरेव, एवं अमृतत्वस्य प्राप्तिः तत्त्ववादिनामेव, मायिनां तु मिथ्यावादिनां तमःप्राप्तिरेव तथेति भावः ॥ ३०६ ॥

त्यक्तैकमत्यरूपैक्यान्निघ्नन्ति बलिनोऽबलान् ।
यथा पुरन्दरः पूर्वदेवान्देवर्षिहर्षकृत् ॥ ३०७ ॥

पुरन्दरः तत्स्थानीयो जयतीर्थार्यः, **पूर्वदेवान्** कुसमयिनः निरस्य, न्यायसुधाप्रदानेन देवर्षिहर्षकृत्, भूसुराणां सन्तोषकृत् ॥ ३०७ ॥

प्रतिपक्षी सदृक्षः स्यात्प्राचो नीचो न वै भवेत् ।
कालात्ययापदिष्टस्य नो चेत्सत्प्रतिपक्षता ॥ ३०८ ॥

प्राचः अपौरुषेयागममूलस्य तथाऽनादिसाक्षिप्रत्यक्षसिद्धस्य च तत्ववादस्य, **नीचः** तयोरतत्वावेदकत्वं वर्णयन् मायावादः । **सदृक्षः** । समानबलत्वेन विरोधी । नैव भवेत् कुत एव तद्बाधकः इति भावः । हीन-बलस्यापि बाधकत्वाङ्गीकारेऽतिप्रसङ्गमाह **कालेति** । तदुक्तं वादावल्यां 'अन्यथा दहनशैत्यानुमानमपि तदुष्णतावगाहिप्रत्यक्षबाधेन प्रमाणं प्रसज्येत' इति ॥ ३०८ ॥

महत्त्वं च गुणेनैव नाकारेण धनेन वा ।
सावकाशैक्यवाक्यानि बाधते किं न भेदवाक् ॥ ३०९ ॥

महत्त्वं बलवत्त्वम् । **गुणेन** ब्रह्मतर्कोक्तेन 'बहुत्वाच्च स्वभावतः' इत्युक्तनिमित्तेन । **आकारेण** ग्रन्थविस्तरेण । **धनेन** युक्त्याभासेन । सावकाशेति उपलक्षणम् उपजीवकेत्यपि ग्राह्यम् । भेदवागित्यनन्तरं निरव-काशा उपजीव्या चेति शेषः । एकाऽपि स्वभावप्रबला भेदवाक् दुर्बलान्य-नेकानि ऐक्यवाक्यानि बाधत एव । तदुक्तं सुमध्वविजये 'प्राच्यं शास्त्रं यत्सपादं तु लक्षं वाक्येनैकेनाक्षिपद्धर्षतीर्थः' इति । बहुत्वं च तदीयग्रन्थ-विस्तरापेक्षयैव । वस्तुतस्तु भेदसाधकप्रमाणानामेव बहुत्वम् । तदुक्तं तत्त्वनिर्णयटीकायाम् 'एवमुपजीव्यत्वनिरवकाशत्वलक्षणस्वभावबलवत्प्रमाण-बाधितत्वात् ऐक्यागमस्याप्रामाण्यमित्युक्तम् । न केवलमेतावत् किन्तु बहुत्वलक्षणबलवद्भिरेतैरेव प्रमाणैर्बाधितत्वाच्च' इति ॥ ३०९ ॥

मानत्वस्य स्वतस्त्वेन सा नातत्वं वदेत्क्वचित् ।
दोषश्च वेदेनानादौ बाधोऽप्यन्यार्थतैव तत् ॥ ३१० ॥

स्वतस्त्वेन औत्सर्गिकत्वेन । तदुक्तं वादावल्यां 'प्रामाण्यं हि ज्ञानस्योत्सर्गतः, अपवादादप्रामाण्यम्' इति । **क्वचिदिति** । अन्यथा

व्याघातादिति भावः । यथोक्तं तत्रैव 'अतत्त्वावेदकं प्रामाण्यं चेति व्याघातः' इति । अत्र करणदोषलक्षणोऽपवादो नास्तीत्याह **अनादाविति** । कथं तर्हि श्रौतस्यैक्यवाक्यस्य बाध इत्यत आह **बाधोऽपीति** । **अन्यार्थतेति** । तदुक्तं तत्त्वोद्योते 'वेदवेदानुसारेषु विरोधेऽन्यार्थकल्पना' इति । अन्यार्थश्च 'स्वातन्त्र्ये च विशिष्टत्वे स्थानमत्यैक्ययोरपि । सादृश्ये चैक्यवाक् सम्यक् सावकाशा यथेष्टतः' इति अनुव्याख्यानोक्तदिशा बोध्यः ॥ ३१० ॥

॥ इति बौद्धवादनिरासः ॥

दोषाद्यप्रतिरुद्धेन ज्ञानग्राहकसाक्षिणा ।
स्वतस्त्वं ज्ञानमानत्वनिर्णीतिनियमो हि नः ॥ ३११ ॥

'तत्प्रामाण्यं च स्वत एव' इति भगवत्पादोक्तं ज्ञानप्रामाण्यस्य स्वतस्त्वं समर्थयिष्यन् 'ज्ञानग्राहकमात्रग्राह्यत्वं स्वतस्त्वं' इति तट्टीकोक्तं स्वतस्त्वनिर्वचनं तावत् परिष्कृत्याह **दोषेति** ॥ दोषशङ्कादिरूपा प्रामाण्यविरोध्युपकसामग्री-त्यर्थः । आदिपदेन विरोध्युपस्थितिर्ग्राह्या । विरोधि च प्रामाण्याभावः अप्रामाण्यं चेत्युभयम् । ज्ञानपदेन ग्राह्यप्रामाण्याश्रयतत्तज्ज्ञानं ग्राह्यम् । अन्यथा बाधापत्तेः । साक्षित्वं च ज्ञानप्रकारप्रकारकतया ज्ञानप्रकारवद्विशे-ष्यकतया च ज्ञानविषयकप्रत्यक्षत्वं, ज्ञानांशे लौकिकप्रत्यक्षत्वं वा ॥ **मानत्वं** याथार्थ्यम् । 'याथार्थ्यमेव मानत्वमि'त्युक्तेः । **निर्णीतिः** । सत्यः स्तम्भो भवत्येवेतिवत् ज्ञानं प्रमाणं भवत्येवेत्यवधारणम् । न तु नदोषं चेत्प्रमाणमिति संमुग्धतया ग्रहणम् । **नियमः** साक्षिणा गृह्यत एवेत्येवंरूपः । न पुनः **साक्षिणैव गृह्यत** इति । अनुमित्याऽपि प्रामाण्यग्रहस्य सिद्धान्तेऽभ्युपगमात् । **अप्रतिरुद्धेनेति** साक्षिविशेषणकृत्यं स्वयमग्रे वक्ष्यति । व्यवसायोपनीतौ धर्मिधर्मौ अनुव्यवसाये विषयौ इत्यत्र परतस्त्ववादिनां न विवादः ।

प्रामाण्यघटकोपाधिरूपं धर्मधर्मिवैशिष्ट्यं अनुव्यवसाये विषय एव न भवति बहिरर्थत्वादित्येके । विषयोऽपि न सत्तया विषय इत्यपरे । तत्र द्वितीयमतानुसारेण अनुव्यवसायरूपः साक्षी प्रामाण्यं गृह्णन्नपि न तत्र निर्णयरूपः । एतन्मतेन सिद्धसाधनतावारणाय निर्णीतिपदम् । अनुमित्यनुव्यवसायेन, अभ्यासदशापन्नज्ञानानुव्यवसायेण पञ्चमानुव्यवसायेन च गृह्यमाणमपि प्रामाण्यं न प्रथमानुव्यवसायस्य विषय इति एके परतस्त्ववादिनो मन्यन्ते । तन्मतेन सिद्धसाधनवारणाय नियमपदम् । नः अस्माकं स्वतस्त्ववादिनां इति बहुवचनेन, चतुर्णामपि स्वतस्त्ववादिना साधारणं उभयसिद्धप्रामाण्याविषयकज्ञानभिन्नज्ञानविषयत्वनैयत्यलक्षणं स्वतस्त्वनिर्वचनं संगृह्णाति । तथा च अप्रतिबद्धसाक्षिवेद्यत्वनियमः साक्षिवेद्यत्वयोग्यता वा स्वतस्त्वमिति निष्कृष्टलक्षणद्वयं अभिहितं भवति । तदनेन तत्वनिर्णयटीकोक्तं ज्ञानग्राहकमात्रग्राह्यत्वं स्वतस्त्वं इति निर्वचनं परिष्कृत्योक्तं ध्येयम् । विस्तरस्तर्कताण्डवे स्वमते स्वतस्त्वनिरुक्तिभङ्गे ॥ ३११ ॥

अतो दूरस्थवृक्षादिज्ञाने ज्ञातेऽपि यत्पुनः ।
प्रामाण्यसंशयस्तत्र तदस्माकंमते भवेत् ॥ ३१२ ॥

ननु तथाऽपि स्वतस्त्वे अनभ्यासदशायां संशयो न स्यात् । ज्ञानग्रहे प्रामाण्यग्रहात् । अग्रहे च धर्मिज्ञानाभावादिति संशयानुपपत्तिबाधकं परिहरति **अत इति** । असति प्रतिरोधे साक्षिवेद्यत्वनियमो वा साक्षिवेद्यत्वयोग्यता वा स्वतस्त्वमित्युक्तम् । अप्रामाण्यसंशयस्थले च प्रामाण्यग्रहणशक्तिप्रतिबन्धिका दूरस्थत्वादिदोषानुसन्धानरूपा अप्रामाण्यग्रहणसामग्री समवहितैव । अन्यथाऽप्रामाण्यसंशयायोगात् । एवं च ज्ञानं गृह्णता साक्षिणा शक्तिप्रतिबन्धात्प्रामाण्याग्रहणेऽप्यस्मदुक्तस्वतस्त्वाहान्या स्वतस्त्वपक्षेऽपि धर्मिज्ञानस्य प्रामाण्यानिश्चयस्य च संभवेन संशयो युक्त एवेति भावः । एतेन स्वतस्त्वनिर्वचने अप्रतिरुद्धेतिविशेषणस्य कृत्यमुक्तं भवति ॥ ३१२ ॥

यतो दूरत्वदोषेण स्वगृहीतेन कुण्ठितः ।
न निश्चिनोति प्रामाण्यं तत्र ज्ञानग्रहेऽपि सः ॥ ३१३ ॥

साक्षी दोषान् यथायथं प्रत्यक्षानुमानागमैरनुसन्धत्ते । तत्र दूरस्थत्वदोषः साक्षिणैव गृह्यत इत्याह **स्वगृहीतेनेति** ॥ ३१३ ॥

देशस्य विप्रकर्षो हि दूरत्वं स च साक्षिणा ।
गृहीतुं शक्यते यस्मादाकाशोऽव्याकृतो ह्यसौ ॥ ३१४ ॥

तदेवोपपादयति **देशस्येति** । साक्षिवेद्यत्वाभावे जातिबधिरमूकादीनां गगनानिश्चयात्सञ्चार एव कुण्ठितः स्यात् अन्धकारे च हस्तप्रसारणादिकं च न स्यादिति भावः ॥ ३१४ ॥

काचादिदोषं चैकत्र तत्कार्यानुमितं पुनः ।
यदान्यत्रानुसंधत्ते ज्ञानमात्रग्रही तदा ॥ ३१५ ॥

अनुमानप्रमाणेन साक्षिणा दोषानुसन्धानमुदाहरति **काचेति** । इदं घटादिविषयकं चक्षुरिन्द्रियं, दोषवत् अस्पष्टतया विषयोल्लेखित्वात्, करतलस्थरेखोपरेखादीनां अस्पष्टतयोल्लेखिदुष्टचक्षुरिन्द्रियवदित्यनुमानप्रकारः कार्येण कारणानुमानरूपः ध्येयः ॥ ३१५ ॥

विपर्ययेऽपि दूरत्वपूर्वदोषानुदर्शनात् ।
उदास्ते चतुरस्साक्षी प्रामाण्यग्रहणे किल ॥ ३१६ ॥

'यद्दर्शनं क्वचिच्छुक्तिरजतादौ विषये व्यभिचारि बाधितं स्यात् तच्चक्षुरादिकरणकं मनःपरिणतिरूपमेव न साक्षिरूपम्' इति ज्ञानपादीयसुधोक्तिमनुरुध्याह **विपर्ययेऽपीति** ॥ **दोषानुदर्शनात्** । संशयनिश्चयसाधारणदोषज्ञानात् । **उदास्ते** । न दोषं चेत्प्रमाणं न चेदप्रमाणमिति व्यवस्थया गृह्णाति । अन्यतरकोटिं नावधारयति । **चतुरः** । अव्यभिचारिसुदृढनिर्णयात्मकः ॥ ३१६ ॥

तदा रागादिदोषेण कलुषं चञ्चलं मनः ॥
गृह्णाति तत्र प्रामाण्यमर्थग्रहणकातरम् ॥ ३१७ ॥

तदा साक्षिण औदासीन्यसमये । **गृह्णाति** निश्चिनोति । अन्यथा प्रवृत्तिर्न स्यादिति भावः । तत्र हेतुगर्भविशेषणत्रयम् **कलुषमित्यादि** । ॥ ३१७ ॥

समीपस्थपदार्थानां चक्षुरादीन्द्रियैश्शुभैः ।
ग्रहणे ज्ञानयाथार्थ्यग्रहे तस्याग्रहो महान् ॥ ३१८ ॥

समीपस्थपदार्थानाम् । पद्धत्युक्ता ये अर्थदोषाः अतिदूरत्वमतिसामीप्यमित्यादयः तद्रहितानाम् । **शुभैः** क्लृप्तदोषरहितैः । इन्द्रियैरित्युपलक्षणम् । निर्दोषया उपपत्त्या निर्दोषेण वाक्येन च । **महान् आग्रहः** प्रामाण्यं गृह्णात्येवेति नियमः ॥ ३१८ ॥

स्वतः प्रामाण्यवादे तन्न काऽप्यनुपपन्नता ।
यथानुभूतसर्वार्थवादिनां तत्त्ववादिनाम् ॥ ३१९ ॥

स्वतः प्रामाण्यवादे अप्रतिबद्धः साक्षी प्रामाण्यं नियमेन गृह्णातीति वादे । तदुक्तम् 'अदुष्टबुद्धीनां स्वत एव सिद्धत्वात्प्रामाण्यस्य' इति । **अनुपपन्नता** । परतस्त्ववादिनामिवानवस्था, प्राभाकराणामिव बाह्यागमज्ञानप्रामाण्यप्रसङ्गः, साङ्ख्यानामिव आरोपितज्ञानप्रामाण्यानुमानप्रसङ्गः इत्यादिका । ॥ ३१९ ॥

न चेत्तण्डुलपानीयवस्त्रभार्यासुतादिषु ।
गृहस्थितेषु गृहिणो नवेषु स्यान्न निर्णयः ॥ ३२० ॥

'संवादान्वयव्यतिरेकानुविधायित्वात्प्रामाण्यज्ञप्तेस्तत्कार्यत्वमित्येतदप्यनेनैव निरस्तम् व्यतिरेकाभावस्यानुभवसिद्धत्वात्' इति तत्वनिर्णयटीकोक्तमाह

न चेदिति । संवादो हि द्विविधः । सजातीयसंवादो विजातीयसंवादश्चेति । साक्षात्स्वविषयकप्रमाणान्तरसंवादः सजातीयसंवादः । स्वनिष्ठप्रामाण्यव्यवस्थापनद्वारा स्वविषयविषयकमानान्तरसंवादः विजातीयसंवादः । अत्र नवेषु इत्यनेन सजातीयसंवादाभावं सूचयति । गृहे स्थितेष्वेव न तु भुक्तेष्वित्यनेन विजातीयसंवादाभावम् । एवं च उभयविधसंवादाभावेऽपि प्रामाण्यज्ञप्तेरनुभवसिद्धत्वेन न तस्यास्तत्कार्यत्वमिति भावः ॥ ३२० ॥

शिशुः किं जातमात्रोऽम्बास्तनं संदिह्य चुम्बति ।
पशुश्च नवघासादौ न विश्वसिति किं वने ॥ ३२१ ॥

उक्त व्यतिरेके व्यभिचारं शिशूनां पशूनामप्यनुभवोदाहरणेन द्रढयति **किं जातमात्र इति** । अत्रापि जातमात्र इत्यनेन नवघासादौ इत्यनेन चोभयविधसंवादाभावो ज्ञाप्यते ॥ ३२१ ॥

अनानुभविकी सर्वत्रापि संदिग्धता नृणाम् ।
विनोन्मत्तशिरःपित्तिपिशाचग्रस्तचेतनान् ॥ ३२२ ॥

एतदनङ्गीकारे सर्वानुभवविरोधं बाधकमाह **अनानुभविकीति** । ॥ ३२२ ॥

अनभ्यासदशापन्नसमीपस्थे न संशयः ।
न तत्र तद्धीमानत्वेऽप्यस्ति कस्यापि संशयः ॥ ३२३ ॥

'बुद्धिदोषाभावेऽनभ्यासदशाऽऽपन्नज्ञानप्रामाण्यस्यापि निष्कम्पस्यैव प्रतीयमानत्वात्' इति तत्वनिर्णयटीकोक्तमाह **अनभ्यासेति** ॥ ३२३ ॥

एवं चार्थेष्वसन्देहान्मानत्वेऽपि न संशयः ।
यतस्तत्संशयोऽप्यर्थसंशये पर्यवस्यति ॥ ३२४ ॥

असंदेहात् धर्मिणि धर्मवैशिष्ट्यविषयकसन्देहाभावात् । **मानत्वे** तद्वद्विशेष्यकत्वे ॥ **तत्संशयः** तद्वद्विशेष्यकत्वसंशयः । **अर्थसंशये** धर्मि-

धर्मवैशिष्ट्यसंशये । **पर्यवस्यति** प्रामाण्यस्यार्थसत्ताघटितत्वादित्याशयः ।
॥ ३२४ ॥

अयोग्यं मनसो मानत्वं चेत्तत्संशयः कुतः ।
स्वायोग्यगन्धे सन्देहश्चक्षुषा कस्य जायते ॥ ३२५ ॥

मनसैव प्रामाण्यसंदेहः, न साक्षिणा तस्य सुदृढनिर्णयरूपत्वात् । तदुक्तं 'सुदृढो निर्णयो यत्र ज्ञेयं तत्साक्षिदर्शनम्' इति । 'मानसे दर्शने दोषाः स्युर्नैव साक्षिदर्शने । यत्कचिद्व्यभिचारि स्याद्दर्शनं मानसं हि तत्' इति च । तेन मनसः प्रामाण्यग्रहणयोग्यत्वं तावत्सिध्यतीत्याह **अयोग्यमिति** । अयं प्रयोगोऽत्राभिप्रेतः । मनः प्रामाण्यग्रहणयोग्यं, तत्सन्देहकारणेन्द्रियत्वात् । यत् यत्सन्देहकरणमिन्द्रियं तत् तद्ग्रहणयोग्यम्, यथा रूपसन्देहकरणेन्द्रियं चक्षुः रूपग्रहणयोग्यम् इति । विपक्षे बाधकोक्त्या अप्रयोजकतां वारयति **स्वायोग्येति** । चक्षुषा गन्धसन्देहोऽस्तु इति न शङ्क्यम् सर्वानुभवबाधितत्वादित्याह **कस्येति** । किंशब्द आक्षेपे ॥ ३२५ ॥

उपनीतं च निर्णीतिकन्या धन्याऽन्वमन्यत ।
दोषाभावाद्विरुद्धार्थकोटेराटोपमोटनात् ॥ ३२६ ॥

उक्तन्यायं साक्षिण्यतिदिशन्, अन्तरिन्द्रिययोः साक्षिमनसोः बहिरर्थभूततद्वस्त्वघटितप्रामाण्यग्रहणयोग्यता कथं घटत इति शङ्कां तदुपायोक्त्या निराह **उपनीतमिति** । अयमाशयः । साक्षी, बहिरर्थत्वात् तद्वस्त्वरूपस्य धर्मधर्मिवैशिष्ट्यस्य, तद्ग्रहणे न प्रभवतीति वदन् प्रष्टव्यः । किं साक्षिणो बहिरर्थो वैशिष्ट्यं विषय एव न भवति । उत स्वातन्त्र्येण तदविषयः । नाद्यः । साक्षिणो व्यवसायविषयकसाक्षात्कारत्वेन, व्यवसायस्य च ससंबन्धिकत्वेन, व्यवसायविषयकसाक्षिणः संबन्धिताऽवच्छेदकवैशिष्ट्यविषयकत्वनियमात् । धर्मधर्म्यंशयोरिव तद्वैशिष्ट्यांशेऽपि व्यवसायप्रत्यासत्तेः सत्त्वेन

तदप्रतीतौ हेत्वभावाच्च । न द्वितीयः । स्वातन्त्र्येण विषयत्वस्य स्वतस्त्वसिद्धावनुपयोगात् । उपनीततया वैशिष्ट्यविषयकत्वेऽपि साक्षिणा तद्घटितप्रामाण्यग्रहस्याविकलत्वात् । नन्वेवं साक्षिणः श्रुतसाक्षिवाक्यवत् व्यवसायविषयतया वैशिष्ट्यविषयकत्वेऽपि तत्संशयविरोधित्वरूपं सत्तानिश्चयरूपत्वं नास्तीति न तद्घटितप्रामाण्ये निश्चयरूपता इति चेन्न । यत्र ज्ञानस्यान्यद्वारेणार्थविषयता तत्र द्वारिणा द्वारं सत्त्वेनार्थविषयकमिति ग्रहणे द्वारिणोऽपि सत्त्वेनार्थविषयतेत्यनुभवसिद्धमित्याह **निर्णीतीति** । अत्र व्यवसायो द्वारम् । तत्र अर्थसत्ताविषयकत्वग्रहः साक्षिणो युज्यते । कुतः । **विरुद्धार्थकोटिः** अप्रामाण्यम् । **तदाटोपमोटनात्** । तदुपस्थित्यभावात् । अप्रामाण्यकारणं दूरस्थत्वादिदोषः । तदभावात् न व्यवसायेऽनाश्वासः । यथा कन्या उपनयनवन्तं दोषरहितं पुरुषं, विरुद्धधनकोटिमप्युपेक्ष्य वरयेदेव तथेति ध्वनिः ॥ ३२६ ॥

अतस्सांशयिकत्वाख्यहेतोरेतादृशस्थले ।
असिद्धत्वान्नमानत्वपरतस्त्वप्रसाधकः ॥ ३२७ ॥

परतस्त्ववादिना, सांशयिकत्वहेतुः परतस्त्वसाधनाय प्रयुज्यते । तत्किं दोषादिना साक्षिणः प्रतिरोधदशायां उत अप्रतिरोधदशायाम् । आद्ये अप्रयोजकता । प्रतिरोधादेव साक्षिणा प्रामाण्याग्रहणस्य, मानससंशयस्य चोपपत्तेः । अप्रतिबद्धसाक्षिवेद्यत्वरूपस्वतस्त्वाहानेः । द्वितीये तु प्रामाण्यस्य निश्चितत्वाद्धेतोरसिद्धिरेवेत्याह **अत इति** । **एतादृशस्थले** अप्रतिरोधदशायाम् । ज्ञानस्य प्रामाण्यग्रहे अभ्यासदशापन्नत्वमप्रयोजकम् किन्तु दोषाभाव एवेति हृदयम् ॥ ३२७ ॥

दूरस्थे संशयोऽप्यस्ति दोषश्च भ्रमकारणम् ।
यतोऽणुत्वभ्रमो नृणां महत्यर्थेऽपि जायते ॥ ३२८ ॥

दूरस्थस्य ज्ञाने प्रामाण्यग्रहणप्रकारं पक्षभेदेन विविच्य पूर्वोक्तां सांशयिकत्वस्य हेतोरसिद्धिं निष्कर्षति पञ्चभिः । **दूरस्थे इत्यादिना ।** तदुक्तं तत्त्वोद्योते 'द्विविधं ज्ञानम् । एकाकारनियतं डोलायमानं च । तत्र द्वितीयं सन्देहसंज्ञां लभते । आद्यमपि द्विविधम् । किञ्चित्स्वार्थस्य निश्चायकं यथा स्तम्भो भवत्येवेति । किञ्चित्स्वार्थमुल्लिखदपि न तस्य निश्चायकम् । यथा सवितृसुषिरविषयम् । स चायं भेदः क्वचित्संभावनाभावाभावाभ्यां भवति । क्वचित्परीक्षापेक्षायामपि तत्प्रवृत्त्यप्रवृत्तिभ्याम् । क्वचिच्च प्रागेव विपरीतसंस्कारभावाभावाभ्यां इति । **संशयोऽपीति** । अपिशब्देन क्वचित् साक्षिणा दोषसद्भावनिश्चये सति भ्रमोऽपि मानसो भवति । दोषस्य भ्रमकारणत्वात्, साक्षिणा च तदा प्रतिरोधेन प्रामाण्यग्रहणाभावादित्याह **दोषश्चेति ।** दूरत्वस्य दोषत्वेऽनुभवमाह **यत इति** ॥ ३२८ ॥

तत्र तद्दोषरोधेन प्रामाण्यं प्राङ्न गृह्यते ॥ ३२९ ॥

तत्र दूरस्थजलज्ञाने । **प्राक्** विशेषदर्शनाभावे । तत्सद्भावे तु प्रतिबन्धनिरासात्साक्षिणा प्रामाण्यं तत्रापि निश्चीयत एव ॥ ३२९ ॥

विशेषदर्शनाभावाद्द्विकोटिस्मृतिमान् जनः ।
तदर्थी तत्र सन्दिग्धे मनसा न तु साक्षिणा ॥ ३३० ॥

क्वचित्सन्देहं तत्सामग्र्युपपादनपूर्वकमभिनीय दर्शयति **विशेषेति ।** ॥ ३३० ॥

विकल्परूपं हि मनो यत आहुः पुरातनाः ।
यतश्च संशयस्साक्षिवेद्यदुःखसुखेषु न ॥ ३३१ ॥

'मानसे दर्शने दोषाः स्युर्नैव साक्षिदर्शने । सुदृढो निर्णयो यत्र ज्ञेयं तत्साक्षिदर्शनम्' इति ज्ञानपादीयानुव्याख्यानोक्तमाह **विकल्पेति** ॥ सर्वत्र

प्रामाण्यग्रहे परीक्षापेक्षां वदतां परतस्त्ववादिनामिव नास्माकमनवस्थेत्याह **यत इति** । तदुक्तं वादावल्यां 'सुखदुःखेच्छातदभावादिषु साक्षिसिद्धेषु क्वचिदन्यथाभावानुपलम्भात्' इति ॥ ३३१ ॥

ज्ञानं गृह्णंस्तदा साक्षी निर्दोषं चेदियं प्रमा ।
इति सामान्यतः प्रामाण्यं च गृह्णन्निवर्तते ।
अत्र सांशयिकत्वाख्यहेतुस्स्यात्सिद्धसाधनः ॥ ३३२ ॥

संशयस्थलेऽपि तद्धर्मिभूतस्य ज्ञानस्य ग्रहणं साक्षिणैव । तद्ग्रहणप्रकारस्तु निर्दोषं चेत्प्रमा न चेदन्यथा इति व्यवस्थयैव । ननु सुदृढनिर्णयरूपस्य कथमेवं संशयरूपतेति तत्राह **सामान्यत इति** ॥ अयं भावः । व्यवसायोत्पत्त्यनन्तरं करणदोषविषयके मानसे संशये तदाहितप्रामाण्याप्रामाण्यविषयके च तादृशे संशये सति साक्षी उक्तसंशयोपनीतकोटीरनूद्य पूर्वसंशयोपस्थितादोषत्वादिव्यवस्थाप्यत्वमेवोत्तरसंशयोपस्थितप्रामाण्याप्रामाण्ययोरवधारयति। अतस्तत्र स निश्चयरूप एव । सदोषत्वादिकोटिचतुष्टयं तु संशयद्वयोपनीतमनुवदत्येव न विधत्ते । तदवधारणे उदासीन इति न कुत्रापि तस्य संशयरूपत्वप्रसङ्ग इति । **सामान्यतः** पूर्वमानससंशयविषयतया सन्दिग्धं प्रामाण्यं अदोषव्यवस्थाप्यतया **गृह्णन्** न तु अवधारयन् इत्यर्थः । **सिद्धसाधनः** प्रतिबद्धः साक्षी प्रामाण्यं नावधारयतीति यत्प्रमेयं स्वतस्त्ववादिनां सिद्धं तस्यैव साधनः । न तु पुनः साक्षिणः प्रामाण्यग्रहणयोग्यत्वाभावरूपस्य पराभिमतपरतस्त्वसाधनः इत्यवधेयम् ॥ ३३२ ॥

तत्र सांशयिकत्वेऽपि कुतोऽन्यत्र तदग्रहः ।
दूरस्थे चञ्चलं चक्षुर्न हि पात्रस्थितोदने ॥ ३३३ ॥

तत्र प्रतिबन्धस्थले, **सांशयिकत्वेऽपि** साक्षिणा प्रामाण्यानवधारणेऽपि । **अन्यत्र** दोषतत्प्रयुक्तमानससंशययोरभावस्थले । तदग्रहः

प्रामाण्यानवधारणम् । **चञ्चलं** प्रमाऽजनकम् । न हि प्रतिबद्धं कार्यमजनयत्कारणमकारणं भवतीति भावः । तदुक्तं भगवत्पादैः 'अन्यथाऽनवस्थानात्' इति । तदाशयः विवृतस्तर्कताण्डवे, 'फलाभावमात्रेण स्वरूपयोग्यत्वाभावसाधने लोकसिद्धसर्वव्यवस्थाऽयोगादित्यर्थः' इति ॥ ३३३ ॥

क्वचिज्ज्ञानत्वजातीये दोषजेऽव्यभिचारिणि ।
सर्वत्र व्यभिचारित्वशङ्कापङ्कोऽपि नोचितः ॥ ३३४ ॥

अव्यभिचारिणि दोषाजन्ये । अस्य सर्वत्रेत्यनेनान्वयः । शङ्कापङ्कः निर्मूलसंशयः ॥ ३३४ ॥

अनुमानत्वजातीये दोषजेऽव्यभिचारिणि ।
किं प्रामाण्यानुमानाच्च तच्छङ्की त्वं निवर्तसे ॥ ३३५ ॥

किं चैवं शङ्कायाः सार्वत्रिकत्वाभ्युपगमे, त्वदभिलषितोऽनुमित्या प्रामाण्यनिश्चयोऽपि न सिध्येदित्याह **अनुमानत्वेति** । पर्वतो वह्निमानित्यनुमितिः प्रमाणं संवादादित्येवं त्वया प्रामाण्यानुमानेऽपि शङ्काऽऽस्कन्दनादिति भावः ॥ ३३५ ॥

यदि व्याप्त्यादिदार्ढ्येन शङ्कां धिक्कुरुते भवान् ।
तर्हि निर्दोषतादार्ढ्यात्साक्षीह क्षोभयेद्धि ताम् ॥ ३३६ ॥

परमुखेनैव समाधिं वाचयति **यदीति** ॥ ३३६ ॥

तत्सन्निकृष्टदृष्टेषु न प्रामाण्यग्रहे भयम् ।
प्रामाण्यग्रहणे शक्तिस्साक्षिणस्स्वेन तेजसा ॥ ३३७ ॥

सन्निकृष्टदृष्टेषु दोषाजन्यज्ञानेषु । **भयं** दोषजन्येष्वपि प्रामाण्यावधारणापत्तिरूपम् । **प्रामाण्यग्रहणे** स्वस्य स्वग्राह्यज्ञानस्य च प्रामाण्यावधारणे । **साक्षिणः** चेतनत्वेन स्वयंप्रकाशस्य । **स्वेन तेजसा** सहजशक्त्या । यत्र

क्वचित्परीक्षापेक्षा तु अपवादनिरासार्था । एतेन ग्राहकान्तरानवस्था परीक्षानवस्था चेत्यनवस्थाद्वयं परतस्त्ववादिनामिव नास्मन्मतेऽवकाशमासादयतीति समर्थितं वेदितव्यम् ॥ ३३७ ॥

निरोधनाशमात्राय नदीरुद्धेन नौरिव ।
परीक्षाऽपेक्ष्यते क्वापि तदभावे स्वयं पटुः ।
न हि राजपथे गन्त्रा गमने नौरपेक्ष्यते ॥ ३३८ ॥

सहजशक्तिमेवोपपादयति **निरोधेति** । तदुक्तं वादावल्यां 'न हि गोक्षुरकापसारणसापेक्षेति गजस्य गमनशक्तिः परतन्त्रा' इति ॥ ३३८ ॥

निरोधकोऽपि कार्यस्याभावं सम्पादयेत्परम् ।
तदभावस्यापि कार्ये कारणत्वं न शोभते ॥ ३३९ ॥

प्रतिबन्धकाभावस्य कारणत्वाभावं समर्थयितुं तावत्प्रतिजानीते **तदभावस्येति** ॥ ३३९ ॥

रुणद्धि यद्धि सामग्रीसत्त्वेऽप्यभिमतं फलम् ।
बुधैस्तदेव सर्वत्र प्रतिबन्धकमुच्यते ॥ ३४० ॥

प्रतिबन्धकलक्षणपरामर्शेनैव तस्य कारणत्वाभावः सिद्ध्यतीत्याशयेन तल्लक्षणमाह **रुणद्धीति** । तथा च सत्यां सामग्र्यां कार्यानुत्पादप्रयोजकत्वं प्रतिबन्धकत्वम् । प्रतिबन्धकाभावस्यापि कारणसामग्र्यां प्रवेशे सामग्र्यभावेनैव कार्याभावाल्लक्षणस्यासंभवः ॥ ३४० ॥

उष्णस्पर्शभरेणोग्रश्शक्तो दग्धुं हि पावकः ।
मन्त्रादिप्रतिबद्धस्तु न दहेदन्यदा दहेत् ॥ ३४१ ॥

एवं मणिमन्त्रादिप्रतिबन्धकाभावः न दाहं प्रति कारणमित्याह **उष्णेति** । तथा च वह्नौ दाहशक्तेरिव साक्षिणि प्रामाण्यग्रहणशक्तेः

सहजत्वेऽपि मण्यादिप्रतिबन्धेनादाहस्येव दोषशङ्कादिप्रतिबन्धेन प्रामाण्याग्रहणोपपत्तिरिति भावः ॥ विस्तरः तर्कताण्डवे प्रतिबन्धकाभावस्य हेतुत्वे प्रकारचतुष्टयभङ्गे ॥ ३४१ ॥

यत्प्रागभावादुदयन्घटो न स्वनिरोधकृत् ।
यतस्तन्तुविनाशेन पटनाशे न तन्तुषु ।
तद्रोद्धृता यतश्चेशो नित्यः क्ष्मापातरोधकृत् ॥ ३४२ ॥

कारणीभूताभावप्रतियोगित्वं प्रतिबन्धकत्वं इति पराभिप्रेतं लक्षणं निराह **यदिति** । तत्र अभावः प्रागभावः ध्वंसो वा । आद्ये स्वं प्रति अप्रतिबन्धके घटे स्वकारणीभूतस्वप्रागभावप्रतियोगित्वस्य सत्त्वेनातिव्याप्तिः । द्वितीये पटनाशं प्रति अप्रतिबन्धकेषु तन्तुषु पटनाशरूपकार्यं प्रति कारणीभूतो यस्तन्तुनाशः तत्प्रतियोगित्वस्य सत्त्वेनातिव्याप्तिः । न हि तन्तवः पटनाशं प्रति प्रतिबन्धकाः । सत्स्वेव तन्तुषु तन्तुसंयोगनाशेन पटनाशस्य जायमानत्वात् । उभयत्रापि, भूपतनप्रतिबन्धके भुवो धारके कूर्मरूपे परमात्मनि अव्याप्तिः । तत्र हेतुः नित्य इति । अनादिरित्यपि ग्राह्यम् ॥ ३४२ ॥

अतो न कारणीभूताभावस्य प्रतियोगिता ।
प्रतिबन्धकता किं तु पूर्वोक्तैव सतां मता ॥ ३४३ ॥

अतः सकलदोषैरव्याप्त्यादिभिर्दुष्टत्वात् । **पूर्वोक्ता** 'रुणद्धि यद्धि' इत्यादिनोक्ता ॥ ३४३ ॥

मण्यादिर्मुख्यतो रोद्धा तस्यैवादर्शि लक्षणम् ।
हेतोर्विघटकादृष्टं त्वमुख्यं तन्न लक्षितम् ॥ ३४४ ॥

प्रतिबन्धकं द्विविधं मुख्यं अमुख्यं चेति । तत्र आद्यं मण्यादिकं कारणनिष्ठकार्यानुकूलशक्तिविघटकरूपम् । द्वितीयं सामग्रीविघटकरूपमदृष्टम् ।

आद्यस्य लक्षणमेव पूर्वोक्तम् । अतो न तस्य द्वितीयलक्षणलक्ष्येऽव्याप्तिः शङ्कनीयेत्याशयेनाह **मण्यादिरिति** ॥ ३४४ ॥

प्रतिबन्धकमण्यादेरभावो यदि कारणम् ।
कारणाभावतस्तर्हि कार्याभावो भविष्यति ॥ ३४५ ॥
प्रतिबन्धकताऽप्यत्र मण्यादेर्भण्यते कुतः ॥ ३४६ ॥

कारणाभावः प्रतिबन्धक इति त्वन्मते मणौ मुख्यप्रतिबन्धकलक्षणं तावन्न संभवतीत्याह **प्रतिबन्धकेति** ॥ ३४५ ॥ ३४६ ॥

दण्डाख्यकारणाभावाद्यत्र कार्यं न जायते ।
प्रतिबन्धेन निर्बन्धं तत्र को वक्ति मानवः ॥ ३४७ ॥

कारणाभावे प्रतिबन्धकत्वव्यवहारः अलौकिक इति दृष्टान्तोक्त्याऽऽह **दण्डेति** ॥ ३४७ ॥

कारणाभावहेतुश्च कश्चित्स्यात्प्रतिबन्धकः ।
सत्येव कारणे शक्तिस्तम्भकोऽप्यस्ति कश्चन ॥ ३४८ ॥

त्वद्रीत्या मणौ अमुख्यप्रतिबन्धकलक्षणमप्यसंभवीति वक्तुं प्रागुक्तं विभागं स्मारयति **कारणेति** ॥ ३४८ ॥

मण्यभावस्य हेतुत्वे तदभावात्मको मणिः ।
न हेत्वभावहेतुत्वात्प्रतिबध्नात्यदृष्टवत् ॥ ३४९ ॥

असंभवमेवोपपादयति **मण्यभावेति** । त्वन्मते मणिर्हेत्वभावरूप एव न हेत्वभावघटकः इति भावः ॥ ३४९ ॥

कार्याभावो यतस्स्वाभावाख्यहेतोरभावतः ।
सति तस्मिन्नभूत्तेन शक्तिस्तम्भकता गता ॥ ३५० ॥

अत एव कारणनिष्ठकार्यानुकूलशक्तिविघटकत्वरूपस्य प्रतिबन्धकलक्षण-स्यापि त्वन्मते मणौ असंभव एवेत्याह **कार्याभावेति** ॥ ३५० ॥

कारणाभावमात्रेण कार्याभावस्य सिद्धितः ।
शक्तिस्तम्भकता केन कल्प्या कल्पकसंसदि ॥ ३५१ ॥

मण्यभावः खलु कारणं त्वन्मते । स च मणिसद्भावे नास्ति । तथा च कारणाभावः । तत एव च सामग्र्यभावः । तेनैव च कार्याभावः । सति चैवं कारणस्यैवाभावात् कार्याभावोपपत्तौ न कारणनिष्ठकार्यानुकूल-शक्तिविघटकत्वकल्पनाऽवकाशमासादयतीत्याह **कारणाभावेति** ॥ ३५१ ॥

सर्वथा कारणाभावाद्भिन्नस्यात्प्रतिबन्धकः ।
न चेद्दण्डाभावतश्च प्रतिबन्धकता भवेत् ॥ ३५२ ॥

विपक्षे लोकव्यवहारविरोधं बाधकं दर्शयन्नेव परोक्तलक्षणस्य प्रत्याख्यानमुपसंहरति **सर्वथेति** ॥ ३५२ ॥

तस्माच्छङ्कापनोदाय परीक्षापेक्षणं क्वचित् ।
तदभावे सह ज्ञानैः प्रामाण्यं च स वीक्षते ॥ ३५३ ॥

प्रत्याख्यानस्य प्रकृतोपयोगमाह **तस्मादिति** ॥ तदुक्तं तत्त्वनिर्णये 'अदुष्टबुद्धीनां स्वत एव सिद्धत्वात्प्रामाण्यस्य' इति । प्रतिबन्धदशायां कार्याजननमात्रेण शक्तेः सहजत्वाभावे वह्न्यादौ दाहादिशक्तेः सहजत्वमिति व्यवस्थित्यनुपपत्तेरिति भावः ॥ तथा च साक्षिणः प्रामाण्यग्रहणे सहजशक्तौ न काऽप्यनुपपत्तिरिति ॥ ३५३ ॥

अथ प्रामाण्यानुमितेः पूर्वं प्रामाण्यसंशयः ।
सर्वत्राप्यस्ति तेनैतत्साक्षिणा वीक्ष्यते कथम् ॥ ३५४ ॥

इदानीं पराभिमतपरतस्त्वसाधकमपाकरोति **अथेत्यादिभिः** ॥ ३५४ ॥

अतोऽनुमानात्तत्तद्धि प्रामाण्यमनुमीयते ।
इत्यक्षिणी निमील्यैव वदन्तं प्रति चोच्यते ॥ ३५५ ॥

'प्रामाण्यं परतो ज्ञायते सांशयिकत्वात्' इत्यस्य समीपस्थपदार्थ-विषयकज्ञानप्रामाण्ये असिद्धिरित्याह **अत इति** ॥ ३५५ ॥

अनानुभविकस्सोऽयं संशयः केन कल्प्यते ।
प्रामाण्यग्रहणोपायाभावादिति मतं यदि ॥ ३५६ ॥

तदा तेऽन्योन्याश्रयाख्यमहादोषो भविष्यति ।
संशयानुपपत्त्यैव प्रामाण्येक्षणशिक्षणम् ॥ ३५७ ॥

न चात्र विवादः । संशये कल्पकाभावात् अनुभवविरोधाच्चेत्याह **अनानुभविक इति** ॥ ननु न कल्पकाभावः । प्रामाण्यग्रहणोपायाभावस्यैव सर्वत्र सांशयिकत्वस्य कल्पकत्वात् । अत एव अनानुभविकमप्यसिद्धमिति चेद् अत्र प्रष्टव्यम् । प्रामाण्यग्रहणे उपायाभाव एव कुतः । अनुव्यवसाय-रूपसाक्षिण एव उपायस्य विद्यमानत्वात् । साक्षी न प्रामाण्यग्राहकः किन्तु अनुमितिरेवेति चेत् । किमेतत्स्वसमयानुरोधादेवोच्यते उत लोकानुभव-मनुरुध्य । नाद्यः अन्योन्याश्रयादित्याह **तदा त इति** । सिद्धे परतस्त्वरूपे त्वत्समये साक्षिणः प्रामाण्याग्राहकत्वसिद्धिः । तत्सिद्धौ च परतस्त्व-सिद्धिरिति ॥ ३५६ ॥ ३५७ ॥

न चेद्घटत्वतद्वत्त्वतत्प्रकारकतादिकम् ।
उपनीतमनीतं वा साक्षात्कुर्याद्धि साक्ष्यसौ ॥ ३५८ ॥

न द्वितीयः । लोकानुभवस्य विरुद्धत्वादित्याह **न चेदिति** । स्वसमयदुरभिनिवेशदुर्व्यसनेन अनुभवपीडनं न क्रियते चेत् इत्यर्थः । **साक्षात्कुर्यात्** अवधारयेत् । दोषाभावे साक्षिणः उपनीतांशेऽपि अवधारण-रूपत्वं 'उपनीतं च निर्णीतिकन्या धन्याऽन्वमन्यत' इत्यादिना समर्थितम् । **अनीतं** साक्षाद्विषयं घटत्ववद्विशेष्यकत्वावच्छिन्नघटत्वप्रकारकत्वं सुखसुखत्व-**तद्वैशिष्ट्यादिकम्** आन्तरपदार्थं च । हीत्यनेन प्रतिबन्धकाभावे साक्षिणा प्रामाण्यावधारणस्यानुभवसिद्धतां द्योतयति ॥ ३५८ ॥

यद्यस्ति संशयस्तेऽयं तदैवास्य पराभवः ।
पराभूते सति ह्यस्मिन्नीक्षणं स्याद् दुरीक्षणम् ॥ ३५९ ॥
प्रामाण्यवीक्षणाभावादेव संशयकल्पना ।
एवं च कथमन्योन्यसंश्रयस्त्वां जिहासति ॥ ३६० ॥

न च प्रामाण्यसंशय एव प्रतिबन्धकः अन्योन्याश्रयादित्याह **यद्यस्तीति** ॥ ३५९ ॥ ३६० ॥

पृथुबुध्नोदरत्वादेर्विशेषस्य प्रदर्शनात् ।
कथं समीपस्थघटपटाद्यर्थेषु संशयः ।
यन्मूलो ज्ञानमानत्वसन्देहस्ते भविष्यति ॥ ३६१ ॥

प्रामाण्यसंशयं प्रत्यर्थसंशयः कारणम् । अर्थसंशयं च प्रति विशेषादर्शनम् । समीपस्थेषु घटपटाद्यर्थेषु पृथुबुध्नोदरत्वादिविशेषदर्शनस्यैव सद्भावेन नार्थसंशय एवोत्पत्तुमर्हति कुतस्तन्मूलकः प्रामाण्यसंशयः इत्याह **पृथ्विति** । ॥ ३६१ ॥

यथा प्रामाण्यानुमानात्प्रामाण्यस्य विनिर्णयः ।
तथा घटत्वप्रत्यक्षाद्घटत्वस्यापि निर्णयः ॥ ३६२ ॥
शङ्काधानं यथा तत्र मूलदार्ढ्यान्न ते मते ।
तथा निर्दोषाक्षजन्यज्ञानदार्ढ्यादिहापि न ॥ ३६३ ॥

किं चानुमितिः प्रामाण्यनिर्णयरूपेति परेणाङ्गीकृतम् । तत्र कुतो न संशयकल्पनेति वक्तव्यम् । अनुमाने क्लृप्तदोषाणामसिद्ध्यादीनामभावात्तत्र निर्णयश्चेत् प्रत्यक्षे क्लृप्तदोषाणां दूरस्थत्वादीनामभावाद्घटप्रत्यक्षस्यापि निर्णयरूपत्वमङ्गीकार्यमित्याह **यथेति** ॥ ३६२ ॥ ३६३ ॥

तस्मात्प्रामाण्यशङ्काया बीजं भर्जितमत्र ते ।
निर्बीजा सा लता गर्भस्रावेणैव गताऽभवत् ॥ ३६४ ॥

उपसंहरति **तस्मादिति** ॥ ३६४ ॥

दोषशङ्काकृतोऽप्येषु न स्यात्प्रामाण्यसंशयः ।
समीपस्थघटाद्यर्थज्ञानेषु कुत एव सा ॥ ३६५ ॥

अर्थेन्द्रिययोः सन्निकर्षेण जायमाने प्रत्यक्षे अप्रामाण्यशङ्कां प्रति तयोरन्यतरस्मिन्दोषशङ्का खलु कारणम् । यदा निर्दोषमिन्द्रियं दूरस्थत्वादिदोषरहितेनार्थेन सन्निकृष्टं सत् प्रत्यक्षं जनयति तदा तत्र ज्ञाने अप्रामाण्यशङ्काकारणस्यैवाभावेन नैव तच्छङ्का संभाविनीत्याह **दोषेति** ॥ ३६५ ॥

तत्सन्निकृष्टदृष्टार्थज्ञानमानत्वसंशयः ।
अजानतां जानतां वा नास्ति चक्षुष्मतां सताम् ॥ ३६६ ॥

अजानतां जानतां वेति । परीक्षानैरपेक्ष्येण साक्षिणः सहजशक्त्यैव इति भावः । **सतां** अदुष्टबुद्धीनाम् ॥ यथोक्तं 'अदुष्टबुद्धीनां स्वत एव सिद्धत्वात्प्रामाण्यस्य' इति ॥ ३६६ ॥

नायं घट इति प्रोक्ते भवत्येवेति यत्पुनः ।
भवन्ति प्रतिवक्तारस्तत्र किं कारणं वद ॥ ३६७ ॥
यद्यर्थे तत्र विश्वासस्तर्हि तेन च साक्षिणा ।
ग्रहणे नतरां तस्य विघ्नो द्वैमातुरो ह्यसौ ॥ ३६८ ॥

एकाकारनियतोऽपि व्यवसायो द्विविधः । अयं घट इति, अयं घटो भवत्येवेति च । तत्राद्येऽनुव्यवसायः घटमहं जानामीत्येवंरूपः । द्वितीये तु घटमेव घटत्वेन जानामि इति सुदृढनिर्णयात्मकः व्यवसाये प्रामाण्योल्लेखी । तदुक्तं तर्कताण्डवे 'सुखमेव सुखत्वेन जानामीत्यादिज्ञाने प्रामाण्यशब्दानुल्लेखेऽपि तदर्थस्य सुखत्ववति सुखत्वप्रकारकत्वरूपस्य प्रामाण्यस्योल्लेखादि'ति । एतादृशस्थले न केवलं व्यवसायो निर्णयरूप एकाकारनियतत्वात् । किं नामानुव्यवसायोऽपि व्यवसायप्रामाण्यनिश्चयद्वारा अर्थनिर्णयस्य सुदृढतां सम्पादयति । तथा च तत्रार्थशङ्का नतरां संभवतीति प्रमेये लोकानुभव-

मभिनीय दर्शयति **नायं घट** इति । **द्वैमातुरः** व्यवसायानुव्यवसायरूपमातृद्वयोपेतः । विघ्ननिवारको विनायक इति ध्वनिः ॥ ३६७ ॥ ३६८ ॥

किञ्च वित्तव्ययायाससाध्ये कर्मणि कर्मिणाम् ।
प्रामाण्यनिश्चयोऽवश्यं निश्शङ्कायै प्रवृत्तये ॥ ३६९ ॥

'तत्प्रामाण्यं च स्वत एव अन्यथाऽनवस्थानात्' इति भगवत्पादोक्तां परतस्त्वहेतूनां प्रतिकूलतर्कपराहतिं वक्तुं तावत्प्रामाण्यस्य अवश्यवेद्यत्वमाह **किञ्चेति** । तदुक्तं तत्वनिर्णयटीकायां 'अवश्यवेद्यत्वाभावान्नानवस्थेत्यभिप्राय इति चेन्न । निश्शङ्कप्रवृत्तावश्यवेद्यत्वादि'ति । 'यद्यपि लोके संशयतोऽपि प्रवृत्तिर्भवति । तथाऽपि न बहुतरशरीरायासवित्तव्ययादिसाध्या पारत्रिकी प्रवृत्तिस्तथा भवितुमर्हती'ति च ॥ ३६९ ॥

स चेत्स्वतो न तर्हि स्यादनवस्थाख्यदूषणम् ॥ ३७० ॥

स चेत्स्वतो नेति । प्रामाण्यनिश्चयः साक्षीतरेण तार्किकरीत्या संवादादिलिङ्गेन वा, प्राभाकरदिशा मनोवृत्तिज्ञानेन वा, भट्टरीत्या ज्ञाततालिङ्गकानुमित्या वा भवतीति पक्षे इत्यर्थः । **अनवस्थेति** । फलमुखी करणमुखी चेत्यनवस्थाद्वयमित्यर्थः । यथोक्तं तर्कताण्डवे 'परतस्त्वे प्रामाण्यज्ञानस्यापि प्रामाण्यं संवादादिलिङ्गजन्यानुमितिरूपेणान्येन ज्ञानेन ग्राह्यम्, एवं तत्प्रामाण्यमप्यन्येनेति फलमुखी एकाऽनवस्था । एवं प्रामाण्यस्यानुमेयत्वे लिङ्गव्याप्त्यादिज्ञानप्रामाण्यानिश्चयेऽसिद्ध्यादिप्रसङ्गेन तन्निश्चयार्थं लिङ्गाद्यन्तरं तज्ज्ञानप्रामाण्यनिश्चयश्च स्वीकार्यः, एवं तत्र तत्रापीति करणमुख्यन्यापीति अनवस्थाद्वयापत्तेरि'ति । एवं प्राभाकरमते मनोवृत्तिज्ञानस्यास्वप्रकाशत्वेन ग्राहकान्तरानवस्था च ध्येया । साक्षिणा प्रामाण्यग्रह इति पक्षे तु नैतद्दोषावकाशः । साक्षी स्वयं प्रकाशः नियतयथार्थः, स्वात्मानं स्वप्रामाण्यं, व्यवसायं व्यवसायप्रामाण्यं च गृह्णातीत्यभ्युपगमात् ॥ ३७० ॥

यद्यर्थनिश्चयादेव प्रवृत्तिरिति मन्यसे ।
तर्हि प्रामाण्यसन्देहस्थलेऽप्यर्थस्य निश्चयात् ॥ ३७१ ॥
आवश्यकात्प्रवृत्तिस्स्याद्यत्र प्रामाण्यसंशयः ।
तत्राप्युपान्तगमने किं न स्यादर्थनिश्चयः ॥ ३७२ ॥
अतः प्रामाण्यनिर्णीत्यै प्रवर्तेत न कश्चन ॥ ३७३ ॥

ननु पारत्रिक्यां प्रवृत्तावपि अर्थनिश्चय एव हेतुः । समानविषयकत्वात् । आवश्यकत्वाच्च । अतो नानवस्थेति चेत् । किं अर्थनिश्चयमात्रो हेतुः उत अयमर्थः इत्थं भवत्येवेति अवधारणात्मकः अर्थनिश्चयाश्वासः । नाद्यः । तथा सति प्रामाण्यज्ञानस्यैव सर्वथाऽनपेक्षितत्वापत्त्या प्रामाण्यं परतो ज्ञेयं इति त्वन्मतस्यानवसरदुःस्थत्वापत्तेः । तस्य ज्ञेयत्वे खलु स्वतस्त्वपरतस्त्वचिन्तावसरः । अथ मतं, यत्र दूरादर्थनिश्चयो जायते तत्र तस्य अप्रामाण्यशङ्काऽऽस्कन्दितत्वेन प्रवर्तकत्वानुपपत्त्या, तादृशस्थले अप्रामाण्यशङ्कानिरासार्थं प्रामाण्यनिश्चयोऽपेक्ष्यते । स च समर्थप्रवृत्तिजनकत्वादिलिङ्गेनैवेति प्रामाण्यस्य परतस्त्वोक्तिर्युक्तेति चेदत्र वक्तव्यम् । प्रवृत्तिसामर्थ्यस्य कथं निर्णय इति । उपान्तगमनेन परीक्षया चेदेवं तर्हि प्रामाण्यनिश्चयानुमानात्पूर्वं अर्थनिश्चयस्यैवोत्पत्तिरुक्ता स्यात् । स च शङ्काऽनास्कन्दित एवेत्यभ्युपेयम् । अन्यथा प्रामाण्यसाधकहेतोरप्रयोजकत्वापत्तेः । तथा च प्रामाण्यनिश्चयसाध्यायाः प्रवृत्तेः अनुमानात्प्रागेव निष्पन्नत्वेन न तदर्थं प्रामाण्यनिश्चयानुसरणमिति प्रामाण्यस्य परतस्त्वचिन्ता मोघैवेत्याह **यद्यर्थेत्यादिभिस्त्रिभिः** ॥ ३७१ ॥ ३७२ ॥ ३७३ ॥

यद्यर्थनिश्चयाश्वासः प्रामाण्यस्य विनिश्चये ।
अनवस्था तर्हि सुस्था निश्शङ्कासु प्रवृत्तिषु ॥ ३७४ ॥

अर्थनिश्चयाश्वास एव प्रवर्तक इति द्वितीयपक्षमाशङ्कते **यदीति** । अप्रामाण्यशङ्कास्थले च अर्थनिश्चयसद्भावेऽपि न तदाश्वासः । इदमित्थं

भवत्येवेति अर्थनिश्चयाश्वास एव प्रवर्तकतयाऽङ्गीक्रियते । स च अप्रामाण्याशङ्कानिरासे एव भवति । तच्छङ्कानिरासश्च प्रामाण्यनिश्चयेन । तन्निश्चयश्चानुमित्यैव नानुव्यवसायेनेति प्रामाण्यस्यानुमेयत्वलक्षणपरतस्त्वोक्तिरर्थवतीति शङ्काऽऽशयः । परिहरति **अनवस्थेति** । प्रामाण्यनिश्चयस्य प्रवर्तकत्वाङ्गीकारेऽस्मत्प्रसंजितानवस्थाभिया खलु तत्पक्षं विहाय परेण अर्थनिश्चयाश्वासः प्रवर्तक इति पक्ष उपात्तः । इदानीं अर्थनिश्चयाश्वासार्थमपि पुनः प्रामाण्यनिश्चयस्याऽवश्यकताङ्गीकारे आगतः स एव दुरात्माऽनवस्थादोषः इति घट्टकुटीप्रभातवृत्तान्त इति भावः ॥ ३७४ ॥

किञ्चार्थनिश्चयव्याप्तः प्रामाण्यस्यापि निश्चयः ॥ ३७५ ॥

किञ्च अयं घटत्ववान् भवत्येवेत्येवंरूपार्थनिश्चयस्य प्रवर्तकत्वाङ्गीकारे निश्चितप्रामाण्यकं घटज्ञानं प्रवर्तकमित्येवाङ्गीकृतं भवति । तादृशार्थनिश्चयस्य तज्ज्ञानप्रामाण्यनिश्चयेन व्याप्तत्वादित्याह **किञ्चेति** । अर्थनिश्चयः व्याप्तो येनेति विग्रहः ॥ ३७५ ॥

प्रकारत्वे विशेष्यत्वे न कदाऽप्यस्ति संशयः ।
घटत्ववत्त्वनिर्णीतिर्विशेष्ये याऽवशिष्यते ।
प्रामाण्यनिर्णयो ह्येष स एव ह्यर्थनिर्णयः ॥ ३७६ ॥

व्याप्तिमेवोपपादयति **घटत्ववत्त्वेति** ॥ यत्र व्यवसायो विशेष्यवृत्तिधर्मप्रकारकः तत्र व्यवसायप्रकारप्रकारकतया व्यवसायप्रकारवद्विशेष्यकतया व्यवसायविषयकप्रत्यक्षात्मकोऽनुव्यवसायः व्यवसायप्रामाण्यनिश्चयात्मक एवेत्याह **स एवेति** ॥ अर्थनिर्णयं प्रति व्यापक एवेत्यर्थः ॥ ३७६ ॥

अतो गृहीतप्रामाण्यं ज्ञानमेव प्रवर्तकम् ।
प्रवृत्तेरर्थनिर्णीतिजन्यत्वोक्तौ च किं न ते ॥ ३७७ ॥

अत इति । प्रकारान्तरेण प्रवृत्तिनिर्वाहासंभवादित्यर्थः । तथा हि । न तावदर्थनिश्चयः एव प्रवर्तकः । पीतः शङ्ख इति निश्चयेऽपि पीतार्थिनोऽप्रवृत्तेः । नापि अप्रामाण्यशङ्काऽभावसहकृतः । तदभाववति तत्प्रकारकत्वरूपाप्रामाण्यशङ्काभावः अनेकाभावघटितत्वाद्गुरुः । प्रामाण्यनिश्चयस्तु न तथेति लघुः । एवमप्रामाण्यशङ्काभाववत् प्रामाण्यात्यन्ताभावशङ्काभावः एवं तद्व्याप्तदोषजन्यत्वादिशङ्काभावोऽपि हेतुरिति अभावा अनेके । प्रामाण्यनिश्चयस्त्वेकः । अभावानां प्रामाण्यनिश्चयविरोध्यभावत्वेनैकत्वे त्वावश्यकत्वाल्लाघवाच्च प्रामाण्यनिश्चय एव सहकारी । प्रामाण्यनिश्चयस्याप्रामाण्यशङ्कानिवर्तकत्वेनोपक्षये त्वत्पक्षे प्रामाण्यस्यानुमेयत्वेनावश्यकेन प्रामाण्यव्याप्यतया लिङ्गज्ञानेनैवाप्रामाण्यशङ्कानिवृत्तिसंभवात्प्रामाण्यज्ञानस्य प्रवृत्तावनुपयोगात्तद्ग्रहणचिन्ता व्यर्था । अन्यथा व्याप्त्यादिनिश्चयोऽपि व्यभिचारादिशङ्कानिरासोपक्षीणः स्यात् । इत्यादि दूषणं द्रष्टव्यम् । विस्तरस्तु तर्कताण्डवे प्रामाण्यस्य प्रवर्तकत्वभङ्गे ॥ ३७७ ॥

तज्ज्ञानग्राहकेणैव तद्ग्रहे नानवस्थितिः ।
अन्येन तु ग्रहेऽत्युग्रां कस्तरेत्तां सुदुस्तराम् ॥ ३७८ ॥

तदिति । निष्कम्पप्रवृत्त्यर्थं अवश्यवेद्यत्वादिति भावः । तदुक्तं तत्वनिर्णये । 'प्रामाण्यं तावदवश्यं केनचित्प्रमाणेन वेदितव्यम् । अन्यथा तदभावप्रसङ्गात् । न च ज्ञानग्राहकातिरिक्तेन तद्ग्रहणं संभवति । तत्प्रामाण्यस्याप्यन्येन ग्रहणाङ्गीकारेऽनवस्थानात् । तस्य स्वतस्त्वे प्रथमस्यैव तथात्वाङ्गीकारोपपत्तेः । अतः परिशेषात् स्वतस्त्वसिद्धिरि'ति ॥ ३७८ ॥

घटे घटत्वसत्त्वे हि घटज्ञानस्य मानता ।
पटादौ च पटत्वादेरसत्त्वे तज्ज्ञानमानता ॥ ३७९ ॥

प्रामाण्यं अनुव्यवसायविषयत्वयोग्यं इति अनुपदं सिषाधयिषुस्तदर्थं प्रामाण्यस्वरूपं निर्धारयति **घट इति** । विशेष्यवृत्तिधर्मप्रकारकत्वमेव प्रामाण्यं न तु मणिकृदुक्तरीत्या विशेष्यनिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगिप्रकारानवच्छिन्नत्वादिकं येन व्यवसायाविषयतया अनुव्यवसायविषयत्वायोग्येन बहिरर्थेनाभावरूपोपाधिना घटिततया प्रामाण्यस्य, तद्विषयीकरणयोग्यताऽनुव्यवसायस्य न स्यादित्याशयः ॥ ३७९ ॥

तत्तद्वत्त्वं तेषु तेषु व्यवसायेऽवसीयते ।
ततोऽनुव्यवसायेऽपि तद्भानं स्याद्धि तद्बलात् ॥ ३८० ॥

व्यवसायविषयभूतं धर्मधर्मिवैशिष्ट्यं स्वविषयानुव्यवसायं प्रति सत्तया विषयत्वयोग्यं व्यवसायविषयत्वात् विशेष्यवत् इति तर्कताण्डवोक्तमनुमानं हृदि कृत्वाऽऽह **तत्तदिति** । न चाप्रयोजकता । यदि उपनीतत्वमात्रेण वैशिष्ट्यं सत्तया न निश्चिनुयात् विशेष्यमपि न निश्चिनुयात् अविशेषात् इति विपक्षे बाधकसद्भावात् । योग्यत्वं च ज्ञानद्वारा प्रामाण्यावच्छिन्नसहजशक्तिकत्वं ध्येयम् । न चाविशेषासिद्धिः । विशेष्यांशेऽनुव्यवसायः सत्तया निश्चयरूप इति परेणाङ्गीकारात् । न चोपनीतं वैशिष्ट्यं कथं सत्तया विषयत्वयोग्यमिति वाच्यम् । विशेष्यमपि कथम् । उपनायकस्य व्यवसायस्य निर्दोषत्वेन निश्चितत्वादिति चेत्समं वैशिष्ट्येऽपीति भावः ॥ ३८० ॥

एवं च ज्ञानयाथार्थ्यं ज्ञानग्राहकसाक्षिणा ।
कथं न गृह्यते ज्ञानं यदि स्यात्सविकल्पकम् ॥ ३८१ ॥

अनुव्यवसायस्य सत्तया वैशिष्ट्यविषयकत्वे प्रामाण्यविषयकत्वस्य सिद्ध्या स्वतस्त्वसिद्धिरित्याह **एवं चेति** ॥ यदि स्यात्सविकल्पकमिति परराीत्योक्तम् । सिद्धान्ते निर्विकल्पस्याभावात् । वस्तुतस्तु सविकल्पकमित्यस्योपनायकमित्यत्र तात्पर्यम् । अयमत्र प्रयोगोऽभिप्रेतः । तत्तज्ज्ञानप्रामाण्यं

स्वाश्रयज्ञानविषयकानुव्यवसायविषयत्वयोग्यं तद्विषयत्वायोग्योपाध्यघटितज्ञान-धर्मत्वात् तत्तज्ज्ञानत्ववत् इति । इदं चानुमानं 'प्रामाण्यं ज्ञानग्राहकमात्रग्राह्यं अप्रामाण्येतरज्ञानवृत्तिधर्मत्वात् ज्ञानत्ववदिति सुधोक्तानुमानस्य परिष्कार-रूपम् ॥ ३८१ ॥

यद्यस्य निर्णयो न स्याज्ज्ञानद्वारैव वेदनात् ।
ज्ञानोपनीतसौरभ्यनिर्णीतिस्तर्हि चक्षुषा ।
सुरभीदं चन्दनं चेत्याकारा जायते कथम् ॥ ३८२ ॥
घटोऽयमितिधीर्देशकालयोरुपनीतयोः ।
निर्णयाय कथं शक्ता न हि तत्राप्यनिश्चयः ॥ ३८३ ॥

उपनीतेऽपि सत्तानिश्चयरूपतां पूर्वोक्तां विपक्षेऽनेकबाधकोक्तिभिर्द्रढयति **यदीत्यादिभिः** । शङ्कामुत्थापयति **यदीति** । अनुव्यवसायस्य श्रुतसाक्षि-वाक्यवत् अन्यविषयतया वैशिष्ट्यग्राहकत्वेऽपि तत्संशयविरोधित्वरूपं सत्ता-निश्चयरूपत्वं नास्तीति न तद्घटितप्रामाण्ये निश्चयरूपता । न हि अन्यविषय-तयाऽर्थग्राहकेणाप्यर्थसत्त्वसिद्धिः । गेहे घटज्ञानमिति वाक्यजन्यज्ञानेनापि घटसिद्ध्यापातादिति शङ्काऽभिप्रायः । परिहरति **ज्ञानोपनीतेति** ॥ दृढ-ज्ञानोपनीतेत्यर्थः । तथैवाग्र उक्तः । दृढेतिहेतुगर्भं विशेषणम् । दोषशङ्का-दिनाऽनास्कन्दितेत्यर्थः । अयमाशयः । न सव्यवधानमात्रेण सत्त्वानिश्चाय-कत्वम् । तथा सति सुरभीदं चन्दनमिति चाक्षुषज्ञानस्य ज्ञानोपनीतसौरभ्यांशे निश्चयरूपत्वं न स्यात् । तथा घटोऽयमिति चाक्षुषज्ञानस्य साक्ष्युपनीतयो-र्देशकालयोर्निश्चयरूपत्वं न स्यात् । न चेष्टापत्तिः । अनुभवविरोधादित्याह **न हीति** ॥ ३८२ ॥ ३८३ ॥

उपनायकतज्ज्ञानदार्ढ्यात्तत्संशयो न चेत् ।
दृढज्ञानोपनीतेऽर्थे कथमत्राप्यनिर्णयः ॥ ३८४ ॥

नन्वेवं गेहे घटज्ञानमिति वाक्यजन्यज्ञानं, कुतो घटसत्वं न साधयतीति चेद्वैषम्यादित्याह **उपनायकेति** । उपनायकं सौरभ्यज्ञानं देशकालोपनायकं साक्षिरूपं च ज्ञानं निर्दोषतया सत्त्वेनार्थविषयके इति गृहीते । तेन द्वारिणस्तत्सत्तानिश्चयरूपत्वं युज्यते । गेहे घटज्ञानं साक्षिणा श्रुतवाक्यं च द्वारिणा ज्ञानेन तथा न गृहीते इति न तेनार्थसिद्धिः । यदि पुनस्ते अपि क्वचित्तथा गृहीते तदा तत्रापि घटसत्त्वसिद्धिर्भवत्येव । घटोऽयमिति धीरित्युपलक्षणम् । ज्ञानमात्रमित्यर्थः । वस्तुसामान्यविषयकप्रत्ययमात्रस्य कालखचिततयैव तत्तद्वस्त्ववभासनात् । तदुक्तमनुव्याख्याने आनुमानिकपादे 'तदेतदिति सर्वं च दृश्यं वा स्मृतिगोचरम् ॥ साक्षिसिद्धेन कालेन खचितं ह्येव वर्तते' इति ॥ तथा चोपनीतत्वमात्रेणानाश्वासे वस्तुमात्रस्य देशकालव्यवस्थाविलोपप्रसङ्ग इति भावः ॥ ३८४ ॥

ज्ञातो मया गुरूक्तार्थ इति यो वेत्ति साक्षिणा ।
यथा तस्यास्ति विश्वासस्तस्मिन्नर्थे तथैव हि ॥ ३८५ ॥
ज्ञातो घटः पटो ज्ञात इत्यादावपि साक्षिणा ।
ज्ञानस्यूततया भातोऽप्यर्थः किं नावसीयते ॥ ३८६ ॥

एतदर्थविषयकगुरुवाक्यजन्यज्ञानवानहं इति साक्षिणोऽनुभवस्तदर्थे सत्तानिश्चयात्मकोऽस्तीत्यविवादः । तत्र साक्षी, ज्ञानं, गुरुवाक्यं चेति द्वयोपसर्जनतयाऽर्थं विषयीकरोति । एवमपि तस्य तत्रार्थे सुदृढ आश्वासः । ज्ञातो मया घटः इत्यत्र तु घटः केवलमेकस्यैवोपसर्जनतया भाति । ज्ञानमात्रोपसर्जनतयाऽर्थस्य भानात् । तथा च सुतरामाश्वासस्तत्र भवत्येवेति भावः ॥ ३८५ ॥ ३८६ ॥

इति शुश्रुम धीराणां तदुक्तमृषिणेति च ।
श्रुत्या स्वोक्तार्थदार्ढ्यार्थं पूर्वैरप्युक्ततोच्यते ॥ ३८७ ॥

द्वारस्य निर्दोषत्वे, तद्द्वाराग्रहणं, संवादेन दार्ढ्यसंपादकमेवेत्येतत् शास्त्रसंमत्या द्रढयति **इतीति** ॥ **दार्ढ्यार्थमिति** । तदुक्तं तर्कताण्डवे 'स्वतन्त्रादप्यनाशङ्कितदोषान्यद्वारा ग्राहकस्य । 'ऋषिभिर्बहुधागीतं छन्दोभिर्विविधैः पृथक्' । 'तदेतदृचाभ्युक्तम्' । इत्यादिवत्संवादेनाधिक्याच्च' इति ॥ ३८७ ॥

वाचोगोचरताज्ञानेऽप्यर्थसत्ता यथेयते ।
ज्ञानगोचरताज्ञानेऽप्यर्थसत्ता तथेयताम् ।
न चेच्चारांश्चारयन्तो नृपाश्च स्युरकोविदाः ॥ ३८८ ॥

द्वारिणोऽर्थसत्तानिश्चये द्वारस्य निर्दोषत्वमेव प्रयोजकमित्येतद्राजनीत्या विपक्षे बाधकोक्त्या द्रढयति **न चेदिति** । चारवाक्यस्य निर्दोषतां निश्चित्यैव राजाऽऽसितस्तदुक्तार्थज्ञानस्य प्रामाण्यमवधार्य तदर्थसत्तां निर्धारयति । एवमपि चेन्न तत्र निश्चयस्तर्हि चारनियोजकस्य राज्ञोऽकोविदत्वमापद्यत इति भावः । ॥ ३८८ ॥

किं चेदं निरणायीति प्रोक्तेऽर्थे सत्त्वनिर्णयः ।
अस्त्येव निकटस्थेषु धीश्च निश्चयरूपिणी ॥ ३८९ ॥

यदि च सव्यवधानत्वमात्रेण सत्त्वानिश्चायकत्वं तर्हि मम गेहे घटप्रमा इत्याप्तवाक्यजन्यज्ञानेनापि घटसत्त्वं न सिध्येत् इति तर्कताण्डवोक्तदिशा प्रतिबन्दीं गृह्णाति **किञ्चेति** ॥ इदं निरणायि, मया घटसत्त्वं निश्चितं, मम घटप्रमाऽस्तीति यावत् । विपर्यये पर्यवसानमाह अर्थे सत्वनिर्णयः अस्त्येवेति । अतः निर्दोषत्वाविशेषात् निकटस्थेषु धीश्च निश्चयरूपिणी अस्त्येव अङ्गीकार्यैव । अन्यथा पूर्वोक्ताप्तवाक्यजन्यज्ञानमपि अर्थसत्तानिश्चयरूपं न स्यादिति भावः ॥ ३८९ ॥

अतो विनिश्चितोऽर्थोऽयमित्यनुव्यवसायवान् ।
अर्थसत्तारूपमेव तत्प्रामाण्यं च निर्णयेत् ॥ ३९० ॥

तथा च प्रामाण्यस्वतस्त्वसिद्धिरित्याह **अत इति** ॥ अतः इदं इत्थमेवेति अर्थनिश्चयस्य तज्ज्ञानप्रामाण्यनिश्चयव्याप्तत्वात् । **अर्थसत्तारूपमेव** अर्थसत्ताव्यापकमेव । तथा च प्रयोगः । विमतः अनुव्यवसायः स्वग्राह्यव्यवसायप्रामाण्यविषयकः विनिश्चितार्थव्यवसायविषयकानुव्यवसायत्वात् प्रामाण्यानुमित्यनुव्यवसायवत् ॥ ३९० ॥

किं च प्रामाण्यानुमित्याऽप्युपस्थिततदग्रहः ।
साक्षिणि स्याद्यतस्तत्राप्युपनीतं तदीयते ॥ ३९१ ॥

सव्यवधानत्वमात्रेण निश्चायकत्वाभावेऽनुमित्यनुव्यवसायेनापि अनुमित्युपनीतव्यवसायप्रामाण्यनिश्चयो न स्यादित्याह **किञ्चेति** ॥ न चेष्टापत्तिः । अनुमित्यादिप्रामाण्यं स्वत इति प्राचीननैयायिकैरङ्गीकारेण अपसिद्धान्तापातात् ॥ ३९१ ॥

न किं प्रमावानहमित्याकारा निश्चयात्मिका ।
जायतेऽनुव्यवसितिः प्रामाण्येऽनुमितेऽपि ते ॥ ३९२ ॥

'न च नवीनन्यायमते तत्रापि स्वतः प्रामाण्याभावात्साध्यवैकल्यम् । तथात्वे तत्प्रामाण्ये कदाचित्संशयविपर्ययव्यतिरेकप्रमाऽन्यतरापातात्' इति तर्कताण्डवोक्तदिशा नवीनमतेऽनुभवविरोधमाह **न किमिति** ॥ ३९२ ॥

व्याप्तिजानुमितेर्दार्ढ्यादुपनीतस्य निर्णये ।
अक्षजानुभवे दार्ढ्यं किं नास्त्यत्रोपनेतरि ॥ ३९३ ॥

तत्र परिहारं परमुखेन वाचयित्वा समः समाधिरित्याह **व्याप्तिजेति** । उपनायकयोः दार्ढ्यं प्रत्यक्षानुमित्योरुभयत्र सममिति भावः ॥ ३९३ ॥

नापि प्रामाण्यसन्देहाज्ज्ञानदार्ढ्यस्य विप्लवः ।
दृढरूढज्ञानशक्त्या संशयस्यैव हिंसनात् ॥ ३९४ ॥
घटत्ववत्त्वे सन्देहस्स्यात्तन्निश्चयविच्युतौ ।
सन्देहात्तच्च्युतेश्चोक्तौ किं दोषं नानुपश्यसि ॥ ३९५ ॥

अर्थेन्द्रिययोः क्लृप्तदोषाभावे प्रत्यक्षं अयं घटो भवत्येवेति निश्चयरूपमेव जायते । एवं अनुव्यवसायोऽपि घटमेव घटत्वेन जानामि इति प्रामाण्यनिश्चयात्मकः । तत्र पुनःप्रामाण्यसन्देहस्यैवानवकाशान्न तत्संशयबलेन प्रत्यक्षस्योपनायकस्यादृढत्वकल्पना । अन्योन्याश्रयादित्याह **नापीति** । ॥ ३९४ ॥ ३९५ ॥

किं प्रत्यक्षममानं ते किं वा दुर्बलमन्यतः ।
साभासत्वं द्वयोश्चास्ति मानत्वं चोभयोस्समम् ॥ ३९६ ॥

किञ्च किमिदं प्रत्यक्षस्यादृढत्वम् । अमानत्वं, क्वचिदाभासत्वं, अनुमितिवत्साक्षात्प्रामाण्याविषयकत्वं वा । नाद्यः अनङ्गीकारादित्याह **किं प्रत्यक्षमिति** । किमाक्षेपे । न द्वितीयः अनुमानेऽपि साम्यादित्याह **साभासत्वमिति** । नापि तृतीयः । अनुमित्या प्रामाण्योल्लेखोऽपि जले जलत्ववत्त्वोपस्थापन एव पर्यवसितः । तच्च इदं जलमेवेति विषयीकारिणि प्रत्यक्षेऽप्यस्तीति कुतो दौर्बल्यमिति भावः ॥ ३९६ ॥

प्रबलाक्षोपनीतेऽर्थे निर्णयो यदि नेष्यते ।
दुर्बलानुमयाऽऽनीते विश्वासो नतरां तदा ॥ ३९७ ॥

वस्तुतोऽनुमानापेक्षया प्रत्यक्षमेव प्रबलमित्याह । **प्रबलेति** । तदुक्तं 'क्व च प्रत्यक्षतः प्राप्तमनुमागमबाधितं' इति । समर्थितं च न्यायामृते जात्योपक्रमादिन्यायैरुपजीव्यत्वेन च प्रत्यक्षप्राबल्यम् । अतो न तदुपनीते अनाश्वासशङ्कालेशोऽपीति भावः ॥ ३९७ ॥

ज्ञातस्यैव पुनर्ज्ञाने प्रामाण्यं गृह्यते किल ।
तादृश्याद्ये दृढज्ञाने कुतो वा तन्न गृह्यते ॥ ३९८ ॥

प्रथमं अयं घट इति व्यवसायः घटमहं जानामि इति तदनुव्यवसायश्च । अनेनानुव्यवसायेन स्वग्राह्यव्यवसायनिष्ठं प्रामाण्यं न ग्राह्यं स्वतस्त्वापत्तेः । किन्तु अयं घट इति समानविषयकं व्यवसायान्तरम् तद्विषयको द्वितीयोऽनुव्यवसायः । अनेन द्वितीयेनानुव्यवसायेन प्रथमव्यवसायनिष्ठं प्रामाण्यं गृह्यते इत्यङ्गीक्रियते । नन्वेवमपि प्रामाण्यस्यानुव्यवसायवेद्यत्वोपगमे अनुमेयत्वरूपपरतस्त्वहान्या पुनः स्वतस्त्वापत्तिस्तदवस्थैवेति चेन्न । तज्ज्ञानविषयकज्ञानाजन्यज्ञानविषयत्वं स्वतस्त्वं इति निर्वचनात् । तथा च तज्ज्ञानं ग्राह्यप्रामाण्याश्रयं प्रथमज्ञानं, तद्विषयकं ज्ञानं प्रथमानुव्यवसायः, तदजन्यं ज्ञानं तदेव, स्वस्य स्वाजन्यत्वात् । तस्य प्रामाण्यविषयकत्वं नाङ्गीकृतम् । किन्तु द्वितीयानुव्यवसायस्यैव । एवं च न स्वतस्त्वापत्तिः इति परतस्त्ववादपक्षमुत्थापयति **ज्ञातस्येति** । **पुनर्ज्ञाने** समानविषयकज्ञानान्तरानुव्यवसाये । **प्रामाण्यं** प्रथमज्ञाननिष्ठं इति शेषः । अन्यथा स्वतस्त्वापत्तेरित्यवधेयम् । किलेत्यपहासः । अपहासबीजं दर्शयन् दूषयति **तादृशीति** । निर्दोषतया दृढत्वेन द्वितीयज्ञानसदृशे प्रथमज्ञाने । अर्थसत्तानिश्चायकत्वप्रयोजकस्य उपनायकदार्ढ्यस्योभयत्र समानत्वेऽपि एकत्र निश्चयोऽपरत्र नेत्येतद्दुराग्रहमात्रमूलत्वादपहास्यमेवेत्याशयः ॥ ३९८ ॥

परतस्त्वस्य रक्षार्थं यद्येष नियमस्तव ।
स्वतस्त्वपरिरक्षार्थं युक्तियुक्तौ ममाप्ययम् ॥ ३९९ ॥

दूषणमेव विवृणोति **परतस्त्वस्येति** । अयमाशयः । प्रथमानुव्यवसायेनैव कुतो न प्रामाण्यग्रहः इति वक्तव्यम् । किं स्वसमयमात्रानुरोधेन, उत युक्तियुक्ततया । नाद्यः अतिप्रसङ्गात् परसमयरक्षणार्थं स्वतस्त्वस्याप्यङ्गी-

कार्यत्वापत्तेः इत्याह **स्वतस्त्वेति** । न द्वितीयः । तदभावात् । प्रत्युत स्वतस्त्वपक्षे एव युक्तीनां सद्भावसमर्थनेन वैपरीत्यस्यैवोचितत्वादित्याह **युक्तियुक्त इति** । एतेनान्यतरपक्षानिर्णय इति शङ्का परास्ता ॥ ३९९ ॥

किञ्च प्रवृत्तिसामर्थ्यात्प्रामाण्यानुमितिस्तव ।
प्रवृत्तेश्च समर्थत्वं केन निर्णीयते वद ॥ ४०० ॥
न हि तत्रानुमा तेऽस्ति साक्षिणा केवलेन चेत् ।
पिता तवानुमानस्य साक्षी रक्ष्यो हि सर्वथा ॥ ४०१ ॥

परतस्त्ववादिमुखेनैव साक्षिणोऽर्थसत्तानिश्चयात्मकतां वाचयितुं पराभिमतं परतस्त्वमनुवदति **किं चेति** । इदं जलज्ञानं प्रमाणं सफलप्रवृत्तिजनकत्वादिति अनुमेयत्वं खलु परतस्त्वम् । तत्र प्रवृत्तेः सफलत्वं नाम प्रवृत्तस्य जलार्थिनः उदन्याऽभावनिमित्तदुःखाभावस्य सुखस्य च अनुव्यवसायाभिमतसाक्षिणाऽनुभवः । तथाच दुःखाभावे सुखे च सत्तानिश्चयः तज्ज्ञानयोश्च तत्सत्ताघटितप्रामाण्यनिश्चयश्च साक्षिणोऽवश्यमङ्गीकार्यः । अन्यथा प्रामाण्यानुमितौ लिङ्गस्वरूपस्यैवासिद्ध्यापत्तेः । तथा च साक्षिणा प्रामाण्यग्रहमनुपजीव्य अनुमानस्यैवानुत्थानात् अनुमेयत्ववादिनाऽपि स्वतस्त्वमङ्गीकृतमेवेति तदनभ्युपगमोक्तिः स्वव्याहतेत्याह **पितेति** । उपजीव्य इत्यर्थः ॥ ४०० ॥ ४०१ ॥

दूरे प्रामाण्यशङ्का चेन्नोपान्ते सा कुतो नृणाम् ।
ज्ञाने ज्ञातेऽर्थतोऽर्थेच्छोः कोटिस्मृत्या बुभुत्सया ।
प्राप्तशङ्कातरोर्मूलं छेत्तुं कोऽन्यः परश्वधः ॥ ४०२ ॥
अतोऽत्र तन्निरोधाय विशेषावसितिर्ध्रुवा ।
संशयस्य ह्यनुत्थानमेककोट्यवधारणे ॥ ४०३ ॥

दोषशङ्काऽऽद्यकलङ्कितज्ञानस्यानुव्यवसायः स्वग्राह्यज्ञानप्रामाण्यविषयकः तद्विरुद्धाविषयकत्वे सति तद्व्याप्यत्वाविषयकत्वे सति तत्संशयविरोधिप्रत्ययत्वात्

इति तर्कताण्डवोक्तदिशा स्वतस्त्वेऽनुमानमग्रे 'विमता सन्निकृष्टापूर्वार्थादोषजदृष्टिदृक्' इति ४८४ श्लोकेन विवक्षुस्तदुपयुक्तमुपोद्घातं रचयति **दूरे इत्यादि चतुर्भिः** । शङ्कां प्रति दूरस्थत्वादिदोषः कारणम् । न चोपान्ते समीपस्थे स दोषः । अतस्तत्कार्यशङ्काऽपि नेत्याह **कुत इति** ॥ अनेन शङ्काया असार्वत्रिकत्वस्य व्युत्पादनेनानुमाने पक्षप्रसिद्धिर्व्युत्पादिता ज्ञेया । न च अप्रयोजकता । यदि प्रामाण्यनिश्चयो न स्यात् तत्संशयविरोधित्वमेव न स्यात् इति विपक्षे हेतूच्छित्तिरूपबाधकसद्भावादिति वक्तुं संशयविरोधित्वे संभावितानि प्रकारान्तराणि प्रतिक्षिपति **ज्ञाने इत्यादिना तस्मादित्यन्तेन** । तथाहि । संशयाभावः किं धर्म्यज्ञानात्, कोट्यस्मरणात्, बुभुत्साऽभावात्, प्रामाण्यविरुद्धविषयकत्वात् प्रामाण्यव्याप्यविषयकत्वात्, प्रामाण्यविषयकत्वाद्वा इति विकल्पान् क्रमेण निराह । **ज्ञाने इति** । नाद्यः । धर्मिणो ज्ञानस्य ज्ञातैकसत्त्वेन तदज्ञानमसंभवि । न द्वितीयः । प्रयोजनसद्भावेन तदिच्छोः ज्ञानत्वरूपसाधारणधर्मदर्शनवतः कोटिस्मृतिरपि नियता । न तृतीयः । अर्थेच्छोः विशेषबुभुत्साऽप्यवर्जनीया । **प्राप्तेति** । सामग्रीवशात्प्रसक्तेत्यर्थः । **मूलं छेत्तुं** अनुत्पादं प्रयोजयितुम् । **परश्वधः** प्रतिबन्धकः । **अन्यः** प्रामाण्याप्रामाण्यान्यतरकोटिनिर्धारणाभ्यामिति शेषः । सत्यां सामग्र्यां शङ्कारूपकार्यानुत्पादप्रयोजकं अन्यतरकोटिनिर्धारणरूपं विशेषदर्शनं वाच्यमिति भावः । ॥ ४०२ ॥ ४०३ ॥

तस्मात्कथं न निर्णीतसमीपस्थार्थधीषु सा ।
अतोऽत्र संशयोच्छित्त्यै वाच्यः प्रामाण्यनिश्चयः ॥ ४०४ ॥

विशेषदर्शनाभिमतेषु अन्तिमेषु त्रिषु विकल्पेषु चतुर्थस्तावदत्र अनानुभविक इत्याह **अत्रेति** । समीपस्थघटादिज्ञाने । **प्रामाण्यविरुद्धं** खलु अप्रामाण्यं, तद्व्याप्यं, प्रामाण्याभावः तद्व्याप्यं चेति चतुष्टयम् । तत्सर्वमपि

दोषाजन्यज्ञानस्थलेऽनुभवपराहतम् । तदन्यतमसद्भावे अर्थाभावनिश्चय एव स्यात् । न त्वनुभूयमानोऽर्थनिश्चयः । नापि पञ्चमः । तद्धि प्रामाण्य-व्याप्यत्वेन प्रामाण्यव्याप्यज्ञानं विवक्षितम् । न हि व्याप्यज्ञानमात्रात्संशय-निवृत्तिः । अन्यथा तैलं पृथिवी न वेति संशयो न स्यात् । तच्चात्र नास्ति । व्याप्त्यनुसन्धानहीनानामपि बालमुग्धादीनां संशयादर्शनात् । अतः परिशेषात् षष्ठः प्रमाणविषयकत्वपक्ष एव स्वीकार्यः । तथा च प्रामाण्यस्य अनुव्यवसाय-वेद्यत्वरूपस्वतस्त्वसिद्धिर्निष्प्रत्यूहेत्युपसंहरति **तस्मादिति** ॥ ४०४ ॥

नात्र प्रवृत्तिसामर्थ्यमन्यद्वाऽस्त्यनुमापकम् ।
यतो गृहीतप्रामाण्यज्ञानजातीयताऽपि न ।
नवार्थनूत्नज्ञानत्वात्स्वतस्त्वं कस्त्यजेत्ततः ॥ ४०५ ॥

न चात्राप्यनुमेयत्वं संभावनार्हं अनुमापकलिङ्गाभावात् । तद्धि भवत् प्रवृत्तिसामर्थ्यरूपविजातीयसंवादो वा गृहीतप्रामाण्यकज्ञानसजातीयत्वरूप-सजातीयसंवादो वा । अत्र नोभयमपीत्याह **नात्रेति** ॥ तत्र न तावदाद्यं समर्थप्रवृत्तिजनकत्वम् । सर्वत्र ज्ञाने तदभावात् । प्रवृत्तेः सामर्थ्यनिर्धा-रणार्थमपि परीक्षायाः लिङ्गानुसन्धानस्य प्रामाण्यस्य साक्षिणैव ग्राह्यत्वात् । तत्रापि परीक्षान्तरानुसरणेऽनवस्थाया उक्तत्वात् । नापि द्वितीयम् । प्रत्यग्र-दृष्टपदार्थज्ञानेषु तदसंभवात् । एतदाह **नवार्थेति** ॥ संवादकज्ञानप्रामाण्य-स्यापि साक्षिणैवावधार्यत्वेन स्वतस्त्वानपायाच्च । तत्रापि सजातीयसंवादा-न्तरानुसरणेऽनवस्थानात् । उपसंहरति **स्वतस्त्वमिति** ॥ ४०५ ॥

समीपगमने सत्येवार्थसामर्थ्यशोधनम् ।
तत्प्रमानुमितेः पूर्वं प्रामाण्यं साक्षिणेक्ष्यते ॥ ४०६ ॥

उक्तदोषो दूरस्थज्ञानेऽपि समान इत्याह **समीपगमन इति** । **प्रवृत्तेः सामर्थ्यनिश्चयो** अर्थतथात्वनिश्चये तज्ज्ञानप्रामाण्यनिश्चय एव च पर्यवस्यतीति **भावः** ॥ ४०६ ॥

साक्ष्युच्छिष्टकृताहारा तेऽनुमास्योपजीविनी ।
साक्षी तदक्षाद्यध्यक्षो नोपेक्ष्योऽयं मुमुक्षुभिः ॥ ४०७ ॥

हेतोः पक्षवृत्तित्वनिश्चयकाले प्रागेव साक्षिणा प्रामाण्यस्य निश्चयादनुमानं सिद्धसाधनमेवेत्याह **साक्षीति** । अध्यक्षः सर्वप्रमाणानां प्रामाण्यग्राही । **मुमुक्षुभिरिति** ॥ मोक्षादिकमतीन्द्रियम् वेदैकप्रमाणगम्यम् । अतो न तज्जन्यज्ञानप्रामाण्यनिश्चये सजातीयसंवादरूपलिङ्गस्यावसरः । प्रवृत्तिसामर्थ्यरूपलिङ्गावधारणं मुमुक्षुदशायामसंभावितम् । अतो मुमुक्षूणां प्रवर्तको वेदजन्यज्ञाने प्रामाण्यनिश्चयः साक्षिणैवैष्टव्यः । अतः साक्ष्युपेक्षणेन परतस्त्ववादिनां मोक्षाशा दूरोत्सारिता इति हृदयम् ॥ ४०७ ॥

अप्रामाण्ये स्वतस्त्वं न युक्तियुक्तमतो न तत् ॥ ४०८ ॥

'दुष्टबुद्धीनामेवाप्रामाण्यशङ्केति परतोऽप्रामाण्यं' इति तत्वनिर्णयोक्तं अप्रामाण्यस्य परतस्त्वं समर्थयिष्यन्प्रतिजानीते **अप्रामाण्य इति** । अत इत्युक्तेर्यत इत्यादावुपस्कर्तव्यम् । तदित्यप्रामाण्यस्वतस्त्वं परामृशति ॥ यतो न युक्तियुक्तं अतः न तत् । अङ्गीकारार्हमिति शेषः ॥ ४०८ ॥

भ्रमज्ञानज्ञेयरूप्यत्वाद्यभावो ह्यमानता ।
तत्सत्त्वग्राहिणी भ्रान्तिस्साक्षी चान्तः स्वतन्त्रदृक् ।
उपनायकशून्येन बाह्यं तद्गृह्यते कथम् ॥ ४०९ ॥

ननु कथं न युक्तियुक्तम् । अप्रामाण्यं ज्ञानग्राहकमात्रग्राह्यं ज्ञानधर्मत्वात् प्रामाण्यवत् इति युक्तेः सद्भावादिति चेन्न । युक्तेः बाधितविषयत्वादाभासत्वं इति वक्तुं अप्रामाण्यस्वरूपं निर्धारयति **भ्रमेति** । भ्रमश्च तज्ज्ञानं च तस्य ज्ञेयः विषयः रूप्यत्वादि तदभावः । विशेष्यवृत्त्यभावप्रतियोगिरूप्यत्वादिधर्मप्रकारकत्वमिति यावत् **अमानतेति** हि शब्देन

सूचयति किमतो यद्येवमित्यत आह **तत्सत्त्वेति** ॥ अयमाशयः । अप्रामाण्य-घटकः रजत्वाद्यभावस्तावद्ग्राह्यार्थः । स च न साक्षात्साक्षिणा गृहीतुं शक्यः साक्षिणो बहिरस्वातन्त्र्यात् । नाप्युपनायकद्वारा । उपनायकभ्रान्तेस्तद-विषयकत्वात् । प्रत्युत रजतत्वादिसत्त्वग्राहित्वात् । अतो बाधितविषयमनु-मानमिति ॥ ४०९ ॥

अतोऽनुमानतो रूप्यत्वाभावोपस्थितिर्यदा ।
तदा तदपिगृह्णीयादिति सर्वमनाकुलम् ॥ ४१० ॥

अतः यतः साक्षी बहिरस्वतन्त्रः भ्रमश्च न रजतत्वाद्यभावोपनायकः तदनुल्लेखित्वात् तस्मात् । **अनुमानतः** इत्युपलक्षणम् । नेदं रजतमिति विसंवादिमानान्तरात् । तथा च नियमेन विसंवादसहकृतसाक्षिवेद्यत्वाद-प्रामाण्यं परतो ग्राह्यमिति फलितम् ॥ ४१० ॥

॥ ज्ञानप्रामाण्यस्य ज्ञप्तौ स्वतस्त्वसमर्थनम् ॥

नापि प्रमाया जनको दोषाभावो गुणोऽपि वा ।
असल्लिङ्गपरामर्शाद्यतो यादृच्छिकानुमा ॥ ४११ ॥

'तत्प्रामाण्यं च स्वत एव सिद्धं' इति तत्वनिर्णये करणप्रामाण्यस्य चोत्पत्तौ स्वतस्त्वं प्रतिपादितम् । तत्र ज्ञानप्रामाण्यस्योत्पत्तौ स्वतस्त्वं तट्टीकोक्तदिशा, परतस्त्वे बाधकोक्त्या समर्थयितुं उपक्रमते **नापीत्यादिना** । अयमाशयः । सुधायां जिज्ञासाधिकरणे उत्पत्तौ स्वतस्त्वं ज्ञानजनकमात्रा-धीनजन्मत्वं इति निरुक्तम् । तत्र मात्रपदेन ज्ञानत्वावच्छिन्नकार्यतानिरूपित-कारणताश्रयव्यतिरिक्तस्य गुणस्य दोषाभावस्य च व्यवच्छेदः । तत्र अनित्य-प्रमामात्रानुगतगुणः परतस्त्वसाधकः इति मन्वानाः पक्षधरप्रगल्भादयः ग्राह्य

प्रमेत्यादिना त्रेधा गुणस्वरूपं परिष्कृत्य फलतया विषयसत्त्वमेवानुगतगुणं निरूपयन्ति । अयं च पक्षः अग्रे 'यद्यर्थसत्ताऽत्र गुणस्तथापि न गुणाज्जनिः' इति (४३२) श्लोकमारभ्य निरसिष्यते । तत्र विस्तरः तर्कताण्डवे प्रमामात्रानुगतगुणभङ्गे द्रष्टव्यः । प्रमामात्रानुगतगुणाभावेऽपि प्रत्यक्षादिप्रमासु प्रत्येकानुगतगुणैरेव परतस्त्वं सेत्स्यतीत्यपरे यज्ञपतिप्रभृतयः समास्थिताः । अनुमितिप्रमायां यथार्थलिङ्गपरामर्शस्यानुगतगुणत्वं च वर्णयन्ति । तत्र सुधायां मात्रपदेन व्यवच्छिन्नस्य गुणस्य दोषाभावस्य वा प्रमाजनकत्वं नोपपन्नमिति साधयितुं तावत् प्रतिजानीते **नापीति** । तत्र हेतुं व्यतिरेकव्यभिचारमाह **असल्लिङ्गपरामर्शेति** । इदमुपलक्षणम् । दुष्टार्थेन्द्रियसन्निकर्षात् यादृच्छिकी प्रत्यक्षप्रमा, विप्रलंभकादिवाक्यात् शुकादिवाक्याद्वा यादृच्छिकी शाब्दप्रमा इत्यपि ग्राह्यम् । तथा च तदभिमतगुणाभावेऽपि तत्तत्प्रमा सर्वत्र दृष्टेति भावः ॥ ४११ ॥

सल्लिङ्गस्य परामर्शो गुणस्तेऽनुमितौ मतः ।
तदभावेऽपि जातेयमनुमा यत्प्रमापिका ।
सर्वत्र च प्रमायास्तद्गुणजत्वकथा वृथा ॥ ४१२ ॥

एवं व्यतिरेकव्यभिचारात् प्रमायां न गुणः कारणमिति द्वाभ्यां विशदयति **सल्लिङ्गस्येत्यादिना** । बाष्पारोपितधूमेन जायमानायां यादृच्छिक्यां वह्न्यनुमितौ न विद्यमानलिङ्गस्य परामर्शोऽस्तीति भावः ॥ ४१२ ॥

यो धर्मो व्यतिरेकेण व्यभिचारी स कार्यकृत् ।
कथं स्यात्कारणं यस्मादन्वयि व्यतिरेकि च ॥ ४१३ ॥

व्यतिरेकव्यभिचारेऽपि गुणस्य कुतो न प्रमाकारणत्वमित्यतः कारणताग्राहकप्रमाणवैधुर्यादिति वक्तुं तत्प्रमाणमाह **यस्मादिति** ॥ **अन्वयि व्यतिरेकि चेति** । अन्वयव्यतिरेकलिङ्गगम्यमित्यर्थः । न तु अन्वय-

व्यतिरेकवत्त्वमात्रम् । तदुक्तं शक्तिसद्भावसमर्थनावसरे सुधायां 'ततोऽन्वयव्यतिरेकसमधिगम्यमतीन्द्रियमेव किञ्चिन्मृदादीनां घटादिकारणत्वमभ्युपगमनीयमि'ति ॥ तथा चान्वयव्यतिरेकवत्त्वरूपमनन्यथासिद्धनियतपूर्ववृत्तित्वमेव न कारणत्वम् । किं तु तदनुमेयम् । विस्तरस्तर्कताण्डवे शक्तिबादे ॥४१३॥

दण्डे सति घटाभावादन्वयस्य निरूपणम् ।
यस्मिन्सत्येव यदिति प्राज्ञाः प्राहुर्विवेकिनः ॥ ४१४ ॥

ननु यदुक्तं अनन्यथासिद्धनियतपूर्ववृत्तित्वरूपान्वयव्यतिरेकवत्त्वलिङ्गेन कारणत्वमनुमेयमिति न तद्युक्तम् । अप्रामाण्यस्य परतस्त्ववादिना दोषस्य भ्रमकारणत्वं स्वीकृतम् । तच्च, दोषः भ्रमकारणं भ्रमनिरूपितान्वयव्यतिरेकवत्त्वात् इत्यनुमातव्यम् । न च तत्संभवति । यादृच्छिकसंवादिप्रमास्थले उक्तरूपलिङ्गाभावेनासिध्यापत्तेः । दोषसत्त्वे भ्रमसत्त्वं इति खलु भ्रमनिरूपितान्वयवत्त्वं दोषस्य वाच्यम् । न च तत्तत्र संभवति । दोषसत्त्वेऽपि यदृच्छया प्रमाया एवोदयेन भ्रमानुत्पादात् । अतोऽन्वयव्यतिरेकाभ्यां कथं कारणत्वानुमानमिति चेत् । स्यादेतदेवं यदि त्वदुक्तं अन्वयस्वरूपनिरूपणं उपपन्नं स्यात् । तथा सति दण्डस्यापि घटकारणत्वाभावप्रसङ्गादित्याह **दण्ड इति** । तर्हि निर्दोषोऽन्वयनिरूपणप्रकारः कीदृश इत्यत आह **यस्मिन् सत्येवेति** ॥ ४१४ ॥

दण्डे सत्येव हि घटो दण्डाभावे न कुत्रचित् ।
अतोऽन्वयोक्तिर्मान्यैवं नान्यथा व्यभिचारतः ॥४१५॥
दण्डे सत्यपि मृत्पिण्डाद्यभावे यद्घटोऽपि न ।
रासभे सत्यपि घटो जायते च स्वकारणात् ॥ ४१६ ॥

अयमेव प्रकारो निर्दोषतया मान्य इत्याह **दण्ड इति** ॥ ४१५ ॥
॥ ४१६ ॥

अतोऽत्र दोषे सति च भ्रमाभावो न दूषणम् ।
दोषे सत्येव तु भ्रान्तिरिति सोऽपि यतोऽन्वयी ॥४१७॥

अत इति । अन्वयप्रकारस्यैवंरूपत्वात् । दोषस्य भ्रमकारणत्वानुमाने भ्रमनिरूपितान्वयवस्वरूपहेत्वंशस्यासिद्धिः परिहृतेत्याह **नेति** । परिहारमुपपादयति **सत्येवेति** । एवकारपुरस्सरं व्याप्तिप्रदर्शनेन पूर्वं निर्दिष्टस्य व्यापकत्वावगमेन यत्र भ्रमः तत्र दोष इति व्याप्तिस्वरूपप्राप्तेः यादृच्छिकप्रमास्थले भ्रमस्यैवाभावेन निदर्शितान्वयव्याप्तिव्यभिचारस्याप्रसङ्गात् नान्वयवस्वरूपहेत्वंशस्यासिद्धिशङ्काप्रसर इत्याशयः । एतेन प्रमां प्रति गुणस्य कारणत्वमपि निरस्तम् । तत्रापि यत्र प्रमा तत्र गुण इत्येवान्वयस्य वक्तव्यत्वेन यादृच्छिकप्रमास्थले च गुणाभावेनान्वयव्यभिचारः स्फुटः । अतोऽन्वयवस्वरूपलिङ्गाभावान्न कारणत्वानुमानं संभवतीति ध्येयम् ॥ ४१७ ॥

एवं च ज्ञानसामग्र्यां सत्यामेव प्रमा भवेत् ।
तदभावे तु न भवेदित्येवालं ममापि हि ॥ ४१८ ॥
तस्माद्भ्रमस्य सामग्र्यां प्रमासामग्र्यपि प्रमाम् ।
सामान्यरूपां कुर्यादित्याक्षेपो निर्निबन्धनः ॥ ४१९ ॥

ज्ञानजनकमात्राधीनजन्मत्वं स्वतस्त्वं इति सुधोक्तं निर्वचनमप्यनेनैव समाहितमित्याह **एवं चेति** । ननु प्रमात्वस्य ज्ञानसामान्यसामग्रीप्रयोज्यत्वं खलु एतेन निर्वचनेनाभिप्रेतम् । भ्रमस्थले दोषस्याधिकस्य विद्यमानत्वेऽपि ज्ञानसामान्यसामग्री तावदविकला । तत्र कुतो न प्रमोत्पत्तिः । यदि दोषप्रतिबन्धान्न प्रमा तर्हि ज्ञानमपि सा न स्यात् । ज्ञानत्वप्रमात्वयोरेकसामग्रीप्रयोज्यत्वादेकांशे प्रतिबन्धेऽपरांशेऽपि तथात्वात् । मैवम् । स्यादेतदेवम् यदि ज्ञानसामान्यसामग्र्यां सत्यां प्रमेत्येवान्वयस्वरूपनिरूपणं भवेत् । न तदस्ति । किं नामोक्तदिशा ज्ञानसामान्यसामग्र्यां सत्यां एव

प्रमा इत्येव । न चैवं सति पूर्वोक्तातिप्रसङ्गः प्रसरतीति भावः । तदेतदाह **आक्षेपो निर्निबन्धन इति** ॥ ४१८ ॥ ४१९ ॥

सुहृद्भावेन पृच्छन्तं प्रति तु प्रतिबन्धिका ।
एका फलबलात्तत्र नापरेत्युत्तरं वदेत् ॥ ४२० ॥

नन्वेवं सति तत्र प्रमासामग्र्याः सत्त्वेऽपि दोषरूपप्रतिबन्धकवशान्न प्रमोत्पत्तिरित्युक्तं स्यात् । न च तद्युक्तम् । तथा सति ज्ञानोत्पत्तिरपि न स्यादित्युक्तो दोषः इत्यत आह **फलबलादिति** । अयमाशयः । प्रतिबन्धकत्वं हि सर्वत्र फलबलादेव कल्प्यम् । नायमस्ति नियमो यत्कारणनिष्ठशक्त्योरेकांशस्य प्रतिबन्धेऽपरस्यापि स इति । मणिनाऽग्निनिष्ठाया दाहशक्तेः प्रतिबन्धेऽपि तन्निष्ठायाः प्रकाशनशक्तेरप्रतिबन्धात् । एवमत्रापि दोषेण प्रमात्वजननशक्तिप्रतिबन्धेऽपि न ज्ञानत्वजननशक्तिप्रतिबन्धः । न हि तयोरेकशक्तिप्रतिबन्धकप्रतिबध्यत्वमपि स्वतस्त्वान्तर्गतम् । अतिप्रसङ्गपरिहारस्तु अनुभवसिद्धफलबलादेवेति भावः ॥ ४२० ॥

यादृच्छिके यदृच्छैव भ्रमस्य प्रतिबन्धिका ।
दोषस्य जागरूकत्वात्तद्रोधे तदपेक्षणम् ॥ ४२१ ॥

यदुक्तं दोषः प्रमात्वांशस्य प्रतिबन्धक इति न तद्युक्तम् । यादृच्छिकप्रमास्थले सत्यपि दोषे प्रमोत्पत्तिदर्शनादित्यत आह **यादृच्छिक इति** । तत्र यादृच्छिकस्य विषयसत्त्वस्योत्तेजकत्वेनोत्तेजकाभावविशिष्टस्य प्रतिबन्धकस्याभावात् । न हि मन्त्रसमवधाने मणिर्दाहं प्रतिबध्नातीति भावः ॥ ४२१ ॥

प्रमासामग्र्येव शक्ता स्वफलं साधयेत्तदा ।
अतो यादृच्छिकी साऽभूत्तन्मात्रे तदपेक्षणात् ॥४२२॥

तदा उत्तेजकेन प्रतिबन्धकशक्तेः कुण्ठनदशायाम् ॥ ४२२ ॥

अन्यत्र सापि नापेक्ष्या गुणात्तत्क प्रमोदयः ॥४२३॥

ननु यादृच्छिकप्रमास्थले विषयसत्त्वस्योत्तेजकत्वाङ्गीकारोऽयुक्तः। विषयसत्त्वस्य सार्वत्रिकत्वेन तस्यैव प्रमायां गुणत्वसम्भवात् स्वतस्त्वहानेरित्यत आह **अन्यत्रेति**। प्रमामात्र इत्यर्थः। **सा** यदृच्छा विषयसत्त्वमिति यावत्। **नापेक्ष्या**। विद्यमानमपि विषयसत्त्वं न प्रमाजनकतया अपेक्ष्यम्। **तत्** तस्मात् सल्लिङ्गपरामर्शादिकस्य वा दोषाभावस्य वा विषयसत्त्वस्य वा प्रमां प्रत्यजनकत्वात्। तदुक्तं तर्कताण्डवे अनित्यप्रमामात्रानुगतगुणभङ्गे 'किञ्च परतस्त्ववादिना हि विषयसत्त्वनैरपेक्ष्येण स्वत एवाप्रमाव्यावृत्तं ज्ञानकारणादधिकं किञ्चित्कारणं प्रमायां साधनीयम्। न तु ज्ञानसाधारणकारणस्यैव विषयसत्त्वविशेषणेनाप्रमाव्यावृत्तिः साधनीया। स्वतस्त्ववादिनाऽपि प्रमायां ज्ञानसाधारणकारणस्य विषयसत्त्वस्य स्वीकृतत्वेन सिद्धसाधनत्वादि'ति। अत्र ज्ञानसाधारणकारणस्येति पररीत्योक्तिरिति न्यायदीपव्याख्यायां व्यक्तम्। सुधोदाहरणेनाग्रे तत्रैव तर्कताण्डवे स्पष्टीकरणात्। तथा हि– 'अत एव सुधायां ज्ञानजनकमात्राधीनजन्मत्वमिति मात्रशब्देन जनकान्तरमेव निषिद्धम्। न तु विषयसत्त्वम्। तस्यातीतादिविषयकानुमित्यादिसाधारणत्वेन प्रामाण्यशरीरान्तर्गतत्वेन च तदजनकत्वादि'ति॥ प्रतिवक्ष्यति चाग्रे ग्रन्थकारोऽत्रैव विषयसत्त्वस्य गुणत्वं 'यद्यर्थसत्ताऽत्र गुणः' इत्यादिना॥ ४२३॥

यतो वह्न्यनुमा सेयं ततो धूमत्वधीबलात्।
तज्जन्मवाच्यं नान्यस्माद्यद्धूमस्याग्निलिङ्गता॥ ४२४॥

यदुक्तं यादृच्छिकप्रमास्थले सल्लिङ्गपरामर्शाभावेऽपि वह्न्यनुमितिदर्शनेन व्यतिरेकव्यभिचारान्न गुणस्य प्रमाकारणत्वमिति परतस्त्वासिद्धिरिति तदयुक्तम्। तत्र धूमाभासस्य वह्न्यनुमितिरूपप्रमाजनकत्वस्यैवानङ्गीकारादिति चेत् अत्र वक्तव्यम् कुतोऽयमनङ्गीकार इति॥ धूमाभासस्य ज्ञानजनकत्वमेव

नेति वा । उत्पन्नं ज्ञानं नानुमितिरिति वा । अनुमितित्वेऽपि लिङ्गान्तरादुत्पन्नेति वा । नाद्यः ज्ञानोत्पत्तेरनुभवसिद्धत्वात् । अनुभवमभिनीय दर्शयति **सेयमिति** । न द्वितीयः । प्रत्यक्षागमाजन्यस्यानुमितित्वावश्यम्भावादित्याह **वह्न्यनुमेति** । न तृतीयः । लिङ्गान्तरस्यानुपलम्भबाधितत्वेनादृष्टकल्पनाप्रसङ्गादित्याह **नान्यस्मादिति** ॥ ४२४ ॥

यथाऽन्यत्र भ्रमाकारा सा धीर्धूमभ्रमादभूत् ।
तथैवेयं जनौ कोऽपि न विशेषोऽनयोर्द्वयोः ॥ ४२५ ॥
प्रवृत्त्युत्तरकालं तु विसंवादादसौ भ्रमः ।
संवादेन प्रमा सेयमिति निर्णीयते बुधैः ॥ ४२६ ॥

ननु धूमभ्रमात्क्वचिद्वह्निभ्रमः क्वचित्प्रमा इत्येवं कार्ये वैचित्र्यं कुत इति चेत् किमुत्पत्तिप्रकारे विशेषं पृच्छसि उत ज्ञप्तौ । नाद्यः उभयोरपि असल्लिङ्गपरामर्शेनैव उत्पत्त्यनुभवेन तदभावात् । न द्वितीयः । संवादेन लिङ्गेनैकस्य प्रामाण्यं, विसंवादेनापरस्याप्रामाण्यमित्युत्तरकाले परीक्षया ज्ञप्त्युपपत्तेः । न चैवं प्रामाण्यग्रहस्य परीक्षापेक्षत्वे स्वतस्त्वहानिः । नदोषं चेत् प्रमाणं इति सामान्यतः प्रामाण्यं गृहीतवतैव साक्षिणा दोषशङ्कानिरासमात्रे परीक्षाऽपेक्षत्वेन तदनन्तरं स्वमहिम्नैव प्रामाण्यावधारणेन स्वतस्त्वस्याविकलत्वादित्येतस्य प्रमेयस्य सविस्तरं प्रागेव समर्थितत्वादित्याह **यथाऽन्यत्रेत्यादिना निर्णीयते बुधैरित्यन्तेन** ॥ ४२५ ॥ ४२६ ॥

उत्पत्तिस्तूभयोरेकप्रकारा नात्र संशयः ।
तस्मादुक्तो गुणोऽन्यो वा कल्पनीयो न जन्मनि ॥४२७॥

उपसंहरति **तस्मादिति ॥ अन्यो वेति** । अग्रे दूषयिष्यमाणस्तार्किकैः परिकल्पितः विषयसत्त्वैशीप्रमेत्येवमादिरूपः ॥ **कल्पनीयेति** । दुराग्रहमात्रमूलः न तु विचारसह इत्याशयः ॥ ४२७ ॥

लिङ्गभ्रमाख्यानुमानदोषे सत्येव याऽभवत् ।
दोषाभावानपेक्ष्यैव सेयं यादृच्छिकप्रमा ॥ ४२८ ॥

मा भूद् गुणः । दोषाभाव एव प्रमां प्रति कारणमित्यस्तु । एवमपि स्वतस्त्वहानिरेवेत्यतः प्रागुक्तौ यादृच्छिकप्रमास्थलीयौ अन्वयव्यतिरेकव्यभिचारौ मा विस्मार्षीरित्याह **लिङ्गेति** ॥ ४२८ ॥

प्रमया नान्वयो यस्य व्यतिरेकोऽपि यस्य न ।
दोषाभावस्स कुत्रापि न प्रमां प्रति कारणम् ॥ ४२९ ॥

कारणमिति । कारणतावच्छेदकप्रतिबन्धकाभावादिसाधारणं प्रयोजकत्वमात्रमनुमतमेवेति भावः । 'अदुष्टमिन्द्रियं त्वक्षं' इति ब्रह्मतर्के, 'निर्दोषार्थेन्द्रियसन्निकर्षः प्रत्यक्षम्' इति प्रमाणलक्षणे तत्र तत्र दोषाभावापेक्षतामात्रस्योक्तत्वात् । प्रतिबन्धकाभावस्तु न कारणम् । तदुक्तं सुधायां 'तर्हि दोषाभावः कारणमित्यायातमिति चेन्न । तथा सति उत्सर्गाभावयोः काप्यभावप्रसङ्गात्' इति । अत्र विस्तरस्तर्कताण्डवे प्रमायां दोषाभावस्य हेतुत्वभङ्गे ॥ ४२९ ॥

एवं च भावाभावाख्यगुणघ्ना नैव या प्रमा ।
तत्स्वतस्त्वं महत्तत्वमित्याहुस्तत्ववादिनः ॥ ४३० ॥

उक्तमर्थं निगमयति **एवमिति** ॥ **भावः** सल्लिङ्गपरामर्शादिः । तस्यान्वयतो व्यतिरेकतश्च व्यभिचारात् दोषनिरासोपक्षीणत्वेनान्यथासिद्धेश्च । **अभावः** दोषाभावः । तस्य प्रतिबन्धकाभावरूपत्वेनाकारणत्वात् । न तदुभयजन्यत्वं प्रमाया इत्याह **नैवेति** ॥ **महत्** उक्तदिशा साधकोपेतं बाधकरहितं च ॥ ४३० ॥

कार्यस्यैवं व्यवस्थित्या सर्वमासीदनाकुलम् ॥ ४३१ ॥

सर्वं अपौरुषेयवेदप्रामाण्यादिकम् ॥ ४३१ ॥

तस्यापि चोत्तरं ब्रूमो यस्तथापि दुराग्रही ।
यद्यर्थसत्ताऽत्र गुणस्तथापि न गुणाज्ञनिः ॥ ४३२ ॥

प्राग्दूषितं विषयसत्त्वस्य गुणत्वं अधिकदोषोक्त्यै पुनराशङ्कते **यदीति ॥** दूषयति **नेति** । विषयसत्त्वस्य प्रामाण्यशरीरान्तर्गतत्वेन न तज्जनकत्वमित्याह **न गुणाज्ञनिरिति** । यथा चैतत्तथा सुधाऽऽदिवाक्योदाहरणेन विवृतमधस्तात् ॥ ४३२ ॥

परोक्षानुमितेर्जन्मन्यर्थो यत्ते न कारणम् ।
अन्यथा भाव्यनुमितेरसंभवमनुस्मर ॥ ४३३ ॥

दोषान्तरमप्याह **परोक्षानुमितेरिति** । परोक्षशाब्दबोधस्येत्यादिकमपि ग्राह्यम् । **भाव्यनुमितेरिति** । अतीतानुमितेः अतीतशब्दबोधादेरित्यपि ध्येयम् । प्रत्यक्षादिप्रमास्वपि विषयसत्त्वस्य सद्भावेन त्वदुक्तस्यानुमित्यसाधारण्यस्यायोगाच्च अप्रमायामपि विषयासत्वस्यैव दोषत्वापाताच्चेत्यादयस्तर्कताण्डवोक्ता दोषा अप्यत्रानुसन्धेयाः ॥ ४३३ ॥

नाप्यैश्वरार्थधीरत्र गुणो भवितुमर्हति ।
यद्धीत्वेनाखिले कार्ये सा हेतुर्न गुणत्वतः ॥ ४३४ ॥

प्रत्यक्षादिप्रमासु प्रत्येकानुगतगुणपक्षं सल्लिङ्गपरामर्शस्य अनुमितिप्रमायां गुणत्वेनाभिमतस्य व्यतिरेकव्यभिचारप्रदर्शनेन दूषयित्वा, इदानीं प्रगल्भपक्षधराभिमतं प्रमामात्रानुगतगुणपक्षं दूषयति **नापीत्यादिना** । ग्राह्यप्रमा वा विशेष्यनिष्ठविशेषणज्ञानं वा अविद्यमानासंसर्गाग्रहो वा गुणः इति तदभिमतम् । तत्र ग्राह्यप्रमा नाम येन यद्ग्राह्यं तत्र तत्प्रमा । तथा च प्रमामात्रं प्रति ईश्वरनिष्ठाया ग्राह्यप्रमाया गुणत्वमिति तदाशयः । **ऐश्वरार्थधीः** । ईश्वरनिष्ठा ग्राह्यार्थविषयिणी प्रमा । **यत्** यस्मात्कारणात् ।

सा ईश्वरनिष्ठा प्रमा । **धीत्वेन** उपादानगोचरसाक्षात्कारतया । **अखिले कार्ये** भ्रमसाधारणं कार्यत्वावच्छिन्नं प्रति । **न गुणत्वतः** । अत्र हेतुरिति पूर्वोक्तं योजनीयम् । प्रमामात्रे गुणत्वेन न हेतुरित्यर्थः ॥ ४३४ ॥

गुणत्वेनापि हेतुत्वे कल्पनागौरवं भवेत् ।
स्वतस्त्वेनान्यथासिद्धेः कल्पकं च न किंचन ॥४३५॥

ननु कार्यमात्रं प्रति साक्षात्कारत्वेन हेतुरपीश्वरप्रमा प्रमां प्रति गुणत्वेनापि हेतुरस्तु को दोष इत्यत आह **कल्पनेति** । अत्र वक्तव्यं कुत एषा कल्पनेति । ईश्वरज्ञानस्याकारान्तरेण हेतुत्वाक्लृप्तेर्वा, प्रमात्वस्य गुणप्रयोज्यत्वलक्षणपरतस्त्वान्यथानुपपत्त्या वा । नाद्यः । साक्षात्कारत्वेन हेतुत्वस्य क्लृप्तत्वादित्युक्तत्वात् । न द्वितीयः । परतस्त्वस्येदानीमप्यसिद्धत्वेनान्यथासिद्धेरित्याह **स्वतस्त्वेनेति** । अन्योन्याश्रयान्नैवं कल्पना युक्ता । प्रामाण्यस्य परतस्त्वनिश्चये ईश्वरज्ञानस्य ग्राह्यप्रमात्वरूपगुणत्वेन कारणत्वकल्पनम् । तत्कल्पने एव चानुगतगुणलाभेन परतस्त्वसिद्धिः इति ॥ ४३५ ॥

लिङ्गभ्रमादेव साऽभूदनुमा लैङ्गिकी यतः ।
अर्थसत्तादयस्तद्धीमानत्वस्यानुमापकाः ॥ ४३६ ॥

अर्थसत्त्वपर्यवसितमीश्वरज्ञानं प्रामाण्यशरीरान्तर्गतत्वेन न प्रामाण्यजनकम् । यादृच्छिकसंवादेन प्रमायामनुमितावपि प्रामाण्योत्पत्तिः भ्रमप्रमासाधारणया अनुमितेः व्याप्तिज्ञानादिसामग्र्यैवेत्याह **लिङ्गेति** । तत्र हेतुमाह **लैङ्गिकी यत इति** । अर्थसत्ताजन्यत्वेऽनुमाया लैङ्गिकीति व्यवहारो न स्यादिति भावः । अर्थसत्तादीनां दोषशङ्कादिनिरासकत्वेन साक्षिणा प्रामाण्यावधारणे उपयोगमात्रं तु स्वीकृतम् । तावन्मात्रेण ज्ञप्तौ स्वतस्त्वाहानेरित्याह **अर्थसत्तादय इति** ॥ ४३६ ॥

किं चार्थधीत्वतस्तस्यास्यात्तत्तदर्थेषु कारणम् ।
ज्ञानधीत्वेन च ज्ञाने न गुणोऽसौ भ्रमेऽपि यत् ।
तत्त्वदुक्तगुणोत्थाऽभूदेवमप्यनुमा न सा ॥ ४३७ ॥

ईश्वरज्ञानस्य गुणत्वं रीत्यन्तरेणापाकर्तुं तस्य कारणत्वाकारं निर्धारयति **किञ्चेति** । ईश्वरः खलु घटं करोमीति सङ्कल्प्य घटं करोति । अतः तज्ज्ञानं, घटं प्रति, घटज्ञानत्वेन कारणम् । एवं पटं प्रति पटज्ञानत्वेन कारणम् । तथा च तत्तदर्थं प्रति तत्तद्विषयकज्ञानत्वेन तस्य कारणत्वं क्लृप्तम् । अस्त्वेवं किं प्रकृत इत्यत आह **ज्ञानधीत्वेनेति** । ज्ञानरूपकार्यं प्रति ज्ञानविषयकज्ञानत्वेन ईश्वरज्ञानस्य कारणत्वं सिद्धमित्याह **ज्ञान इति** । कारणमित्यत्राप्यन्वेति । अस्तु तर्हि तेनैव रूपेण प्रमां प्रति गुणत्वमित्यत आह **नेति** । तत्र हेतुमाह **यदिति** । यस्मादित्यर्थः । **भ्रमेऽपीति** । ज्ञानधीत्वेन कारणमिति योज्यम् । अयमाशयः । अप्रमायाः परतस्त्वसिद्ध्यर्थं यथा स्वत एव प्रमाव्यावृत्तं पित्तबाधप्रमादादिकं ज्ञानसाधारणकारणातिरिक्तं दोषरूपकारणं व्यवस्थाप्यते तथा प्रमायाः परतस्त्वं अभिलषता स्वत एवाप्रमाव्यावृत्तं ज्ञानासाधारणकारणातिरिक्तं किमपि गुणरूपकारणं व्युत्पादनीयम् । न च तव गुणाभिमतमीश्वरज्ञानं उक्तप्रकारोपेतम् । तस्य ज्ञानसाधारणकारणत्वेनाप्रमाव्यावृत्तत्वाभावात् । तथाभूतस्यापि गुणत्वाङ्गीकारे तेनैव गुणेनाप्रमाया अपि प्रमात्वापातादिति । उपसंहरति **तदिति** । **त्वदुक्तः** कार्यमात्रं प्रति तत्तत्कार्यविषयकज्ञानत्वेन कारणीभूतः ईश्वरज्ञानाख्यगुणः । **एवमपि** न केवलं अर्थसत्ताया गुणत्वानुपपत्तेः किंत्वनयाऽपि रीत्या । **सा** यादृच्छिकप्रमा ॥ ४३७ ॥

करोमीदमिदं चेति तत्तत्कार्यं करोत्यपि ।
अन्यबुद्ध्याऽन्यकरणमभ्रान्तस्य कथं वद ॥ ४३८ ॥

ईश्वरज्ञानस्य कार्यमात्रं प्रति पूर्वोक्तं कारणत्वप्रकारं व्याप्तिप्रदर्शनेन समर्थयति **करोमीति** ॥ इदमिदमिति तत्तदिति च वीप्सया व्याप्तेरव्यभिचारमाह । विपक्षे ईश्वरस्य भ्रान्तत्वापत्तिप्रसङ्गेन नाप्रयोजकतेत्याह **अन्यबुद्धयेति** ॥ तथा च ज्ञानरूपकार्यं प्रति ज्ञानविषयकज्ञानत्वेनैवेश्वरज्ञानस्य कारणत्वम् । तस्य चाप्रमासाधारण्यान्न गुणत्वमिति फलितम् ॥ ४३८ ॥

गुणानपेक्ष एवासौ भ्रमं कुर्यात्किल प्रभुः ।
गुणैः किल प्रमां कुर्यान्न स्वतन्त्रेऽन्यतन्त्रता ॥ ४३९ ॥
भ्रमज्ञानं यथा कुर्यात्प्रमां कुर्यात्तथैव हि ।
द्विप्रकारतया कर्तुं किं स तार्किककिङ्करः ॥ ४४० ॥

नन्वप्रमासाधारण्येऽपि न प्रमां प्रतीश्वरज्ञानस्य गुणत्वं विरुध्यते । विद्यमानमपि भ्रमविषयकं ज्ञानमीश्वरो न भ्रमकृतावपेक्षते । प्रमाकृतौ तु तज्ज्ञानमपेक्षत इति स्वीकारादिति तार्किकाभिमतमनूद्य सोपहासं दूषयति **गुणेत्यादि द्वाभ्याम्** । विद्यमानस्याप्येकत्र भ्रमेऽनपेक्षा अपरत्र प्रमायामेवेश्वरेणापेक्षेत्येवं प्रकारद्वयकल्पनं तदा स्याद्यदि प्रमायाः परतस्त्वं प्रामाणिकं स्यात् । तदेव नास्ति । तव दुराशापूरणाय स्वतन्त्रस्येश्वरेच्छा न नियन्तुं शक्येति भावः ॥ ४३९ ॥ ४४० ॥

अर्थप्रमा यदि गुणः प्रमायामैश्वरीयते ।
भ्रान्तार्थो रजतादिस्सन्नन्यथाख्यातिवादिनः ।
अर्थसत्ताप्रमा चैशी तद्भ्रमेऽप्यस्ति ते मते ॥ ४४१ ॥
त्वदुक्तगुणसञ्जातौ द्वौ च जातौ भ्रमाभ्रमौ ।
गुणजत्वात्प्रमात्वं चेद्द्वयोरपि कुतो न तत् ॥ ४४२ ॥

अतीतादिप्रमास्थलेऽभावात् प्रामाण्यशरीरान्तर्गतत्वाच्च नार्थसत्तागुण इत्युक्तम् । ऐश्वरी प्रमाऽप्यर्थसत्तापर्यवसायित्वात् भ्रमसाधारण्याच्च न गुण

इति च निरूपितम् । इदानीमुभयोरपि गुणत्वोक्तिस्तार्किकानां स्वप्रक्रिया-विरुद्धेति वक्तुं तदर्थं तदभिमतामन्यथाख्यातिमनुवदति **भ्रान्तेति** । अन्यत्र सत एवान्यत्र ख्यातिरन्यथाख्यातिरिति हि तन्मतम् । तथा च भ्रमविषयो रजतं सदेवेति भ्रमेऽपि अर्थसत्ता ऐशी प्रमा चेत्युभयोरपि विद्यमानतया तस्यापि प्रमात्वमापद्यते । अतस्तयोर्गुणत्वोक्तिः स्वव्याहतेत्याह **अर्थसत्ते-त्यादिना** ॥ ४४१ ॥ ४४२ ॥

यदि तत्र सतोऽर्थस्य प्रमैशी ते गुणस्तदा ।
लघ्वी तत्रार्थसत्तैव गुणोऽभून्न तु तत्प्रमा ॥ ४४३ ॥

ननु पुरोदेशे सतोऽर्थस्य ऐशी प्रमा गुण इत्यङ्गीक्रियते । भ्रमे च देशान्तरस्थार्थस्यैवैशी प्रमा । अतो न भ्रमसाधारण्यं दोष इत्याक्षिपति **यदीति** । समाधत्ते **तदेति** । तर्हीत्यर्थः । **लघ्वी** प्रमाशरीरान्तर्भूता । ऐशी प्रमा तु गुर्वी अर्थसत्ताघटितमूर्तिका । तद्घटितापेक्षया तस्य घटकस्य लघुत्वमिति भावः ॥ ४४३ ॥

सा चानुमायां हेतुर्न गुणजा सा प्रमा कथम् ॥४४४॥

सा च तत्रार्थसत्ता च । **अनुमायां** यादृच्छिकसंवादेन लिङ्गाभासेन जन्यायामनुमितौ । इदमुपलक्षणम् । शब्दाभासेन जन्यायां यादृच्छिक-शाब्दप्रमायां च । **न हेतुः** । परोक्षज्ञानस्य विषयाजन्यतायास्त्वयैवानभ्यु-पगमात् । वस्तुतस्तु ज्ञानमात्रस्य विषयाजन्यत्वनियमादिति ध्येयम् । 'विषयस्य क्वापि जनकताऽसंमतेरि'ति तत्त्वोद्योतटीकोक्तेः । उक्तं च तर्क-ताण्डवे प्रत्यक्षादिप्रमास्वनुगतगुणभङ्गे 'चक्षुरादिवत् कारणत्वेन धर्मिग्राहक-मानासिद्धोऽर्थः सन्निकर्षेणान्यथासिद्धत्वान्न प्रमाहेतुरि'ति । उपसंहरति **गुणजेति** । एतेन विशेष्यनिष्ठविशेषणज्ञानं अविद्यमानासंसर्गाग्रहो वाऽनित्य-प्रमामात्रेऽनुगतगुण इति पक्षद्वयमपि परास्तम् । पर्यवसाने विषयसत्त्वरूप-

त्वात् । विशेषणज्ञानस्यासंसर्गाग्रहस्य च भ्रमसाधारण्यात् । विशेष्यनिष्ठ-शब्देनाविद्यमानशब्देन च विषयसत्त्वस्यैवोक्तेः ॥ ४४४ ॥

गुणस्य सत्त्वमात्रेण प्रामाण्यं भण्यते यदि ।
तदा सामान्यसामग्रीमात्रजन्या प्रमा मम ।
सर्वाऽप्यभूत्स्वतस्त्वस्य केन वा हानिरुच्यताम् ॥४४५॥

ननु विषयसत्त्वस्य गुणस्य प्रमां प्रति कारणत्वं नोच्यते । येन पूर्वोक्तदोषः । किं नाम तस्य सत्त्वमात्रेणैव प्रामाण्यं भण्यत इति संभावितं पक्षान्तरमनुवदति **गुणस्येति** ॥ एवं सति परतस्त्वपक्षो दत्तजलाञ्जलिरिति परिहरति **तदेति** । गुणस्य कारणत्वानङ्गीकारे ज्ञानजनकमात्रजन्मवत्त्वं प्रामाण्यस्याभ्युपेतं स्यात् । ओमिति चेदेतत्पक्षस्य स्वतस्त्वपक्षस्य चानर्थान्तर-त्वेनाऽनुज्ञया वर्तामह इत्याह **स्वतस्त्वेति** ॥ ४४५ ॥

ईदृग्गुणात् श्रुतीनां च मानता जानतां भवेत् ।
केन तासां जनिः कल्प्या तेन ते हीनताऽप्यभूत् ॥४४६॥

गुणस्य सत्त्वमात्रमुच्यते न तु तस्य कारणत्वमित्यनेनान्यदप्यनु-कूलितमित्याह **ईदृगिति** ॥ कारणत्वशून्येत्यर्थः । **श्रुतीनाम्** । आप्तोक्तत्व-गुणाभावेऽपीति शेषः । अपौरुषेयत्वेऽपीति यावत् । **जानतां** ज्ञानिनां मते । **जनिः** सर्गादावीश्वरान्नूतनतया रचनम् । केनेत्याक्षेपे । प्रामाण्यमेव खलु तत्कल्पकं त्वदभिमतम् । तच्चोक्तरीत्या स्वतस्त्वेनैवोपपन्नम् । अतो निर्बीजं ते तत्कल्पनम् । वृथाऽप्रामाणिकं कल्पयतस्तव **हीनता** विवेकहीनता चाभूत् इत्यर्थः ॥ ४४६ ॥

अनुभूतारोपकाले गुर्वी साऽप्यस्ति ते मते ।
लघुश्च पक्षो हन्ति त्वां गुरुश्चापि निहन्त्यहो ॥४४७॥

परतस्त्ववादिनाऽऽदौ अर्थसत्ता गुण इति पक्ष आश्रितः । तस्या-स्तन्मते भ्रमसाधारण्यदोषे स्वतस्त्ववादिनोक्ते सति तत्पक्षपरित्यागेन तत्रार्थसत्ता गुण इति गुरुभूतः पक्षः समाश्रितः । गौरवदोषमविगणय्य द्वितीयपक्षाश्रय-णेऽपि भ्रमसाधारण्यदोषस्तदवस्थ एव । गृह्यमाणारोपस्थले तत्रैवार्थस्य सत्त्वा-दित्याह **अनुभूतेति** । गृह्यमाणेत्यर्थः । **सा** तत्रार्थसत्ता पुरोदेशे आरोपितस्य विद्यमानता । **त्वां** त्वदभिमतं परतस्त्वम् । अयमभिसन्धिः । आरोपो द्विविधः । गृह्यमाणारोपः स्मर्यमाणारोपश्चेति । तत्राद्ये आरोपितं पुरतः सदेव । अधिष्ठानस्यारोपितस्य च प्रतीयमानं तादात्म्यमात्रं मिथ्या । तथा च तत्र त्वदुक्तगुणोऽविकलः । तस्य च भ्रमसाधारण्यात् न परतस्त्वसाधकत्वमिति । तदुक्तं सुधायां 'यत्रारोप्यमधिष्ठानसन्निहितं तत्र तत्तादात्म्यमात्रमसत् । यथा दूरस्थयोश्चूतपनसयोः । एक एवायं चूत इति बाधोत्तरकालमपि स्वरूपद्वया-नुवृत्तिरि'ति । तथा च परस्य 'भक्षितेऽपि लशुने न शान्तो व्याधिरि'-त्याभाणकविषयतेति भावः ॥ ४४७ ॥

उपादानापरोक्षत्वेनैव सा कारणं किल ॥ ४४८ ॥

ऐशी अर्थसत्ताप्रमा प्रमारूपकार्यं प्रति कारणमिति पक्ष एतावताऽभ्युप-गम्य दूषितः । वस्तुतस्तु तार्किकेण स्वप्रक्रियाविरुद्धः स नाङ्गीकारार्हः । कार्यमात्रं प्रति उपादानगोचरापरोक्षज्ञानत्वे ईश्वरज्ञानं कारणमिति हि तत्प्रक्रिया । तदनुरोधेन प्रमारूपकार्यं प्रत्यपि प्रमाया उपादानभूतस्यात्मनो ज्ञानत्वेनैव तस्य कारणत्वं तेन वक्तव्यम् । न तूत्पत्स्यमानप्रमाविषयकज्ञान-त्वेन । आत्मगोचरापरोक्षज्ञानत्वेन कारणत्वं तु भ्रमसाधारण्यान्न गुण इत्युक्त-मेवेति निरूपयिष्यन् परप्रक्रियां तावदनुवदति **उपादानेति** । **सा** ऐश्वरी **प्रमा** । किलेत्यनेन तदुक्ते ईश्वरसाधकानुमाने उपादानगोचरापरोक्षज्ञान-चिकीर्षाकृतिमज्जन्यं इति प्रतिज्ञासूचनेन प्रक्रियायास्तदङ्गीकृतत्वप्रसिद्धिमाह ॥ ॥ ४४८ ॥

कर्तृज्ञानं तथैवानुत्पन्नकार्येषु कारणम् ।
न चेद्घटादिकर्तृत्वं कुलालस्य न शोभते ॥ ४४९ ॥

युक्तियुक्ता चैषा प्रक्रियेत्याह **कर्त्रिति** । अनुत्पन्नेति हेतुगर्भं विशेषणम् । अयमभिप्रायः । कुलालज्ञानं घटं प्रति तदुपादानमृदाद्यपरोक्षज्ञानत्वेनैव कारणं वाच्यम् । न पुनर्घटगोचरापरोक्षज्ञानत्वेन । घटस्येदानीमप्यनुत्पन्नत्वेन तदपरोक्षज्ञानस्य कुलालेऽसंभवादिति । **न चेत्** । कार्यगोचरापरोक्षज्ञानत्वेनैव कर्तृज्ञानस्य कार्यं प्रति कारणत्वं कल्प्यते चेदिति यावत् । **न शोभते** । कर्तृत्वस्यैवोच्छेदप्रसङ्गः ॥ ४४९ ॥

ज्ञानोपादानमात्मा ते तद्धीत्वेनैश्वरी मतिः ।
कारणं स्यादर्थधीत्वेनापि हेतुत्वकल्पनम् ।
त्वच्छास्त्रगौरवायैव भारस्ते गौरवाय न ॥ ४५० ॥

प्रकृतोपयोगमाह **ज्ञानेति** । ते मते इति शेषः । तेन सिद्धान्ते आत्मनो ज्ञानोपादानत्वानङ्गीकृतिं ध्वनयति । परेण ज्ञानाधिकरणमात्मेति स्वीकृतम् । ज्ञानं गुणः आत्मा च गुणी । गुणं प्रति गुणिनः समवायिकारणत्वलक्षणोपादानत्वस्य पराभ्युपगतेरिति भावः । **तद्धीत्वेन** आत्मगोचरधीत्वेन । **कारणं** प्रमां प्रतीति शेषः । अपिरुपादानगोचरापरोक्षज्ञानत्वेन हेतुत्वं समुच्चिनोति । **भारः** अप्रामाणिकार्थनिरूपणम् । **शास्त्रगौरवाय** । ग्रन्थस्यायोग्यविस्तराय । **ते गौरवाय** । किं तु हीनत्वायैवेति भावः ॥ न तु पुनस्त्वदभिमतपरतत्त्वसिद्धिः । आत्मगोचरापरोक्षज्ञानस्य भ्रमसाधारण्येन गुणत्वासंभवादिति भावः ॥ ४५० ॥

पुंनिष्ठस्तु गुणो लोके पुंसि तज्ज्ञानधर्मिणि ।
गुणोऽन्यत्रानुमाऽन्यत्र चित्रं शास्त्रप्रवर्तनम् ॥ ४५१ ॥

किंच व्यधिकरणाया ईश्वरप्रमाया जीवनिष्ठयादृच्छिकप्रमासु हेतुत्व-कल्पनमनुपपन्नमित्याह **पुंनिष्ठ इति** । तु शब्द एवार्थः व्याप्तिसूचकः । लोक इत्यनेन व्याप्तेः सर्वोपसंहारित्वमभिप्रेतम् । यदि अन्यगतो गुणः अन्यत्र स्वकार्यप्रमां जनयेत् तर्हि देवदत्तनयनगतमञ्जनं यज्ञदत्तप्रमां जन-येदित्यतिप्रसङ्गो ध्येयः । चित्रमित्यपहासः । एवं अस्मदादिनिष्ठानां संशय-प्रत्यक्षानुमितिनिर्विकल्पानांयथाक्रममीश्वरनिष्ठैर्विशेषदर्शन-लिङ्गपरामर्शवाक्यार्थ-ज्ञान-विशेषज्ञानजन्यत्वाद्यथाक्रमं निश्चयत्वानुमितित्वशाब्दज्ञानत्वसविकल्प-त्वानि स्युः इत्यादयोऽतिप्रसङ्गास्तर्कताण्डवोक्ता अनुसन्धेयाः ॥ ४५१ ॥

सर्वज्ञेशप्रमा नृणां गुणश्चेत्क्व भ्रमो भवेत् ।
गुणे सति प्रमाऽवश्यंभावाद्दोषविरोधिनि ॥ ४५२ ॥

सर्वज्ञस्य सर्वदा सर्वविषयकयथार्थज्ञानवत ईशस्य प्रमा व्यधि-करणत्वेऽपि गुणश्चेत्, जीवेषु जायमानायाः प्रमाया उत्पत्तिं प्रति गुणविधया ग्राह्यप्रमात्वेन कारणमित्यङ्गीक्रियते चेत् । क्वेत्याक्षेपे । भ्रमो नैव भवेदित्या-शयः । तदेवोपपादयति **गुणे सतीति** । न हि सहकारिसमवहितं कारणं कार्यं व्यभिचरतीति भावः । ननु दोषः प्रतिबन्धक इत्यत आह **दोषविरोधि-नीति** । परतस्त्ववादिना गुणस्य दोषनिरासे प्रमायां चोभयत्र कारणत्वमङ्गी-कृतम् । तथा चैशीप्रमा स्वयं व्यधिकरणाऽपि जीवेषु विद्यमानं भ्रमकारणं दोषं निरस्य तेषु प्रमां जनयेदेव । तत्कुतो भ्रमोत्पत्तिः संभाविनीति भावः । तदुक्तं तर्कताण्डवे "किंचैव सति स्थाणौ करादिविपर्ययजन्यस्य पुरुषत्वभ्रमस्ये-श्वरनिष्ठया वक्रकोटरत्वादिप्रमया जन्यत्वात्स्थाणुप्रमात्वं स्यादि"ति । तथा च भ्रममात्रोच्छेदप्रसङ्गेन भ्रमस्य परतस्त्वव्युत्पादनप्रयासनैरर्थक्यमिति भावः ॥ ४५२ ॥

प्रसिद्धगुणसन्त्यागेनाप्रसिद्धगुणोहनम् ।
न गुणश्शोधितधियां सुधियां कुधियामपि ॥ ४५३ ॥

प्रसिद्धेति । 'भूयोऽवयवेन्द्रियसन्निकर्षयथार्थलिङ्गसादृश्यवाक्यार्थज्ञानानां यथायथं प्रत्येकमेव गुणत्वं' इति मणिकृदुक्त्या प्रत्यक्षादिप्रमासु प्रत्येकानुगतत्वेन प्रसिद्धेत्यर्थः । **अप्रसिद्धेति** । प्रमामात्रानुगतैश्वरीप्रमेत्यादीत्यर्थः । **गुणः** उत्कर्षप्रयोजकः । अपिशब्दः किमुत सुधियामिति कैमुत्यार्थकः ॥ ४५३ ॥

दोषे सत्यप्रमा सर्वा दोषाभावे न सा क्वचित् ।
तत्स्वतस्त्वं न तत्तत्त्वमिति तत्त्वविदां मतम् ॥ ४५४ ॥

ननु यदुक्तं 'दोषाभावानपेक्षैव सेयं यादृच्छिकप्रमा' इति तत्स्वविरुद्धम् । तथा सति दोषस्याप्रमां प्रति कारणत्वभङ्गप्रसङ्गात् । दोषे सत्यपि तत्राप्रमाऽनुत्पत्तेरन्वयव्यभिचारादिति चेन्नैवम् । दोषे सत्येवाप्रमेति अन्वयप्रकारस्य प्राग्व्युत्पादितत्वेन व्यभिचारानापत्तेरित्याह **दोषे सतीति** । दोषे सत्येवेत्यर्थः । तदुक्तं तत्त्वनिर्णयटीकायाम् 'ननु यादृच्छिकसंवादिषु सत्यपि दोषेऽप्रामाण्याभावात्कथमप्रामाण्यस्य दोषान्वयव्यतिरेकानुविधायित्वमिति चेन्न । तस्य सद्भाव एवोत्पादो नासद्भाव इत्यन्वयव्यतिरेकयोः कार्यकारणभावहेतुत्वादि'ति । **सर्वेति क्वचिदिति** चाप्रमां प्रति दोषस्याभिचरितानन्यथासिद्धान्वयव्यतिरेकवत्त्वमाह । अप्रामाण्यमुत्पद्यते चेत्तर्हि दोषसद्भाव एवोत्पादो नासद्भाव इति कार्यमुखान्वयव्यतिरेकयोर्विवक्षितत्वान्न यादृच्छिकसंवादादिस्थले व्यभिचार इति भावः । **तत्स्वतस्त्वं** अप्रामाण्यस्वतस्त्वम् । **तत्** तस्मात् । **तत्त्वविदां** इन्द्रियादीनां ज्ञानजननशक्त्यैव प्रमोत्पादकत्वं, अपवादकेन दोषेणाहितशक्त्याऽप्रमोत्पादकत्वं इति यत्तत्त्वं तद्विजानताम् ॥ ४५४ ॥

ज्ञानसामान्यसामग्री ज्ञानं सञ्जनयेद् ध्रुवम् ।
कार्यस्योपार्जिकामेव यत्सामग्रीं विदुर्बुधाः ॥ ४५५ ॥

ज्ञानधर्मत्वाविशेषेऽपि प्रमात्वोत्पत्तिरुत्सर्गतः, अप्रमात्वस्य त्वपवादादित्यत्र नियामकं वक्तुमुपक्रमते **ज्ञानेत्यादिना** । अयमिहाभिसन्धिः । ज्ञानसामान्यसामग्रीतः प्रमोत्पत्तिमनङ्गीकुर्वाणः प्रष्टव्यो जायते । किं ज्ञानसामान्यसामग्री ज्ञानं न जनयतीति मतम् । उत जातमपि ज्ञानं निर्विषयकमिति । यद्वा ज्ञेयं विषयीकुर्वदपि तदवृत्तिधर्मप्रकारेण विषयीकरोतीति विकल्पान् हृदि निधाय प्रसक्ततदितरपक्षप्रतिषेधपूर्वकं परिशेषतः स्वतस्त्वं साधयति षड्भिः श्लोकैः । तत्र न तावदाद्यः । सामग्र्याः कार्याजकत्वनियमस्य ज्ञानिसंमतत्वादित्याह **कार्येति** ॥ ४५५ ॥

ज्ञानं च ज्ञेयसापेक्षं ज्ञेयं चास्ति यथा यथा ।
तथैव विषयीकुर्यात्स्वयोग्यं सति साधने ॥ ४५६ ॥

न द्वितीयः । ज्ञानस्य ज्ञेयसापेक्षत्वस्वाभाव्यात् । न तृतीयः । ज्ञेयावृत्तिधर्मस्य ज्ञानकरणग्राह्यत्वायोग्यतया तद्वृत्तिधर्मस्यैव विषयीकरणात् इति । तदाह **तथैवेति** । तत्र निमित्तमाह **सति साधन इति** । निर्दोषसाधन इत्यर्थः । दोषसद्भावे परं, करणं ज्ञेयावृत्तिधर्मं स्वायोग्यमप्यसन्निकृष्टं दोषवशाद्विषयीकुर्यात् । तदभावे तु ज्ञेयवृत्तिधर्ममेव सन्निकृष्टतया विषयीकुर्यात् । करणे दोषस्यैवासन्निकृष्टार्थग्रहोपयुक्तशक्त्यन्तराधायकत्वादिति भावः ॥ ४५६ ॥

घटोऽयमिति हि ज्ञाने चक्षुषा च घटेन च ।
तत्संसर्गेणैव चालमेवमेव स्थलान्तरे ॥ ४५७ ॥

तदेव विशदयति **घटोऽयमिति** ॥ ज्ञाने जननीय इति शेषः । निमित्तसप्तमी वा । चक्षुः, घटः, तयोः संसर्गः, इति एतैस्त्रिभिरेवालम् । न तदतिरिक्तमपेक्षितम् । तत्रापि चक्षुः साधनं, संसर्गोऽवान्तरव्यापारः । घटस्तु संसर्गेणान्यथासिद्धो न कारणमिति विवेक्तव्यम् । 'यज्जातीयानन्तरं

नियमेन कार्योत्पत्तिस्तदत्र साधनं विवक्षितमि'ति पद्धत्युक्तरीत्या अर्थसन्निकृष्टं चक्षूरूपं साधनं स्वकार्यस्य अयं घट इति ज्ञानस्य जनने किमप्यतिरिक्तं कारणं सहकारितया नापेक्षते । दोषाभावस्तु प्रतिबन्धकाभावरूपो न कारणमिति प्रसिद्धमेव । तदिदमाह **अलमिति** ॥ उक्तं नियमं सर्वत्रातिदिशति **एवमेवेति** ॥ इदमुक्तं भवति । अयं घट इति ज्ञाने, घटः घटत्वं, तद्वैशिष्ट्यं चेति खलु त्रीणि विषयाः । त्रीण्यपि चक्षुस्सन्निकृष्टान्येव । अतः तज्ज्ञानजनने औत्सर्गिकशक्तिमतश्चक्षुषो नातिरिक्तकारणापेक्षेति ॥ ४५७ ॥

सेयं ज्ञानस्य सामान्यसामग्री सा च धीः प्रमा ।
तन्न प्रमाऽऽख्यबोधस्य साधनेऽन्यानुधावनम् ॥ ४५८ ॥

अस्त्वेवं ज्ञानजनने । प्रमाजनने त्वतिरिक्तकारणापेक्षा भवेत् । तथा च न स्वतस्त्वसिद्धिरित्यत आह **सा चेति** । स्यादेतदेवम् यदि घटज्ञानघटप्रमयोराकारौ भिन्नौ स्याताम् । नैतदस्ति । उभयोरपि, अयं घटः इति, घटत्ववद्विशेष्यकत्वावच्छिन्नघटत्वप्रकारकत्वलक्षण एक एवाकारः । अतस्तयोः सामग्रीभेदकल्पनं निर्मूलमिति परिशेषतः स्वतस्त्वसिद्धिरित्याह **तन्नेति** ॥ ४५८ ॥

गोवत्सजनने गोभिर्गोवृषैरेव पूर्यते ।
विजातीयस्य वत्सस्य तत्सदृक्षोऽपरोऽपि च ॥ ४५९ ॥
महिषो वा पिशाचो वा कश्चिन्निश्चीयते यतः ।
अतस्स्वयोग्यार्थबोधे चक्षुषाऽन्यन्न मान्यते ॥ ४६० ॥

औत्सर्गिककार्यजनने नातिरिक्तापेक्षा साधनानामित्येतद्दृष्टान्तोक्त्या द्रढयति **गोवत्सेति** । अत्र **गौः** साधनं चक्षुः । **वृषसंसर्गः** अर्थसंसर्गोऽवान्तरव्यापारः । **गोवत्सः** प्रामाण्यमिति विवेकः । ज्ञानप्रमयोः सजातीयत्वं च पूर्वोक्तदिशा तद्वद्विशेष्यकत्वेन । घटत्वाभाववद्विशेष्यिका त्वप्रमा

अयं घट इति ज्ञानेन घटवद्विशेष्यकेण न सजातीया । विजातीयस्य अप्रामाण्यस्य जननेऽतिरिक्तस्य दोषरूपकारणस्यापेक्षा नियता । अत्रापि दृष्टान्तमाह **विजातीयस्येति** । अत्र **वत्सः** अप्रामाण्यम् । महिषपिशाचादि-र्दोषस्थानीय इति विवेक्तव्यम् । निगमयति **अत इति** ॥ **अन्यत्** अतिरिक्तं कारणम् । तथा च परिशेषात्स्वतस्त्वसिद्धिः । अयमत्र प्रयोगोऽभिप्रेतः । अनित्ययथार्थज्ञानत्वं अनित्यज्ञानत्वानवच्छिन्नकार्यताऽनवच्छेदकं अनित्यज्ञाना-वृत्तित्वरहितत्वात् ज्ञानत्ववदिति । विस्तरस्तर्कताण्डवे ॥ ४५९ ॥ ४६० ॥

स्वायोग्यविपरीतार्थधीषु दोषोऽप्यपेक्ष्यते ॥ ४६१ ॥

अप्रामाण्यस्य परतस्त्वं हेतूक्त्या निरूपयति **स्वायोग्येति** । भ्रमे प्रकारीभूतधर्मवैशिष्ट्यं विशेष्ये भासते । तच्चासत्त्वान्न चक्षुस्सन्निकर्षयोग्यम् । तद्विषयीकरणे दोषापेक्षा नियतेति भावः । तदुक्तं तर्कताण्डवे 'भ्रमेऽर्थस्या-सत्त्वेन सन्निकर्षासम्भवेन तत्स्थानीयस्य दोषस्यावश्यकत्वात् । पित्तादिदोषेण भ्रमोत्कर्षदर्शनात् । अनन्यथासिद्धान्वयव्यतिरेकित्वाच्चाप्रमायां दोषो हेतुरिति अप्रामाण्यं परत एवे'ति ॥ ४६१ ॥

इन्द्रियस्यार्थसंबन्धो ज्ञानसामान्यकारणम् ।
यच्चक्षुश्शुक्तिसंयोगि सा च रूप्योपमा रुचा ।
प्रतीत्या व्यवहृत्या चारोप्यं रूप्योपमं किल ॥ ४६२ ॥

ननु यदुक्तं ज्ञानसामान्यसामग्री प्रमासामग्री चैकरूपैवेति न तद्युक्तम् । तथा सति भ्रमस्यापि ज्ञानविशेषत्वेन भ्रमप्रमासामग्र्योरेकरूपत्व-मुक्तं स्यात् । तच्च न संभवति । इदं रजतं इति भ्रमस्थले विशेषणेन रजतेन सन्निकर्षो नास्ति । तस्यासत्त्वेन सन्निकर्षानुपपत्तेः । प्रमायां तु रजतेनापि सन्निकर्षः । तस्य सत्त्वेन तत्संभवात् । एवं च न सामग्र्योरेक-रूपतेति शङ्कां निराह **इन्द्रियस्येति** । स्यादेतदेवं यदि सन्निकर्षशब्देन

संयोगादिरेव विवक्षितः स्यात् । नैतदस्ति । किन्तु प्रत्यासत्तिमात्रम् । तच्चोभयत्र सममिति वक्तुं भ्रमे चक्षुषो रजतस्य च प्रत्यासत्तिमुपपादयति **यदिति** । **यत्** यस्मात् **सा च** शुक्तिः । **रूप्योपमा** रजतसदृशी । प्रधानेन रजतेन सादृश्योपेता । आरोप्यं रजतं च रूप्योपमम् । प्रधानरजतसदृशम् । प्रधाने आरोप्ये चेत्युभयत्र रजतमिति प्रतीतेर्व्यवहारस्य च सामान्यात् । तथा च चक्षुषो भ्रमप्रतीतरजतस्य च स्वसंयुक्ताधिष्ठानभूतशुक्तिसदृशप्रधानभूतरजतसादृश्यरूपप्रत्यासत्तिरविकलेति नोक्तानुपपत्तिः ॥ ४६२ ॥

इत्थं रूप्यभ्रमस्तस्यां मष्यादेर्न भ्रमोऽत्र तत् ॥ ४६३ ॥

'न हि सत्यशुक्तेः सत्यरजतस्य तयोः सादृश्यस्य चाभावे भ्रान्तिर्भवती'ति तत्वनिर्णयोक्तां सादृश्यस्यावश्यकतां विपक्षे बाधकोपदर्शनेन द्रढयति **इत्थमिति** । इमावत्रातिप्रसङ्गावभिप्रेतौ । यदि प्रधानमधिष्ठानसदृशं न स्यात् तदाऽधिष्ठानदर्शनानन्तरं संस्कारोद्बोधकोपायाभावेन प्रधानस्मृतिर्न स्यात् । सादृश्यस्यैव संस्कारोद्बोधहेतुत्वात् । तदनङ्गीकारे विसदृशमषीखण्डस्यापि स्मरणं स्यात् । न च तदस्ति । अतोऽधिष्ठानप्रधानयोः सादृश्यमावश्यकमिति । यद्यधिष्ठानप्रधानयोरारोपितेन सादृश्यं न स्यात् तर्हि अधिष्ठानप्रधानयोरभेदग्रहलक्षण आरोप एव न सिद्ध्येदिति रजतस्यारोपितत्वमेव न स्यात् । न हि दोषोऽपि विसदृशयोः शुक्तिमषीखण्डयोरभेदग्रहजननस्येष्टे । अत **इत्थं** उक्तसादृश्यमावश्यकमिति । ननु आरोप्यस्यात्यन्तासत्त्वेन निर्धर्मकत्वात्कथं तत्सादृश्यमधिष्ठानप्रधानयोरिति चेन्न । आरोप्यस्य किञ्चित्प्रतियोगिकसादृश्यानाश्रयत्वेऽपि किञ्चिन्निष्ठसादृश्यप्रतियोगित्वाङ्गीकारात्तस्य च रूप्यादिवद्धर्मिसत्तासापेक्षत्वाभावात् । एवं न तद्गतभूयोधर्मवत्त्वं तत्सादृश्यं किन्तु 'सादृश्यं हि पदार्थान्तरमि'ति सुधोक्तरीत्याऽखण्डधर्म एव । अतो न कश्चित्क्षुद्रोपद्रव इति ॥ ४६३ ॥

चक्षुस्थपीतपित्तेन योगाच्छङ्खेऽपि पीतधीः ।
अतः पारम्पर्यतोऽर्थसंबन्धोऽस्ति भ्रमेऽपि च ॥ ४६४ ॥

भ्रमो द्विविधः सोपाधिको निरुपाधिकश्चेति । सोपाधिकः उपाधिनिमित्तको विशेषदर्शनानिवर्त्यः शङ्खः पीत इत्यादिः । तत्र चक्षुर्गतपित्तपीतिमोपाधिः । निरुपाधिकः इदं रजतमित्यादिः । एतावता निरुपाधिकभ्रमे आरोपितेन चक्षुषः प्रत्यासत्तिरुपपादिता । इदानीं सोपाधिकभ्रमेऽपि तां दर्शयति **चक्षुःस्थेति** । अत्रारोपितः पीतिमा । चक्षुर्गतं पीतिमोपेतं पित्तद्रव्यं रश्मिद्वारा शङ्खेन संबध्यते । वस्तुगत्या पित्तद्रव्यगतः पीतिमा तत्सम्बद्धे शङ्खे आरोप्यते । तथा च चक्षुस्संयुक्तशङ्खसंबद्धपित्तद्रव्यवृत्तित्वमेव चक्षुःपीतिम्नोः प्रत्यासत्तिरिति भावः । तथा च विशेषणप्रत्यासत्तिरपि प्रमायामिव भ्रममात्रसाधारणीति भावः ॥ ४६४ ॥

सादृश्यं सदृशान्यार्थज्ञापनाय स्वयं पटु ।
तदेकत्वज्ञापनाय दोषाऽऽश्लेषमपेक्षते ॥ ४६५ ॥
अतोऽन्यस्यान्यताबोधे दोषोऽप्यन्विष्यते बुधैः ।
अत्यन्तमसतोऽर्थस्य सत्ताधीः कथमन्यथा ॥ ४६६ ॥

नन्वेवं सादृश्येनासन्निकृष्टस्य प्रधानभूतस्य रजतस्योपस्थितिरित्युक्तम् । तर्हि तेनैव भ्रमनिर्वाहे दोषस्य कोपयोगः । येनाप्रामाण्यस्य परतस्त्वं सिध्येदित्यत आह **सादृश्यमिति** । स्वयं दोषनिरपेक्षम् । अपेक्षते चक्षुरिति शेषः । तच्च कर्तृवाचकम् । इदमुक्तं भवति । सत्यमेवं सादृश्येनैव प्रधानस्योपस्थितिरिति । न तावन्मात्रेण भ्रमः । इयं शुक्तिरिति प्रमास्थलेऽपि रजतोपस्थितिसम्भवात् । किं नामाधिष्ठानप्रधानयोरभेदस्यात्यन्तासतो विद्यमानत्वेन ज्ञानमेव भ्रमः । न च तद्दोषं विना सम्भवतीति भ्रमस्य नियमेन दोषापेक्षत्वात् परतस्त्वमेवेति ॥ ४६५ ॥ ४६६ ॥

विशेषणाभेदबोधे विशेष्येन्द्रियसङ्गमः ।
प्रमास्वलं मे सामान्यसामग्री सा भ्रमेऽपि यत् ॥ ४६७ ॥

एवं विशेषणविशेष्योभयसन्निकर्षः इन्द्रियस्य ज्ञानसामान्यसामग्रीत्युपेत्य भ्रमेऽपि विशेषणेन परम्परया सादृश्योपाधिकः सन्निकर्ष उपपादितः । इदानीं तादात्म्यप्रमायां घटोऽयमित्यादिरूपायां विशेष्यविशेषणयोरभेदेन विशेष्येन्द्रियसन्निकर्ष एव सामग्री । सैव भ्रमसाधारण्याज्ज्ञानसामान्यसामग्रीति वर्णनेन एवमपि प्रमाया ज्ञानसामान्यसामग्रीजन्यत्वं निराबाधमिति तत्स्वतस्त्वं प्रकारान्तरेण निरूपयति **विशेषणेति** ॥ ४६७ ॥

अतो घटोऽयमित्याद्या घटाद्यैक्यप्रमा मम ।
साक्षात्कारेज्ञानहेतुमात्रजन्याऽखिलाभवत् ॥ ४६८ ॥
भ्रमे विशेष्यशुक्त्यक्षिसंयोगोऽस्ति विशेषणम् ।
रजतं तु न तत्सङ्गि भिन्नत्वात्तन्न तस्य धीः ॥ ४६९ ॥

साक्षात्कारश्च तज्ज्ञानं चेति विग्रहः । अयं घट इति प्रमायां इदंपदार्थो विशेष्यः । घटो विशेषणम् । उभयोरभेदेन विशेष्येन्द्रियसन्निकर्षातिरिक्तो न विशेषणेन्द्रियसन्निकर्षो नामास्ति । इदं रजतमिति भ्रमे तु विशेष्यादिदंपदार्थाद्विशेषणंरजतं भिन्नम् । तेन विशेषणेन्द्रियसंयोगोऽपि पृथगपेक्षितः । **तत्** तस्मात् । **तस्य** रजतस्य । **न धीः** । उरत्तश्लोकस्थभवेदित्यनेनान्वयः ॥ ४६८ ॥ ४६९ ॥

प्रमायां क्लृप्तसामान्यसामग्रीमात्रतो भवेत् ।
असन्निकृष्टतद्दृष्ट्यै दोषोऽप्येष्टव्य एव हि ॥ ४७० ॥

क्लृप्तेति । विशेष्येन्द्रियसन्निकर्षरूपादित्यर्थः । **असन्निकृष्टेति** असत्त्वाच्चक्षुस्संयोगायोग्येत्यर्थः । **तद्दृष्ट्यै** रजतोल्लेखिज्ञानाय। **दोषोऽपीति** । तथा च अप्रमायाः परतस्त्वं अस्मिन्नपि प्रकारे निष्प्रत्यूहमित्यर्थः ॥ ४७० ॥

विशेषणस्य भेदेऽक्ष्णा तत्संसर्गोऽप्यपेक्ष्यते ।
साऽपि सामान्यसामग्री यद्भ्रमेऽप्यस्ति तादृशि ॥ ४७१ ॥

एवं विशेषणतादात्म्यप्रमायां स्वतस्त्वं, तादृशभ्रमे परतस्त्वं च व्युत्पाद्य विशेषणसंसर्गप्रमायां तादृशभ्रमे च ते उपपादयति **विशेषणस्येति** । **तत्संसर्गः** विशेषणसंसर्गः । अपिशब्दो विशेष्येन्द्रियसंसर्गसमुच्चये । **साऽपि** उभयसंसर्गरूपाऽपि । **सामान्यसामग्री** ज्ञानसामान्यसामग्री । **यत्** यस्मात् । **तादृशि** । सप्तम्यन्तम् तथाविधे । **भ्रमे** विशेषणसंसर्गभ्रमे ॥ ४७१ ॥

वस्तुतः काकिनि गृहे काककोकिलवत्तयोः ।
प्रमायां च भ्रमे चाक्ष्णः किं न काकगृहान्वयः ॥ ४७२ ॥

काकवद्गृहमिति प्रमा । तत्रैव कोकिलवदिति भ्रमः । तयोः । प्रमायां च भ्रमे च प्रमाभ्रमयोः । काककोकिलवत्तयोरित्यनेनान्वयः । **काकगृहान्वयः** विशेषणविशेष्ययोरुभयोः चक्षुस्संसर्गः । तथा च स एव ज्ञानसामान्यसामग्रीति तन्मात्रजन्यत्वात्प्रामाण्यस्वतस्त्वसिद्धिरिति भावः । ॥ ४७२ ॥

तत्रापि कोकिलोऽसङ्गी तद्भ्रान्तिर्दोषजैव तत् ।
अतश्चोक्तं समस्तं च तत्त्वमासीदनाकुलम् ॥ ४७३ ॥

तत्रापि कोकिलवद्गृहमिति भ्रमेऽपि । **असङ्गी** । असत्त्वात्संयोगायोग्यः । **तत्** तस्मात् । **दोषजैवेति** । अविद्यमानकोकिलोपस्थित्यर्थं दोषो नियमेनापेक्षित इत्यर्थः । तथा चाप्रामाण्यस्य परतस्त्वसिद्धिरिति भावः । उपसंहरति **अत इति** ॥ ४७३ ॥

यथा घटादिकार्येषु दण्डत्वेनैव लाघवात् ।
हेतुता दण्डदार्ढ्यादि, त्ववच्छेदकमेव ते ॥ ४७४ ॥

दोषाभावस्य प्रमां प्रति न कारणत्वं अन्यथासिद्धेः व्यभिचाराच्चेति वक्तुमादौ अन्यथासिद्धिं पराङ्गीकृतन्यायेन व्युत्पादयति **यथेति** । दण्डस्येति शेषः । ते इत्यनेनास्य न्यायस्य पराङ्गीकृतत्वप्रसिद्धिं द्योतयति । तदुक्तं मणौ 'येन सहैव यस्य पूर्ववृत्तित्वमवगम्यते तत्तेनान्यथासिद्धमि'ति ॥ ४७४ ॥

तथा चक्षुश्च चक्षुष्ट्वेनैव हेतुर्लघुत्वतः ।
अदुष्टत्वं तु तन्निष्ठमवच्छेदकमस्तु मे ॥ ४७५ ॥

दार्ष्टान्तिके योजयति **तथेति** । तदुक्तं तर्कताण्डवे प्रमायां दोषाभावस्य हेतुत्वभङ्गे 'क्लृप्तकारणं चक्षुरादिकमादायैव दोषाभावस्य प्रमां प्रति नियतपूर्वभावित्वग्रहणेन दण्डत्ववद्दण्डगतदार्ढ्यवत् – – – चक्षुरादिनिष्ठकारणतावच्छेदकत्वमात्रेणान्वयव्यतिरेकयोरुपपत्तौ दोषाभावे कारणतायाः दोषाभावत्वे कारणतावच्छेदकतायाश्च कल्पने गौरवादि'ति । अस्तु मे इत्यनेन इदं सूचयति । 'अदुष्टमिन्द्रियं त्वक्षं' इत्यादौ ब्रह्मतर्केऽन्यत्र च यत्र दोषाभावस्य लक्षणशरीरे प्रवेशस्तत्रापि न तस्य प्रमां प्रति कारणत्वमभिप्रेतम् किन्तु कारणतावच्छेदकप्रतिबन्धकाभावादिसाधारणं प्रयोजकत्वमात्रम् । अन्यथा 'दोषाभावोऽपि न कारणमि'ति तत्त्वनिर्णयटीकया 'तर्हि दोषाभावः कारणमित्यायातमिति चेन्न । तथा सति उत्सर्गापवादयोः क्वाप्यभावप्रसङ्गात्' इति सुधया च विरोधापत्तेः । 'दोषाभावस्य कारणत्वेन च नास्माकमनिष्टम् । तावता वेदापौरुषेयत्वाव्याघातादि'ति भाष्यटीकाऽपि प्रयोजकत्वाभिप्रायेणैव नेया इति ॥ ४७५ ॥

अभावगुणजाऽप्येवं या न सा न गुणान्तरात् ॥ ४७६ ॥

प्रयोजकत्वोक्तेः प्रकृतोपयोगमाह **अभावेति** ॥ या सा इति प्रमापरामर्शः । गुणान्तरात् उत्पन्नेति शेषः ॥ ४७६ ॥

भ्रमे त्वत्यन्तासतोऽपि सत्ताया बोधसाधने ।
दोषस्य हेतुताऽवश्यं वाच्या तत्परतोऽप्रमा ॥ ४७७ ॥

'अत्यन्तमसतोऽर्थस्य सत्ताधीः कथमन्यथा' इति हेतुपुरस्सरं प्राग्व्युत्पादितमप्रामाण्यस्य परतस्त्वं स्मारयति **भ्रमेत्विति** ॥ ४७७ ॥

यद्वा चक्षुः प्रमाहेतुर्दोषस्तु प्रतिबन्धकः ।
प्रतिबन्धस्य चाभावो न हेतुरिति साधितम् ॥ ४७८ ॥

कारणताऽवच्छेदकत्वोक्त्याऽन्यथासिद्धिं व्युत्पाद्य प्रकारान्तरेणापि दोषाभावस्यान्यथासिद्धिं वर्णयति **यद्वेति** । प्रमाहेतुः उत्सर्गतः । **साधितमिति** 'अतो न कारणीभूताभावस्य प्रतियोगिता' इत्यादिना प्राक् । ननु परनिरूपितान्यथासिद्धिविभागेषु अयं प्रतिबन्धकाभावलक्षणोऽन्यथासिद्धिप्रकारो नान्तर्भवतीति चेत् मा भूत् । नायं अन्यथासिद्धशब्दो यौगिक इति परोऽपि मन्यते । आत्माश्रयापत्तेः । किं नाम लोकव्यवहारानुसारेण पारिभाषिक इत्येव । तथा च दण्डत्वादौ लौकिकानां कारणत्वव्यवहाराभावेन तत्र यथाऽन्यथासिद्धिः परिभाषिता तथा प्रतिबन्धकाभावेऽपि तथा व्यवहाराभावेनान्यैवान्यथासिद्धिः औत्सर्गिककार्यापवादकनिरासकत्वरूपा परिभाष्यतामिति यत्किञ्चिदेतत् ॥ ४७८ ॥

यादृच्छिकार्थनिर्बाधबोधेऽस्मिन्दृष्टिलिङ्गजे ।
व्यभिचारात्प्रमाहेतुर्दोषाभावो न कुत्रचित् ॥ ४७९ ॥
गुणान्तरं च सल्लिङ्गपरामर्शादिशब्दितम् ।
यतोऽत्रैव न तच्चातो न प्रमाकारणं क्वचित् ॥ ४८० ॥

एवं प्रकारद्वयेनान्यथासिद्धिं निरूप्य दोषाभावस्य गुणस्य च कारणत्वं व्यभिचारनिरूपणेनापि प्रत्याचष्टे **यादृच्छिकेति** । अर्थस्य निर्बाधबोधः

प्रमा । अस्मिन्निति प्रागुक्तधूमभ्रमादिनिदर्शनानि परामृशति । दृष्टीत्यनेन मणिप्रभायां मणिभ्रम उदाहर्तव्यः । यादृच्छिकेत्युपलक्षणम् । नियमेन प्रमास्वपि दोषाभावप्रमयोर्व्यभिचारो ध्येयः । यथोक्तं तर्कताण्डवे 'किञ्च करादौ चरणादिभ्रमजन्ये संशयानन्तरभाविनि नियमेन प्रमारूपे पुरुषसाक्षात्कारे विशेषप्रमारूपस्य, वह्न्यालोके धूमभ्रमजन्यायां नियमेन प्रमायामनुमितौ यथार्थलिङ्गपरामर्शरूपस्य, भ्रान्तविप्रलम्भकवाक्यजन्यायां नियमेन प्रमायां शाब्दप्रतीतौ यथार्थवाक्यार्थज्ञानरूपगुणस्याभावेऽपि प्रमात्वदर्शनेन व्यतिरेकव्यभिचारोऽपी'ति । अत्र गुणस्येत्युपलक्षणम् । दोषाभावस्येत्यपि विभाव्यम् । अत्रैव उक्तनिदर्शनेष्वेव ॥ ४७९ ॥ ४८० ॥

तस्माद्द्विरूपज्ञानस्य सामग्री च द्विरूपिणी ।
सामान्या प्रायिके ज्ञाने यतस्सर्वत्र सर्वदा ॥ ४८१ ॥

प्रमैव प्रायशो नृणां काचित्के तु ततोऽपरा ।
काचादिदोषजा भ्रान्तिर्न हि सर्वस्य सर्वदा ॥ ४८२ ॥

तार्किका ज्ञानसामान्यसामग्री प्रमासामग्री भ्रमसामग्री चेति त्रिरूपां सामग्रीमाहुः । तदयुक्तम् । ज्ञानसामान्यसामग्रीप्रमासामग्र्योरभेदस्य समर्थितत्वेन द्विरूपैव सामग्रीत्याह **द्विरूपेति** । हेतुगर्भं विशेषणम् । प्रमा भ्रमश्चेति ज्ञानं द्विरूपमेव । अतः तत्सामग्र्या अपि द्विरूपत्वमेव । उपपादयति **सामान्येति** । **प्रायिके** उत्सर्गतो जायमाने । **ज्ञाने** प्रमारूपे । सामान्या ज्ञानसामान्यसामग्री एव हेतुः । न हि वेत्रबीजेनोत्सर्गतो जायमाने वेत्राङ्कुरेऽतिरिक्तहेत्वपेक्षाऽस्तीति भावः । काचित्केऽपवादेन कदलीकाण्डजनन एव दावदहनस्यातिरिक्तस्य हेतुत्वम् । प्रमाया औत्सर्गिकत्वं सर्वानुभवसिद्धमित्याह **प्रमैवेति** । नृणामित्युपलक्षणम् प्राणिमात्राणामिति ध्येयम् । अपवादस्य काचित्कत्वमभिनीय दर्शयति **काचेति** । करणानां

प्रामाण्यजननशक्तेः सहजत्वं अप्रामाण्यजननशक्तेरन्याहितत्वमित्येतावन्मात्रेण स्वतस्त्वपरतस्त्वविभाग इति निष्कर्षः ॥ ४८१ ॥ ४८२ ॥

उत्पत्तावपि च ज्ञप्तौ तस्मात्सद्भिरुदीरितम् ।
स्वतस्त्वं परतस्त्वं च तत्वं विस्त्वस्य साधकम् ॥ ४८३ ॥

निगमयति **उत्पत्ताविति** । सद्भिः विस्त्वस्य चेत्युक्त्या उक्तं तस्त्वमनङ्गीकुर्वाणाः असन्तः अज्ञानिनश्चेत्यभिप्रैति ॥ ४८३ ॥

विमता सन्निकृष्टापूर्वार्थादोषजदृष्टिदृक् ।
ज्ञानप्रामाण्यार्थसत्त्वोल्लेखेन नियता मता ॥ ४८४ ॥

दोषाद्यप्रतिरुद्धेनेत्यादिना प्राक् ज्ञानप्रामाण्यस्य स्वतस्त्वं निरुक्तम् । तदिदानीं अनुमानेन साधयति । **विमतेति** । अत्र श्लोकद्वयेन संक्षिप्योक्तस्य प्रयोगस्य परिष्कारस्तर्कताण्डवे 'स्वतस्त्वेऽनुमानानि' इति भङ्गे वर्णितदिशाऽनुसन्धेयः । तद्यथा– दोषशङ्काद्यकलङ्कितज्ञानस्यानुव्यवसायः सत्तया स्वग्राह्यज्ञानप्रामाण्यविषयकः तद्विरुद्धाविषयकत्वे सति तद्व्याप्यत्वाविषयकत्वे सति तत्संशयविरोधिप्रत्ययत्वात् प्रामाण्यानुमितिवत् इति । विमतेति प्रतिज्ञादोषनिराससूचनार्थम् । सन्निकृष्टेति अर्थविशेषणम् । एवमपूर्वेत्यपि । अदोषजेति दृष्टेर्विशेषणम् । दृक्शब्देनानुव्यवसायो ग्राह्यः । सन्निकृष्टेत्यनेनार्थगतदूरस्थत्वादिसर्वदोषराहित्यं उपलक्षितम् । अदोषजेत्यनेन तदितरसर्वदोषराहित्यम् । तथा च दुष्टकरणजन्यत्वशङ्का-तन्निश्चय-अप्रामाण्यादिशङ्का-तन्निश्चयाद्यनास्कन्दितत्वं दृष्टिरूपव्यवसायस्य ज्ञाप्यते । अनुव्यवसायत्वं च व्यवसायप्रकारप्रकारतया व्यवसायप्रकारवद्विशेष्यकतया च व्यवसायविषयकप्रत्यक्षत्वं वा ज्ञानांशे लौकिकप्रत्यक्षत्वं वेति पूर्वोक्तं ध्येयम् । **ज्ञानेति** । प्रामाण्यस्यानुव्यवसायेनोल्लेखो द्वेधा । ज्ञानं नदोषं चेत्प्रमाणमित्येवं संमुग्धाकारेण, प्रमाणं भवत्येवेत्येवं अर्थसत्तानिश्चयरूपेण चेति । अत्र द्वितीय एव साध्यत्वेनाभिमत इति भावः ॥ ४८४ ॥

प्रामाण्यसंशयघ्नाप्रामाण्याग्राहिप्रमात्वतः ।
यथा तवानुमेत्युक्तस्वतस्त्वेऽस्त्यनुमाऽपि मे ॥ ४८५ ॥

संशयघ्नेति । संशयविरोधीत्यर्थः । **अप्रामाण्याग्राहीति** । अत्र अप्रामाण्यपदेन प्रामाण्यविरोध्येव भण्यते इति स्वयमुत्तरश्लोके विशदयति । प्रामाण्यविरुद्धाविषयकेत्यर्थः । प्रामाण्यविरुद्धं च अप्रामाण्यं अप्रामाण्यव्याप्यं प्रामाण्याभावः तद्व्याप्यं चेति चतुष्टयम् । **यथा तव अनुमा** प्रामाण्यानुमितिः समर्थप्रवृत्त्यादिलिङ्गजन्या । सामान्यव्याप्तौ वह्निमत्त्वाविषयके तत्संशयविरोधिनि तद्व्याप्यतया धूमनिश्चये व्यभिचारवारणाय, प्रामाण्यव्याप्यत्वाविषयकत्वेति हेतुविशेषणमधिकं तर्कताण्डवे निवेशितम् । समानप्रकारकयोरेव निवर्त्यनिवर्तकभावमङ्गीकृत्यात्र तदनिवेशः । पक्षे विशेषणानुपादाने प्रतिबन्धदशायां बाधः । दृक्शब्देन अनुव्यवसायेत्यनुक्तौ शब्द-सामान्यप्रत्यासत्त्यादिजन्यं तादृशज्ञानविषयकज्ञानमादाय बाधः । अपूर्वेत्यनुक्तौ अभ्यासदशापन्नज्ञानानुव्यवसायमादाय सिद्धसाधनता । साध्ये सत्तयेत्यनुक्तौ प्राचीनतार्किकमते वैशिष्ट्यविषयकत्वस्यानुव्यवसायेऽभ्युपगमेन सिद्धसाधनता स्यात् । सत्तया तद्विषयकत्वं तु नाङ्गीकृतमिति न तद्दोषावकाशः । न चैवं नवीनतार्किकमते तद्व्यर्थम् । उद्देशसिद्ध्यर्थत्वात् । विशेषणत्वे प्रयोजनवत्त्वं तन्त्रम् । न तु व्यावर्त्यस्योभयसिद्धिः । हेतौ, तद्विरुद्धाविषयकेत्यनुक्तौ प्रामाण्यविरुद्धाप्रामाण्यनिश्चये तत्संशयविरोधीत्यनुक्तौ घटादिज्ञाने प्रत्ययेत्यनुक्तौ धर्म्यज्ञाने कोट्यस्मरणे च व्यभिचारः । अतः सर्वं सार्थकम् ॥ ४८५ ॥

प्रामाण्यस्य विरोध्येवाप्रामाण्यं भण्यते यतः ।
तत्सा कुत्सितशङ्कां च हुङ्कारेणैव वारयेत् ॥ ४८६ ॥

कुत्सितशङ्कां प्रामाण्याभावादिग्राह्यनुव्यवसाये व्यभिचारशङ्काम् । यथा चैतत्तथा विवृतं प्राक् ॥ ४८६ ॥

जानामि घटमेवाहमित्याकृत्यैव कीर्त्यते ।
यत्सा तत्साधयेदेव कृत्स्नाऽपि ज्ञानमानताम् ॥ ४८७ ॥

अप्रयोजकतां अनुकूलतर्कोक्त्या निराकरोति त्रिभिः । यदि उक्त-रूपोऽनुव्यवसायः सत्तया नियमेन प्रामाण्यविषयको न स्यात् तर्हि घटमेव घटत्वेन जानामि इत्येवार्थसत्तोल्लेखी न स्यात् । अत्र प्रामाण्यशब्दानुल्लेखेऽपि तदर्थस्य तद्वति तत्प्रकारकत्वरूपस्य प्रामाण्यस्योल्लेखात् । अस्ति चार्थसत्तो-ल्लेखोऽवधारणरूपः । अतः प्रामाण्यविषयकत्वमेष्टव्यमिति भावः ॥ ४८७ ॥

दूरस्थे तु घटं जानामीति धीर्जायते परम् ।
न तु सावधृतिस्तत्र मानत्वावधृतिश्च न ॥ ४८८ ॥

पूर्वोक्ततर्के आपाद्यापादकयोर्व्याप्तिं दृष्टान्तप्रदर्शनेन स्थिरीकरोति । **दूरस्थे त्विति** । तत्र प्रामाण्यावधारणाभावः तत एव अर्थसत्तावधारणा-भावश्चेति भावः ॥ ४८८ ॥

व्यवहारस्य वैचित्र्ये कथं न ज्ञानचित्रता ।
अतोऽनुकूलस्तर्कोऽपि कर्कशीकुरुतेऽनुमाम् ॥ ४८९ ॥

व्यवहारस्येति । अभिलपनरूपस्येत्यर्थः । **वैचित्र्ये** निरवधारण-सावधारणत्वरूपे । सतीति शेषः । कथमित्याक्षेपे । **ज्ञानेति** । विचित्र-व्यवहारहेतुभूतानुव्यवसायात्मकज्ञानेत्यर्थः । **चित्रता** प्रामाण्यस्य सत्तयाऽनु-ल्लेखित्व-तदुल्लेखित्वरूपा । अन्यथा कार्यवैचित्र्यस्याकस्मिकत्वप्रसङ्गो बाधकः । ॥ ४८९ ॥

प्रमा न गुणतोजन्या ज्ञानत्वादप्रमा यथा ।
इत्युत्पत्तौ चानुमितिर्बाधाभावाद्भवेद्धि नः ॥ ४९० ॥

ज्ञानप्रामाण्यस्योत्पत्तौ स्वतस्त्वेऽनुमानमाह **प्रमेति**। अनित्यप्रमेत्यर्थः। अन्यथेश्वरप्रमायां सिद्धसाधनतापत्तेः। **गुणेति** दोषाभावोऽप्युपलक्षणीयः। ज्ञानसामान्यसामग्र्यतिरिक्तकारणाजन्येति पर्यवसितम्। ज्ञानप्रमासामग्र्योरेकरूपता तु प्राक् साधिता। अतो न बाधशङ्काप्रसरोऽपि इत्याह **बाधाभावादिति**। प्रतिपक्षाभावाच्चेत्यपि ग्राह्यम् ॥ ४९० ॥

दोषाभावोऽपि यद्दोषी कोऽसावत्र गुणो गुणी ॥ ४९१ ॥

दोषाभावोऽपि स्वयं दोषविरोधी सन्नपि। **दोषी** व्यतिरेकव्यभिचारवान् औत्सर्गिककार्यापवादकविरोधित्वरूपान्यथासिद्धिमांश्च। **अत्र** प्रामाण्योत्पत्तौ। **गुणी** कारणत्वसाधकान्वयव्यतिरेकादिगुणवान्। दोषो दोषाभावश्चेति भावाभावरूपौ अतिविरोधिनौ। दोषो गुणश्चेति भावरूपौ न तथाऽतिविरोधिनौ। दोषाभावेऽपि दोषित्वं व्युत्पादितं स्वतस्त्ववादिना। तादृशशक्तिमतो मम गुणस्य दोषित्वव्युत्पादने को वा प्रयासो भवेदिति ध्वनिः। तथा च स्वतस्त्वसिद्धिर्निष्प्रत्यूहेति भावः ॥ ४९१ ॥

विस्तरस्त्वस्य सर्वस्य मूलशास्त्रमहार्णवे।
द्रष्टव्यस्तत्तटस्थाणुमणिसंग्राहिणो वयम् ॥ ४९२ ॥

विस्तरः परोपन्यस्तपरतस्त्वसाधकलिङ्गानां विशिष्यापाकरणं, करणप्रमाणानां उत्पत्तौ ज्ञप्तौ स्वतस्त्वविचार इत्यादिकः। **मूलशास्त्रेति** तत्त्वनिर्णयसुधादिकेत्यर्थः। सद्युक्तिप्रचुरस्यापि स्वग्रन्थस्याणुमणिनिभत्वोक्त्या मूलग्रन्थस्यापरिमितमणिगणोच्चरत्नाकरवैभवं ध्वनयति ॥ ४९२ ॥

॥ प्रामाण्यवादः ॥

अत्र प्रतीतरजतस्यात्र सत्त्वं न बाधकात् ।
साधकाभावतश्चान्यत्रापि सत्ता न सेत्स्यति ॥ ४९३ ॥

भ्रमस्वरूपं वैशेषिकादयोऽन्यथैव वर्णयन्ति । तद्दूषणेन स्वाभिमतं तत्स्वरूपं समर्थयति **अत्रेत्यादिना** । **अत्र** पुरोदेशे । **बाधकात्** 'असदेव रजतं प्रत्यभादित्युत्तरकालीनानुभवात् । शुक्तिरेवात्यन्तासद्रजतात्मना प्रतिभातीत्याचार्याः' इति पद्धतिप्रदर्शितबाधानुभवात् । अत्र 'असदेवे'त्यनेन, न देशान्तरे सत्, नापि ज्ञानस्वरूपं, नापि तात्कालिकमुत्पन्नं, नापि सदसद्विलक्षणं इति मतान्तरनिरासः सूचितो भवति । बाधकादित्युपलक्षणं साधकाभावतश्चेत्युत्तरत्रोक्तमत्राप्यनुकर्षणीयम् । न चेदं रजतमत्रास्तीति प्रतीतिरेव पुरोदेशे सत्त्वे मानमिति वाच्यम् । तस्या विषयसत्त्वावेदकत्वेऽपि बाधकसाक्ष्यनुभवपराहताया स्वविषयव्यवस्थापकत्वायोगात् । अन्यथाऽतिप्रसङ्गात् ॥ ४९३ ॥

न ह्यत्र दृष्टं रजतमन्यत्रास्तीति धीर्नृणाम् ।
प्रतीतिरेव हि गतिस्तत्तदर्थव्यवस्थितौ ॥ ४९४ ॥

देशान्तरे सदिति पक्षे बाधकमुक्त्वा साधकाभावमप्याह **न हीत्यादिना** ॥ **प्रतीतिरेवेति** । यथोक्तं 'भगवती संविदेव हि विषयसत्त्वोपगमे नः शरणमि'ति ॥ ४९४ ॥

इन्द्रियस्यैव संबन्धाद्विशेषणविशेष्ययोः ।
द्वयोश्च धीर्भवेत्तत्र प्राग्विशेषणधीर्वृथा ॥ ४९५ ॥

नन्वन्यत्र रजतं सदित्याकारकप्रतीतेरभावेऽपि इदं रजतमिति विशिष्टप्रतीतिरेव विशेषणस्य रजतस्यान्यत्र सत्तां गमयति । विशिष्टज्ञानं विशेषणज्ञानजन्यमिति नियमात् । न च विशेषणस्यासत्त्वे तज्ज्ञानं संभवति ।

सन्निकर्षासंभवात् । पुरोदेशे सत्त्वं तु प्रमाणबाधितम् । अतो विशिष्टप्रतीतिनिर्वाहायान्यत्र सत्त्वं स्वीकार्यमेवेति कथं तत्र साधकाभाव इत्यतः किमेष विशेषणज्ञानजन्यत्वनियमः प्रत्यक्ष एवोतानुमित्यादावपि । नाद्य इत्याह **इन्द्रियस्यैवेति** । दण्डपुरुषयोर्युगपदिन्द्रियसंबन्धे असंसर्गाग्रहे च सति विनैव दण्डज्ञानं दण्डीति ज्ञानोत्पादानुभवात् ॥ ४९५ ॥

पूर्वं ज्ञातोऽप्यनुमितौ विशेष्यः पर्वतो यतः ।
प्राग्विशेषणधीरर्थसाक्षात्कारे वृथैव तत् ॥ ४९६ ॥

नापि द्वितीय इत्याह **पूर्वमिति** । अनुमितेः पूर्वम् । **विशेष्यः** धर्मी । **विशेषणधीः** साध्यप्रसिद्धिः । तदुक्तमनुव्याख्याने । 'असिद्धसाधने दोषः को व्याप्तिर्यदि विद्यते' इति । इदमुपलक्षणम् । शाब्दबोधात्प्राक् पदार्थस्मृतिरपि नापेक्षितेत्यपि ग्राह्यम् । न हि व्याप्तिज्ञाने सति साध्योपस्थितिविलम्बेन अनुमितिविलम्बः दृष्टः । न वा शक्तिस्मृतौ सत्यां पदार्थोपस्थितिविलम्बेन शाब्दबोधविलम्बः । येन तयोः कारणत्वापत्त्या विशिष्टज्ञानस्य विशेषणज्ञानजन्यत्वं कल्प्येतेति भावः ॥ ४९६ ॥

व्याप्तिज्ञानाय वह्न्यादेर्व्यापकत्वेन धीः पुरा ।
अपेक्ष्यते परं साध्यवैशिष्ट्ये धीर्न सिद्धधीः ॥ ४९७ ॥

ननु व्याप्तिरूपसंबन्धज्ञानार्थमेव संबन्धिभूतसाध्योपस्थितिः, एवं शक्तिस्मरणार्थं पदार्थस्मृतिश्च अपेक्षिते एवेत्यतः तावतापि तयोर्हेतुहेतुत्वेनान्यथासिद्धत्वान्नानुमित्यादिहेतुता सेत्स्यतीत्याह **व्याप्तीति** । यदि नाम प्रागनुमितेः पक्षसाध्ययोर्वैशिष्ट्यं सिद्धं स्यात्तर्हि सिद्धसाधनताऽऽपत्त्याऽनुमानवैफल्यमेव स्यादित्याह **सिद्धधीः इति** । सिद्धसाधनत्वेन प्रतिज्ञाऽसङ्गतिर्दोषः प्राप्नुयादिति भावः ॥ ४९७ ॥

असन्निकृष्टदृष्टिं च यो दोषस्साधयेद्भ्रमे ।
स तस्याज्ञाततामात्रान्न बिभेतीति मे मतिः ॥ ४९८ ॥

यच्चोक्तं विशेषणस्यासत्त्वे सन्निकर्षायोगात्तत्सत्त्वं स्वीकर्तव्यमिति तन्निराह **असन्निकृष्टेति** । सन्निकर्षस्थानीयो दोषोऽसन्तमप्यर्थमुपस्थापयतीति न तदर्थं विशेषणस्य सत्त्वाङ्गीकारो युक्त इति भावः । **सः** असतोऽसन्निकृष्टस्याप्यर्थस्य रजतादेरुपस्थापनसमर्थः । **अज्ञाततामात्रात्** पूर्वं ज्ञानाभावमात्रात् । **न बिभेतीतीति** । अयमाशयः । रजतस्यासत्त्वे द्वे अनुपपत्ती परेणाशङ्किते । सन्निकर्षायोगेन विशेषणस्य रजतस्य ज्ञानस्यैवानुपपत्तिरिति एका । तदभावे च विशेषणज्ञानरूपकारणाभावेन विशिष्टज्ञानोत्पादानुपपत्तिरिति द्वितीया । तत्राद्या सदला । प्रमायां सन्निकर्षस्य कारणत्वस्य क्लृप्तत्वात् । भ्रमस्थले दोषस्य सन्निकर्षस्थानीयत्वोक्त्या सा परिहृता । द्वितीया तु निर्दला । विशिष्टज्ञानं प्रति विशेषणज्ञानं कारणमित्यस्य प्रमायामप्यक्लृप्तत्वेन तदभ्युपगमेन कृताया विशिष्टज्ञानोत्पादानुपपत्तिशङ्काया गर्भस्रावेणैव निरस्ततया न तन्निरासाय कोऽप्यायास इति ॥ ४९८ ॥

सर्वत्राप्यसतो ज्ञानं यदि चैकत्र नेष्यते ।
तर्हि तत्रासतो ज्ञानं कथं तत्रेति चिन्त्यताम् ।
दोषाच्चेत्तद्बलादेव सर्वत्राप्यसतोऽस्तु धीः ॥ ४९९ ॥

सर्वत्राप्यसतः अत्यन्तासतः । **नेष्यते** सन्निकर्षाभावादिति भावः । **तर्हि** तत एव हेतोः । **तत्र** पुरोवृत्तिदेशे । **कथं** केन निमित्तेन । चोद्यप्रतिचोद्ययोः साम्यमुक्त्वा परिहारस्यापि तदाह **दोषादिति** । तथा च, 'यत्रोभयोः समो दोषः परिहारोऽपि वा समः । नैकः पर्यनुयोक्तव्यस्तादृगर्थविचारणे' इति न्यायात् अत्यन्तासतः कथं प्रतीतिरिति पर्यनुयोग एवायुक्त इति भावः ॥ ४९९ ॥

असत्प्रतीतौ मानं च प्रतीतिरियमेव नः ।
अत्र प्रतीतं यन्मूर्तमिदं नान्यत्र नात्र च ॥ ५०० ॥

इयमेव इदं रजतमित्यादिरूपैव । इदं च रजतं च तत्तादात्म्यं चेति त्रितयं खल्वत्र प्रतीतावभासते । तत्रेदङ्कारास्पदं रजतं चोभे सती तादात्म्यमात्रमसदिति तव सिद्धान्तः । तथा च रजतस्यासत्त्वाभावान्नेयं प्रतीतिरसत्प्रतीतिविषये मानमिति च । अत्र विचारणीयम् । किं रजतस्य सर्वत्र सत्त्वमिति पक्षः उत पुरोदेशे आहोस्विदन्यत्र देशान्तरे । न तावदाद्य इत्याह **मूर्तमिति** । न द्वितीय इत्याह **नात्रेति** । बाधानुभवविरोधादित्याशयः । अत एव न तृतीयोऽपीत्याह **नान्यत्रेति** । अत्यन्तासदेव रजतं प्रत्यभादिति बाधानुभवस्तस्यात्रेवाऽन्यत्रापि सत्त्वं प्रतिक्षिपति । एवं चानुभवबलाद्रजतस्यासत्त्वे स्थिते, इदं रजतमिति प्रतीतिरसत्प्रतीतिविषये मानमेव । एवकारो मानमित्यनेन संबध्यते । तेन बाधानुभवप्रमाणस्य निरवकाशतामभिप्रैति । यद्वेयमेवेति यथान्यासं योजना । नात्र प्रमाणान्तरं गवेषणीयमिति भावः । **नः** अनुभवानुसारिणाम् । तेनानानुभविकः परेषां देशान्तरे रजतस्य सत्त्वाभ्युपगम इति ध्वन्यते ॥ ५०० ॥

किं च रूप्यस्य शुक्तेश्च तादात्म्यमसदीक्ष्यते ।
न चेत्प्रवृत्तिरभिलापो वा तत्र कथं नृणाम् ॥ ५०१ ॥

'किञ्चासतः प्रतिभासासंभवे तादात्म्यमपि न प्रतिभासेत । तस्य कुत्राप्यभावात् । धर्मधर्मिभावस्तु वैधर्म्यमात्रमि'ति सुधोक्तं समर्थयते **किं चेति ॥ तादात्म्यमसदिति** । अस्य च परेणैवाभ्युपगमान्न पूर्ववदुपपादनक्लेश इति भावः । असतोऽपि तादात्म्यस्य प्रतीतिर्नाङ्गीक्रियत इत्यत आह । **ईक्ष्यत इति** । न प्रत्यक्षमपलापार्हमिति भावः । तथा च प्रयोगः । इदं रजतमिति प्रत्यक्षं असद्भूतरजततादात्म्यविषयकं तद्विषयकव्यवहारजनकत्वात् ।

यज्ज्ञानं यद्विषयकव्यवहारजनकं तत्तद्विषयकं यथा संमतमिति । व्यवहारश्च प्रवृत्तिर्वाऽभिलापो वेति भावः । वेत्यनेन हेतुद्वयमभिप्रैति । विपक्षे हेतूच्छित्तिं बाधकमाह **न चेदिति** । व्यवहारव्यवहर्तव्यज्ञानयोः कार्यकारण-भावभङ्गप्रसङ्ग एव बाधक इत्याशयः ॥ अत्र अभिलाप इत्यत्र यतिभङ्गः शास्त्रत्वेन समाधेयः । एवमुत्तरत्रापि ॥ ५०१ ॥

व्याश्रयस्यापि रूप्यस्य शुक्त्यभिन्नत्वधीर्भ्रमे ।
न चेत्तर्हि भवेद्रूप्यस्मरणं च भ्रमस्तव ॥ ५०२ ॥

ननु व्यवहारं प्रति उक्ततादात्म्यज्ञानस्य हेतुत्वं नाङ्गीक्रियते । किं नाम व्यधिकरणरजतज्ञानमात्रस्येत्याशङ्कते **व्याश्रयस्येति** । अपेर्धीरित्यनेनान्वयः । तेन रजतधीमात्रं भ्रमश्चेदित्यर्थलाभः । परिहरति **रूप्येति** । भ्रम इत्यनन्तरं स्यादित्युत्तरश्लोकस्थमुत्कृष्यते । नेष्टापत्तिरित्याह **तवेति** । अन्यथाख्याति-वादिन इत्यर्थः । अन्यत्र सतोऽन्यत्र धीरिति हि अन्यथाख्यातिलक्षणं तवाभिमतम् न तु पुनरन्यत्र सतो रजतस्य धीरित्येतावन्मात्रमित्यर्थः । रजत-स्मरणमात्रस्य भ्रमत्वे इदं रजतमिति भ्रमस्याकारो न स्यात् पुरोवर्तिनि प्रवृत्तिश्च न स्यादिति भावः ॥ ५०२ ॥

पुरोवर्त्युल्लेखिनी च यदि व्याश्रयधीर्भ्रमः ।
इदं च रजतं चेति शाब्दी धीस्स्यात्तदा भ्रमः ॥ ५०३ ॥

ननु पुरोवर्ति-शुक्त्यादिकं व्यधिकरणरजतादिकं चेत्युभयं उल्लिखन्ती एका समूहालम्बना धीर्भ्रम इत्युपेयते । रजतस्मरणं तु न तथेति न पूर्वोक्त-दोष इति प्रकारान्तरमाशङ्क्य परिहरति **पुरोवर्तीति** । शाब्दी धीरित्युप-लक्षणम् । गृह्यमाणारोपस्थले चाक्षुषीत्यपि ग्राह्यम् । अयमाशयः । समूहा-लम्बनज्ञाने शुक्तिरजतयोर्द्वयोरपि मुख्यविशेष्यतैव । न तु शुक्त्यंशे रजतस्य

अभेदसंबन्धेन प्रकारतया भानम् । तथा चेदं रजतमिति सामानाधिकरण्येन निर्देशो नोपपद्येत । रजतार्थिनः शुक्तिकायां प्रवृत्तिश्च न घटेत । न हि घटपटाविति ज्ञानेन पटार्थिनो घटे प्रवृत्तिः संभाविनीति ॥ ५०३ ॥

असंसर्गाग्रहं चापि यदि भ्रान्तावपेक्षसे ।
तदा मीमांसकाचार्यस्यान्तेवासी त्वमप्यभूः ॥ ५०४ ॥

नन्वेवं तर्हि इदमिति रजतमिति च ज्ञानद्वयं भ्रम इत्यङ्गीक्रियते । तयोर्ज्ञानयोर्भेदाग्रहेणैव व्यवहारः संपत्स्यत इत्याशङ्क्य समाधत्ते **असंसर्गेति** । इदं च संसर्गारोपाभिप्रायेण । तादात्म्यारोपस्थले भेदाग्रहमिति ज्ञेयम् । **मीमांसकाचार्यस्येति** । अगृहीतभेदं ज्ञानद्वयमेव व्यवहारहेतुरित्यभ्युपगन्तुः प्राभाकरस्येत्यर्थः । **अन्तेवासी** तन्मतप्रवेशवान् । अन्यथाख्यातिमनङ्गीकुर्वाणः प्राभाकरस्तथाऽभ्युपगच्छतु नाम । त्वं तु तदङ्गीकारवान् 'अतस्मिंस्तदिति प्रत्ययो भ्रमः' इति पूर्वाचार्यवचनमनादृत्य परमतं कस्माच्छरणीकुरुषे इति भावः ॥ ५०४ ॥

यदा क्षीरस्थनीरस्य क्षीरेणैक्यं प्रतीयते ।
तदा तादात्म्यमात्रस्यासत्त्वं ते द्वे च नासती ॥ ५०५ ॥

'यत्रारोप्यमधिष्ठानसन्निहितं तत्र तत्तादात्म्यमात्रमसत् । — — — । यत्र पुनरसन्निहितमारोप्यं तत्र तत्तत्तादात्म्यं चेत्युभयमप्यसत्' इति सुधोक्तं हृदि कृत्वाऽऽह **यदेति** । **ते द्वे** क्षीरनीरे । **नासती** बाधोत्तरकालमपि स्वरूपद्वयानुवृत्तेः ॥ ५०५ ॥

यतः क्षीरं च तत्रास्ति नीरं चास्ति निगूहितम् ।
अतस्तादात्म्यमात्रस्यासत्त्वं तत्र तयोस्तु न ॥ ५०६ ॥

विवृणोति **यत इति** । **तत्र** पुरोदेशे । **अस्ति** बाधोत्तरमप्यनुवर्तते । **तयोः** तादात्म्यप्रतियोग्यनुयोगिनोः क्षीरनीरयोः । अयमाशयः । क्षीरनीरयोः मेलने सति समानद्रव्याभिघातरूपार्थदोषान्नीरं निगूहितं भवति । तदा नीरे सन्निहितं क्षीरमारोप्यते । तत इदं क्षीरमेवेति भ्रमो जायते । बाधस्तु नेदं क्षीरमेकमेव किं तु नीरमपीत्युत्पद्यते । न पुनरसदेव क्षीरं प्रत्यभादिति । क्षीरस्यापि नीरवदनुवृत्तेः । तत्र क्षीरनीरे उभे अपि सत्ये तादात्म्यमात्रमसदिति निश्चीयत इति । गृह्यमाणारोपस्थले सर्वत्रायं न्यायः ॥ ५०६ ॥

यदि तादात्म्यवत्तस्य प्रतियोगी च तत्र न ।
तदा तस्यापि चासत्त्वमिति तत्वविदो विदुः ॥ ५०७ ॥

स्मर्यमाणारोपस्थले तु नैवमित्याह **यदीति** । **तत्र** पुरोदेशे । **तत्त्वविदः** असदेव रजतं प्रत्यभादिति रजततत्तादात्म्ययोरुभयोरप्यसत्त्वमावेदयतो बाधकानुभवस्य तत्त्वं निश्चिन्वानाः ॥ ५०७ ॥

अतस्सतासंवलितमसच्चेक्ष्यं न संशयः ।
अधिष्ठानस्य चासत्त्वं यो वदेन्न स युक्तिमान् ॥ ५०८ ॥
इदन्ताधारशुक्त्यादिर्यतस्सर्वत्र चार्थकृत् ।
रूप्यादिर्न तथा तस्मात्तन्मात्रमसदीर्यते ।
यथाऽवस्थितसर्वार्थवादिभिस्तत्त्ववादिभिः ॥ ५०९ ॥

'असतः सत्त्वप्रतीतिः सतोऽसत्त्वप्रतीतिरित्यन्यथाप्रतीतेरेव भ्रान्तित्वादि'ति तत्त्वनिर्णयोक्तं भ्रान्तिस्वरूपमनूद्योपसंहरति **अत इति** । **सता** विशेष्येणाधिष्ठानेन । **संवलितं** प्रकारतया संबद्धं **असच्च** रजतं रजतत्वं वा । प्रकारताऽवच्छेदकतया संबद्धं रजततादात्म्यं रजतत्वसंसर्गो वा । **ईक्ष्यं** अपरोक्षतया सत्त्वेन प्रतीतिविषयः । **न संशयः** मतान्तरेषु भ्रान्ति-

बाधयोरनुपपत्तेर्व्युत्पादितत्वादिति भावः । 'यदि पुनरिदं रजतमित्यवभासे चकासदसदेवाखिलमिति तदसत् । इदङ्कारास्पदस्य शुक्तिकाशकलस्य प्रागूर्ध्वं सत्त्वावगमात्' इति सुधोक्तदिशाऽसत्ख्यातिवादिनां मतमपाकरोति **अधिष्ठानस्येत्यादिना** । न केवलं आरोपितस्येति चार्थः । नञोऽभावो विरोधश्चार्थः । **स न युक्तिमान्** तत्पक्षो युक्तिरहितो युक्तिविरुद्धश्चेति यावत् । विमतं अधिष्ठानमसत् भ्रान्तिविषयत्वात् तादात्म्यवत् इत्यस्य प्रत्यक्षविरोधेन बाधितत्वात् । हेतौ विषयत्वं प्रकारत्वं चेदसिद्धिः । विशेष्यत्वं चेत् विरोधः । विमतं इदन्ताधारशुक्त्यादिकं सत्यं अर्थक्रियाकारित्वादिति युक्तिविरुद्धं च । तदाह **सर्वत्र चार्थकृदिति** । न च वाच्यं शुक्त्यादिकं नेदन्ताऽऽधार इति । 'यदि च न तदिदङ्कारास्पदं तदा न भ्रान्तिबाधयोरङ्गुल्यग्रेण निर्दिशेत् नोपादद्यान्न परित्यजेदि'ति सुधोक्तदोषापत्तेरित्यवधेयम् । तत्किं भ्रान्तौ प्रतीयमानं सर्वं सदेव । नेत्याह **रूप्यादिरिति** । **तथा** अर्थक्रियाकारी । तथा च बाधतदभावाभ्यामेवासत्त्वस्य सत्त्वस्य च व्यवस्थेति निष्कर्षः । यथावस्थितेति विशेषणं तत्ववादित्वोपपादकम् । सर्वेत्यनेनान्यथाख्यातिमङ्गीकृत्यापि देशान्तरे सत्त्वादिकमारोपितस्यायथावस्थितमेव वदन्तस्तार्किकादयो व्यवच्छिन्नाः । तत्त्ववादित्वं च यावत्प्रमाणदृष्टं तावत एव वक्तारस्तत्त्ववादिन इति सुधोक्ताप्तलक्षणानुसारेणावगन्तव्यम् ॥ ५०९ ॥

यद्गुणो न प्रमाहेतुर्दोषाभावश्च नेष्यते ।
अनाप्ततार्किकोक्तत्वादाप्तोक्तत्वं गुणो न तत् ॥ ५१० ॥

यत् यस्मात् । **गुणः** ऐशी प्रमा, विशेष्यनिष्ठविशेषणज्ञानमित्यादिरूपः प्रमामात्रानुगतत्वेन पराभिमतो वा, प्रत्यक्षप्रमायां सन्निकर्षार्थौ, अनुमितिप्रमायां यथार्थलिङ्गपरामर्शः, शाब्दप्रमायां यथार्थवाक्यार्थज्ञानं इति तत्तत्प्रमासु प्रत्येकानुगतत्वेन तदभिमतो वा । दोषाभावश्च प्रमाहेतुर्नेष्यते प्रामाणिकैरिति शेषः । व्यभिचारादन्यथासिद्धेश्चेति भावः । **तत्** तस्मात् ज्ञानप्रामाण्यस्यो-

त्पत्तौ स्वतस्त्वस्य सिद्धत्वात्, तत्सिद्ध्यधीनं प्रकृतेऽपेक्षितं वेदरूपकरणप्रामाण्यस्याप्युत्पत्तौ स्वतस्त्वं सुलभम् । तदुक्तं वाक्यार्थचन्द्रिकायां 'ज्ञानप्रामाण्यस्वतस्त्वव्युत्पादनेन करणप्रामाण्यस्वतस्त्वव्युत्पादने सौलभ्यमि'ति । एवं तर्कताण्डवेऽपि 'वेदरूपकरणस्य तज्जन्यज्ञानप्रामाण्योत्पत्तिस्वतस्त्वसिद्ध्यधीनोत्पत्तिस्वतस्त्वमि'ति । सत्यप्येवं वेदरूपकरणप्रामाण्यस्य स्वतस्त्वे, तद्विरुद्धं आप्तोक्तत्वस्य गुणत्वं वदंस्तार्किकोऽनाप्तः । तद्वाक्यं चाप्रमाणं अनाप्तवाक्यत्वाद्विप्रलम्भकवाक्यवदिति भावः ॥ ५१० ॥

तस्मान्नित्यैव वेदाख्यविद्या विद्यावतां मते ।
नित्यायां च कथं द्वैतमद्वैतं किल ते प्रियम् ॥ ५११ ॥

फलितमाह **तस्मादिति** । **नित्या** अपौरुषेया । यथोक्तं 'अपि वेदानामङ्गीकार्या हि नित्यता' इत्यनुव्याख्यानव्याख्यानसुधायां 'अत्र नित्यताशब्देनापौरुषेयता विवक्षिता । नित्यताया बौद्धागमेष्वपि सत्त्वात्' इति । पूर्वविद्याशब्दः करणे व्युत्पन्नः । उत्तरः भावे । तथा च ज्ञानिनां मत इत्यर्थः । नित्यायामित्युपलक्षणम् नित्यानुसारेषु पञ्चरात्रादिष्वित्यपि ध्येयम् । **द्वैतं** तत्त्वावेदकत्वातत्त्वावेदकत्वलक्षणो वाक्यभेदः । तदुक्तं तत्त्वनिर्णयटीकायां 'श्रुतिस्मृतिलक्षणो हि सर्वोऽप्याम्नायस्तावदेकमेव शास्त्रम् । भेदे प्रमाणाभावात्' इति । किलेति अपहासे । भेदापलापव्यसनिनः शास्त्रे वाक्यभेदकल्पनमपहसनीयमिति । अनेन 'मानत्वस्य स्वतस्त्वेन सा नातत्त्वं वदेत्क्वचित् । दोषश्च वेदे नानादौ' इति प्रागुक्तस्योपसंहारः कृतो ध्येयः । ॥ ५११ ॥

तत्स्वतस्त्वेन सर्वत्र प्रामाण्यं गृह्यते श्रुतौ ।
पुंदोषमूलदोषस्याभावात्तच्च न चाल्यते ॥ ५१२ ॥

न चाल्यते नापोद्यते । किंत्वविरुद्धेऽर्थान्तरे श्रुतिरेव व्यवस्थाप्यते । तदुक्तं 'वेदवेदानुसारेषु विरोधेऽन्यार्थकल्पना' इति । तथा च तत्त्वमस्यादिवाक्यं सादृश्यैक्याद्यर्थान्तरपरत्वेनैव व्यवस्थाप्यम् । न तु पुनः परोक्तरीत्याऽबोधकत्वेनाप्रमाणं मन्तव्यमिति निष्कृष्टार्थः । महावाक्यानां अद्वैतिभिरबोधकत्वाङ्गीकारस्तद्भाष्ये स्पष्टः ॥ ५१२ ॥

अतत्वावेदकत्वोक्तिरतो वेदे न शोभते ।
अतत्वावेदकस्तस्य गुरुरेवेति मे मतिः ॥ ५१३ ॥

तर्ह्यद्वैतभाष्येऽपि सुबहुलमुपलभ्यमानोऽन्योन्यविरोधोऽपि किमेवमर्थान्तरकल्पनेन परिहरणीयो, नेत्याह **अतत्त्वावेदक इति** । एवेति सदागमव्यवच्छेदः । अतत्त्वावेदक एवेति वा योजना । न तु तद्वाक्येऽविरुद्धार्थान्तरकल्पना । तदुक्तं 'इतराणि विरुद्धानि प्रलम्भभ्रमजान्यपि' इति । विप्रलम्भादिमूलत्वेनाप्रामाण्यमेव तद्वाक्यानामिति भावः ॥ ५१३ ॥

अकामः काम्यविधिना कुतो वा न प्रवर्तते ।
लिङ्लोट्तव्यप्रत्ययान्तपदोपेतविधेर्बलात् ॥ ५१४ ॥

द्वासुपर्णेत्यादिवाक्यानां भेदपरत्वं यदुक्तं तन्नोपपद्यते । वाक्यसामान्यस्य कार्यपरत्वात् वेदानां सिद्धार्थपरत्वायोगात् । विधिप्रत्ययाभावे कार्यबोधासम्भवात् तदभावे प्रवृत्त्याद्यनुपपत्तेः नैराकाङ्क्ष्यलक्षणवाक्यपर्यवसानस्यैवानुपपत्तेरिति प्राभाकरमतानुसारेणाशङ्क्य परिहरति चतुर्भिः **अकाम इत्यादिना** । इष्टसाधनताज्ञानाभावेऽपि विधिपदबोधितपराभिमतकार्यताज्ञानेनैव प्रवृत्तिर्यदीत्यादौ उपस्कर्तव्यम् । **अकामः** वृष्टिकामरहितः स्वर्गकामनावान् । **काम्यविधिना** कारीर्या यजेत स्वर्गकाम इत्येवंरूपेण । **कुतो वेति** । न तावत्त्वदभिमतस्य कार्यताबोधकस्य विधेर्विरहात् । यजेतेति लिङ्प्रत्ययान्तपदोक्तविधेरविकलत्वात् । तदाह **लिङिति** ॥ ५१४ ॥

यदीष्टसाधनं तस्य तन्नेत्येवाप्रवर्तकम् ।
तर्ह्यावश्यकमिष्टस्य हेतुत्वं बोधयेद्धि यत् ।
तदेव वाक्यं मानं स्याल्लोटा युक्तं लटाऽपि वा ॥ ५१५ ॥

अथ स्वर्गस्य तदिष्टत्वेऽपि कारीर्यास्तदसाधनत्वान्न प्रवृत्तिरिति मन्यसे तर्हि इष्टसाधनताज्ञानस्यावश्यकत्वं त्वयैवाभ्युपगतमिति तद्बोधकमेव वाक्यं मानमिति नियमसिद्धिर्निष्प्रत्यूहेत्याह **तदेवेति** । तदुक्तं भगवत्पादैः 'ज्ञात्वैव हीष्टसाधनतां प्रवर्तते निवर्तते च विपर्ययेणे'ति ॥ ५१५ ॥

यागे विधिः कुतो वेदे क्रियान्तरविधिं विना ॥ ५१६ ॥

उक्तं नियमं विपक्षे बाधकप्रदर्शनेन द्रढयति **याग इति** । **यागे** दर्शपूर्णमासादौ । **क्रियान्तरविधिं** स्वर्गसाधनतारहितकारीर्यादिक्रियान्तर-विधिम् ॥ ५१६ ॥

यद्यस्ति स्वर्गहेतुत्वं याग एवेति मन्यसे ।
तर्हि सिद्धविधेः पृष्ठलम्बी तव विधिर्ह्यभूत् ॥ ५१७ ॥

याग एव दर्शपूर्णमासादौ । एवकारेण कारीर्यादिव्यवच्छेदः । **पृष्ठलम्बी** सिद्धस्य स्वर्गस्येष्टत्वमुपजीव्य तत्साधनताबोधकत्वेनैव प्रवर्तकः । ॥ ५१७ ॥

अतस्तेनैव विधिना वाक्सर्वा मानतां व्रजेत् ।
अस्त्यायुरिति वाक्यं च नोचेन्मानं भवेन्न ते ॥ ५१८ ॥

तेनैव इष्टसाधनताऽवबोधकेनैव । **मानतां** नैराकाङ्क्ष्यलक्षणं पर्यव-सानम् । 'वाक्यार्थज्ञानमात्रेण क्वचिदिष्टं भवेदपि' इत्यनुव्याख्यानमनुरुध्याह **अस्त्यायुरिति** । पुत्रस्ते जातः, पिता ते राजा वर्तते इत्यादिसुधोक्तं चानुसन्धेयम् । ते इत्यनेन इदं ध्वनयति । अस्य वाक्यस्य प्रामाण्यं वैयात्येन नाङ्गीकरोषि चेत्तव सद्योमृतिरापद्यत इति ॥ ५१८ ॥

तस्मादाचार्यतरणिसरणिश्शोभतेतराम् ।
यस्स्वान्वितिमिरान्कुर्वन्सदा हृद्व्योम्नि जृम्भते ॥ ५१९ ॥

दुर्वादानुवादप्रसक्तपापापनोदाय तत्पाटनपटुं श्रीमदाचार्यं स्मरति **तस्मादिति । यः** तरणिः । **सरणिः** मार्गः । तरामित्यनेन सूचितं सूर्यादप्यतिशयं व्यनक्ति ॥ **स्वान्** भक्तवर्गानेव । सूर्यस्य तु नायं विवेकः । **सदा** नक्तं दिवम् । सूर्यस्तु दिवैव । **वितिमिरान्** । आन्तरतमोरहितान् । सूर्यस्तु बाह्यतमोमात्रनिरासकः । **हृद्व्योम्नि** हृदयाकाशे । सूर्यस्तु बाह्याकाशमात्रगः । **जृम्भते** त्रिलोक्या बहिरपीति शेषः ॥ ५१९ ॥

गृष्टयोर्मिथो विरोधे हि हत्वैकामपराङ्मुखीम् ।
विरोधशान्तिं कः कुर्याद्विना म्लेञ्छकुमारकान् ॥ ५२० ॥

द्वा सुपर्णेत्यादिश्रुतयो निरवकाशतया भेदं प्रतिपादयन्ति । तत्त्वमसीत्यादयः कतिपया अभेदपरा इवापाततः प्रतीयन्ते । निर्दोषत्वेन प्रमाणानां वेदवाक्यानां न तत्त्वतो विरोधः संभवति । अतः 'वेदवेदानुसारेषु विरोधेऽन्यार्थकल्पना' इति भगवत्पादोदाहृतव्यासस्मृत्यनुरोधेन निरवकाशभेदवाक्यानुसारेण सावकाशैक्यवाक्यानां सादृश्यैक्याद्यर्थान्तरवर्णनेन विरोधः परिहरणीयः । अद्वैतिनस्तु भेदवाक्यानामतत्त्वावेदकत्वलक्षणमप्रामाण्यमुक्त्वा विरोधपरिहारमभिलषन्ति । तेषामेवमुक्तेरतिनिन्द्यतामनुरूपदृष्टान्तप्रदर्शनेन समर्थयति **गृष्टयोरित्यादिना । गृष्टिः** सकृत्प्रसूता गौरतिपवित्रा । **विरोधे** अस्वाभाविके । न तु अहिनकुलादीनामिव स्वरूपभूते । येन अर्थान्तरलालसतोत्पादनेनापि कलहविमोचनं दुर्घटं स्यादिति भावः । म्लेञ्छाश्च ते कुमारकाश्चेति विग्रहः । कुत्सिताश्च ते मारकाश्चेति च । नीचा गोविप्रहिंसाशीलाः इत्यर्थः । तान्विना । क इत्याक्षेपे ॥ ५२० ॥

तृणपिण्याकदानेन कृत्वाऽर्थान्तरलालसाम् ।
ततः प्रच्यावयेदेकां क्रुद्धाऽप्यन्याध्वना व्रजेत् ॥ ५२१ ॥

एकां स्वभावदुर्बलाम् । **ततः** मुखतः कलहात् । **क्रुद्धाऽपि** पूर्वमिति शेषः । अपिना प्रागपि प्रतीतः क्रोधरूपः कलहो न स्वभावकृत इति तस्यास्वरसतां ध्वनयति । **अन्या** स्वभावबलवती अत एवार्थान्तरा-लालसा । **अन्याध्वना** दुर्बलगृष्टिप्रक्रान्तमार्गापेक्षया अन्यमार्गेण । वस्तुतः पूर्वप्रवृत्तस्वमार्गेणैव । बलवत्याः स्वमार्गात्प्रच्युत्यभावात् ॥ ५२१ ॥

एवं श्रुत्योर्विरोधेऽपि या वागन्यार्थवर्तिनी ।
तां तदर्थपरां कृत्वा मोचयेत्कलहं तयोः ॥ ५२२ ॥

अतत्वावेदिका त्वेका तत्वस्यावेदिका परा ।
इत्याद्युक्तिस्त्वमानत्वप्राप्त्याऽसुत्याजनं श्रुतेः ॥ ५२३ ॥

दार्ष्टान्तिकं योजयति **एवमिति** । अत्र गृष्टी तत्वमसि-द्वासुपर्णवाक्ये । म्लेच्छकुमाराः वेदस्वरूपतत्प्रामाण्यादिमिथ्यात्वं ब्रुवाणा मिथ्यावादिनः । तृणापिण्याकादिकं वक्ष्यमाणं सादृश्यैक्याद्यर्थान्तरषट्कम् इत्यादिविवेको ध्येयः । बौद्धः श्रुतिसाध्व्याः प्राणापहारकः । मायी तु तन्मानभङ्गं समीहमानस्ततोऽपि निन्द्यतर इति भावः ॥ ५२२ ॥ ५२३ ॥

सादृश्यैक्ये स्थानमत्योरैक्ये व्याप्त्यैक्यपूर्वके ।
सावकाशैक्यवाग्भेदवाक्तु स्वार्थपरायणा ॥ ५२४ ॥

ऐक्यश्रुतीनां सावकाशत्वमर्थान्तरप्रदर्शनेन व्यनक्ति **सादृश्येति** । सर्वत्र निमित्तसप्तमी । सादृश्यं च तदैक्यं चेति विग्रहः । पूर्वके इत्यनेन स्वातन्त्र्यविशिष्टैक्ययोर्ग्रहणम् । तुशब्देनार्थान्तरपरत्वव्यवच्छेदः । **स्वार्थः** वाच्यार्थः **परायणं** प्रमित्युद्देश्यः यस्याः सा ॥ ५२४ ॥

एकीभूतास्तु कुरव एकीभूतौ नृपाविमौ ।
ऐक्याद्वयस्य ऋभुमानित्याद्युक्तिर्विचार्यताम् ॥ ५२५ ॥

स्थानैक्यादिनिमित्तानैक्यव्यवहारान्दर्शयति **एकीभूता इति** । तेन न स्वायत्तन्यायविरोधेनामुख्यवृत्तौ प्रयोजनापेक्षा । **एकीभूताः** एकस्थानस्थितिमन्तः । स्थानैक्ये लक्षणा । **एकीभूतौ** एकविषयकमतिमन्तौ । मत्यैक्ये दृष्टान्तः । लक्षितलक्षणावृत्तिः । व्याप्त्यैक्ये दृष्टान्तो **वयस्य ऋभुमानिति** । ऋभवो देवाः । 'आदित्या ऋभवोऽस्वप्ना अमर्त्या अमृतान्धसः' इत्यमरः । **तद्वान्** देवश्रेष्ठः कृष्णः । इदं चार्जुनस्य युधिष्ठिरं प्रति वचनं भागवते प्रथमस्कन्धे । अत्र व्याप्तिर्बहुत्र सहावस्थितिः । स्थानैक्यस्यैव विशेषः । 'शय्यासनाटनविकत्थनभोजनादिष्वैक्याद्वयस्य ऋभुमानिति विप्रलब्धः । सख्युः सखेव पितृवत्तनयस्य सर्वं सेहे महामहतया कुमतेरघं मे' इति पूर्वार्धे शय्याऽऽद्यनेकव्यापाराणामैक्येऽधिकरणत्वोक्तेरुत्तरार्धे च महामहिमत्वकुमतित्वादिविरुद्धधर्मोक्तेश्च न तन्मध्यपतितमैक्यपदं स्वरूपैक्यपरमिति स्पष्टम् । न हि स्वरूपैक्यमवस्थाविशेषनियतमिति भावः । वशीकृतग्राममधिकृत्यास्मिन्ग्रामेऽयमेव पुरुष इति स्वातन्त्र्यैक्ये, विद्याविशिष्टं ब्राह्मणमधिकृत्यायमेव ब्राह्मणोऽस्मिन्ग्रामे इति विशिष्टैक्ये च उदाहरणे ध्येये । अनेन 'स्वातन्त्र्ये च विशिष्टत्वे स्थानमत्यैक्ययोरपि । सादृश्ये चैक्यवाक् सम्यक्सावकाशा यथेष्टतः' इति भगवत्पादोक्तिर्विवृता ध्येया ॥ सादृश्यैक्ये गौणीवृत्तिर्विशिष्टैक्ये च लक्षणावृत्तिश्च ज्ञेये । एतान्युदाहरणान्युपलक्षणानि । व्याप्त्यैक्ये सर्वं जलं लवणमिति, निमित्तैक्ये 'आयुर्वै घृतमि'ति, तत्सिद्ध्यैक्ये 'यजमानः प्रस्तर' इत्यादीनि न्यायामृते 'इदं सर्वं यदयमात्मा' इति श्रुत्यर्थविवरणभङ्गे उदाहृतान्यनुसन्धेयानि ॥ ५२५ ॥

लिङ्गानुशासनं यस्मादेके मुख्यान्यकेवलाः ।
इत्याह भेद एवैक्यं मुख्यता वा ततो भवेत् ॥ ५२६ ॥

एकशब्दार्थमुपजीव्यैव खलु मायावादिनैक्यं साधनीयम् । न च तत्संभवति । तच्छब्दस्य ऐक्यविरोधिभेदाद्यर्थकत्वेनानुशिष्टत्वादित्याह **लिङ्गेति । ततः** तस्मात् कारणात् । यस्मादित्यनेनान्वयः । **ऐक्यम्** 'एकमेवाद्वितीयमि'त्यत्र श्रूयमाणैकशब्दप्रवृत्तिनिमित्तम् । एवेति स्वरूपैक्यव्यवच्छेदः । ॥ ५२६ ॥

यदा तवैक्यशब्दोऽयं भेदं वक्त्यखिलेशितुः ।
वक्ति सर्वोत्तमत्वं वा प्रतिवक्ति कथं भवान् ॥ ५२७ ॥

तव, ऐक्यसाधकत्वेन त्वदभिमततया त्वत्संबन्धी । **सर्वोत्तमत्वमिति ।** 'ब्रह्मेशानादिभिर्देवैर्यत्प्राप्तुं नैव शक्यते । तद्यत्स्वभावः कैवल्यं स भवान् केवलो हरे ॥' इति निर्वचनानुसारेण केवलेत्यस्य सर्वोत्तमार्थकत्वं च सूचितम् । लिङ्गांनुशासनमुपलक्षणम् । 'एको गोत्रे इत्यत्रैकशब्दोऽयमन्यप्रधानासहायसंख्याप्राथम्यसमानवाची'ति कैयटोक्तिर्न्यायामृतोदाहृताऽपि ग्राह्या । **प्रतिवक्ति** भेदं प्रत्याख्याति । त्वदभिमतमानस्यैव त्वत्प्रतिकूलत्वादिति भावः ॥५२७॥

एवं निर्गुणवाक्यं च सामान्यवचनत्वतः ।
दोषरूपगुणाभावपरं कर्तुं हि शक्यते ॥ ५२८ ॥

निर्गुणवाक्यं निर्गुणपदघटितं 'साक्षी चेता केवलो निर्गुणश्चे'ति वाक्यम् । यद्वा यौगिकत्वेन वाक्यतुल्यं निर्गुणेतिपदम् । **वचनत्वतः** उच्यतेऽर्थोऽनेनेति व्युत्पत्त्या वाक्यत्वतः पदत्वतो वा । **सामान्येति ।** अर्थान्तरपरतया नेतुं शक्येत्यर्थः । गुणशब्दस्योत्कर्षप्रयोजकधर्मेष्विव प्रकृतिकार्येषु सत्वादिष्वपि प्रयोगात् ॥ ५२८ ॥

एष सर्वेश इत्यादिविशेषवचनं तु यत् ।
अन्यार्थशून्यं तत्स्वार्थं प्राणत्यागेऽपि न त्यजेत् ॥ ५२९ ॥

यत् यस्माद्विशेषवचनं **तत्** तस्मादन्यार्थशून्यमिति योजना । **प्राणत्यागेऽपि** अवान्तराभिमानिनामिति शेषः प्रलयेऽपीति यावत् । **न त्यजेत्** । अर्थान्तरस्यानवकाशादस्यापि स्वार्थस्य परित्यागे नैरर्थक्यलक्षणाप्रामाण्यप्रसङ्गादिति भावः ॥ ५२९ ॥

न हिंस्यादिति वाक्यं हि क्रतोरन्यत्र मान्यते ।
तद्बह्वर्थविभक्त्यन्तसर्वशब्दान्वितां श्रुतिम् ।
श्रौतादन्यत्र नयता तच्छून्या किं न नीयते ॥ ५३० ॥

निषेधवाक्यानां सर्वत्र प्रमितेतरनिषेधपरत्वमित्यत्र संप्रतिपन्नं दृष्टान्तमाह **नेति** । निषेधवाक्यानां बहुवचनान्तसर्वपदघटितत्वेऽप्ययं न्यायोऽप्रतिबद्धप्रसर इत्याह **बह्वर्थेति** । **बह्वर्थविभक्तिः** बहुवचनम् । तदन्तश्चासौ सर्वशब्दश्च तेनान्वितां श्रुतिं सर्वा भूतानीति श्रुतिम् । अन्यत्रेत्यतः पूर्वं क्रतोरित्यनुषज्यते । **तच्छून्या** सर्वशब्दशून्या निर्गुणश्रुतिः । अत्र बहुवचने न भरः । प्रकृतिगुणानामपि बहुत्वात् । एतेन निर्गुणश्रुतिर्निषेधरूपत्वात्प्रबलेत्यपि परास्तम् । न हिंस्यादिति निषेधस्यैव विशेषविधिना बाधस्योदाहृतत्वादित्याकूतम् ॥ ५३० ॥

अतस्सामान्यतो यत्तु निषेधवचनं श्रुतौ ।
विशेषवाक्यविहितं न हि तत्प्रतिषेधति ॥ ५३१ ॥

अतः निरवकाशत्वस्यैव बाधकत्वे तन्त्रत्वात् निषेधवाक्यत्वस्याप्रयोजकत्वात् । **सामान्यतो वचनम्** सावकाशवाक्यं निर्गुणश्रुतिः । **विशेषवाक्यविहितम्** निरवकाशेन 'एष सर्वेश इति अनेन विहितं सर्वेशत्वादिकम् । हीत्यनेनास्य न्यायस्य सुदृढतामाह ॥ ५३१ ॥

योऽसौ निर्गुण इत्युक्तश्शास्त्रेषु जगदीश्वरः ।
प्राकृतैर्हेयसंयुक्तैर्गुणैर्हीनत्वमुच्यते ।
इति पाद्मे त्रयस्त्रिंशाध्याये रुद्रस्य वागियम् ॥ ५३२ ॥

प्राकृतगुणानामेव निषेध इत्यत्र समाख्यां पठति **योसाविति । शास्त्रेषु** श्रुतिस्मृतिषु सर्वत्र । **प्राकृतैः** बन्धहेतुभिः । 'सत्वं रजस्तम इति गुणाः प्रकृतिसम्भवाः । निबध्नन्ति महाबाहो देहे देहिनमव्ययम्' इति गीतोक्तेः । अत एव हेयसंयुक्तैः हेयत्ववद्भिः हेयैरिति यावत् । **हीनत्वं** तन्नियामकत्वेन तत्कृतलेपाभावः । 'गुणेभ्यश्च परं वेत्ति मद्भावं सोऽधिगच्छति' इत्युक्तेः ॥ असावित्यनेन विष्णोः वक्तू रुद्राद्भिन्नत्वं, जगदीश्वर इत्यनेन रुद्रस्य तथात्वाभावः स्वयं प्रकृतिबद्धत्वं च ज्ञाप्यन्ते ॥ ५३२ ॥

शब्दस्य लब्ध्वा योग्यार्थमयोग्यार्थो न मृग्यते ।
दुग्धार्थी बुद्धिमान्दोग्धि कस्तं बस्तगलस्तनम् ॥ ५३३ ॥

शब्दस्य एकीभवन्ति निर्गुणः इत्यादिकस्य । **योग्यार्थं** प्रामाणिकं प्रमाणाविरुद्धं च स्थानमत्यैक्यादिकं प्राकृतगुणरहित इत्यादिकम् । **लब्ध्वा** स्वरसतः अधिगम्य । **अयोग्यार्थः** अप्रामाणिकः सकलप्रमाणविरुद्धश्च स्वरूपैक्यं सद्गुणरहित इत्यादिरूपः । **न मृग्यते** दुरभिनिवेशनिमित्तेन न कल्प्यते । अत्रैव दृष्टान्तमाह **दुग्धार्थीति ।** कामधेनौ सत्यामित्यादावुपस्कर्तव्यम् । **बस्तः** छागः । अयं पुनर्विशेषः । छागगलस्तनदोहनं क्लेशमात्रफलकम् । श्रुतेरपार्थाभिधानं तु तमःफलकमिति ॥ ५३३ ॥

सन्ध्यायां वन्दते योगी सन्ध्यां भोगी तु सुन्दरीम् ।
युगपन्मतिभेदस्तद्भिन्नयोरेव नान्यथा ॥ ५३४ ॥

कश्चिदाह, ऐक्यवाक्यं यथा मत्यैक्यपरमित्युच्यते तथा द्वासुपर्णेत्यादिभेदवाक्यं मतिभेदपरं किं न स्यादिति । तद्दूषयति **सन्ध्यामिति ।**

अयमभिसन्धिः । द्वासुपर्णेतिवाक्यस्य स्वरूपभेदपरत्ववारणाय खलु मतिभेदपरत्वं परेणाङ्गीकृतम् । न तावता तस्येष्टसिद्धिः । स्यादपि तथा **कथञ्चित्** यदि जीवपरमात्मनोर्जीवानां वा कालभेदेनैव मतिभेदः स्यात् । न तु तथाऽस्ति । युगपदेव मतिभेदस्यानुभूयमानत्वात् । स च स्वरूपभेदेनाविनाभूत एवोपलब्धः । योगिभोगिनोस्तथा दृष्टेः । तथा च मतिभेदाङ्गीकारोऽपि स्वरूपभेदाङ्गीकार एव पर्यवसन्न इति घट्टकुटीप्रभातन्यायः । अयमत्र प्रयोगः । जीवपरमात्मानौ, स्वरूपतो भिन्नौ, युगपद्भिन्नविषयकमतिमत्त्वात् योगिभोगिवत् । न चासिद्धिः परेणैव भेदश्रुतेस्तत्परत्वाङ्गीकारात् । न च दृष्टान्तः साधनविकलः । सन्ध्यायामेकस्मिन्काले योगिना सन्ध्यावन्दनस्य भोगिना तु सुन्दरीवन्दनस्य करणात् । नैमित्तिकव्यवहारभेददर्शनेन तन्निमित्तमतिभेदकल्पनासौलभ्यात् । **भिन्नयोरेवेति** एवकारपुरस्सरं व्याप्तिप्रदर्शनेन भेदस्य व्यापकत्वं मतिभेदस्य व्याप्यत्वं ज्ञायते । नान्यथेत्यनेन व्याप्तेः सुदृढता चावगम्यते ॥ ५३४ ॥

सखायौ सयुजौ चेति मतिस्थानभिदे स्फुटम् ।
यत्प्रत्याह ततोऽप्याह भेदवाग्भेदमेव हि ॥ ५३५ ॥

अङ्गीकृत्य परोक्तं श्रुतेर्मतिभेदपरत्वं स्वरूपभेदपर्यवसायित्वं समर्थितम् । वस्तुतः सखायौ इति पदसद्भावेन तेन च मत्यैक्यस्यैवागमनेन न मतिभेदपरत्वं श्रुतेः कल्पनार्हमित्याह **सखायाविति** । इदमुपलक्षणम् । सयुजाविति स्थानैक्यस्यापि निर्देशात् स्थानभेदपरताऽप्यपास्ता वेदितव्या । **ततोऽपि** अर्थान्तरासंभवादपि । न केवलं प्रागुक्तेन पर्यवसानप्रकारेणेत्यपेरर्थः ॥ ५३५ ॥

ऐक्योक्तेस्स्वविरोधिन्यास्सख्यस्थानैक्यवादिनी ।
यद्गती चाह तद्वाणी कृपाणीयं विरोधिनाम् ॥ ५३६ ॥

द्वा सुपर्णेति श्रुतिर्न केवलं स्वपक्षं भेदं साधयति किं तु परपक्षं प्रतिक्षिपत्यपीत्याह **ऐक्येति** । यदि जीवब्रह्मणोर्भेदस्तर्हि 'विज्ञानमयश्च आत्मा परेऽव्यये सर्व एकीभवन्ति' । 'यावन्मोक्षस्तु भेदः स्याज्जीवस्य परमस्य च । ततःपरं न भेदोऽस्ति भेदहेतोरभावतः' इति मुक्तावैक्याभिधात्रीणां भेदनिषेधिकानां च श्रुतीनां का गतिरिति परेषां चोद्यस्य परिहारं सूचयितुं सखायौ सयुजाविति च पदद्वयेन गतिद्वयसूचनात् । विरुद्धमतिमत्वं प्रति हेतोरज्ञानस्य नाशनात् न मुक्तौ मतिभेदः, सयुजावित्युक्तत्वात्स्थानैक्यस्यैवावगमान्न स्थानभेदो वेति मत्यैक्यस्थानैक्यनिमित्त एवाभेदव्यपदेश इति ॥ ५३६ ॥

नारायणः परं ब्रह्म नान्यद्ब्रह्म ततः परम् ।
प्राक्सृष्टेरप्सु यश्शेते वटपत्रपुटे प्रभुः ॥ ५३७ ॥

अत्राह । द्वे ब्रह्मणी । निर्गुणं सगुणं च । तत्र निर्गुणं नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावं परिपूर्णम् । तदेव मायाशबलितत्वेनैश्वर्यवत्तया सगुणमित्युच्यते । तत्र सद्गुणबृंहितो नारायणोऽपरं ब्रह्म । शुद्धं तु निर्गुणं परं ब्रह्मेति । तदेतच्छ्लोकत्रयेण निराकरिष्यन्नादौ प्रतिजानीते **नारायण इति** । ततः नारायणात् । अन्यद्ब्रह्मैव नास्ति दूरे ततः परम् । तथोक्तं "ब्रह्मशब्दः परे विष्णौ नान्यत्र क्वचिदिष्यते" इति । तत्र सूत्रोक्तयुक्तीराह **प्रागिति** । अप्सु शेते इत्यनेन नारायणशब्दनिर्वचनं सूचितम् । शेते इत्यनेन 'एकीभूय पुनः शेते निर्दोषो हरिरादिकृत्' इति भाष्योदाहृतप्रमाणं च सूचितम् । अनेन स्वाप्य-

यादिति सौत्रयुक्तिरभिहिता । प्रलयेऽवस्थानोक्त्या जन्ममरणाभावः समर्थितः । तथा शुद्धिसौरभे वक्ष्यति 'अतोऽभूद्देहलीदीपः प्रलये सत्त्वमीशितुः । कल्पान्ते यल्लयं रुन्धे कल्पादौ जन्म च प्रभोः' इति । तेन च प्राकृतदेहसंबन्धाभावो लभ्यते । तत्संबन्धवतो जन्ममरणनियतेः । ॥ ५३७ ॥

बन्धकीभूतसत्वादिदुर्गुणानां विवर्जनात् ।
स एव निर्गुणं ब्रह्मेत्युक्तस्सद्गुणबृंहितः ॥ ५३८ ॥

एतेनैव निर्गुणशब्दस्य तस्मिन्प्रवृत्तौ निमित्तं च दर्शितमित्याह **बन्धकीभूतेति** । 'बृहन्तो ह्यस्मिन् गुणाः' इत्युक्तं गुणपूर्णं ब्रह्म सर्वथा गुणशून्यमित्युक्तिस्तु व्याहतेः प्रथममुदाहरणम् ॥ ५३८ ॥

तन्मुकुन्दाभिधं ब्रह्म वेदाख्यब्रह्मवर्णितम् ।
ब्राह्मणानां परं दैवं ब्रह्मसूत्रप्रकाशितम् ॥ ५३९ ॥

'तन्निष्ठस्य मोक्षोपदेशादि'ति सौत्रयुक्तिमाह **मुकुन्दाभिधमिति** । 'तस्यात्मनो निर्गुणस्य ज्ञानान्मोक्ष उदाहृतः' 'परो हि पुरुषो विष्णुस्तस्मान्मोक्षस्ततः स्मृतः' इति चोक्तेर्विष्णुरेव निर्गुणः । वेदाख्यब्रह्मवर्णितमित्यनेन साक्षादेव निर्गुणपदेन 'साक्षी चेता केवलो निर्गुणश्चे'ति श्रुतौ वर्णितत्वोक्त्या श्रुतत्वाच्चेति सौत्रहेतुरभिहितः । परं दैवमित्यनेनेतरदेवतानामपरत्वं अत एव विष्णुपरिवारतयैव ग्राह्यत्वं, विष्णोस्तु प्राधान्येनोपादेयत्वं वर्णयता 'हेयत्वावचनाच्च' इति सूत्रोक्तयुक्तिः प्रतिपादिता । ब्रह्मसूत्रप्रकाशितमित्यनेनैवमादिभिः सूत्रैः परब्रह्मत्वेन प्रकाशितो नारायण एवेति निगमनं कृतं ध्येयम् ॥ ५३९ ॥

सहस्रशीर्षं देवं विश्वाक्षं विश्वशंभुवम् ।
विश्वं नारायणं देवमक्षरं परमं पदम् ॥ ५४० ॥
विश्वतः परमां नित्यं विश्वं नारायणं हरिम् ।
विश्वमेवेदं पुरुषस्तद्विश्वमुपजीवति ॥ ५४१ ॥
पतिं विश्वस्यात्मेश्वरं शाश्वतं शिवमच्युतम् ।
नारायणं महाज्ञेयं विश्वात्मानं परायणम् ॥ ५४२ ॥
नारायणपरो ज्योतिरात्मा नारायणः परः ।
नारायणपरं ब्रह्म तत्त्वं नारायणः परः ॥ ५४३ ॥
यच्च किञ्चिज्जगत्सर्वं दृश्यते श्रूयतेऽपि वा ।
अन्तर्बहिश्च तत्सर्वं व्याप्य नारायणस्स्थितः ॥ ५४४ ॥

उक्तार्थे स्पष्टां नारायणोपनिषदं पठति पञ्चभिः श्लोकैः **सहस्रेत्यादिना** ॥ ५४० – ५४४ ॥

इति स्पष्टा ह्युपनिषत्परं ब्रह्माह तं प्रभुम् ॥ ५४५ ॥

नारायणेत्यसकृदुद्देशः तात्पर्यनिर्णायकः । परं ब्रह्मेति विधेयम् । शिष्टं सहस्रशीर्षत्वादिकं लक्षणोक्तिः । **स्पष्टेति** । निरवकाशबहुलक्षणकथनादिति भावः ॥ ५४५ ॥

विश्वतः परमत्वं च विश्वशंभूमितां तथा ।
विश्वोपजीव्यतामात्मेश्वरताक्षरते तथा ॥ ५४६ ॥

विश्वतः परमश्चासौ अश्चेति विग्रहः । परमा शब्दो विश्वपाशब्दवदाकारान्तः । अशब्दः परब्रह्मवाची । 'अकारः सर्ववागात्मा परब्रह्माभिधायकः' इत्यभिधानात् । **विश्वशम्भुवं** परमानन्दस्वरूपम् । **'लक्षणं** परमानन्दो विष्णोरेव न संशयः' इति विष्णुलक्षणम् । यद्वा विश्वो

वायुः तस्य आनन्दप्रदम् । तदुक्तं 'आनन्दतीर्थपरानन्दवरद' इति । **अक्षरता** चतुर्विधनाशराहित्यम् । 'अक्षरं ब्रह्म परमम्' इति गीतायां परब्रह्मलक्षणत्वेनोक्तम् ॥ ५४६ ॥

शाश्वतत्वाच्युतत्वे च महाज्ञेयत्वमेव च ।
अन्तर्बहिश्च विश्वस्य व्याप्तत्वं चाप्यनन्तताम् ॥ ५४७ ॥

शाश्वतत्वं शश्वदेकप्रकारत्वम् । 'पूर्वावगतवत्सदा । स्थितेर्ब्रह्मेत-मित्युक्तम्' इति ब्रह्मलक्षणतयोक्तम् । **अच्युतत्वं** नित्यमेवाखिलैर्गुणैरिति पूरणीयम् । **महाज्ञेयत्वं** प्राधान्येन जिज्ञास्यत्वम् । **अनन्ततां** देशकाल-गुणैरपरिच्छिन्नताम् ॥ ५४७ ॥

ब्रह्मधर्मानिमान्सर्वान्यस्मिन्नारायणे श्रुतिः ।
सहस्रशीर्ष्णि पुरुषे तन्नाम्नैव पुनः पुनः ॥ ५४८ ॥

सहस्रशब्दोऽनन्तवाची । 'अनन्तबाहूदरवक्त्रनेत्रमि'ति गीतोक्तेः । ॥ ५४८ ॥

आम्नाते सङ्कलय्याह महातात्पर्यपूर्वकम् ।
स एव हि परं ब्रह्म ब्रह्मलक्षणवेदिनाम् ॥ ५४९ ॥

लक्षणवेदिनाम् । लक्षणवाक्यानि असाधारणधर्मानेवाभिदधति न तु पुनरखण्डं स्वरूपमात्रमिति विजानताम् ॥ ५४९ ॥

परं ब्रह्म परं ज्योतिः परं तत्वं परं पदम् ।
परमात्मेति च ब्रह्मनाम्ना नारायणं प्रभुम् ॥ ५५० ॥
उद्दिश्य पौनःपुन्येन ब्रह्मणो लक्षणानि च ।
सर्वाण्युक्त्वोत्तरग्रन्थे परीक्षा च यतः कृता ।
श्रुत्या लक्षणशास्त्रस्य मर्यादामनुसृत्य हि ॥ ५५१ ॥

श्रुत्या मर्यादामनुसृत्य नारायणमुद्दिश्य लक्षणान्युक्त्वा परीक्षा कृतेति योजना । **ब्रह्मनाम्ना** ब्रह्मणो नाम तेन । समुदायैकवचनम् । परं ज्योतिरित्यादीनां चतुर्णामपि ब्रह्मण एव नामत्वम् ॥ ५५० ॥ ५५१ ॥

शङ्कग्राहितया तस्य हृद्गुहायां प्रदर्शनात् ।
उक्तलक्षणपूर्णस्य परमात्माभिधस्य च ॥ ५५२ ॥

श्रुत्या प्रदर्शनात्स एव हि परं ब्रह्मेति पूर्वेणान्वयः ॥ ५५२ ॥

राजा राजसु मुख्यो हि महाराज इतीर्यते ।
आत्माऽन्यात्मसु मुख्यश्च परमात्मा तथा प्रभुः ॥ ५५३ ॥

परमात्माभिध इत्यत्रोक्तं परमात्मशब्दस्य अभिधात्वमवयवशक्तिप्रदर्शनेनापि प्रदर्शयन्नेव तस्य योगरूढतां उपपादयति **राजेति** । आत्मा अन्यात्मसु इति विग्रहः । अन्यात्मभ्यः परमो मुख्यः । तदुक्तं सुधायां 'शब्दान्तरसमभिव्याहारवशेन सामान्यशब्दस्य विशेषार्थस्य कल्पनीयत्वादि'ति ॥ ५५३ ॥

यस्तु प्रस्तावितः पूर्वमात्मा नारायणः परः ।
परमात्मेति चात्रोक्तस्स एव स्यान्न संशयः ॥ ५५४ ॥

पूर्वं लक्षणग्रन्थे । **अत्र** परीक्षाग्रन्थे । **स एवेति** । अन्यथाऽसांगत्यापत्तेरिति भावः ॥ ५५४ ॥

तत्स ब्रह्मेति वाक्तत्तदभिधामाह नाभिदाम् ।
महेश्वरशिवश्रुत्योः पौनरुक्त्यभयादपि ॥ ५५५ ॥

तत् उपक्रमपरीक्षोपसंहाराणामैकार्थ्यावश्यंभावात् । **स ब्रह्मेति वाक्** 'स ब्रह्मा स शिवः स हरिरि'त्युपसंहारवाक् । **तत्तदभिधामाह** ब्रह्मा शिवः ॥

इत्यादिशब्दैर्नारायण एवाभिधेयः परममुख्यवृत्या प्रतिपाद्य इति बोधयति । **नाभिदामिति** सामानाधिकरण्यबलेन शिवादिर्जीवैक्यमित्यर्थः । स्वरूपैक्यस्य बाधितत्वात् । विशिष्टयोरैक्यस्य मायिनाऽप्यनङ्गीकारात् । 'कथमेकत्वमनयोर्घटते विपरीतयोरि'ति तदुक्तेः । इतश्चैवमित्याह **महेश्वरेति** ॥ 'यः परः स महेश्वर' इत्युपसंहारोक्तमहेश्वरेत्यर्थः ॥ ५५५ ॥

प्रागुक्तार्थोपसंहर्त्री महेश्वरमहीश्वरे ।
शयानमाह तस्यैक्ये कस्यासौ स्यान्महेश्वरः ॥ ५५६ ॥

महेश्वरं अहीश्वरे इति छेदः । स्वयं चतुर्मुखाश्रितस्य रुद्रस्य महेश्वरत्वासम्भवात् । उपर्यपि 'हरिरि'ति हरेः प्रस्तावात् तत्रैवोक्तस्य परमत्वस्य स्वराडित्युक्तस्वातन्त्र्यस्य च रुद्रेऽयोगादित्यपि ग्राह्यम् ॥ ५५६ ॥

विश्वमेवेदं पुरुषस्तद्विश्वमुपजीवति ।
इत्यैक्योक्तेः परं चा(पुरैवा)न्या गतिमाह ततोऽपि न ॥५५७॥

'पुरुष एवेदं सर्वं' इत्याद्यैक्यश्रुतीनां श्रुत्यैव सोपपत्तिकं गत्यन्तरोक्तेर्न स्वरूपैक्यमर्थ इत्याह **विश्वमिति** । अन्यथा विश्वान्तःपातिजडैक्यस्य परेणाप्यनङ्गीकारात्, यद्विश्वत्वेन प्रतीतं तत्पुरुष आरोपितमित्यर्थकरणे पदद्वयलक्षणापत्तेः इत्यादि दोषजातं न्यायामृते 'इदं सर्वं यदयमात्मे'त्यादिश्रुत्यर्थभङ्गे निरूपितमनुसन्धेयम् ॥ ५५७ ॥

यद्विश्वं पुरुषाख्यं तमुपजीवति तत्सदा ।
विश्वं पुरुष इत्युक्तं यत्तदोर्नित्ययोगतः ॥ ५५८ ॥

श्रुतेर्योजनां एकवाक्यत्वाय दर्शयति **यदिति** । पूर्वार्धे तच्छब्दोऽध्याहार्य इत्युपेत्याह **तत्सदेति** । अध्याहारे नियामकमाह **यत्तदोरिति** ।

उत्तरार्धे यच्छब्दश्रवणमेव नियामकमित्याशयः । तथा च राजा राष्ट्रमितिवत्स्वतन्त्र्यैक्यमेव श्रुत्यर्थ इति भावः ॥ ५५८ ॥

श्रुत्यर्थमित्थमेवाहुः पुंक्लैब्याद्ये तु बिभ्यति ।
कश्छिन्द्याच्छ्रुतिसुन्दर्यास्सौन्दर्ये चरणद्वये ॥ ५५९ ॥

ये इति उत्तरश्लोकोक्तान्मीमांसानिपुणान्विवेकिनः परामृशति । **इत्थमेव** हेतुहेतुमद्भावेनैकवाक्यतयैव । **पुंक्लैब्यात्** पररीत्या तदित्यस्य तमित्यर्थाश्रयणेन लिङ्गव्यत्ययदोषात् । इदमुपलक्षणम् । पूर्वार्धस्य, ऐक्यार्थवर्णनेन उत्तरार्धस्य उपजीव्योपजीवकभावलक्षणभेदार्थपरत्ववर्णनेन च वाक्यभेददोषात् परस्परं व्याघातेनाप्रामाण्याख्यदोषाच्चेत्यपि ग्राह्यम् । **बिभ्यति** । श्रुतेर्व्याहतार्थवर्णनस्य 'तत्प्रमाणस्य निन्दा च' इत्युक्तरीत्या भगवद्द्वेषपर्यवसायित्वेनानर्थहेतुत्वादिति भावः । **कः** उक्तानर्थाद्भीतः इत्यर्थः । **चरणौ छिन्द्यादिति** । पादयोर्व्याहतार्थद्वयवर्णनेनाप्रामाण्यापादनं सुन्दर्याः साध्व्याः पादच्छेदवन्महापातकमिति भावः ॥ ५५९ ॥

अतश्श्रुत्यर्थमीमांसानिपुणानां विवेकिनाम् ।
मते नारायणो देवः परं ब्रह्म न चापरः ।
इति निर्णीयते नो चेच्छ्रुतिरेषा प्रकुप्यति ॥ ५६० ॥

उपसंहरति **अत इति** । श्रुतिः तदभिमानिनी महालक्ष्मीः । **कुप्यति** स्वपतिनिन्दकाय दुर्वादिने तुभ्यमिति शेषः ॥ ५६० ॥

देवानामवमोऽग्निर्वै विष्णुस्तु परमः प्रभुः ।
तदन्तरेण ब्रह्माऽऽद्यास्सर्वा अन्यास्तु देवताः ॥ ५६१ ॥
ऋग्वेदब्राह्मणं ह्यादावेवं तरतमत्वतः ।
देवान्सर्वान्विविच्योक्त्वा विष्णोः परमतां जगौ ॥ ५६२ ॥

तस्मात्तु परमं वस्तु न किञ्चिदपि शंसति ।
एते प्रधाना देवेषु तेष्वप्येषु क्रमः किल ॥ ५६३ ॥

उक्तार्थे स्पष्टमृग्वेदब्राह्मणं अर्थतः पठति **देवानामिति** ॥ दिवु गताविति धातोः प्राप्यानामित्यर्थः । 'अर्चिरादिना तत्प्रथितेरि'ति तस्यैव प्रथमप्राप्यत्वोक्तेः । अन्यथा अग्न्यपेक्षयाप्यवमानां देवानां विद्यमानत्वेन विरोधापत्तेः । सर्वशब्दस्य संकोचवारणार्थं ब्रह्माद्या इत्युक्तम् । **अन्याः** भिन्नाः अन्योन्यं अवमत्वपरमत्वरूपतरतमभाववन्तश्च ॥ ५६१ ॥ ॥ ५६२ ॥ ॥ ५६३ ॥

अतो विष्णुः परं ब्रह्म सर्वश्रुतिमतादभूत् ।
विष्णोरन्यत्परं ब्रह्म न श्रौतमिति चाप्यभूत् ।
वेदव्याख्यानरूपं यद्ब्रुवन्ति ब्राह्मणं बुधाः ॥ ५६४ ॥

अतः ऋग्वेदब्राह्मणेन वेदव्याख्यानरूपेण प्रतिपादितत्वात् । इमौ प्रयोगावभिप्रेतौ । विष्णोः सर्वोत्कर्षः सर्वश्रुतिसंमतः । तद्व्याख्यानब्राह्मणवाक्यसंमतत्वात् । यो यद्व्याख्यानसंमतः स तद्व्याख्येयसंमतः यथा संप्रतिपन्नः । अन्यदेवतासर्वोत्तमता श्रुतिविरुद्धा तद्व्याख्यानब्राह्मणवाक्यविरुद्धत्वात् । पूर्ववत्सामान्यव्याप्तिः । न च हेतू असिद्धे इत्याह **ब्रुवन्ति बुधा इति** । ॥ ५६४ ॥

उक्तार्थस्य समस्तस्य प्रमाणेन प्रसिद्धताम् ।
वै शब्देनाह तद्वक्ति सर्वमानैश्च सिद्धताम् ॥ ५६५ ॥
श्रुत्या स्मृत्याऽनुमानेन प्रत्यक्षेण च योगिनाम् ।
विष्णोस्सर्वोत्तमत्वं हि सिद्धमित्याह सा श्रुतिः ॥ ५६६ ॥

दार्ढ्यहेतुं सर्वप्रमाणसंवादं वैशब्दो वक्ति इत्याह **उक्तेति** ॥ ५६५ ॥ ॥ ५६६ ॥

अतस्त्रिदेवतैक्यं स्यान्न पुराणशतैरपि ।
विरोधे त्वनपेक्षं स्यादिति यत्सूत्रशासनम् ॥ ५६७ ॥

मा भूच्छ्रुत्या त्रिदेवतैक्यसिद्धिः पुराणैस्तु कुतो न स्यादित्यत आह **अत इति** । श्रुतिविरुद्धार्थे पुराणशतानामपि न प्रामाण्यमिति भावः । अत्रार्थे जैमिनिसूत्रं पठति **विरोध इति** । श्रुतिविरोधे स्मृतिप्रामाण्यमनपेक्ष्य-मनादरणीयं स्यात् । हि यस्मादसति श्रुतिविरोधे मूलश्रुत्यनुमानमुक्तं न तु सतीति सूत्रार्थः ॥ ५६७ ॥

यत्ता लक्ष्म्यादिभृग्वन्ता देवा देव्यश्च मध्यगाः ।
तत्ताः स्त्रीपुंसयोश्शक्तदेवतोक्त्या श्रुतिर्जगौ ॥ ५६८ ॥

यत् यस्मात् । **ताः** तारतम्यस्तोत्रे प्रकृतिरित्यारभ्य भृग्वन्ता देवता उक्ताः देवा देव्यश्च । **मध्यगाः** अग्निविष्ण्वोः । **तत्** सर्वासां देवदेवीनां संग्रहार्थम् । कथं तत्संग्रह इत्यत आह **देवतोक्त्या** देवतापदेन श्रुतिस्ता जगौ इति । स्त्रीपुंसयोः शक्तेति हेतुगर्भविशेषणम् । नित्यसापेक्षत्वान्न शक्तपदमसमर्थम् । तेन समासोपपत्तिः ॥ ५६८ ॥

नान्वश्नुवन्ति ते विष्णो महित्वमितरे त्विति ।
यतश्श्रुतिरतोप्यैक्यं तेन नान्यस्य कस्यचित् ॥ ५६९ ॥

ऐक्यप्रतिषेधपरां स्पष्टां श्रुतिमुदाहरति **नेति** । परो मात्रयेति श्रुतेरर्थ-तोऽनुवादोऽयम् । **मात्रया** त्रिविधेयत्ताया **परो**ऽतिक्रान्तोऽसि । तन्वा **वृधान** व्याप्त । तव महिमानं इतरे नाप्नुवन्ति । रमाया गुणतः परिच्छेद-सद्भावात् ब्रह्मादीनां परिच्छिन्नदेहवत्त्वाच्चेति भावः ॥ ५६९ ॥

जातो वा जायमानो वा विष्णो कश्चित्पुमांस्तव ।
महिम्नोऽन्तं परं नापेत्याह काचिच्छ्रुतिः प्रभुम् ॥ ५७० ॥

स्यादेतत् । न वयं तत्त्वंपदयोः शक्तिमाश्रित्य तद्वाक्यस्यैक्यपरत्वं ब्रूमः । किं नाम विरुद्धाकारत्यागेन । अतो नानुपपत्तिरित्यतः किं परित्यागोऽनित्यत्वेनोत मिथ्यात्वेन । नाद्यः श्रुत्या भगवन्महिम्नो नित्यत्वावगमादित्याह **जात इति** । 'न ते विष्णो जायमानो न जातो देव महिम्नः परमन्तमापे'ति श्रुतेरर्थानुवादोऽयम् । जनिष्यमाण इत्यपि ग्राह्यम् । **पुमान्** चेतनः । **अन्तं नाप** नाशं इयत्तां वा न जानाति । अन्तस्यैवाभावादिति हृदयम् । तेन स्यादुत्तरत्र तथा कश्चित्समर्थ इति शङ्काऽनवकाशः । अनेन भगवद्गुणानामन्तराहित्यलक्षणनित्यत्वापरिमितत्वयोः सिद्धिः ॥ ५७० ॥

तस्मान्नित्योऽस्य महिमा न कदाऽपि निवर्तते ।
सत्यस्सो अस्य महिमेत्युक्तेश्च न निवर्तते ॥ ५७१ ॥

नापि द्वितीय इत्याह **सत्य इति** । 'गृणे शवो यज्ञेषु विप्रराज्ये' इति वाक्यशेषः । अस्यार्थस्तत्वोद्योतटीकायामुक्तः । 'स जगत्सृष्ट्यादिलक्षणोऽस्य परमेश्वरस्य महिमा सत्यः तं विप्रप्रधानेषु यज्ञेषु शवः सुखमुद्दिश्य स्तौमि' इति । **उक्तेः** सोपपत्तिकवचनात् । सुखोद्देश्यकस्तुतिकर्मत्वरूपसत्यत्वसाधकयुक्तेरपि कथनात् । **न निवर्तते** न बाध्यते ॥ ५७१ ॥

अतस्त्वन्निर्गुणत्वं तु नास्य स्याद्धि कदाचन ।
तस्मात्त्रिगुणशून्यत्वान्निर्गुणोऽप्ययमेव हि ॥ ५७२ ॥

त्वदिति । त्वदभिमतेत्यर्थः । **हीति** । गुणानां नित्यत्वेन सत्यत्वेन च प्रमाणप्रसिद्धेः । **तस्मात्** त्वदुक्तनिर्गुणत्वायोगात् । नारायणे निर्गुणपद-

प्रवृत्तिनिमित्तं प्रामाणिकत्वादस्मदुक्तमेव ग्राह्यमित्याह **त्रिगुणशून्यत्वादिति** । ॥ ५७२ ॥

ब्रह्मायं गुणपूर्णत्वात्परमश्चोत्तमत्वतः ।
तन्निर्गुणं च परमं ब्रह्म नारायणस्सदा ॥ ५७३ ॥

ब्रह्मशब्दप्रवृत्तौ निमित्तं गुणपूर्णत्वं न तु लोकरूढ्या जातित्वजावत्वादिकम् । **उत्तमत्वतः** क्षराक्षराभ्यामिति शेषः । फलितमाह **तदिति** । तस्मात्प्रवृत्तिनिमित्तत्रयात् ॥ ५७३ ॥

न च तद्गुणमिथ्यात्वान्निर्गुणाऽवसरस्तव ।
नित्यस्य ब्रह्मवन्मिथ्यात्वस्यैवानुपपत्तितः ॥ ५७४ ॥

ब्रह्मगुणा न मिथ्या नित्यत्वाद्ब्रह्मवत् इत्युपपत्तिविरुद्धं च गुणमिथ्यात्वमित्याह **अनुपपत्तितः इति** ॥ ५७४ ॥

सत्यस्सो अस्य महिमेत्याह तत्सत्यतां च वाक् ।
अतस्त्वन्निर्गुणोक्तिश्च त्रिगुणानां विमोचिका ॥ ५७५ ॥

पूर्वोक्तश्रुतिविरुद्धं चेत्याह **सत्य इति** ॥ **अतः** श्रुतियुक्तिविरुद्धत्वात् । ॥ ५७५ ॥

नित्यस्सत्यश्च महिमा कथं तद्भासतामियात् ॥ ५७६ ॥

तद्भासतां निर्गुणपदार्थनिषेधप्रतियोगिगुणात्मकताम् ॥ ५७६ ॥

नञा परशुना छिन्ने पदे त्वां नानुयाति सा ।
गुणसत्यत्वनित्यत्वकारूत्तेजितमूर्तिना ॥ ५७७ ॥

केवलो निर्गुणश्चेति वाक्ये केवलो अनिर्गुणश्चेति पदच्छेदोऽपि 'एङः पदान्तादति' इति सूत्रात्कर्तुं शक्यः । एवं च **नञा** नञ्समासाश्रयणेन

पदे छिन्ने पदच्छेदे कृते सति **सा** अनिर्गुण इति वाक् **त्वां** नैर्गुण्यवादिनं **नानुयाति** तवानु अनुकूलमर्थं **न याति** न गमयति किं तु **नानु** प्रतिकूलमेवार्थं **याति** अतिशयेन गमयति सद्गुणबृंहितत्वमेव समर्थयति । द्वौ नञौ प्रकृतमर्थं सातिशयं गमयत इति न्यायात् । नञोऽभावो विरोधश्चार्थः । एवं पदच्छेदे साधकमाह **गुणसत्यत्वनित्यत्वेति** । **कारुः** शिल्पी । 'कारुस्तु कारके शिल्पे विश्वकर्मिणि शिल्पिनि' इति हेमन्ते । अत्र नञ् परशुः । गुणसत्यत्वनित्यत्वे कारुः । उत्तेजनं संवादेन दार्ढ्यसंपादनम् । अस्मन्मते तु **पूर्वोत्तरानुगुण्यात्** स्वरसत एव अनिर्गुण इति पदस्वरूपस्य विद्यमानत्वेन पुनर्नञा योजनाप्रसक्तेरेवाभावेन, अस्मदनुयानं सुखेनैव निर्वहतीति भावः ॥ ॥ ५७७ ॥

एवं चानिर्गुणत्वार्थां यत्ते निर्गुणतां क्षिपेत् ।
अतस्तद्गुणमिथ्यात्वसाधकं च न किञ्चन ॥ ५७८ ॥

अनेन नैर्गुण्यस्य आगमासिद्धत्वं तद्विरुद्धत्वं चोभयमुपपादितमित्याह **एवमिति** ॥ ५७८ ॥

तदुक्तगुणसत्यत्वनित्यत्वे नौपचारिके ॥ ५७९ ॥

कालत्रयेऽपि ब्रह्मवदेव सत्यत्वबोधिकानां सगुणश्रुतीनां बाधासंभवान्नोपचरितार्थत्वकल्पनमित्याह **तदिति** । एवमेवोपचारकल्पने ब्रह्मणः सत्यत्वनित्यत्वयोरपि तथात्वं स्यादिति भावः ॥ ५७९ ॥

नेहनानेत्यादिवाक्यमपि तस्मान्न तान्क्षिपेत् ।
नित्यं सत्यं परं ब्रह्म, किं शून्यत्वश्रुतिः क्षिपेत् ॥ ५८० ॥

तस्मात् सत्यत्वेन नित्यत्वेन च गुणानां श्रुत्यैव प्रमितत्वात् । **तान्** गुणान् । **क्षिपेत्** निषेधेत् । किञ्चनशब्देन गुणाननूद्य नेहनानास्तीति

निषेधः किं न स्यादिति चेत् एवं तर्हि 'असदेवेदमग्र आसीत्' इति शून्यश्रुतिः ब्रह्मापि निषेधेदित्यतिप्रसङ्गमाह **किमिति** । मायाशबलस्य निषेधाङ्गीकारादिष्टापत्तिरित्यत आह **परमिति** । ननु 'ब्रह्मविदाप्नोति परमि'ति प्रकृतस्य परब्रह्मणः सत्यमिति सत्यत्वेन श्रुतत्वान्न तस्य बाधो वाऽनन्तमिति नित्यत्वेन श्रुतत्वान्न विनाशो वा संभवतीति न शून्यश्रुत्या तन्निषेधो युक्तः । औपनिषदत्वान्न ब्रह्मणः प्रमाणान्तरेण प्राप्तिः संभाविनी । श्रुत्या प्राप्तस्य श्रुत्या निषेधे श्रुतेरुन्मत्तप्रलापत्वप्रसङ्गश्च इति चेत्सममेतत्सर्वं गुणानामपीति भावः ॥ ५८० ॥

किं च ब्रह्मणि तद्वाक्यं नानाभूतं निषेधति ॥ ५८१ ॥

गुणनिषेधकत्वेऽन्तरङ्गविरोधमाह **किञ्चेति** । **ब्रह्मणि** इहपदार्थे **नानाभूतं** भिन्नम् । उत्तरवाक्याद्गुणस्तोममित्यस्योत्कर्षः । भेदविशिष्टगुणस्तोमस्य निषेधो गुणस्तोमरूपविशेष्यस्योक्तरीत्या प्रमितत्वेन तन्निषेधे बाधात् विशेषणं भेदमुपसंक्रामति । 'सविशेषणे हि विधिनिषेधौ विशेषणमुपसंक्रामतो विशेष्ये बाधादि'ति न्यायात् । 'न जीर्णमलवद्वासाः स्नातकः स्यादि'त्यादौ दर्शनात् । अत एवोक्तं 'विशेष्यं नाभिधा गच्छेत्क्षीणशक्तिर्विशेषणे' इति । 'एकदेशापवादेन कल्प्यमाने तु बाधके ॥ न सर्वबाधनं युक्तमिति न्यायविदः स्थिताः' इति च । गुणानां स्वरूपेण निषेधे नानेति व्यर्थं स्यादिति भावः । ॥ ५८१ ॥

अभिन्नसुगुणस्तोममन्वजानाद्धि सा स्फुटम् ।
न चेद्ब्रह्मणि जीवैक्यमपि शक्यमपोहितुम् ॥ ५८२ ॥

विशिष्य निषेधः शेषविध्यनुज्ञापक इति **न्यायेन पर्यवसितमाह** **अभिन्नेति** । यस्तु वैयात्याद्भेदमात्रनिषेधकत्वमनङ्गीकृत्य विशेष्यभूतधर्म-

निषेधकत्वं ब्रूते तस्यातिप्रसङ्गमाह **न चेदिति** । **ऐक्यमिति** । तस्यापि ब्रह्मधर्मत्वाविशेषादिति भावः ॥ ५८२ ॥

अभिन्नधर्मधर्मित्वमपि शक्यं तवैक्यवत् ।
एकशेषोऽपि तद्वन्न लोकमर्यादयाऽपि न ॥ ५८३ ॥
पर्यायशब्दवाच्यत्वादज्ञातत्वाद्विवादतः ।
ऐक्यं न ब्रह्ममात्रं ते गुण्यभिन्नगुणस्तथा ॥ ५८४ ॥

एकधाऽनुद्रष्टव्यमिति श्रुतिबलादैक्यस्य ब्रह्मस्वरूपत्वोपगमान्नैक्यनिषेधो युक्त इति चेत्, 'विज्ञानमानन्दं ब्रह्मे'ति श्रुतिबलाज्ज्ञानानन्दादिगुणानामपि ब्रह्मस्वरूपत्वसिद्धेः कथं तन्निषेधः । ननु ज्ञानानन्दादिधर्माणां न ब्रह्मणाऽभेदः । तथात्वे धर्मधर्मिभावानुपपत्तेरिति चेत्तवैक्यवदेवोपपत्तेरिति प्रतिबन्दीं गृह्णाति **अभिन्नेति** । तदुक्तमनुव्याख्याने 'इति पृष्टे तदैक्यस्य गतिरेव न विद्यते' इति । ऐक्यस्य ब्रह्मणाऽभेदमङ्गीकुर्वाणेनापि परेण न तस्य ब्रह्ममात्रत्वं वक्तुं युक्तम् । भेदव्यवहाराणामनेकेषां सद्भावेन तन्निर्वाहानुपपत्तेरित्याह **एकशेष इत्यादिना** । तन्मात्रत्वे अन्यतरस्यैव परिशेषः स्यान्न तूभयोरपि । एवं ब्रह्मैक्यशब्दयोः पर्यायेणैव प्रयोगः स्यान्न सहप्रयोगार्हत्वम् । ब्रह्मणः स्वप्रकाशत्वेन ज्ञातत्वेऽप्यैक्यस्याज्ञातत्वं न स्यात् । ब्रह्मस्वरूपविषयेऽविवादवदैक्येऽपि विवादो न स्यात् इत्यादिप्रसङ्गाः स्युरित्याह **पर्यायेत्यादिना** । तत्र यस्तव परिहारः स ममापि इत्याह **तथेति** । ॥ ५८३ ॥ ५८४ ॥

तच्च ब्रह्मणि सामर्थ्यविशेषाद्धटते मम ।
तव तूक्तैक्यवादेऽस्मिन्निर्विशेषमतं गतम् ॥ ५८५ ॥

विशेषशक्तिमङ्गीकुर्वाणस्य **मम** भेदव्यवहाराणां विशेषेणैव निर्वाहात् **तत्** अभिन्नधर्मधर्मित्वं घटते । तव तु **उक्तैक्यवादे** ब्रह्मण ऐक्यस्य

चैक्यमिति वादे, उक्तातिप्रसङ्गपरिहारार्थं अकामेनापि विशेषाङ्गीकारे समापतिते च सतीति योज्यम् । निर्विशेषमतहानिरित्याह **निर्विशेषेति** ॥ ५८५ ॥

न विद्यते विशेषस्तु यस्मादित्यखिलेशताम् ।
निर्विशेषश्रुतिस्तस्मात्प्राहास्माकं तत्रापि च ॥ ५८६ ॥

ननु भेदव्यवहारनिर्वाहार्थमपि ब्रह्मणि कथं विशेषाभ्युपगमः निर्विशेषश्रुतिव्याकोपादिति चेन्निर्विशेषत्वविशेषोऽपि तस्य कथम् । सोऽपि त्यज्यते श्रुतिविरोधादिति चेत्सुतरां सविशेषतासिद्धिः । अभावाभावस्य भावरूपत्वात् । तर्हि निर्विशेषश्रुतेः कोऽर्थ इत्यत आह **अखिलेशतामिति** । यथोक्तं भागवते 'निर्विशेषाय साम्याय नमो ज्ञानघनाय च । क्षेत्रज्ञाय नमस्तुभ्यं **सर्वाध्यक्षाय** साक्षिणे' इति । **तस्मात्** निर्विशेषपदेन पदार्थशक्तिरूपविशेषस्य निषेद्धुमशक्यत्वात् आधिक्यस्य वा अधिकवस्तुनो वा विशेषस्यैव निषेद्धव्यत्वप्राप्तेरिति भावः ॥ ५८६ ॥

व्यवहारादनुगतात्सर्वत्रानुगता सदा ।
जातिश्चैकाखिलार्थेषु सत्ताद्या वर्तते किल ॥ ५८७ ॥

ननु तथाऽपि धर्मधर्म्यभेदो नाङ्गीकारार्हः । जातिरूपधर्मस्तावत्स्वाश्रयेषु धर्मिष्वनुगत एकश्च । स चेद्धर्मिणोऽभिन्नस्तर्हि यदभिन्नाभिन्नमिति न्यायेन धर्मिणामप्यन्योन्यं अभेदः प्राप्नोति न च स इष्ट इति चेत्स्यादेष दोषोऽनुगतजातिमभ्युपगच्छतां तार्किकाणाम् नास्माकम् । अस्माभिरनुगतजातेरनङ्गीकारात् । यथोक्तं 'भिन्नाश्च भिन्नधर्माश्च पदार्था निखिला अपि' इति । नन्वनुगतव्यवहारान्यथोपपत्त्याऽनुगतजातिरुपेयेति तार्किकमतमाशङ्कते व्यवहारादनुगतादिति । **अखिलार्थेषु** द्रव्यगुणकर्मसु । किलापहासे ॥ ५८७ ॥

इति ब्रवीति कोऽप्यज्ञस्स प्रष्टव्यो विवेकिभिः ।
व्यवहारानुगमनं नाम तस्यैकता किमु ॥ ५८८ ॥

प्रष्टव्यः इत्युपलक्षणम् दूषणीयश्च । तदुक्तेरत्यन्तासंबद्धत्वज्ञापनाय **प्रष्टव्य** इत्येवोक्तम् । अर्थापत्तिः खलु सामान्यसाधन उपन्यस्ता परेण । तत्र व्यवहारानुगम आक्षेपकः सामान्यमाक्षेप्यम् । आक्षेपकस्य प्रमितत्वमन्यथाऽनुपपद्यमानत्वं आक्षेप्यस्योपपादकत्वं प्रमाणाविरुद्धत्वं चेत्यर्थापत्तिसामग्री । न च साऽत्रास्तीति सर्वाङ्गविकलोऽयमर्थापत्त्याभास इति वक्तुं आक्षेपकस्वरूपं तावद्विकल्पयति तस्येत्यादिना । **तस्य** व्यवहारस्य ॥५८८॥

उत तस्यैकधर्मेणावच्छिन्नत्वमुदीर्यते ।
एकाकारत्वमथवा वक्तव्यं नापरं हि तत् ॥ ५८९ ॥

एकधर्मेण अयं घटः इति व्यवहाराणां एकेन घटत्वरूपधर्मेण **अवच्छिन्नत्वं** व्यावर्तितत्वम् । **एकाकारत्वं** एकानुपूर्व्यवच्छिन्नत्वम् । ॥ ५८९ ॥

नाद्यः प्रयोजकासिद्धेर्वादिनोरुभयोरपि ।
प्रतिवादिमतासिद्धेर्द्वितीयोऽपि न शोभते ॥ ५९० ॥

प्रयोजकासिद्धेः व्यवहाराणां बहुकर्तृकत्वेन, एककर्तृकत्वेऽपि कालादिभेदेन, भेदस्यैव प्रमितत्वेनाक्षेपकस्योभयमतरीत्याऽसिद्धेः । **प्रतिवादीति** । सामान्यसिद्धौ व्यवहारस्यैकधर्मावच्छिन्नत्वसिद्धिः तेनैव च सामान्यसिद्धिरित्यन्योन्याश्रयादिति भावः । उपलक्षणम् । वादिमतेत्यपि ग्राह्यम् । सोऽप्यन्योन्याश्रयमनुत्तीर्णो प्रतिवादितुल्य एव ॥ ५९० ॥

अप्रयोजकतादोषस्तृतीयं पक्षमाक्षिपेत् ।
नानासमानव्यवहारेण धर्मोऽपि तादृशः ॥ ५९१ ॥

सिद्धचेत्परं तस्य सर्वत्रैकता किंकृता वद ।
यक्षानुरूपो हि बलिः प्राचां वाचमनुस्मर ॥ ५९२ ॥

व्यवहारो भिन्नभिन्नः समानाकार इति तृतीयपक्षो यद्यपि प्रमितस्तथाऽपि अन्यथोपपन्नो नाक्षेप्यं प्रयोजयतीत्याह **अप्रयोजकतेति** । **आक्षिपेत्** प्रतिक्षिपेदित्यर्थः । 'इति व्युत्पत्तिरपि हि सादृश्येणैव गम्यते' इति भगवत्पादीयोक्तिमनुरुध्याह **समानेति** सदृशेत्यर्थः । **तादृशः** तत्सदृशः । तथा च सादृश्येणैव सर्वोपसंहारेण व्याप्तिशक्त्यादिव्यवहारोपपत्तेर्न तदर्थं व्याप्यतावच्छेदकस्य शक्यताऽवच्छेदकस्य वैकत्वाभ्युपगमोऽपेक्षित इति भावः ॥ ५९१ ॥ ५९२ ॥

अखण्डजातेरेकैको यद्यंशो व्यक्तिषूच्यते ।
घटास्तर्हि घटांशाः स्युर्घटस्तु स्यान्न कश्चन ॥ ५९३ ॥
संपूर्णपटताशून्यपटांशेष्वंशधीरिव ।
संपूर्णजात्यनाधारे स्यादंशत्वप्रमा परम् ॥ ५९४ ॥

संपूर्णजात्याधारत्वमेकैकस्या व्यक्तेर्नोच्यते किंत्वखण्डाया एकस्या जातेरनेकेष्वंशेष्वेकैकैकांशस्यैवेति तन्मात्रसिद्धेनानुगतव्यवहारेण सामान्यसिद्धिरविकलेति पक्षान्तरमाशङ्कते **यदीति** । दूषयति **तर्हीति** । अस्मिन्पक्षे अयं घटः अयं च घट इत्यनुगतव्यवहारो नैव सिद्धयति । किं नाम अयं घटस्यैकोंशोऽयं पुनरपरोंऽश इत्येव । यथा पटांशेषु तन्तुषु । एवं चानुगतव्यवहारस्याभावे तद्बलेन न सामान्यसिद्धेः प्रत्याशेति भावः ॥ ५९३ ॥ ॥ ५९४ ॥

आकाशांशेषु चाकाशशब्दोक्तिरुपचारतः ।
अवकाशप्रदत्वाख्ययोगसंभवतोऽपि वा ॥ ५९५ ॥

चस्त्वर्थः । तेन घटादिषु तथोक्तिर्व्यावर्त्यते । आकाशस्य व्याप्तत्वेन तदंशेषूपचारेण तच्छब्दव्यवहारसंभवः । घटादिस्तु न तथा । एवं आकाशशब्दवद्घटादिशब्दा न यौगिका इति वैषम्यमिति भावः ॥ ५९५ ॥

अनेकव्यञ्जकव्यंग्या यथैका जातिरुच्यते ।
तथाऽनेकघटत्वेभ्यो वागेकैव प्रवर्तताम् ॥ ५९६ ॥

किञ्चास्तु वाऽनुगतव्यवहारः । तथाऽपि न त्वन्मतेऽनुगतजातिसिद्धिरित्याह **अनेकेति** । जातेर्व्यञ्जकत्वेन त्वदभ्युपगता व्यक्तयो नाना यथा, तथा व्यवहारस्यैकत्वेऽपि तन्निमित्तानि जातयो नाना सन्तु । न तदेकत्वसिद्धिरिति भावः ॥ ५९६ ॥

शब्दैक्यं च न ते पक्षे ततस्तत्रापि चैकताम् ।
स्वनियं(न्त्यानि)तुर्नियम्योऽसौ न सहेतेति मे मतिः ॥ ५९७ ॥

नियम्यस्य व्यवहारस्यैकत्वेऽपि नियामकजातेरनुगतत्वाभावं पररीत्या दृष्टान्तप्रदर्शनेन दर्शयति **शब्देति** ॥ ते शब्दानित्यत्ववादिनः । व्यवहारो नियम्य एकः । नियन्तारः शब्दा अनेके । तथा असौ व्यवहारः स्वयमेकोऽपि स्वनियन्त्र्या जातेरेकत्वं न सहेत । नियम्यस्यैकत्वे नियन्तुरेकत्वमिति नियमस्य त्वयैव शब्दानित्यत्वं अत एव तदनेकत्वं वदता त्यक्तत्वादिति भावः ॥ तन्नियमादरणे शब्दस्य मन्मत इव नित्यत्वाङ्गीकारापत्तेरिति भावः । ॥ ५९७ ॥

कारणत्वान्यनेकानि तत्र तत्र तवापि च ।
तदवच्छेदकस्यापि कथं न स्यादनेकता ।
यो गुरूणां गुरुस्तस्य गुरुतैव हि शोभते ॥ ५९८ ॥

तत्र तत्र तत्तद्दण्डादिषु । कारणत्वानि तत्तद्धटनियतपूर्ववृत्तित्वरूपाणि । **अनेकानीति** । प्रतिकार्यं भिन्नानि । न हि एको दण्डः सर्वघटपूर्ववृत्तिरिति सम्भवतीति भावः । चेत्यनेन ममापीति समुच्चयः । मया कारणत्वं शक्तिः सा च प्रतिव्यक्ति नानेत्यङ्गीकारात् । यथोक्तं तर्कताण्डवे 'मन्मते शक्तिवज्जातेरपि प्रतिव्यक्तिभिन्नत्वाच्चे'ति । कारणत्वानां शक्तीनामनेकत्वे तदवच्छेदकदण्डत्वादिजातीनामनेकता नियतेत्याह **तदिति** । गुरूणां गुरोः, गुरुत्वं क्लृप्तम् । तथाऽवच्छेद्यानामनेकत्वे तदवच्छेदकानामप्यनेकत्वं क्लृप्तमेवेति न तद्दोष इत्याह **य इति** ॥ ५९८ ॥

व्यञ्जकानुगतोक्तिश्च जातिष्वनुगतैकवाक् ।
न किलैकेन नियता मध्ये यन्त्रेकता कुतः ॥ ५९९ ॥

अनुगतव्यवहारः आकारव्यक्तिजातित्रितयसाधारणः । तत्र जातिव्यञ्जकेष्वाकारेष्वनुगतव्यवहारसिद्ध्यर्थं आकारत्वं नामानुगतधर्मो न स्वीकृतः । एवं जातिषु तदर्थं जातित्वं नामानुगतो धर्मोऽपि । मध्ये व्यक्तिष्वेव परं अनुगतव्यवहारनियामकतयाऽनुगतजात्यङ्गीकारो निर्मूलः । अर्धजरतीयापत्तेरित्याह **व्यञ्जकेति** ॥ ५९९ ॥

प्रलये सर्वदेशे च जातिर्नित्याऽस्ति चेत्तदा ।
व्यक्त्या नायुतसिद्धा सा याऽवश्यं नापराऽऽश्रया ॥ ६०० ॥

इदानीं परप्रक्रिययैव जातिं दूषयति **प्रलय इति** । एषा हि परस्य प्रक्रिया । 'जातिव्यक्त्योः समवायः । तत्र जातिर्नित्या । तदाश्रया घटादिव्यक्तयः प्रलये नश्यन्ति । अयुतसिद्धयोः समवायः । ययोर्मध्य एकमविनश्यदवस्थं अपराश्रितमेवावतिष्ठते तावयुतसिद्धौ' इति । एवं समवायस्यैकत्वेन य एवाकाशे शब्दसमवायः स एव व्यक्तौ जातिसमवाय

इति जातेः सर्वगतत्वं च लभ्यते । तत्र तावज्जातेर्व्यक्त्या समवायो दुर्निरूपः । तयोरयुतसिद्धत्वाभावात् । न हि पटस्तन्तुष्विव, प्रलयेऽपि नित्या सर्वगता च जातिर्व्यक्त्याश्रिततयाऽवतिष्ठत इति संभवति । व्यक्तीनां नाशात् । संबन्धस्यासंभवेन व्यक्त्याश्रितत्वस्यैवासंभवेऽनेकानुगतत्वरूपलक्षणस्य सुतरामसंभवेन न जातिसिद्धिः । तदेतदाह **नेति** । ॥ ६०० ॥

अभावेषु न किञ्चित्ते विशेषेषु न किञ्चन ।
एकं नियामकं तस्मात्ततोऽन्यत्रापि तद्वृथा ॥ ६०१ ॥

ते तव मतेऽपि । **किंचन** अभावत्वविशेषत्वादिजातिर्वाऽन्यः कोऽप्यनुगतधर्मरूपनियामको वा । **तस्मात्** नियमस्य व्यभिचारात् । **अन्यत्रापि** द्रव्यगुणकर्मसु अपि । **वृथा** सादृश्येनैव सर्वत्र व्याप्त्यादिग्रहोपपत्तेः ॥ ६०१ ॥

बहुकृद्बहुताव्याप्तस्तच्छून्यो याचते हि ताम् ।
एकः कुठारो यत्कार्यलक्षे व्यापारलक्षवान् ॥ ६०२ ॥

युक्त्याऽपि जातेरनेकत्वं सिध्यतीत्याह **बहुकृदिति** ॥ एतद्घटत्वं तद्घटनिष्ठघटत्वादन्यत् तज्जन्यव्यवहारभिन्नव्यवहारजनकत्वात् कुलालजन्यघटभिन्नपटजनककुविन्दवत् इति प्रयोगोऽभिप्रेतः । **तच्छून्यो** बहुताशून्यः एको । **याचते** नियमेनापेक्षते । लक्षशब्दस्य बहुत्वमर्थः । कुठारस्यैकत्वेऽपि नानावृक्षच्छेदनार्थं भिन्नभिन्नदारुसंयोगाख्यव्यापारबहुत्वं नियतमिति भावः । घटत्वानि, नाना, विभिन्नकार्यकारिघटाश्रितत्वात् । नानावृक्षच्छेदसाधनपरश्वाश्रितदारुसंयोगवदित्येवमत्रापि प्रयोग ऊह्यः ॥६०२॥

तस्मादनेककार्येषु कस्मादेको विमृग्यते ।
तत्तद्व्यक्त्यन्वयी सोऽपि तत्तत्कर्ता यतोऽन्ततः ॥ ६०३ ॥

निगमयति **तस्मादिति** । किमाक्षेपे । **विमृग्यते** प्रमाणबाधितोऽपि कल्प्यते । तत्तदित्युपनयः ॥ ६०३ ॥

अनुगतजातिभङ्गः ॥

अतो धर्मस्य धर्म्यैक्यं धर्मिणां चैकता भवेत् ।
इत्यादिदोषैर्दूष्यं न पोष्यमेवाखिलैर्बुधैः ॥ ६०४ ॥

अतः जातेः ऐक्यस्य खण्डनात्, यावद्द्रव्यभाविधर्माणां जात्यादीनां धर्म्यभेदेऽपि विशेषबलेन भेदव्यवहाराणां निर्वाहसमर्थनाच्च । धर्म्यैक्यं दूष्यं नेत्यन्वयः । **एकतेति** । यदभिन्नाभिन्नं इति न्यायेनेति भावः । आदिपदेन भेदकार्यव्यवहारानुपपत्त्यादयो ग्राह्याः । **पोष्यमेव** श्रुत्या लोकव्यवहारेण च प्रमितत्वादादरणीयमेव ॥ ६०४ ॥

एवं धर्मान्पृथक्पश्यंस्तानेवानुविधावति ।
इति श्रुतेर्घटो नील इति व्यवहृतेरपि ॥ ६०५ ॥

श्रुतिं प्रमाणयति **एवमिति** । 'यथोदकं दुर्गे वृष्टं पर्वतेष्वनुधावति' इति पूर्वार्धः । अयं श्रुत्यर्थः । पर्वतशिखरे वृष्टं जलं यथाऽधःप्रदेशेष्वनुधावति । एवं भगवतो धर्मानानन्दादीन् पृथक् भगवतो भिन्नत्वेन जानन् मिथ्याज्ञानी, भेददर्शनानन्तरमेव अविलम्बेनेति यावत् अनर्थे पतति' इति । यथोक्तं सुधायां जन्माधिकरणे 'अत्र हि ब्रह्मधर्माणां पृथक्दर्शननिन्दयाऽभेदोऽवगम्यते' इति । लोकव्यवहारं प्रमाणयति **घट इति** ॥

यथा सामानाधिकरण्यव्यवहारेणैक्यसिद्धिस्तत्र, तथाऽत्रापि 'विज्ञानमानन्दं ब्रह्मे'ति श्रौतसामानाधिकरण्योक्तेरैक्यसिद्धिरिति भावः ॥ ६०५ ॥

नेक्षेतोद्यंतमितिवद्दृश्मात्रस्य निषेधने ।
नार्थासत्त्वमिति प्राह विपश्चित्किल कश्चन ॥ ६०६ ॥

आह । नानया श्रुत्या पृथक्त्वस्यासत्त्वं सिध्यति । तद्दर्शनस्यैवात्र निन्दनात् । तेन च दर्शनमसदित्यस्तु । तद्विशेषणस्य पृथक्त्वस्य किमायातम् । मा हि भूत् 'नेक्षेतोद्यन्तमादित्यमि'ति आदित्योदयदर्शननिन्दयाऽऽदित्योदयस्यासत्त्वसिद्धिरिति ॥ **कश्चन** तार्किकः । मायी च । विपश्चिदित्यपहासः ॥ ६०६ ॥

तस्यापि सूते युक्तिस्त्री सदुत्तरकुमारकम् ।
यः परेषां कण्ठमणिं जिघृक्षति रणांकणे ॥ ६०७ ॥

साहित्यमुद्रया परिहारं प्रतिजानीते **तस्यापीति** । अत्र युक्तिस्त्री विराटराजपत्नी । **कुमारकः** सदुत्तरम् । **कण्ठमणिः** प्रत्युत्तरवाग्विलासः । गोग्रहणं श्रुतेः स्वार्थात्प्रच्यावनम् । **रणाङ्कणं** वादयुद्धम् । **जिघृक्षति** निगृह्णाति । इति ध्वनिः । सद्युक्तिपराहतस्तवायमाक्षेप इति भावः ।

अयमत्र परिहारक्रमः । निन्दया निषेधस्तावदवगम्यते । निषेधश्चात्र पृथक्त्वविशिष्टधर्मदर्शनस्य । तत्र परमेश्वरस्यानेकान्धर्मान् 'तं दुर्दर्शं गूढमनुप्रविष्टं गुहाहितं' इत्यादिना पूर्ववाक्यैरुक्त्वाऽत्र क्रियमाणो निषेधो न धर्मदर्शनरूपविशेष्यस्य किंतु विशेषणस्य पृथक्त्वस्यैवेति निश्चीयते । अन्यथा स्वव्याघातप्रसङ्गात् । यथोक्तं तत्वनिर्णयटीकायां 'यदि धर्मा एव न सन्ति तर्हि नेहास्ति किञ्चन, धर्मान्पश्यन्नित्येव वक्तव्यं स्यात् । नानेति पृथगिति च व्यर्थमेव । तेन सन्ति धर्माः किन्तु न भिन्ना नापि भिन्नाभिन्ना इति

श्रुत्यर्थः । अनयैव श्रुत्या विशेषोऽपि ज्ञायते' इति ॥ यस्य ज्ञानसामान्यं श्रुत्या निन्द्यते तज्ज्ञानस्य मिथ्यादृष्टित्वापत्त्या तत्र विषयस्यासत्त्वम् । यथाऽऽहुः 'संविदेव हि भगवती विषयसत्त्वोपगमे नः शरणम्' इति । अत्रोक्तरीत्या पृथक्त्वज्ञानमात्रस्य निन्दया पृथक्त्वस्यात्यन्तासत्त्वमवगम्यते । ॥ ६०७ ॥

सूर्योदयोऽपि दिविजैर्दितिजैस्स्वेन चेक्ष्यते ।
दोषादभीरुभिर्दोषमजानद्भिर्नरैरपि ॥ ६०८ ॥

यत्र तु श्रुत्या ज्ञानविशेषस्येक्षणस्यैव निन्दा तत्रापि द्वयी गतिः । ईक्षणविषयस्य प्रमितत्वं अप्रमितत्वं चेति । आद्ये सा निन्दा ईक्षणमात्रस्य अनर्थहेतुत्वे पर्यवस्यति न पुनस्तद्विषयस्यासत्त्वे । यथा परोक्तदृष्टान्त इत्याह **सूर्योदय इति** । सूर्योदयस्य प्रमितत्वं अनेकेषां प्रत्यक्षोक्त्या समर्थयति **दितिजैरित्यादिना** ॥ ६०८ ॥

नग्नस्त्री च स्वनयनैस्स्वसखीनयनैरपि ।
रन्तॄणां रागकलुषचक्षुषा चेक्ष्यते किल ॥ ६०९ ॥

'न नग्नां स्त्रियमीक्षेत' इति निन्दायामपि समानो न्याय इत्याह **नग्नस्त्रीति** । अत्र पूर्वत्र चानेकेषां प्रत्यक्षोक्त्या न प्रत्यक्षसामान्यस्येयं निन्दा किं तूभयत्र **प्रत्यक्षविशेषस्यैव** ॥ स्वकर्तृकस्य सखीजनकर्तृकस्येक्षणस्य वाऽनिन्दितत्वात् । किं तु पूर्वत्र दितिजनराणां उत्तरत्र रागकलुषाणां चेक्षणस्यैवेति द्योत्यते ॥ ६०९ ॥

श्रुतिश्च चक्षुषैवैषां वीक्षणं नानुमन्यते ।
ईक्षा हि चाक्षुषं ज्ञानमनुमानागमादिभिः ।
अन्वमंस्त च तज्ज्ञानमतस्तद्बाधनं कुतः ॥ ६१० ॥

नेक्षेतेत्यादिपरोक्तस्थलेऽपि ज्ञानसामान्यस्यैव निषेधः कुतो नेत्यत ईक्षेतेतिश्रौतप्रयोगादेवेत्याह **श्रुतिरिति** । तत्पदप्रयोगेऽपि तथात्वं कुत इत्यत आह **ईक्षेति ।। अन्वमंस्तेति** । विशिष्यनिषेधः शेषविध्यनुज्ञापक इति न्यायादिति भावः । तथा च ज्ञानसामान्यस्यानिषेधान्न तत्र सूर्योदयादिमिथ्यात्वसिद्धिः । अत्र तु तन्निषेधात्पृथक्त्वस्य मिथ्यात्वसिद्धिरिति विषमं निदर्शनमिति ॥ ६१० ॥

दर्शनायोग्यधर्मेषु पृथक्त्वस्य च दर्शनम् ।
ज्ञानरूपं प्रसक्तं स्यात्पश्यार्थं तद्वदन्ति हि ॥ ६११ ॥

अत्रापि पश्यन्निति पश्यतेः प्रयोगाज्ज्ञानविशेषस्य प्रत्यक्षज्ञानस्यैव निषेध इति मन्दाशङ्कां द्वेधा परिहरति **दर्शनेति** । 'नेन्द्रियाणि नानुमानमि'ति भगवद्धर्माणां अत एव तत्पृथक्त्वस्य च प्रसक्तिर्न तावदनुमानेन प्रत्यक्षेण वा संभाविनी । श्रुत्याऽपि तन्निषेधे ज्ञानसामान्यस्यैवार्थान्निषेधः प्राप्नोति । किञ्च दृशेर्ज्ञानसामान्येऽपि प्रयोगो दृश्यत इति न तेन प्रत्यक्षस्यैव प्राप्तिः । यथोक्तं तत्त्वोद्योतटीकायां 'यद्यपि दृशिरेवापरोक्षज्ञाने वर्तते तथाऽपि पश्यार्थेश्चानालोचन इत्यादौ ज्ञानमात्रेऽपि दर्शनादपरोक्षेत्युक्तमि'ति । ॥ ६११ ॥

तस्मात्तस्य निषेधे स्यादप्रामाणिकतैव हि ।
अर्थाभावाविनाभूता निन्दा सर्वत्र चेदृशी ॥ ६१२ ॥

तस्मात् ज्ञानसामान्यस्यैवार्थतो निषेधात्, दृशेरेव प्रयोगबलात् ज्ञानसामान्यस्य शब्दत एव प्राप्तेस्तन्निषेधादिति वा । **अप्रामाणिकतेति** । अर्थसद्भावे ज्ञानस्यैव प्रमाणत्वादिति भावः । **ईदृशी** मिथ्यादृष्टित्वादेव पापहेतुः । यद्वा दोषं न जानीयादेवेति वा दोषज्ञानमधोगतिहेतुरिति वैवंरूपा ॥ ६१२ ॥

केशस्य पूर्णब्रह्मत्वादीशोऽपि स्वगतां भिदाम् ।
नान्वमन्यत तेनेयं केन मान्या मनीषिणा ॥ ६१३ ॥

केशस्य मूलरूपभगवत्केशात्मककृष्णस्य । **स्वगतां** स्वावतारस्वगुणादिगतां **पूर्णब्रह्मत्वादिति** । तदुक्तमनुव्याख्याने 'ब्रह्मताऽवयवेऽपि स्यात्तथाऽवयविनि स्वतः ॥ यथैव कृष्णकेशस्य कृष्णस्य ब्रह्मताऽखिला ॥ दर्शिता चैव पार्थाये'त्यादि ॥ **नान्वमन्यत** स्वयं स्वगतभेदस्यादर्शनात्प्रत्युताभेदस्यैव दर्शनात् । केनेत्याक्षेपे तथा च प्रयोगः । धर्माः, न भगवतो भिन्नाः, भगवता स्वभिन्नत्वेनादर्शनात् इति । मनीषिणा ज्ञानिना सता यन्न दृश्यते तन्नास्त्येवेति सामान्यव्याप्तिः । यथोक्तं तत्वनिर्णयटीकायां 'भगवान् यद्यस्माच्छुक्लादिकं रूपं द्वैतं स्वतः परस्परं च भिन्नं न पश्यति तत्तस्माद् द्वितीयं नास्ति न भवति । भगवता भिन्नत्वेनादृष्टत्वेऽपि कुतो न भिन्नम् । — — — । मैवम् । पश्यन् सर्वज्ञ एव तच्छुक्लादिकं भिन्नत्वेन न पश्यति वै' इत्यादि ॥ ६१३ ॥

यस्य कालविशेषे दृङ् निषेध्या स न बाध्यते ।
यस्य दृक्तु सदा नेति सामान्येनैव वार्यते ।
तत्रार्थस्यापि बाधः स्यादप्रामाणिकता हि सा ॥ ६१४ ॥

सूर्योदयस्य प्रमितत्वान्न तद्बाध इत्युक्तम् । अधुना कालविशेष एव तदीक्षणस्य निषेधादपि न स इति वैषम्यं वक्ष्यन् 'नास्ति नासीद्भविष्यच्च तदिति ज्ञानमेयता । यदि बाधस्तदाऽसत्त्वं तेनैवाङ्गीकृतं पुनः' । इत्युक्तमसत्त्वप्रयोजकं बाधस्वरूपं निर्धारयति **यस्येत्यादिना** । **यस्य** सूर्योदयस्य नग्नस्त्रियो वा । **कालविशेषे** उदयकालादौ अवस्थाविशेषे वा । **सः** सूर्योदयः नग्नस्त्र्यादिः वा । **यस्य** पृथक्त्वादेः । **नेति** न कर्तव्येति । **वार्यते** निषिध्यते । **अर्थस्य** पृथक्त्वादेः **बाधः** असत्त्वम् । अपिशब्देन

तद्दर्शनस्य मिथ्यादृष्टित्वेनाधःपतनहेतुत्वं समुच्चीयते । **हि** यस्मात् । **सा** अत्यन्ताभावप्रतियोगिता । **अप्रामाणिकतेति** । अप्रामाणिकस्यैवात्यन्ताभावप्रतियोगित्वादिति हृदयम् ॥ ६१४ ॥

इदानीं न घटो दृष्ट इत्युक्ते न घटो मृषा ।
नरशृङ्गं नैव दृष्टमित्युक्ते तु तदेव न ॥ ६१५ ॥

तदेवोपपादयति **इदानीमिति** ॥ ६१५ ॥

अतस्त्व(द्दृष्ट)दुक्तदृष्टान्तो विषमोऽभूद्विचारणे ॥ ६१६ ॥

अतः कालविशेषे ज्ञानविशेषस्येक्षणस्यैव निन्दनात् । अत्र तु सदैव ज्ञानसामान्यस्यैव निन्दनात् ॥ ६१६ ॥

द्रष्टव्यो नैव दोषोऽस्मिन्नित्युक्ते तददोषता ।
यथा सिद्ध्येत्तथा धर्मपार्थक्येक्षणशिक्षणे ।
धर्माणामपृथक्त्वं च सिद्ध्येदेव मम प्रभौ ॥ ६१७ ॥

'असन्नेव स भवति असद्ब्रह्मेति वेद चेदि'ति भगवति दोषदर्शननिन्दया दोषाणामसत्वं यथा सिद्ध्येत्तथा पृथक्त्वज्ञाननिन्दया पृथक्त्वस्यासत्त्वमपि सिध्येदेवेत्याह **द्रष्टव्य इति** ॥ ६१७ ॥

द्वितीयाभिनिवेशेन भयं स्यादिति चोदिते ।
द्वितीयस्यैव बाध्यत्वं किं नोचुस्तव पूर्वजाः ॥ ६१८ ॥

भयं द्वितीयाभिनिवेशतः स्यादि'ति भागवतेऽभिनिवेशमात्रस्य निन्दा श्रूयते । अभिनिवेशश्च ज्ञानविशेषः । द्वितीयं वस्तु सूर्योदयादिकमिव प्रमितम् । अतो न बाधार्हम् । **उदिते च** उदितेऽपि । चोऽप्यर्थः । अभिनिवेशस्यैव निन्दितत्वेऽपि द्वितीयस्य प्रमितत्वेऽपि । **ऊचुः** प्रमाणान्य-

वधीर्थ स्वमतदुरभिनिवेशमात्रेणेत्युपस्कर्तव्यम् । तथा चात्र पृथक्त्वस्याबाध्यत्वोक्तिर्न केवलमप्रामाणिकी किन्तु अपसिद्धान्तपराहतेति भावः । ॥ ६१८ ॥

त्रयाणामेकभावानां यो न पश्यति वै भिदाम् ।
इत्युक्तिस्ते भिदां द्रष्टुमैक्यं पोष्टुं च भूः किल ॥ ६१९ ॥

इत्युक्तिः एवं हरिहरब्रह्मणां भेदनिषेधपरेव मुखतः प्रतीयमाना, वस्तुतस्तेषां मत्यैक्ये एव तात्पर्यवती भागवतोक्तिः । अग्रे तथैव ग्रन्थकृतैव व्याख्यास्यमानत्वात् । तत्र यथा भेदस्य मिथ्यात्वं देवानां तु सत्यत्वमेवाङ्गीकृतं तथाऽत्रापि पृथक्त्वस्य मिथ्यात्वं धर्माणां तु सत्यत्वमङ्गीक्रियतां स्वरीत्यैवेति भावः ॥ ६१९ ॥

सर्वत्र भेदमिथ्यात्वं साधयंस्त्वं दुराग्रही ।
कथमद्याद्वितीयस्मिन्भिदामाधातुमिच्छसि ॥ ६२० ॥

सर्वत्र एकमेवाद्वितीयमिति श्रुत्यादौ, **भेदमिथ्यात्वं** स्वगतभेदस्य सजातीयाद्विजातीयाच्च भेदस्य मिथ्यात्वम् । **साधयन्** 'सद्वस्तुनो भेदत्रयं प्राप्तं निषिध्यत' इति व्याकुर्वन् । **अद्य** 'धर्मान्पृथक् पश्यन्ति'ति श्रुतेरर्थकथनावसरे । **दुराग्रही** प्रमितभेदानामपलापेऽप्रमितस्वगतभेदाङ्गीकारे चाग्रहवान् ॥ ६२० ॥

किञ्चेयं श्रुतिरेवादौ नेहनानास्ति किञ्चन ।
इत्यादिना भिदामेनां निषेधति पदे पदे ॥ ६२१ ॥

किं चात्रैव पूर्वं 'नेहनाने'ति भेदस्य 'नानेव पश्यति' इति भेदाभेदस्य च निषेधान्न धर्मभेदोक्तिर्विचारसहेत्याह **किञ्चेति** ॥ ६२१ ॥

अतस्तज्ज्ञाननिन्दाऽपि मिथ्याभूतार्थदक्त्वतः ।
इति मन्यामहे तस्माद्धर्मा धर्म्यात्मकाः प्रभोः ॥ ६२२ ॥

फलितमाह **अत इति** । अत्र धर्मशब्देन प्रथमाध्याये भगवति समन्विता गुणक्रियाऽऽदयः सर्वे विवक्षिताः । तेषां भगवल्लक्षणत्वेन लक्षणानां च भगवदभिन्नत्वेनाभिहितत्वात् । तत एव अदृश्यत्वनये समन्विता दृश्याद्यन्योन्याभावा अपि धर्मा एव । तत एव धर्म्यात्मकाश्चेत्युपसंहरति **तस्मादिति** ॥ ६२२ ॥

धर्मिसत्त्वेऽपि यन्नश्येत्तत्र भेदोऽपि मृग्यते ।
भेदस्यासाधारणं हि कार्यं नाशाविनाशनम् ॥ ६२३ ॥

ननु च संहर्तृत्वादयो धर्मा भगवतः श्रूयन्ते । क्रियाणामनित्यत्वं सुप्रसिद्धम् । नित्यस्य भगवतः कथं तदभेदः । विरुद्धधर्माध्यासस्य भावभेदाव्यभिचारात् । ततो यदि नाम सर्वगतत्वादीनां यावद्द्रव्यभाविनामभेदः तथापि न क्रियाणामसौ युज्यते इति 'अनित्यत्वात्क्रियाऽऽदीनां कथमेव स्वरूपता' इति अनुव्याख्यानोक्तां शङ्कां 'इति चेत्स विशेषोऽपि क्रिया शक्त्यात्मना स्थिरः' इति तदुक्तपरिहारानुरोधेन समाधत्ते **धर्मीति** । स्यादेतदेवं यद्यैश्वरी क्रियाऽनित्या स्यात् । नैतदस्ति । 'स्वाभाविकी ज्ञानबलक्रिया चे'ति श्रुत्या ज्ञानबलवदेव स्वाभाविकत्वोक्तेः । अतोऽखण्डितत्वात् क्रियायाः, विरुद्धधर्माध्यासोऽसिद्धः । 'खण्डिते भेद ऐक्यं चे'त्युक्तभेदाभेदकल्पनाया अपि नावकाश इत्याह **भेदस्येति** । **असाधारणमिति** । न विशेषाख्यप्रतिनिधिना समाधेयम् ॥ ६२३ ॥

अनश्यद्रिपुहस्तो यद्धिनस्त्यन्यं विनाशिनम् ॥ ६२४ ॥

असाधारण्यमेव दृष्टान्तोक्त्योपपादयति **अनश्यदिति** । वध्यघातुकभावोक्तेर्विरुद्धधर्माध्यासोपपादन एव तात्पर्यम् । **तेन गोत्रादिसंसर्गाभावस्य** भगवतोऽतिरिक्तत्वसिद्धेर्न तस्यात्र धर्मपदेन विवक्षेत्यवधेयम् ॥ ६२४ ॥

नाप्यैक्यवाक्यबलतो विरोधिगुणविप्लवः ॥ ६२५ ॥

'कथं नित्यगुणस्यास्य स्यादैक्यं गुणहानतः' इत्यनुव्याख्यानानुरोधेन विरोध्याकारपरित्यागो नानित्यत्वमिति समर्थितम् । 'न च मिथ्यागुणत्वं स्यादि'ति तदुक्तमाह **नापीति** । **विप्लवः** बाधः ॥ ६२५ ॥

विरोधिगुणसंत्यागे स्यादैक्यं वाक्यगोचरम् ।
अविरुद्धो हि वाक्यार्थो योग्यता यदपेक्षिता ॥ ६२६ ॥

संत्यागे बाधे । गोचरशब्दो यौगिको व्याख्येयः । तेन नपुंसकलिङ्गोपपत्तिः । **योग्यता** प्रमाणविरोधाभावः । **अपेक्षिता** वाक्यलक्षणे योग्यतायाः प्रविष्टत्वात् ॥ ६२६ ॥

यदि वाक्योदिताद्वैतादेव तद्गुणमोचनम् ।
तदान्योन्याश्रयो दोषो वाक्यमर्थान्तरे नयेत् ॥ ६२७ ॥

ऐक्यसिद्धौ गुणमिथ्यात्वसिद्धिः । तत्सिद्धौ च तत्सिद्धिरिति अन्योन्याश्रयः । **अर्थान्तरे** अतदिति पदच्छेदाश्रयणेन भेदरूपार्थान्तरे । ॥ ६२७ ॥

किञ्चैकतोक्तिर्नायुक्ता सादृश्यस्यैक्यसंभवात् ।
सत्यनित्यगुणत्यागस्सर्वथा नोपपद्यते ॥ ६२८ ॥

अस्तु वैक्यं वाक्यार्थः । तावताऽपि न गुणमिथ्यात्वम् । सादृश्यैक्यस्य संभवादित्याह **किं चेति** ॥ सत्यत्वान्न गुणानां मिथ्यात्वं, नित्यत्वान्न विनाश इति विवेकः ॥ **सर्वथा** प्रकारद्वयेनापि ॥ ६२८ ॥

अतः कस्य बलात्कस्य त्याग इत्येव चिन्त्यताम् ।
न चेच्छून्योक्तिबलतः सत्यं ब्रह्मैव सन्त्यज ॥ ६२९ ॥

चिन्त्यताम् सावकाशत्वनिरवकाशत्वादिलक्षणबलाबलविमर्शः क्रियताम् ॥ **न चेत्** भेदप्रमाणानां निरवकाशतां न्यक्कृत्यैक्यमर्थ आश्रीयते चेत् ॥ **शून्योक्तीति** । असदेवेदमग्र आसीदित्यादिरूपेत्यर्थः ॥ ६२९ ॥

व्यावहारिकता सत्ता नित्यत्वं चिरकालता ।
गुणेषु यदि तर्हि स्याद्ब्रह्मण्यपि तथैव ते ॥ ६३० ॥

सत्यनित्यगुणोक्तिः सावकाशेति शङ्कते **यदीति** । **व्यावहारिकता** ब्रह्मप्रमाऽन्येनाबाध्यता । **चिरकालता** दीर्घभ्रान्तिविषयता । परिहरति **तर्हीति** । लौकिकीं प्रतीतिमुल्लङ्घ्य स्वसमयमात्रपरिकल्पितार्थाश्रयणे इत्यर्थः । ॥ ६३० ॥

सन्दिग्धश्रुतिपङ्कस्थनैर्गुण्यस्तम्भलम्बिनः ।
कथं सत्यतया श्रौतधर्मास्स्युर्व्यावहारिकाः ॥ ६३१ ॥

तथैव ते इति प्रतिबन्दीग्रहणमङ्गीकारवादेनैव । वस्तुतस्तु असदित्यस्य शून्यमित्यर्थः रूढः । सत्यनित्यपदयोस्तु त्वदुक्तार्थौ शब्दवृत्तिबाह्यौ । एवं निर्गुणश्रुतिरपि अनिर्गुण इति पदच्छेदायावकाशं ददती शङ्कानिमग्नाऽस्थिरा सती पङ्कस्थस्तम्भ इवेतरेषां गुणमिथ्यात्वादीनामालम्बनं कुत एव भवेत् । येनैक्यसिद्धिरिति भावः ॥ ६३१ ॥

तदाप्यबाधे सत्यास्स्युर्बाधे तु श्रुत्यमानता ।
अतोऽभ्यर्थ्यस्स एवार्थो यत्र वाग्द्वन्द्वमानता ॥ ६३२ ॥

किञ्च व्यावहारिकी सत्ता नाम यद्यबाधस्तर्हि गुणाः सत्या एव स्युरिति तन्मिथ्यात्वप्रतिपादनं व्याहतम् । अथ बाधस्तर्हि गुणश्रुतीनामतत्त्वावेदकताऽऽपत्त्याऽप्रामाण्यमित्याह **तदाऽपीति** । व्यावहारिकसत्तोप-

गमेऽपीत्यर्थः । **स एवार्थः** अनिर्गुण इति पदच्छेदेन लभ्यः सत्य-नित्यगुणवस्त्वरूपोऽर्थः ॥ ६३२ ॥

कथं स्वरूपस्याबाधे शक्तिबाधो भवेद्वद ।
किमच्छिद्रघटे त्याज्या जलाहरणयोग्यता ॥ ६३३ ॥

परमात्मनः शक्तेरबाधं युक्त्या साधयति **कथमिति** ॥ विमता शक्तिः अबाध्या अबाध्यधर्मिकत्वात् घटगतशक्तिवत् इति प्रयोगमभिप्रैति । विपक्षे हेतूच्छित्तिमाह **कथमिति** । न च दृष्टान्तः साध्यविकल इत्याह **किमिति** । **जलाहरणयोग्यता** जलाहरणकारणता घटगतशक्तिरिति यावत् । **त्याज्या** बाध्या ॥ ६३३ ॥

स्वाभाविकी ज्ञानबलक्रिया चेत्याह हि श्रुतिः ॥६३४॥

उक्तं विपक्षे बाधकं श्रुतिसम्मत्या द्रढयति **स्वाभाविकीति** । 'पराऽस्य शक्तिर्विविधैव श्रूयते स्वाभाविकी ज्ञानबलक्रिया चे'ति श्रुतिः **हि** यस्माच्छक्तेः स्वाभाविकत्वमाहेति योजना । स्वभावहानौ स्वरूपहानेर्नियतत्वात् शक्तेर्बाध्यत्वे धर्मिस्वरूपस्यापि बाधस्य नियतेर्हेतूच्छित्तिः स्थिरेति भावः । शक्तेरबाधसिद्धौ, पूर्णगुणत्वसिद्धिस्तत्प्रेप्सुत्वे सति तत्र शक्तत्वहेतुना सर्वधर्मोपपत्तिनयोक्तरीत्या सुलभेत्युपेत्य तस्या एव विशिष्य पक्षीकरणम् ॥ ६३४ ॥

पीलुपाकेन पिठरपाकतो वा गुणक्षयः ।
एकत्र धर्मिणो नाशोऽन्यत्र धर्मान्तरं किल ॥ ६३५ ॥

गुणानां नित्यत्वं युक्त्या समर्थयितुं, तन्नाशः किं धर्मिनाशाद्वा उत धर्मि-विकारात्, अथ गुणानामेवौपाधिकत्वेन उपाधिनाशात् । तत्र उपाधिरपि वरो वा

अविद्या वा माया वा बिम्बमेव वेति विकल्पान्हृदि कृत्वा तत्र न तावदाद्यावित्याह **पील्विति । पीलुः** परमाणुः । पाकेन घटादेः पार्थिवद्रव्यस्य आपरमाणुविनाशे सति पूर्वरूपस्य विनाशः । रूपान्तरोपेतघटान्तरस्योत्पत्तिरिति पीलुपाकवादः । अविनष्टस्य धर्मिण एव रूपविनाशानन्तरं रूपान्तरोत्पत्तिरिति पिठरपाकवादः । उभयथाऽपि गुणनाशः धर्मिनाशविकारान्यतरव्याप्त उपलब्धः । प्रकृते व्यापकाभावान्न व्याप्यो गुणनाश इति भावः ॥ ६३५ ॥

सति धर्मिणि धर्माणां क्वात्यन्ताभाव इष्यते ।
क्षणमुत्पन्नमगुणमित्यप्याहाग्रहात्परम् ।
तन्तुना पटनिर्माणे किं मध्ये शुक्लता गता ॥ ६३६ ॥

सति अविकृते चेत्युपस्कर्तव्यम् । नाश एव न । कुतोऽत्यन्ताभावो निर्गुणवाद्यभिमत इति भावः । ननु उत्पन्नं द्रव्यं क्षणमगुणमक्रियाकं च तिष्ठतीति तार्किकस्य प्रक्रिया । तदनुसारेण सतोऽपि ब्रह्मणो निर्धर्मकत्वं किं न स्यादित्यतस्तत्प्रक्रियैव निर्मूलेत्याह **क्षणमिति** ॥ उपपादयति **तन्तुनेति** । अयमाशयः । तन्तुसमवेत एव खलु पट उत्पद्यते । तन्तवश्च पटोत्पत्तेः प्रागूर्ध्वं च गुणक्रियावन्त एव । मध्ये उत्पत्तिक्षणे एव परं तेषां गुणक्रियाऽपगमस्तेन च तत्समवेतपटस्य तत्क्षणमात्रं गुणादिराहित्येनावस्थानमिति तु कुकल्पनामात्रमेवेति । तदाह **किमिति** । शुक्लता इत्युपलक्षणम् गुणक्रिये इत्यर्थः । गतेत्यपहासः ॥ ६३६ ॥

धर्मिणो धर्मविकृतौ विकारोऽस्त्येव कश्चन ।
अविकारी तु यो धर्मी तद्धर्मोऽपि ह्यविक्रियः ।
किमाप्यपरमाणूनां शुक्लतायाः क्वचित्क्षयः ॥ ६३७ ॥

ननु धर्मविकारस्य कुतो धर्मिविकारो व्यापकस्तदभावेऽपि धर्ममात्र-विकारोपपत्तेरित्यतो नैवं संभवतीत्याह **धर्मिण इति** । **कश्चन** रूपादिपरावृत्ति-मत्त्वलक्षणः । तुरेवार्थः । सर्वथा विकाररहित इत्यर्थः ॥ ६३७ ॥

द्विपाकप्रक्रियातोऽपि पाकायोग्ये न विक्रिया ।
हरिस्तु दहनान्तस्थः पीताग्निर्मुक्तचेतनः ॥ ६३८ ॥

परमात्मा पाकनिमित्तकविकाररहितः पाकायोग्यत्वात् आकाशवत् । न चासिद्धिः । परमात्मा पाकायोग्यः दहनान्तःस्थत्वात् तद्वदेव । **योऽग्नौ तिष्ठन्** — — योऽग्निमन्तरो यमयति इति श्रुतेरेव पक्षे हेतूपपादनं कर्तव्यम् । न चोभयत्र दृष्टान्तस्य साधनवैकल्यं शङ्क्यम् । 'यथा सर्वगतं सौक्ष्म्यादाकाशं नोपलिप्यते ॥ सर्वत्रावस्थितो देहे तथाऽऽत्मा नोपलिप्यते' इति स्मृतेः । अग्निसंयोगेऽप्यविक्रियत्वं श्रीकृष्णे प्रत्यक्षतो दर्शितं चेत्याह **पीताग्निरिति** । वर्णितं च ग्रन्थकृतैव कृष्णकाव्ये 'स्वजन्मभूमिं शिखिनि **प्रविष्ट'** इत्यादिना ॥ हेत्वन्तरमाह **मुक्तचेतनत्वादिति** । अप्राकृतचित्सुखात्मक-शरीरत्वात् । 'नैनं दहति पावकः' 'अदाह्योऽयं' इति स्मृतिः ॥ ६३८ ॥

अतस्तद्रूपसौन्दर्यशौर्यधैर्यपराक्रमाः ।
स्वातन्त्र्यवशितेशत्वपूर्वास्सर्वे गुणा ध्रुवाः ॥ ६३९ ॥

अतः धर्मिणः सर्वथाऽविकारत्वात् । **ध्रुवाः** नित्याः ॥ ६३९ ॥

यदन्यवरतोऽप्राप्तास्तेन नौपाधिका इमे ।
अनौपाधिकधर्माणां धर्म्यनाशे न नाशनम् ॥ ६४० ॥

अन्यवरत इति उपलक्षणम् आगन्तुकसहकारिकारणादिति ग्राह्यम् । 'पराऽस्य शक्तिर्विविधैव श्रूयते' इत्यस्य पूर्ववाक्ये 'न तस्य कार्यं करणं च विद्यते' इत्यत्र सहकारिनिषेधात्, 'परेति यां प्राहुरजस्रशक्तिं' इति शक्तेरज-

स्त्वोक्तेश्च । **अनौपाधिकधर्माणां** अनागन्तुकानां स्वाभाविकधर्माणाम् । ॥ ६४० ॥

ज्ञानं च मानसं क्षय्यं साक्षिज्ञानं त्वनश्वरम् ।
पूर्वनाशे परं ज्ञानं भावना वा मनस्यपि ॥ ६४१ ॥

धर्मा द्विविधाः प्राकृता अप्राकृताश्चेति । प्राकृता अपि यावद्धर्मिभाविनः अयावद्धर्मिभाविनश्चेति द्विधा । पुनर्द्विविधा धर्मिसत्तासापेक्षास्तन्निरपेक्षाश्चेति । तत्राप्राकृतधर्माणां ज्ञानरूपादीनां नैव नाश इत्याह **ज्ञानं चेति । मानसं च ।** मानसमेव भौतिकमेवेति भावः । तथा च यत्र क्षय्यत्वं तत्र भौतिकत्वमिति व्याप्तिरुक्ता भवति । यथोक्तं अनुव्याख्याने 'भौतिकं त्वेव रूपादि व्याप्तं नाशेन नो मते' इति । तु शब्दो भगवज्ज्ञानाद् व्यापकं भौतिकत्वं व्यावर्तयति । तेन व्याप्यस्य नाशस्य व्यावृत्तिर्लभ्यते । भगवज्ज्ञानं तु साक्षिरूपमेवाप्राकृतमिति न तदुपलक्षितधर्माणां नाशप्रसक्तिः । अयावद्धर्मिभाविधर्मेष्वपि न धर्माणां सर्वेषां सर्वथा नाशः । किन्तु एकस्य नाशेऽप्यपरस्योत्पत्तिरित्येवेत्याह **पूर्वेति ।** ॥ ६४१ ॥

मनस्त्वाणुत्वपूर्वास्तु धर्मास्तत्रापि धर्मिवत् ।
सति धर्मिणि धर्माणां सर्वथा कुत्र मुण्डनम् ॥ ६४२ ॥
धर्म्यसत्त्वेऽपि धर्मस्सन्प्रतियोगित्वपूर्ववत् ।
सति धर्मिणि धर्माणामसत्त्वं तु न कुत्रचित् ॥ ६४३ ॥

यावद्धर्मिभाविनां धर्मिणो नित्यत्वे नित्यत्वं स्फुटमेवेति निदर्शयति **मनस्त्वाणुत्वेति ।** धर्मिणोऽनित्यत्वेऽपि तन्नाशे धर्मिसत्तासापेक्षधर्माणामेव निवृत्तिः । तन्निरपेक्षाणां प्रतियोगित्वादीनां त्वनुवृत्तिरेवेत्याह **धर्म्य-**

सत्त्वेऽपीति । धर्माणां निःशेषाणामिति शेषः । सति धर्मिणीति कैमुत्यद्योतनार्थम् । असत्यपि धर्मिणि प्रतियोगित्वादिधर्माणां यदा नासत्त्वं तदा किमु सति धर्मिणि, किमुतरां विकारशून्ये धर्मिणि भगवति, किमुतमामप्राकृतानां स्वाभाविकानां ज्ञानबलादीनां तन्निष्ठानामनन्तानां धर्माणामिति भावः । अतो मायावादिनो ब्रह्मनिष्ठाशेषगुणत्यागोक्तिर्दुराग्रहमूलैवेति फलितम् ॥ ६४२ ॥ ६४३ ॥

रूप्यबाधे हि रूप्यत्वबाधो दृष्टो भ्रमेऽपि च ।
अतः श्रौतात्मधर्माणां बाधोऽप्येष न लौकिकः ॥ ६४४ ॥

अबाध्यधर्मिकत्वेन हेतुना धर्माणामबाध्यत्वं प्राग्घटदृष्टान्तेन साधितम् (श्लो. ६३३)। अन्वये व्यभिचारशङ्कापरिहाराय तत्रैव व्यतिरेकव्याप्तिमप्याह **रूप्येति** ॥ स्थिरत्वाय युक्तेः श्रुत्यनुग्रहीतत्वमाह **श्रौतेति** ॥ ६४४ ॥

घटादिधर्मास्तत्सत्तासमसत्ता यतोऽखिलाः ।
अतस्सत्यात्मधर्माश्च सत्यास्स्युर्नात्र संशयः ॥ ६४५ ॥

ब्रह्मधर्माणां व्यावहारिकसत्यत्वं प्राङ् निराकृतमपि पुनर्मायिनाङ्गीकृतेन धर्मधर्मिणोः समसत्ताकत्वनियमेन निराह **घटेति । सत्याः** पारमार्थिकसत्याः । ॥ ६४५ ॥

अदृष्टकल्पना कुर्याद् दुरदृष्टस्य कल्पनाम् ।
सत्यानित्यास्ततो धर्मास्सत्ये नित्ये च धर्मिणि ॥ ६४६ ॥

अदृष्टकल्पना भागत्यागविषयिणी । **दुरदृष्टस्य** तमस्साधनपापस्य । ॥ ६४६ ॥

ध्वनिस्तूपाधितो जातो नासौ स्वाभाविको गुणः ॥ ६४७ ॥

यदुक्तं धर्माणां नाशे धर्मिणोऽपि नाशप्रसङ्ग इति न तद्युक्तम् । आकाशगुणस्य शब्दस्य नाशेऽप्याकाशस्यानाशादित्यतः स्वरूपधर्माणां, विषय एवोक्तोऽतिप्रसङ्गो नौपाधिकानां धर्माणां, शब्दस्तु ध्वनिरूप आकाश-गुण औपाधिकः उच्चारण-भेरीताडनादिजन्य इति नोक्तदोष इत्याह **ध्वनिरिति** ॥ ६४७ ॥

त्रिक्षणस्थायि यत्प्राहुश्शब्दं बुद्धिं च कर्म च ।
अतोऽपि न ध्वनिर्व्यो(म्नि)मस्वभावो नश्वरो ह्यसौ ॥ ६४८ ॥

प्राहुः पदार्थविदः इत्यस्वरसम् । तैः नित्यस्य वर्णात्मकशब्दस्य, चिदात्मनोश्च बुद्धिकर्मणोर्नित्यत्वेन प्रमितानां चानङ्गीकारात् । **अतः** उभय-संमत्या ॥ ६४८ ॥

अणुत्वं परमाणोर्यन्महत्त्वं महतोऽपि च ।
अवकाशप्रदत्वं यद्गगनस्य कदा न तत् ।
अतस्स्वाभाविका धर्मा नश्येरन्धर्मिणः क्षये ॥ ६४९ ॥

स्वाभाविकधर्माणां तु यावद्धर्मिसत्त्वं नियतमित्याह **अणुत्वमिति** । **कदा न** सर्वदाऽस्तीत्यर्थः । **अतः** स्वाभाविकधर्मधर्मिनाशयोः समनियत-त्वात् ॥ ६४९ ॥

श्रुतौ स्मृतौ च कीर्त्यन्ते धर्मास्स्वाभाविका हरेः ।
सत्या नित्यास्स्वभावाश्च ये धर्मास्ते न मायिकाः ॥ ६५० ॥

ब्रह्मधर्मा न मायिका सत्यत्वात् नित्यत्वात् ब्रह्मस्वभावत्वाद्वा ब्रह्मवत् । न चासिद्धिरित्याह **श्रुताविति** ॥ ६५० ॥

अविद्यया कथं विद्या शक्तिस्तेजो बलं धृतिः ।
अमायिकब्रह्मवत्तद्धर्मास्सर्वेऽप्यमायिकाः　॥ ६५१ ॥

अविद्योपाधिकत्वं विद्यायाः शक्त्यादीनां विद्याप्रयोज्यानां च न संभवतीत्याह **अविद्ययेति** । न ह्यन्धकारोपाधिकत्वमालोकस्य संभवति विरोधादिति भावः ॥ ६५१ ॥

सत्यत्वाच्च स्वभावत्वान्नित्यत्वाद्ब्रह्मवत्सदा ।
अमायिका ब्रह्मधर्मा इति स्यादनुमाऽपि नः ॥ ६५२ ॥
स्वनिष्ठधर्मोपाधातुस्स्यादुपाधेरुपाधिता ।
मायाभिन्नत्वाजडत्वसत्त्वचित्त्वात्मतादयः　॥ ६५३ ॥

मायाया उपाधित्वं न संभवतीति वक्तुं उपाधिशब्दं तावन्निर्वक्ति **स्वेति** । यथाऽहुः 'स्वसंबन्धेन यः स्वीयं धर्ममन्यत्र दर्शयेत् । स उपाधिर्यथा लोके जपादिः स्फटिकादिषु' इति । न हि मायायां मायाभिन्नत्वमस्ति येन तद्ब्रह्मणि उपादध्यात् । स्वस्मिन्स्वभेदस्य व्याहतेः । एवं अजडत्वादिकमपीति भावः । **सत्त्वं** अनिर्वचनीयत्वम् । मायायां तु अनिर्वचनीयत्वमेव सत्त्वम् । तेन न कुचोद्यावकाशः । **चित्त्वं** सामान्यम् । **आत्मत्वं** सर्वभूतान्तरात्मा इत्युक्तो विशेषः । सामान्यस्यैव मायायामभावे विशेषस्य कुतोऽवकाश इति द्योतनाय पृथगुक्तिः । आदिपदेन निर्विकारत्वादयः । ॥ ६५२ ॥ ६५३ ॥

व्याप्तत्वनित्यशुद्धत्वमुक्तत्वाद्या हरेर्गुणाः ।
जडेष्वसंभावितास्स्युर्मायोपाध्याहिताः कथम् ॥ ६५४ ॥

किं विशिष्य मायाग्रहणेन । उपाधिमात्रं न संभवति; भगवद्गुणानां तदितरत्र कुत्रापि मुक्तामुक्तप्रपञ्चेऽसंभवादित्याशयेन 'सर्वव्यापी' इत्यादि-

श्रुत्युक्तांस्तदसाधारणगुणानाह **व्याप्तत्वेति** । व्याप्तिस्त्रिविधाऽनन्तशब्दोक्ता ग्राह्या । आद्यपदेन सर्वेश्वरत्वपूर्वा उत्तरश्लोकोक्ता ग्राह्याः । जडेषु इत्युपलक्षणम् । तदितरत्र रमाऽऽदिसर्वप्रपञ्चे इति ध्येयम् । मायेत्यप्युपलक्षणम् । उपाधिमात्रे इत्यर्थः ॥ ६५४ ॥

हन्त मायाबद्धताऽपि न मायोपाधिका त्वयि ।
सर्वेश्वरत्वपूर्वं तत्कः कुर्वीत महाप्रभौ ॥ ६५५ ॥

किञ्च 'अनादिमायया सुप्तः' 'योऽविद्ययान्धः स तु नित्यबद्धः' इति जीवस्य मायाबद्धत्वं ज्ञायते । न च तन्मायोपाधिकमिति संभवति । मायायां मायाबद्धत्वस्याभावात् । बध्यबन्धकभावस्य भेदसापेक्षत्वात् । उपाधिना स्वस्मिन्नेवाविद्यमानस्य धर्मस्येतरत्रोपाधायकत्वायोगात् । अन्यथोपाधित्वस्यैव व्याघातात् । तथा च जीवमात्रेऽपि विद्यमानं मायाबद्धत्वं यदा न मायोपाधिकं तदा किं वाच्यं भगवदसाधारणधर्माणां सर्वेश्वरत्वादीनां तदुपाधिकत्वाभाव इत्याह **हन्तेति** । महाप्रभावित्यनेन तद्गुणानां तन्मात्रवृत्तित्वमभिप्रैति ॥ ६५५ ॥

निरीक्षतो यस्य दृष्टिर्माययाऽण्वपि नाज्यते ।
इत्याह पञ्चमस्कन्धे तद्द्रष्टृत्वादयः प्रभोः ।
स्वाभाविका भवेयुर्हि तदभावः कदा वद ॥ ६५६ ॥

'न यस्य मायागुणचित्तवृत्तिभिर्निरीक्षतो ह्यण्वपि दृष्टिरज्यते' इति श्लोकस्यानुवादः निरीक्षत इति । रुद्रस्य भगवत्स्तुतिः भागवते पञ्चमस्कन्धे सप्तदशेऽध्याये । अस्य भगवतो दृष्टिर्ज्ञानं, अण्वपि लेशतोऽपि मायया नाज्यते न लिप्यते इत्युक्त्या दृष्टेस्तद्गुणानां च मायोपाधिकत्वं निषिध्यते ॥ ६५६ ॥

किञ्चोपाधिर्बिम्बमेव प्रतिबिम्बस्य शोभते ।
स्वधर्माधायकत्वेन मायादिस्स्फटिकादिवत् ।
निमित्तमात्रं तत्सङ्गात्तन्नाम्ना भण्यते परम् ॥ ६५७ ॥

मायायां चित्त्वादिधर्माणामभावात् तथाऽन्यत्र तद्धर्माणामुपधायकत्वासंभवान्न तस्या उपाधित्वमित्युक्तम् । एवं तर्हि प्रतिबिम्बे जीवे चित्त्वादयो धर्मा ये सन्ति तेषामुपधायकं किमित्यतो बिम्बभूतं ब्रह्मैवेत्याह **किञ्चेति** । तथा सति अवयवशक्त्या ब्रह्मण एवोपाधित्वं प्राप्तमिति चेत्सत्यमेवमित्याह **शोभते इति** । तर्हि देहेंद्रियादिकस्य लोके उपाधित्वप्रसिद्धेः का गतिरित्यतो रूढ्यैव तत्र तच्छब्दव्यवहार इत्याह **मायादिरिति । नाम्ना भण्यते परमिति** च । अत्र मायाशब्देन प्राकृतदेहादिकं विवक्षितम् । न तु पराभिमताऽनिर्वचनीया माया । तस्या अप्रामाणिकत्वेन तत्रोपचारेणापि भण्यत इत्युक्तव्यवहारस्याभावात् । अयमाशयः । नायमस्ति नियमो यद्योगवृत्त्यैव सर्वत्रोपाधिशब्दप्रयोगः इति । तदुक्तं तर्कताण्डवे 'साध्यव्याप्यत्वरूपस्वधर्मस्य साधने प्रतिबिम्बजनकत्वरूपावयवार्थाभावेऽपि लाभाद्युपाधिना कृतमित्यादाविव रूढ्योपाधिपदप्रयोगोपपत्तेश्चेति ॥ ६५७ ॥

तस्माद्ब्रह्मस्थसुगुणा एव तत्प्रतिबिम्बके ।
दृश्येरन्नान्यतस्ते स्युस्सूर्यकश्रीर्हि सूर्यतः ॥ ६५८ ॥

तस्मात् प्रतिबिम्बधर्माणां बिंबाधीनत्वात् । **सुगुणा एवेति** । तेन जीवे दृश्यमानानां दुःखदोषादीनां ब्रह्मस्थत्वं व्यवच्छिनत्ति । ते तु संसारे बुद्धीन्द्रियादिसंबन्धवशात् सात्त्विकानामविद्ययाऽत्मीयतयाऽवभासन्ते । मोक्षे तु पारतन्त्र्यादिधर्माणां जीवस्वरूपमेवोपाधिः । यथोक्तं गीताभाष्ये 'नित्यश्चोपाधिः कश्चिदस्ति । प्रतिपत्तौ विमोक्षस्य नित्योपाध्या स्वरूपया । चिद्रूपया युतो जीवः केशवप्रतिबिम्बकः' इति । ये स्युस्ते नान्यत इति

योजना । न तु बिम्बस्थानां सर्वधर्माणां प्रतिबिम्बे दर्शनम् । तदुक्तं गीताभाष्ये 'युक्ताश्च बिम्बधर्माः प्रतिबिम्बेऽविरोधे' इति । प्रमेयदीपिकायां च 'बिम्बधर्माः बिम्बसमानधर्माः । यो यत्प्रतिबिम्बः सोऽसति विरोधे तद्धर्मेति व्याप्तिरत्राभिप्रेतेति भाव' इति ॥ ६५८ ॥

बिम्बस्थगुणसर्वस्वमनौपाधिकमेव हि ।
तन्नाशनाशि तद्ध्रौव्ये ध्रुवमेवाभवद्धि तत् ॥ ६५९ ॥

किञ्च आस्तामियं प्रतिबिम्बजीवगतानां धर्माणामेव विषय उपाध्याहितत्वचिन्ता । ब्रह्म तु बिम्बभूतमेव । तद्धर्माणामनौपाधिकत्वे विवादस्यैव नावसरः । न हि सूर्यस्य तेजसि, जपाकुसुमस्य लौहित्ये वा औपाधिकत्वं कोऽपि सम्भावयति । अतः सर्वेश्वरत्वादयो ब्रह्मधर्मा अनौपाधिका एवेत्याह **बिम्बस्थेति** । अनौपाधिकानां धर्माणां यावद्द्रव्यभावित्वनियमेन ब्रह्मणश्च ध्रुवत्वेन तद्धर्माणां ध्रुवत्वं निष्प्रत्यूहमित्याह **तदिति** ॥ ६५९ ॥

प्रतिबिम्बस्य सर्वस्य यद्बिम्बं ब्रह्म तद्धि मे ।
तच्च सत्यं च नित्यं च निर्गुणं स्यात्कदा च न ॥ ६६० ॥

सर्वस्येति अनेन स्वयं कस्यापि न प्रतिबिम्बमिति ज्ञायते । तथा च प्रतिबिम्बत्वासमानाधिकरणं बिम्बत्वं ब्रह्मणो लक्षणमुक्तं भवति । कदा तवेति पाठः । अग्रे (६७३ श्लो) तथैव दर्शनात् । कदा च नेति पाठे चोऽप्यर्थः ॥ ६६० ॥

सगुणप्रतिबिम्बेऽस्मिन्बिम्बत्वाद्रुद्रपुष्पवत् ।
स्वाभाविकगुणं ब्रह्म किं तेऽभून्नानुमानतः ॥ ६६१ ॥

अनुमानप्रयोगं दर्शयति **सगुणेति** । ब्रह्म स्वाभाविकगुणवत् बिम्बत्वात् जपाकुसुमवत् । बिम्बत्वं च प्रतिबिम्बगतगुणनिश्चामकतत्सदृशगुण-

योगित्वम् । तथाविधलौहित्यवत्त्वाद्दृष्टान्ते साध्यानुगमः । ब्रह्मणः सर्वात्रमादीन्प्रति बिम्बत्वात् तन्निष्ठगुणनियामकज्ञानानन्दादिगुणवत्त्वं पक्षधर्मताबलात्सिध्यति । विपक्षे हेतूच्छित्तिरेव बाधिका ॥ ६६१ ॥

स्वाभाविकी ज्ञानबलक्रिया चेत्याह तच्छ्रुतिः ।
यन्मूलं सगुणं ते स्यात्स एवास्माकमीश्वरः ॥ ६६२ ॥

अनुग्राहकश्रुतिमाह **स्वाभाविकीति** । यन्मूलमिति बहुव्रीहिः । ननु शबलं ब्रह्म सगुणम् । तद्गुणाश्च न स्वाभाविकाः । अतस्तत्पक्षीकारे बाधः इति चेन्नैवम् । त्वदभिमतशबलस्यापि मूलं बिम्बभूतं यद्ब्रह्म तदेव पक्षीक्रियते अतो नोक्तदोष इत्याह **यन्मूलमिति** । यद्येवं तर्हि त्वदभिमतेश्वरस्य न स्वाभाविकगुणवत्त्वसिद्धिरित्यत आह **स एवेति** । **ईश्वरः** विष्णुः । अभ्युपगम्येदमुक्तम् । वस्तुतस्तु त्वदुक्तमायाशबलस्याप्रामाणिकत्वेन त्वदाक्षेपस्यैवायोगादिति भावः ॥ ६६२ ॥

अतस्सगुणमेवार्ध्यं त्वयाऽपि च मयापि च ।
निर्गुणाशां त्यज भज श्रीशं मे सगुणं प्रभुम् ॥ ६६३ ॥

अतः श्रीशादन्यस्य तद्बिम्बभूतसगुणस्याभावात् । **सगुणमेव** श्रीशाख्यं ब्रह्मैव । **अर्ध्यं** उपास्यम् । **त्वयेति** सर्वैर्मुमुक्षुभिरित्यर्थः । **त्यज** प्रमाणप्रयोजनयोरभावात् इति शेषः । **प्रभुं** मुक्तौ ज्ञानानन्दादि प्रदानसमर्थम् ॥ ६६३ ॥

वचसां गौरवायैव सगुणद्वयकल्पनम् ।
न चेत्स्यात्सिद्धसगुणभजने गौरवं तव ॥ ६६४ ॥

ननु मूलबिम्बत्वं नारायणस्येवान्यस्यापि किं न स्यादिति मन्दाशङ्कां निराह **गौरवायेति** । तथा सति द्वयोः सर्वोत्तमत्वप्राप्त्या व्याघातेना-

प्रामाणिककल्पनाऽऽपत्तिरिति भावः । **गौरवं** प्रमाणसिद्धसंप्रत्ययावलम्बित्वेन सज्जनेषु मान्यता ॥ ६६४ ॥

अस्तु मायाविना मायादर्शितं वस्तु मायिकम् ।
मायाविदेहेन्द्रियेच्छाप्रयत्नादि त्वमायिकम् ॥ ६६५ ॥
एवं चामायिकमभूद्धरेर्देहेन्द्रियादिकम् ।
शक्तिसौन्दर्यधैर्यादिभार्याभवनपूर्वकम् ॥ ६६६ ॥

'न च मायाविना माया दृश्यते विश्वमीश्वरः । सदा पश्यति तेनेदं न मायेत्यवधार्यतामि'ति तत्वोद्योतोक्तिमनुरुध्याह **अस्त्विति ॥** मायायाः परव्यामोहकरत्वं परसिद्धान्तः । अतो मायाविना दर्शितस्य वस्तुनो मिथ्यात्वप्राप्तावपि तेन दृष्टवस्तूनां स्वदेहेन्द्रियादीनां भार्याभवनादीनां च मिथ्यात्वं नैव सिध्यति । लोके तथा दर्शनात् । तेनास्तु मायाया उपाधित्वम् । तथाऽपि न सर्वजगन्मिथ्यात्वं पराभिमतं सिध्यतीत्याह **अस्त्विति । शक्तीति ।** तथा चेश्वरगुणानां तावत्सत्यत्वं नित्यत्वं च निराबाधमिति गुणसौरभप्रमेयसिद्धिः । एवं तस्य भार्याभवनादीनामपि सत्यत्वं निष्प्रत्यूहमिति विश्वसौरभप्रमेयस्याप्यंशतः सिद्धिः ॥ ६६५ ॥ ६६६ ॥

गुणिनां हि गुणस्तुत्या स्वस्यापि स्यान्महाफलम् ।
यन्ममावसितं भारस्यार्धं गुणनिरूपणे ॥ ६६७ ॥

गुणस्तुत्या गुणाभिधानेन युक्तिभिस्तदुपपादनेन च । यद्वा गुणनिष्ठसत्यत्वनित्यत्वादिगुणप्रतिपादनेन । **स्वस्य** ग्रन्थप्रणेतुः । अपिशब्देनाध्येतृसमुच्चयः । स्तुतिविषयस्य नारायणस्य तया प्रयोजनाभावात् । **महाफलम्** विश्वसौरभेन यत्कर्तव्यं विश्वसत्यत्वोपपादनं तत्र विश्वैकदेशस्य भगवद्देहेन्द्रियभार्याभवनादिरूपस्य सत्यत्वस्योपपादनेन भारार्धावसितिर्ग्रन्थकारस्य, उभयेषां भगवत्प्रीतिः ॥ ६६७ ॥

विश्वान्तःपातिनो ह्युक्तस्यास्य यत्सत्यताऽप्यभूत् ।
लोकदृष्ट्यैव न पुनश्श्रुतिस्मृतिविचारणात् ॥ ६६८ ॥

लोकदृष्ट्यैव लोके मायाविदृष्टान्तानुसारेणैव ॥ एवकारेण व्यवच्छेद्यमाह **नेति** । श्रुतिस्मृतिविचारे तु सर्वस्यैव विश्वस्य सत्यत्वं सिध्यति । तदुक्तं तत्वोद्योतटीकायां 'अम्बरादिकं नेश्वरमायाजन्यं तेन दृश्यमानत्वात् । यद्यन्मायाजन्यं न तत्तेन दृश्यते यथेन्द्रजालिकं वस्तु मायाविना' इति । व्याप्तिधर्मतयोरागमिकत्वेन न कश्चित्क्षुद्रोपद्रवः ॥ ६६८ ॥

नित्यज्ञानबलैश्वर्यभोगोपकरणाच्युत ।
इति तुष्टाव तत्स्रष्टा पञ्चरात्रे निजं प्रभुम् ॥ ६६९ ॥

तत्स्रष्टा विश्वस्य सृष्टिकर्ता विधिः । हेतुगर्भं विशेषणम् । मायिकस्य दृष्टिमात्रं न तु सृष्टिः ॥ ६६९ ॥

न यत्र माया तत्रापि महिमा स्मर्यतेऽस्य तत् ।
उल्लङ्घ्य लोकमर्यादां धर्मत्यागः कथं प्रभौ ॥ ६७० ॥

लोकमर्यादां यत् यन्निषेधाधिकरणस्थितिमत् न तत्तदुपादानकमिति लोकसिद्धव्याप्तिम् । यथा तन्तुनिषेधाधिकरणस्थितिमान्घटो न तन्तूपादानक इति सामान्यव्याप्तिः ॥ ६७० ॥

अतस्स्वाभाविकं सर्वं ज्ञानैश्वर्यादिकं हरेः ।
कथं तस्य निवृत्तिस्स्याच्चैतन्यस्यानिवर्तने ॥ ६७१ ॥

तस्य स्वरूपभूतस्य महिम्नः । तदुक्तमनुव्याख्याने नैकस्मिन्नधिकरणे 'नानित्यताऽस्मत्पक्षे तु चैतन्यादेर्विशेषिणः । लक्षणस्य निवृत्तौ तु स्यान्न तच्चेतने क्वचिदि'ति ॥ ६७१ ॥

तद्धर्मबाधायोगेन बाध्यं स्यादैक्यमेव ते ।
अर्थापत्तिस्तवैवाभूदनर्थापत्तिकारणम् ॥ ६७२ ॥

ऐक्यान्यथाऽनुपपत्त्या गुणमिथ्यात्वं न सिध्यति । आक्षेपकस्यैक्यस्याप्रमितत्वात् आक्षेप्यस्य गुणमिथ्यात्वस्य प्रमाणविरुद्धत्वात् । प्रत्युत गुणसत्यत्वानुपपत्त्या ऐक्यस्यैव मिथ्यात्वमिति तवैव अनर्थः इत्याह **तदिति** । **अनर्थः** उद्देश्यासिद्धिस्तमःप्राप्तिश्च ॥ ६७२ ॥

वृथैव गुणसंत्यागे वैदुष्यं ते गमिष्यति ।
अत्यागे महिमध्रौव्यान्निर्गुणं स्यात्कदा तव ॥ ६७३ ॥

ननु नार्थापत्त्या गुणत्यागः किन्त्वेवमेवेत्यत आह **वृथेति** ॥ वैदुष्यं उपलक्षणं विवेकादिसर्वं गुणजातम् । एवमेव तस्यापि त्याग आपद्यते । **अत्यागे** सत्यज्ञानादिवाक्यमुख्यार्थेऽनुपपत्त्यभावाद्गुणानामपरित्यागे । **निर्गुणं कदा स्यात्** । लक्षणया नैव निर्गुणं कदाऽपि सिध्यति ॥ ६७३ ॥

अतोऽनवसराद् दुस्स्थमश्रौतं च परोदितम् ।
ब्रह्मैष नित्यो महिमेत्याद्या वाक्तत्र तत्र हि ॥ ६७४ ॥

अतः अप्रामाणिकत्वात् प्रमाणविरुद्धत्वात् व्यर्थत्वाच्च । परोदीरितं ब्रह्मेति संबन्धः । अप्रामाणिकत्वमाह **अश्रौतमिति** । निर्गुणश्रुतिस्तु सत्त्वादिप्रकृतिगुणबद्धत्वनिषेधपरेत्युपपादितमिति भावः । प्रमाणविरुद्धत्वमाह **एष इति** । **तत्र तत्र हीति** । सर्वत्रेत्यर्थः । तदुक्तं तत्वनिर्णये 'सर्वज्ञं सर्वकर्तारं नारायणमनामयम् । सर्वोत्तमं ज्ञापयन्ति महातात्पर्यमत्र हि । सर्वेषामपि वेदानामितिहासपुराणयोः । प्रमाणानां च सर्वेषां' इति नारदीयवाक्योदाहरणेन ॥ ६७४ ॥

एको दाधार विश्वानि भुवनानीति चापरा ।
तं स्तौति सर्वाधारत्वात्परं ब्रह्म स एव हि ॥ ६७५ ॥

व्यर्थत्वं चाह । तथा हि । निर्गुणं ब्रह्म किं स्थित्यर्थं अथ सृष्ट्यर्थं उत भुक्त्यर्थं आहोस्विन्मुक्त्यर्थम् । नाद्य इत्याह **एक इति** । **तं** विष्णुम् । विष्णुसूक्तत्वादस्य वाक्यस्य । **स एव** विष्णुरेव ॥ ६७५ ॥

सर्वस्याधारता सर्वव्यापिता केशवस्य चेत् ।
अन्यद्ब्रह्म किमर्थं ते व्यर्थत्वादपि तद्गतम् ॥ ६७६ ॥

सर्वं व्याप्य तदाधारता तत्स्थितिहेतुता । 'यो लोकत्रयमाविश्य बिभर्ति' इति स्मृतेः ॥ ६७६ ॥

यो नः पिता विधातेति सृष्टिश्चाश्रावि केशवात् ।
अतो भुक्त्यै न ते ब्रह्म मोक्षमिच्छेज्जनार्दनात् ॥ ६७७ ॥
एक एवेश्वरस्तस्य भगवान्विष्णुरव्ययः ।
इति स्मृतेनापि मुक्त्यै व्यर्थमेवाभवत्ततः ॥ ६७८ ॥

द्वितीयं निराह **य इति** । अत एव न तृतीय इत्याह **अत इति** । शरीरेन्द्रियविषयाणां सृष्टेरभावे भुक्तिः कथङ्कारं स्यादिति भावः । नापि मुक्त्या इति चतुर्थोऽपीत्याह **मोक्षमिति** ॥ ततः यावद्विशेषाणामभावात् । **व्यर्थं** प्रयोजनसामान्यशून्यम् ॥ ६७७ ॥ ६७८ ॥

व्याप्तं चैतन्ययुग्मं चेद्ब्रह्मणि द्वैतकल्पनात् ।
अनर्थश्च भवेत्तस्माद्ब्रह्मै(कं)को विष्णुरेव हि ॥ ६७९ ॥

न केवलं व्यर्थं किं त्वनर्थप्रदं च निर्गुणब्रह्मकल्पनमित्याह **व्याप्तमिति** । **युग्मं** एकं नारायणाख्यं प्रामाणिकम्, अपरं कल्पित-

व्याप्तत्वोपेतं पराभिमतं निर्गुणमप्रामाणिकम् । **अनर्थः** 'मृत्योः स मृत्युमाप्नोति य इह नानेव पश्यति' इत्युक्तनित्यनिरयरूपः ॥ ६७९ ॥

प्रागुक्तयुक्त्या सगुणनैर्गुण्यं यन्मृतौ च न ।
अतोऽन्यन्निर्गुणं वाच्यं तदा ब्रह्मद्विता न किम् ॥ ६८० ॥

ननु न मया ब्रह्मयुग्ममुच्यते येनानर्थः स्यात् । किं तु सगुणस्यैव गुणप्रहाणेन नैर्गुण्यमित्युच्यते इति चेन्मोक्तं विसार्षीरित्याह **प्रागुक्तयुक्त्येति** । गुणानां स्वाभाविकत्वयुक्त्या । **मृताविति** तवेति शेषः । तमः प्राप्तावपि अनन्तकालेऽपीति यावत् । **ब्रह्मद्विता** सगुणादन्यस्याप्रामाणिकस्य गुणशून्यस्य साङ्केतिकब्रह्मणः कल्पनादिति भावः ॥ ६८० ॥

एवं चावसराभावदुःस्थं व्यर्थमनर्थदम् ।
विष्णोरन्यत्परं ब्रह्म को विद्वान्वक्तुमर्हति ॥ ६८१ ॥

निगमयति **एवमिति** ॥ ६८१ ॥

नास्ति नारायणसमं न भूतं न भविष्यति ।
एतेन सत्यवाक्येन सर्वार्थान्साधयाम्यहम् ॥ ६८२ ॥

सगुणं ब्रह्मापरं, परं तु निर्गुणं इति मायिमतं सुस्पष्टभारतवाक्यैर्निराकरोति नास्तीत्यादिभिरष्टभिः ॥ **सत्यवाक्येन** यथार्थवाक्येन । सर्वार्थानिति फलरूपतात्पर्यलिङ्गोक्तिः ॥ ६८२ ॥

द्वाविमौ पुरुषौ लोके क्षरश्चाक्षर एव च ।
क्षरस्सर्वाणि भूतानि कूटस्थोऽक्षर उच्यते ॥ ६८३ ॥
उत्तमः पुरुषस्त्वन्यः परमात्मेत्युदाहृतः ।
यो लोकत्रयमाविश्य बिभर्त्यव्यय ईश्वरः ॥ ६८४ ॥

यस्मात्क्षरमतीतोऽहमक्षरादपि चोत्तमः ।
अतोऽस्मि लोके वेदे च प्रथितः पुरुषोत्तमः ॥ ६८५ ॥

परमात्मेति पुरुषोत्तम इति प्रथितत्वोक्त्या तस्यैव परब्रह्मत्वमभिप्रेयते ॥ ६८३ ॥ ६८४ ॥ ६८५ ॥

मत्तः परतरं नान्यत्किञ्चिदस्ति धनंजय ।
मयि सर्वमिदं प्रोतं सूत्रे मणिगणा इव ॥ ६८६ ॥

सूत्रे मणिगणा इवेति ॥ अनेन दृष्टान्तेन परिणाम्युपादानत्वं विवर्तोपादानत्वं च निराकृत्य निमित्तकारणत्वं स्थितिहेतुत्वं व्यवस्थापयता पराभिमतस्य शुद्धस्याधिष्ठानाभिमतस्य ब्रह्मत्वं प्रतिषिध्यते । न हि सूत्रं मण्यात्मना परिणमते न वा मण्यारोपाधिष्ठानमिति भावः ॥ ६८६ ॥

ससुरासुरगन्धर्वं सयक्षोरगराक्षसम् ।
जगद्वशेऽवर्ततेदं कृष्णस्य सचराचरम् ॥ ६८७ ॥
रुद्रं समाश्रिता देवा रुद्रो ब्रह्माणमाश्रितः ।
ब्रह्मा मामाश्रितो नित्यं नाहं कश्चिदुपाश्रितः ॥ ६८८ ॥

अवर्तत इदं इति पदच्छेदः । ६८७ ॥ ६८८ ॥

सत्यं सत्यं पुनस्सत्यमुद्धृत्य भुजमुच्यते ।
वेदशास्त्रात्परं नास्ति न दैवं केशवात्परम् ॥ ६८९ ॥
इति भारतवाक्यानि स्पष्टीकुर्वन्ति तं प्रभुम् ॥ ६९० ॥

वेदेति ॥ 'विज्ञेयं परमं ब्रह्म ज्ञापिका परमा श्रुतिः' इति श्रुत्यर्थोपबृंहणेन केशव एव परमं ब्रह्मेति प्रतिज्ञायते ॥ ६८९ ॥ ६९० ॥

उपक्रम्याखिलेशत्वं पुरा नारायणस्य यत् ।
मध्येऽभ्यस्तं तदेवान्तेऽप्युपसञ्जहुरञ्जसा ॥ ६९१ ॥
तस्माद्भारतवाक्यानां लक्ष्मैकार्थ्यसिद्धये ।
विष्णोरत्युत्तमत्वाख्यमर्थमाहेति सिद्ध्यति ॥ ६९२ ॥

भारतवाक्यानीत्यस्यानुकर्षः । **अंजसा** सशपथम् । यदित्यस्योत्तरश्लोके तस्मादित्यनेनान्वयः । **ऐकार्थ्यं** एकार्थप्रतिपादकत्वलक्षणैकवाक्यता । ॥ ६९१ ॥ ६९२ ॥

नारायणपरा वेदा नारायणपरा मखाः ।
नारायणपरा योगा नारायणपराः क्रियाः ॥ ६९३ ॥
नारायणपरं ज्ञानं नारायणपरं तपः ।
नारायणपरो धर्मो नारायणपरा गतिः ॥ ६९४ ॥

उक्तार्थे भागवतवाक्यानि प्रमाणयति **नारायणेत्यादिभिः** ॥ मखयोगक्रियाऽऽदीनां नारायणपरत्वं 'मां विधत्तेऽभिधत्ते मां' इति श्लोकोक्तरीत्याऽवसेयम् ॥ ६९३ ॥ ६९४ ॥

सृजामि तन्नियुक्तोऽहं हरो हरति तद्वशः ।
विश्वं पुरुषरूपेण परिपाति त्रिशक्तिभृत् ॥ ६९५ ॥
स एव भगवान्लिङ्गैस्त्रिभिरेतैरधोक्षजः ।
स्वलक्षितगतिर्ब्रह्मन्सर्वेषां मम चेश्वरः ॥ ६९६ ॥

सृजामीति । नारदेन चतुर्मुखं प्रति त्वमेव सर्वोत्तम इति पररीत्या पूर्वपक्षे कृते तन्निराकरणेन सिद्धान्तस्थापनपरा चतुर्मुखोक्तिरियम् । स्वयं ब्रह्मणैव स्वस्य रुद्रस्य च सर्वेश्वरतां प्रतिषिध्य हरेरेव तस्याः सयुक्तिकं स्वरूपलक्षणताप्रतिपादनेन तत्र तात्पर्यातिशयोऽवसीयते ॥ ६९५ ॥ ६९६ ॥

तमुपागतमालक्ष्य सर्वे सुरगणादयः ।
प्रणेमुस्सहसोत्थाय ब्रह्मेन्द्रत्र्यक्षनायकाः ॥ ६९७ ॥

तत्तेजसा हतरुचस्सन्नजिह्वास्ससाध्वसाः ।
मूर्ध्न्युद्धृताञ्जलिपुटा उपतस्थुरधोक्षजम् ॥ ६९८ ॥

अप्यर्वाग्वृत्तयो यस्य महित्वे स्वभुवादयः ।
यथामति गृणन्ति स्म कृतानुग्रहविग्रहम् ॥ ६९९ ॥

चतुर्थस्कन्धवाक्यमुदाहरति **तमिति** नारायणम् । उपागतं दक्षाध्वरे प्रादुर्भूतम् । आदिपदग्राह्यतावच्छेदकं अध्वरमण्टपवृत्तित्वम् । सर्वे इति असङ्कोचो ज्ञाप्यते । व्यर्थं सदिति न्यायात् । महदागमनं कारणम् । प्रत्युत्थानादिकं, तत्तेजःपराहततेजस्त्वं, जिह्वाऽवसादः, साध्वसं, प्रणामः, उपस्थानं इत्यादीनि कार्याणि । अतः प्रत्येकं कार्यानुमानानि । बहुत्वं संवादेन दार्ढ्यहेतुः । विमता विष्ण्ववराः तत्कार्यव्यापारवत्त्वादिति प्रत्येकं प्रयोक्तव्यम् । विपक्षे हेतूच्छित्तिर्बाधिका । **अधोक्षजं** इन्द्रियजन्यज्ञानागोचरम् । अव्यक्तस्वभावमिति यावत् । **कृतानुग्रहविग्रहम्** अनुग्रहेण प्रकटीकृतदेहम् । **अर्वागिति** साक्षादेवावरत्वोक्तिः । स्वभुवादय इत्यत्र सन्ध्यभावश्छान्दसः । भूधातोः न परमात्मनीव प्रादुर्भावमात्रार्थकत्वं किंतूत्पत्तिपरत्वं इति द्योतनद्वारा परममुख्यस्वभूत्वाभावज्ञापनाय । **यथामतीत्यनेन** साकल्येन तद्गुणविषयिणी मतिरपि नास्ति किमु तदभिधानरूपा स्तुतिः किमु पुनः तत्साम्यप्राप्तिसंभावनाऽपि इति हृदयम् ॥ ६९७ – ६९९ ॥

देवासुराणां मघवान्प्रधानस्तस्य शङ्करः ।
तस्य ब्रह्मा प्रभुस्तस्य स्वयं नारायणः किल ।
द्विजानां देवतानां च यो देवस्स स्वयं किल ॥ ७०० ॥

ऋषभनामकपरमात्मनः स्वपुत्रान्प्रति तत्वोपदेशात्मकं पञ्चमस्कन्धगं भागवतवचनमर्थतः संगृह्णाति **देवेति** ॥ तारतम्यान्तगत्वेन स्वस्य सर्वोत्तमत्वमवधार्यते । मूलस्थद्विजदेवदेव इत्यस्यार्थकथनं **द्विजानां इति** । द्वन्द्वगर्भः षष्ठीतत्पुरुषः ॥ ७०० ॥

निमित्तमात्रमीशस्य विश्वसर्गनिरोधयोः ।
हिरण्यगर्भश्शर्वश्च कालाख्यारूपिणस्तव ॥ ७०१ ॥

निमित्तमिति कृष्णं प्रति भक्तवचनम् । **द्वारमात्रम्** न तु मुख्यनिमित्तम् । **सर्गनिरोधयोरिति** यथाक्रममन्वयः । काल इत्याख्यारूपेऽस्य स्त इति तस्य । कालाख्येति बहुव्रीहिमाश्रित्य रूपविशेषणे कालाख्यरूपिण इति स्यादित्यवधेयम् । 'अन्तर्बहिःपूरुषकालरूपैः' इत्युक्तेर्बहिःस्थितं कालरूपम् । संहारकं वा । 'कालोऽस्मि लोकक्षयकृत्प्रवृद्धः' इति गीतोक्तेः । ॥ ७०१ ॥

सरस्वत्यास्तटे राजन्नृषयस्सत्रमासत ।
वितर्कस्समभूत्तेषां त्रिष्वधीशेषु को महान् ॥ ७०२ ॥

ऋषिभिर्भृगुद्वारा परीक्षापूर्वकं सर्वोत्तमत्वस्य निर्णीतत्वान्निरवकाशं वाक्यान्तरम् **सरस्वत्या इत्यादिकम्** । **वितर्कः** मीमांसा ॥ ७०२ ॥

तच्छ्रुत्वा मुनयस्सर्वे विस्मिता मुक्तसंशयाः ।
भूयांसं श्रद्दधुर्विष्णुं यतश्शान्तिर्यतोऽभयम् ॥ ७०३ ॥

तत् भृगुवचनम् । ब्रह्मशिवयोरज्ञानं तत्कार्यकोपाद्यनुमितं, विष्णोः सर्वज्ञतां तत्प्रयोज्यनिर्विकारत्वानुमितां च वर्णयदिति उपस्कर्तव्यम् । **श्रद्धां** द्विविधां, अस्तीति अनेन मम प्रयोजनमस्तीति च द्विविधामपि दधुः । **शांतिः** सुखम् । **अभयं** आत्यन्तिकदुःखनिवृत्तिः । मुक्तिरिति यावत् । अनेन 'पूर्णो

देवो जीवसंघस्त्वपूर्ण' इति कौशिकश्रुत्युक्तोपपत्तिः फलं चेति तात्पर्यलिङ्गं उक्ते ज्ञेये ॥ ७०३ ॥

इत्याद्यनन्तवाक्यानि सन्ति भागवते स्फुटम् ।
सर्वोत्तमपरब्रह्मभावे नारायणस्य हि ॥ ७०४ ॥

अनन्तानि, सुबहूनि आदिमध्यावसानेषु सर्वत्रेत्यर्थः । स्फुटं **सन्ति** निरवकाशतया प्रतिपादकानि वर्तन्ते ॥ ७०४ ॥

समस्तधर्मशून्यं तन्निर्गुणं कुत्र कथ्यते ॥ ७०५ ॥

समस्तधर्मशून्येति हेतुगर्भम् । शब्दप्रवृत्तिनिमित्तधर्मसामान्यशून्ये शब्दप्रवृत्तेरेवासंभवादिति । **कुत्रेति** । न केवलं भागवते । शब्दमात्रेणापि कथनमसंभवीति भावः ॥ ७०५ ॥

सत्यं शौचं दया दानं त्यागस्सन्तोष आर्जवम् ।
शमो दमस्तपस्साम्यं तितिक्षोपरतिः श्रुतम् ॥ ७०६ ॥
ज्ञानं विरक्तिरैश्वर्यं शौर्यं तेजो धृतिः स्मृतिः ।
स्वातन्त्र्यं कौशलं कान्तिरसौभगं मार्दवं क्षमा ॥ ७०७ ॥
प्रागल्भ्यं प्रश्रयं शीलं सह ओजो बलं भगः ।
गाम्भीर्यं स्थैर्यमास्तिक्यं कीर्तिर्मानोऽनहंकृतिः ॥ ७०८ ॥
इमे चान्ये च भगवन्नित्या यत्र महागुणाः ।
प्रार्थ्या महत्त्वमिच्छद्भिर्न च यान्ति स्म कर्हिचित् ॥ ७०९ ॥
तेनाहं गुणपात्रेण श्रीनिवासेन सांप्रतम् ।
शोचामि रहितं लोकं पाप्मना कलिनेक्षितम् ॥ ७१० ॥
इति भागवते स्पष्टं धराधर्मकथान्तरे ।
गुणानां नित्यताभ्यासान्निर्गुणं स्यात्कदा वद ॥ ७११ ॥

भूदेव्या धर्मं प्रति वचनं भागवते प्रथमस्कन्धे **सत्यमित्यादि** । अत्र शमादीनां भगवद्गुणानां लौकिकेभ्यो विशेषा भागवतटिप्पणीतोऽवगन्तव्याः । **इमे** चत्वारिंशत् । अन्ये च अनन्ताः । **नित्याः** अनादयश्चेति ग्राह्यम् । महागुणाः प्रत्येकं निरवधिकाः । **प्रार्थ्याः** बिम्बभूतस्थत्वात्स्वयोग्यतत्तद्गुणलाभायोपास्या इत्यर्थः । न तु त एव मे स्युरिति भावनीयाः । स्वायोग्यत्वेन तत्कामनाया अधःपातहेतुत्वात् । **न च यान्तीति** । यावद्धर्मिभाविन इति भावः । अनेन गुणत्यागलक्षणाश्रयणेन मायावादिनामैक्यप्रत्याशा गर्भस्रावेण परास्ता । अभ्यासेन नित्यत्वस्य सतात्पर्यमवधारणेन तत्त्यागस्य प्रमाणपराहतेः ॥ ७०६ – ७११ ॥

महागुणान्स्थापयन्ती महीयसि मही हरौ ।
जडतुच्छगुणाभावं नैर्गुण्योक्तेर्गतिं ददौ ॥ ७१२ ॥

स्थापयन्ती प्रार्थ्या इति गुणानां बिम्बत्वस्योक्त्याऽनौपाधिकत्ववर्णनेन, नित्यत्वाभ्यासेन त्यागायोगोक्त्या च निरवकाशतया सिद्धान्तयन्ती । **जडेति** प्रकृतिगुणेत्यर्थः । **तुच्छेति** सान्तत्वसातिशयत्वदोषमिश्रितत्वाद्युपप्लुतजैवगुणेत्यर्थः । **गतिं** अवकाशम् । **ददौ** सूचितवती । निषेधवाक्यानां प्रमितेतरनिषेधकत्वस्य क्लृप्तत्वात् ॥ ७१२ ॥

मय्यनन्तगुणेऽनन्ते गुणतोऽनन्तविग्रहे ।
यदासीत्तत्त एवाद्यस्स्वयम्भूस्समभूदजः ॥ ७१३ ॥
इति भागवते कृष्णो निस्संख्यान्स्वगुणानपि ।
अनन्तानाह देहांश्चाप्यनन्तानवतारगान् ॥ ७१४ ॥

भागवतस्थं भगवद्वचनं **मयीति** । गुणानां विग्रहाणां च प्रत्येकं संख्यातश्चापरिच्छेदोक्त्या मायावाद्यभिमतं वस्तुतः परिच्छेदराहित्यमपाकृतं

ध्येयम् । **यदासीदिति** पद्मनाभत्वलिङ्गेन विष्णुरेवानन्त इति निर्धार्यते । ॥ ७१३ ॥ ७१४ ॥

देशतः कालतश्चैव गुणतोऽपि ह्यनन्तता ।
अतस्त्वन्निर्गुणब्रह्म कस्मिन्देशे कदा भवेत् ॥ ७१५ ॥
सर्वेभ्यो देशकालेभ्यः प्रायस्तत्तु बहिष्कृतम् ।
लज्जया शशशृङ्गस्य मध्ये लीनमभूत्सदा ॥ ७१६ ॥

अनन्तता विष्णोरिति शेषः । अयमभिप्रायः । निर्गुणसत्त्वमभिलषता क्वचिद्देशकालयोस्तदवस्थितिर्वक्तव्या । क्वचिदपि वा शास्त्रभागे तदुक्तिश्च । देशकालसंबन्धित्वमेव सत्त्वम्, मानाधीना मेयसिद्धिरिति च व्यवस्थितेः । सगुणनिर्गुणयोः क्वापि कदाऽपि सहावस्थानं परस्परप्रतिषेधरूपतया दुर्घटम् । एवं समानमानमेयत्वं च । सगुणं सर्वदेशकालसंबन्धितया सर्वशास्त्रप्रतिपाद्यमिति निष्टङ्कितम् । एवं च निर्गुणस्य देशकालसंबन्धाभावात् साधकमानाभावाच्चात्यन्तासत्त्वमेवेति । प्रायः इति गन्धर्वनगरमरुमरीचिकादाववस्थानमनुज्ञायत इत्यपहासार्थम् । शशशृङ्गस्य मध्ये इत्युपलक्षणम् । संवत्सरस्य चतुर्दशे मासे सप्तदश्यां तिथौ इत्यादिग्राह्यम् । एवं चन्द्रिकोक्तदिशा स्वसिद्ध्यर्थं भागवतस्य त्रयोदशस्कन्धे ब्रह्मसूत्रपञ्चमाध्यायादिके चेत्यपि ग्राह्यम् ॥ ७१५ ॥ ७१६ ॥

समस्तधर्मशून्यं च ब्रह्मान्यत्किल वर्तते ।
स्वयं तद्दर्शनात्सर्वधर्मशून्यो भवेत्किल ॥ ७१७ ॥

परमतं व्याहतिपरम्परया दूषयितुं निष्कृष्य सोपहासमनुवदति **समस्तेति** । ब्रह्मशब्दस्य समस्तसद्धर्मवद्वाचित्वात् समस्तधर्मशून्यं ब्रह्मेति

व्याहतिः । एकमेवाद्वितीयं ब्रह्मेति धर्मिग्राहकमानेनैकत्वेन सिद्धस्य ब्रह्मणो ब्रह्मान्यदिति द्वित्वोक्तौ व्याहतिः । वर्तते इति सत्त्वोक्तौ तद्धर्माङ्गीकारापत्त्या व्याहतिः । दृश्यत्वधर्मशून्यस्य दृश्यत्वोक्त्या व्याहतिः । एवं व्याहतिधाराया अविच्छेदस्य स्फुटत्वात्किलेत्यपहासः ॥ ७१७ ॥

यदा मानेन तेनेदं साध्यते मोक्षसिद्धये ।
दृश्यते च तदा मानमेयता ज्ञानदृश्यता ॥ ७१८ ॥

इति धर्मद्वयं प्राप्तं तत्पदेन च वाच्यता ।
लक्ष्यता वा यतोऽवश्यं तेन प्राप्ता पदार्थता ॥ ७१९ ॥

इदं निर्गुणब्रह्माख्यं मेयम् । अत्र प्रष्टव्यं, मेयं मानसापेक्षं न वेति । नेति पक्षे स्वन्यायस्ववचनस्वक्रियाविरोधाः सर्वेऽपि पद्धत्युक्तरीत्या संभूय समापतेयुः । आद्ये इदमुपतिष्ठते **यदेति** । मानं भवत् आगमोऽनुमानं प्रत्यक्षं वा । पक्षत्रयेऽपि दोषमाह **मानेति** । मोक्षसिद्धये दृश्यते इति तृतीये दोषमाह **ज्ञानदृश्यतेति** । साक्षात्कारविषयतेति यावत् । आद्येऽपि ब्रह्म पदार्थो वा वाक्यार्थो वा । आद्येऽपि वाच्यं लक्ष्यं वा । पदार्थत्वे पदार्थत्वेनैव सधर्मकत्वमित्याह **तेनेति** । न वाच्यं अनभ्युपगमात् । तथा हि तद्वाक्यं 'ब्रह्मण्यवाच्ये यो विद्वान्वाच्यतामधिगच्छति ॥ स निष्पो निमित्तानां विरहैः प्रतिबोध्यतामि'ति । अभ्युपगमे वाच्यत्वस्य तन्निमित्तस्येति धर्मद्वयाङ्गीकारेण निष्पत्वापत्तेः । न लक्ष्यं । लक्ष्यत्वस्य लक्ष्यतावच्छेदकस्य लक्षणाप्रयोजकशक्यसंबन्धित्वस्य चेति बहुधर्मोपनिपातात् । तदाह **लक्ष्यता वेति** ॥ ७१८ ॥ ७१९ ॥

व्यावृत्त्यै शशशृङ्गस्य वस्तुत्वं सर्वथा तव ॥ ७२० ॥

किञ्च तिष्ठतु प्रमाणविशेषचर्चा । ब्रह्म शशशृङ्गाद्व्यावृत्तं न वा । नेति पक्षेऽसत्त्वापत्तिः शून्यमतप्रवेशश्च । आद्ये व्यावर्तकधर्मोऽभ्युपेयः । न हि तद्विना व्यावृत्तिसिद्धिः । व्यावर्तकश्च वस्तुत्वधर्मो वाच्यः । अन्यथा तत्र प्रमाणप्रवृत्त्ययोगात् । न च वस्तुत्वस्य प्रमाणप्रवृत्तिप्रयोजकत्वे विवदितव्यम् । तुच्छेऽपि तत्प्रवृत्तिप्रसङ्गात् । तथा च सर्वथा वस्तुत्वमङ्गीकार्यमित्याह **व्यावृत्त्या इति** ॥ वाक्यार्थो हि भेदः संसर्गो वा । तदुभयमपि अखण्डे असङ्गे च तव ब्रह्मणि न संभवतीति स्फुटमेवेति हृदयम् । ॥ ७२० ॥

अतस्तत्साधयन्नेव तद्रूपमवसादयन् ।
साधकश्चासि तस्य त्वं बाधकश्चेति किं परैः ॥ ७२१ ॥

अतः मेयत्वादिगुणाभावसाधनाय मानानां उदाहर्तृत्वात् । वचनाभावसाधनाय वचनं प्रयुञ्जानस्य मूकस्येव स्वक्रियाविरोधापत्तेरिति भावः । **साधयन्नेवेति** अवसादनसमकालीनत्वं साधनस्य द्योत्यते । तेन 'न तस्य हेतुभिस्त्राणं उत्पतन्नेव यो मृत' इति आभाणकविषयतां सूचयति । साधकश्चासि त्यापाततः । वस्तुत आह **बाधकश्चेति** । चः एवार्थः । **परैः** परकर्तृकदूषणप्रयत्नैः । **किं** किं प्रयोजनम् । मृतमारणप्रयत्नेनेवेति भावः ॥ ७२१ ॥

मृण्मयस्य हि लिङ्गस्य मज्जनं रूपमार्जनम् ।
न चेत्प्रमाणशून्यत्वाद्गतमस्नेहदीपवत् ॥ ७२२ ॥

तत्राभाणकमाह **मृण्मयस्येति** । **गतं** निर्गुणत्वमिति शेषः । **अस्नेहदीपवत्** तैलशून्यतैलदीपवत् । साधकाभावादेवेति भावः ॥ ७२२ ॥

ब्रह्मशब्देन चाप्युक्ता गुणबृंहिततैव हि ।
अतस्तत्पदयोश्च स्यात्परस्परविरुद्धता ॥ ७२३ ॥

तिष्ठतु मानान्तरविरोधः ॥ मे माता वन्ध्येतिवद्ब्रह्म निर्गुणमित्येतदपि पदयोरेव मिथो विरोधाज्ज्ञात्युत्तरस्याऽऽद्यं निदर्शनमित्याह **ब्रह्मेति** ॥ ७२३ ॥

यदि ज्ञापनमात्रेण पुनस्तेषां निवृत्तता ।
(मानशक्तेः पुनः प्राप्त्या निर्गुणं ते कदाऽपि न) ।
तद्वानां ज्ञापकत्वे तु नोक्तदोषो निवर्तते ॥ ७२४ ॥

'निर्विशेषत्वमेतेन मूकोऽहमितिवद्ववेदि'ति अनुव्याख्यानसुधोक्तदिशा चोद्यपरिहारौ दर्शयति **यदीत्यादिभिः** । निर्विशेषत्वसाधकमानोदाहरणे तन्मानमेयत्वरूपविशेषेणैव सविशेषत्वप्राप्तिरित्युक्तम् । तदाह **ज्ञापनमात्रेणेति** । एतद्विशेषनिवृत्तिर्न तावन्निर्विशेषत्वसाधनोपन्यस्तपूर्वमानेनैव । तन्मानमेयत्वमुपजीव्यैव लब्धात्मनोपजीवकेन पुनस्तस्यैव निषेधायोगात् । अतस्तन्निवृत्तये मानान्तरमुपन्यसनीयम् । तेन च मानान्तरमेयत्वरूपविशेषप्राप्तिरित्याह **पुनरिति** । तन्निवृत्तये चोक्तरीत्याऽगत्या पुनर्मानान्तरम् । तेन च पुनस्तन्मेयत्वरूपविशेषापत्तिरिति कदाऽपि न निर्विशेषसिद्धिरित्याह **कदेति** ।

किं चैतद्विशेषनिषेधायोपन्यस्तमानमेयत्वादिकं ब्रह्मनिष्ठं अन्यनिष्ठं वा । नाद्यः तेनैव सविशेषत्वापत्तिरित्युक्तो दोष इत्याह **तद्वानामिति** । ॥ ७२४ ॥

अन्यगानां ज्ञापकत्वे ज्ञाप्यस्याप्यन्यनिष्ठता ।
असतो ज्ञापकत्वे स्याज्ज्ञाप्यमप्यसदेव हि ॥ ७२५ ॥

न द्वितीय इत्याह **अन्येति** । **ज्ञाप्यस्य** निर्विशेषत्वस्य । **अन्यनिष्ठतेति** । साध्यसाधनयोरैकाधिकरण्यनियमात् । न ह्यन्यस्य भोजनेन अन्यस्य तृप्तिः लौकिकी । अथ मानमेयत्वादिकं असदिति न तेन सविशेषत्वमिति मन्यसे तर्हि तद्बलात्सिध्यन्निर्विशेषत्वमपि असदेव । असतोऽसाधकत्वस्य प्रसिद्धे-रित्याह **हीति** ॥ ७२५ ॥

आरोपितेन धूमेन सिद्ध्येदारोपितोऽनलः ।
शूद्रीप्रसूतपुत्रस्य शूद्रता लोकसंमता ॥ ७२६ ॥

मानमेययोः सत्त्वनियमे व्यतिरेकदृष्टान्तमाह **आरोपितेनेति** । कार्य-कारणयोः सजातीयत्वनियमेऽन्वयदृष्टान्तमाह **शूद्रीति** ॥ ७२६ ॥

व्यावहारिकसत्त्वं तु राजाऽश्वखुरताडनम् ।
सशेषबाधाद्यदतिक्रूरं निश्शेषबाधनम् ॥ ७२७ ॥
ब्रह्मज्ञानेन बाधो हि सर्वबाधो भवन्मते ।
ब्रह्मप्रमाबाध्यता च व्यावहारिकसत्यता ॥ ७२८ ॥

'व्यवहारसतश्चापि साधकत्वं तु पूर्ववदि'त्यनुव्याख्यानमनुरुध्याह **व्यावहारिकेति** । प्रातिभासिकं व्यावहारिकं चेति द्विधा मिथ्येति परमतम् । बाध उभयेषां समः । आद्ये ब्रह्मज्ञानेन । द्वितीये तदितरेण । तत्स्वरूप-विवेचने तयोराद्योऽतिक्रूर इत्याह **निःशेषेति** । सत्यत्वेन प्रमितवियदाद्यशेष-प्रपञ्चेत्यर्थः । द्वितीये तु नैवमित्याह **सशेषेति** । मिथ्यात्वेनोभयसंमता-प्रामाणिकरूप्यादीत्यर्थः । राजाश्वो ब्रह्म, खुरस्तज्ज्ञानं, तेन बाधस्ताडनम् । तेन सर्वदेहवियोग एव । अन्याश्वखुरताडने तु बाधयोग्यस्यावयवैक-देशस्यैव । इदं च परीत्यैव । ब्रह्मज्ञानेन निवर्तमानस्य बन्धादिप्रपञ्चस्य सुतरां सत्यत्वस्यैव सिद्धेः । तदुक्तं 'इत्युक्तेर्बन्धमिथ्यात्वं नैव मुक्तिरपेक्षते' इति । तदाह **भवन्मते इति** । न वस्तुत इति भावः ॥ ७२७–७२८ ॥

त्रिकालासत्त्वसाम्ये तु किं ज्ञानान्तरतः फलम् ।
परप्रतारणेन स्याद्दोषोऽधिकतरस्तव ॥ ७२९ ॥

साम्ये तुच्छव्यवहारसतोरिति शेषः । **ज्ञानान्तरेति** ब्रह्मज्ञानेत्यर्थः । **फलं** सत्त्वसिद्धिरूपम् । असत एव व्यावहारिकेति मायिनां परिभाषा । तया सिध्यत्सत्त्वमपि परिभाषिकमेव । अङ्गीकृतं चैतत्परैरेव । यथोक्तं 'बाध्यविषये च व्यावहारिकप्रामाण्यमिति व्यवहारस्याद्वैतिपरिभाषामात्रसिद्धत्वादि'ति कल्पतरुपरिमळे ॥ न चेत्सत्त्वसिद्धिः परपरिभाषया, किं तर्हि तत्फलमित्यत आह **परप्रतारणेति** । 'ततो भूय इव तमो य उ विद्यायां रता' इति श्रुत्यनुशिष्टं प्रतारणेनाधिकदोषेणातिघोरं तम एवेति भावः । **अधिकतरं** इतरेभ्योऽधिकाच्छून्यवादिनोऽपि सकाशादिति शेषः ॥ ७२९ ॥

किं च बाधस्य बाध्यत्वे गुणानां स्यादबाध्यता ।
बाधस्याबाध्यतायां तु सदद्वैतमतं गतम् ॥ ७३० ॥

मिथ्यात्वं मिथ्या सत्यं वा । आद्ये गुणानां अतिशयेन सत्त्वसिद्धिरित्याह **बाधस्येति** । द्वौ नञाविति न्यायात् । विमता गुणाः सत्या मिथ्याभूतमिथ्यात्वकत्वात् ब्रह्मवत् इति न्यायामृतदर्शितः **प्रयोगोऽनुसन्धेयः** । द्वितीयेऽपसिद्धान्त इत्याह **सदिति** । न तु मिथ्यात्वनिषेधमात्रे तात्पर्यम् । तेन न नित्यसमजात्युत्तरमिति शङ्कावकाशः । विस्तरो न्यायामृते सामान्यतो मिथ्यात्वभङ्गे ॥ ७३० ॥

तस्यापि ब्रह्मरूपत्वे पुनर्धर्मित्वमापतेत् ।
जडत्वं भावसापेक्षप्रतीतित्वमभावता ।
इत्याद्यभावधर्माणां ब्रह्मण्येव प्रसक्तितः ॥ ७३१ ॥

ननु नापसिद्धान्तो गुणाभावस्य ब्रह्मस्वरूपत्वाङ्गीकारादित्याशङ्कते **तस्येति** । परिहरति **पुनरिति** । गुणनिषेधायोपक्रम्य सत्यस्य गुणाभावस्यैव ब्रह्मस्वरूपगुणत्वाभ्युपगमे घट्टकुटीवृत्तान्त इति भावः । नैष दोषः । 'अभावधर्मा नाद्वैतं घ्नन्ति' इति मण्डनमिश्रोक्तेरिति चेत् तदङ्गीकारेऽनेकभावाङ्गीकारस्य बलादापातादित्याह **जडत्वमिति** । **अभावधर्माणां** अभावाश्रितानां भावधर्माणाम् ॥ ७३१ ॥

अभावधर्मशून्यत्वे निषेधत्वं च तस्य न ।
निषेधप्रतियोगित्वं गुणानां नेत्यबाध्यता ॥ ७३२ ॥

ननु तर्हि अभावधर्मा नाङ्गीक्रियन्ते । अतो नोक्तापत्तिरित्यत आह **अभावेति** । **तस्य** ब्रह्मणः । गुणानामित्युत्तरत्रापि संबन्धः । तस्य गुणाभावत्वासिद्धिः तस्य गुणानां निषेधासिद्धिश्च ॥ ७३२ ॥

बो(बा)ध्यं चेन्निर्गुणत्वं स्यान्निर्गुणत्वं न सिद्ध्यति ।
न (बा)बोध्यं निर्गुणत्वं चेन्निर्गुणत्वं न सिद्ध्यति ॥ ७३३ ॥

बोध्यमिति । बोध्यत्वेनैव सगुणत्वप्राप्तेः । **नेति** । प्रमाणाभावादेव । बाध्यमिति पाठे आद्ये प्रमाणाभावात् द्वितीये निर्गुणत्वस्यैव गुणतया प्राप्तेरिति भावः ॥ ७३३ ॥

अतश्शुभगुणाम्भोधिर्हरिः सर्वेश्वरेश्वरः ।
ततः परतरं नान्यदिति सर्वं मनोरमम् ॥ ७३४ ॥

अन्यत् । हिरण्यगर्भादिः पराभिमतं निर्गुणं वा ॥ ७३४ ॥

एष निष्कण्टकः पन्था यत्र संपूज्यते हरिः ।
कुपथं तं विजानीयाद्गोविन्दरहितागमम् ॥ ७३५ ॥

एष इति भीष्मस्य युधिष्ठिरं प्रति भारतवाक्यम् ॥ **पन्था** आगमः मतं वा । **संपूज्यते** परतरत्वेन प्रतिपाद्यते । **गोविन्दरहितागमं** उक्तविरुद्धार्थप्रतिपादकं तदुदासीनं वा ॥ ७३५ ॥

इति भारतवाक्यं हि गोविन्दरहितागमम् ।
कुपथं वक्त्यतोऽप्यासीन्निर्मूलं निर्गुणं तत्र ॥ ७३६ ॥

निर्मूलं साधकरहितं बाधितं च ॥ ७३६ ॥

अवैष्णवपुराणानामवैष्णवमतस्य च ।
अवैष्णवश्रुतीनां च कुपथत्वमभूदहो ॥ ७३७ ॥

अवैष्णवपुराणानां तथा प्रतीयमानानाम् । एवमवैष्णवश्रुतीनामित्यत्रापि ज्ञेयम् । **कुपथत्वं** पातनिकार्थेऽप्रामाण्यम् । अवैष्णवमतानां तु दुर्मार्गत्वमेव । तदुक्तं 'वेदवेदानुसारेषु विरोधेऽन्यार्थकल्पना । इतराणि विरुद्धानि प्रलम्भभ्रमजान्यपि' इति व्याससमृतौ ॥ ७३७ ॥

हरेर्भिन्नत्वपूज्यत्वस्वामित्वप्रतिपादिका ।
निष्कण्टका माध्वशुद्धपद्धतिश्चेति सिद्ध्यति ॥ ७३८ ॥

समित्युपसर्गार्थकथनं भिन्नेत्यादिकम् ॥ ७३८ ॥

सम्यक्त्वार्थोपसर्गोऽसावसम्यक्त्वं निषेधति ।
सत्योऽभूत्तेन भेदादिरस्तं तत्सम्पूजनम् ॥ ७३९ ॥

असम्यक्त्वं अभेदं समाधिकोपेतत्वं च ॥ **अस्तं** निरस्तम् ॥७३९ ॥

शैवं ब्राह्मं वैष्णवं च पुराणमखिलं यतः ।
अतस्तेभ्यः पुराणेभ्यो यद्बहिस्तच्छ्रुतेर्बहिः ॥ ७४० ॥

ब्रह्मविष्णुशिवेभ्योऽपि ह्यन्यद्ब्रह्म मतं तव ।
न हि लोकस्य संमत्या पुराणं तत्र किञ्चन ॥ ७४१ ॥

यत् त्रिदेवताभिन्नं त्वदभिमतं निर्गुणम् । **बहिः** अप्रतिपाद्यम् । **तत्** निर्गुणम् । **श्रुतेः बहिः** । पुराणानामपि पञ्चमवेदत्वप्रमितेः । वेदानां च 'गतिसामान्यादि'ति सूत्रानुसारेणैकार्थत्वाच्चेति भावः ॥ ७४० ॥ ७४१ ॥

षट्कं षट्कं पुराणानां राजसं तामसं किल ।
षट्कं तु विष्णुविषयं सात्त्विकं मोक्षदं किल ॥ ७४२ ॥

किलेति प्रमाणप्रसिद्धमित्यर्थः ॥ ७४२ ॥

पाद्मस्य पूर्वकाण्डस्तु पूर्वपक्षो भवेद् ध्रुवम् ।
यतः पञ्चपुराणेभ्यस्सात्त्विकेभ्यो बहिष्कृतः ॥ ७४३ ॥

ध्रुवं पूर्वेति नामसाम्येन अर्थपर्यालोचनया च ॥ ७४३ ॥

विस्तरोऽस्य प्रमेयस्य ह्युत्तरत्र भविष्यति ।
तत्सात्त्विकपुराणोक्तो विष्णुर्ब्रह्म स्मृतेर्बलात् ॥ ७४४ ॥

तत् सात्त्विकषट्कस्य वैष्णवनाम्ना प्रसिद्धेः ॥ ७४४ ॥

इतिहासपुराणाभ्यां वेदं समुपबृंहयेत् ।
बिभेत्यल्पश्रुताद्वेदो मामयं प्रचलिष्यति ॥ ७४५ ॥

इतिहासपुराणाभ्यां उक्तदिशा तत्प्रतिपाद्यविष्ण्वाधिक्यानुसारेण । **समुपबृंहयेत्** तत्परतया योजयेत् । **प्रचलिष्यति** प्रचालयिष्यति ॥ ७४५ ॥

इति स्मृतेस्सत्पुराणभारतोक्तप्रकारतः ॥
यच्छ्रुतेर्योजना तस्माद्विष्णुर्ब्रह्म श्रुतेर्बलात् ॥ ७४६ ॥

ब्रह्म परं ब्रह्म । तदुक्तं 'विष्णवाधिक्यविरोधीनि यानि वेदवचांस्यपि । तानि योज्यान्यानुकूल्याद्विष्णवाधिक्यस्य सर्वशः' इति ॥ ७४६ ॥

वेदे रामायणे चैव पुराणे भारते तथा ।
आदावन्ते च मध्ये च विष्णुस्सर्वत्र गीयते ॥ ७४७ ॥

श्रुतीस्मृतीनामैकार्थ्ये, विष्णुपरत्वे च स्पष्टां श्रुतिमाह **वेद इति** । **गीयते** परममुख्यवृत्त्या सर्वोत्तमत्वेनेत्यर्थः । अङ्गीकृतं चैतन्मायिभाष्यकारेणापि, 'भारभृत्कथितः' इति विष्णुसहस्रनामव्याख्यानावसरे इदमेव स्मृतिवाक्यमुदाहृत्य वेदादिभिः इममेव परत्वेन व्याकुर्वता । अतो न क्वापि निर्गुणोक्त्यवसरः ॥ ७४७ ॥

मां विधत्तेऽभिधत्ते मां विकल्प्योपोह्य इत्यहम् ।
इत्यस्या हृदयं साक्षान्नान्यो मद्वेद कश्चन ।
वेदैश्च सर्वैर्वेद्योऽहमेवेत्यवदधार हि ॥ ७४८ ॥
पूर्वाद्भारतवाक्याच्च पराद्भागवतोदितात् ।
स्पष्टगीतोक्तितस्सर्ववेदार्थो विष्णुरेव हि ॥ ७४९ ॥

मामिति श्रीकृष्णस्योद्धवं प्रति भागवतवाक्यम् । 'वेदैश्च सर्वैरहमेव वेद्यः' इति गीतावाक्यम् । एवकारेण तदन्यत्र महातात्पर्यव्यवच्छेदः । ॥ ७४८ ॥ ७४९ ॥

वेदमध्यगता निर्गुणोक्तिरप्याह तं प्रभुम् ।
निर्गुणो निष्कलोऽनन्तोऽभयोऽचिन्त्योऽचलोऽच्युतः ।
इति विष्णोर्दिव्यनामसहस्रे पठनादपि ॥ ७५० ॥

सहस्रनामसु शिवेन निर्गुणनाम्ना विष्णोः कीर्तनादप्येवमित्याह **निर्गुण इति** ॥ ७५० ॥

श्रुत्याख्यराजकन्या यत्सर्वा स्मृतिसखीवशा ।
अतस्तदुक्तमार्गेण सा व्रजेन्न त्वदुक्तितः ॥ ७५१ ॥

वशेत्यनेन स्मृतीनां सर्वज्ञप्रणीतानां व्याख्यानरूपत्वेन प्राबल्यमभिप्रैति । व्याख्यानरूपस्योपसंहारस्योपक्रमात्प्राबल्यस्य स्थितेः ॥ **न त्वदुक्तित इति** । दुरागमैरापातप्रतीतितो वा न तात्पर्यनिर्णयः ॥ ७५१ ॥

किञ्चाखण्डार्थवादं ते स्मर वाक्यं पदानि च ।
यत्र स्वार्थविशिष्टार्थपरं नैव हि किञ्चन ॥ ७५२ ॥

ऐक्यं निर्गुणत्वं वा श्रुत्यर्थो मायावाद्यभिमताखण्डार्थवादे नैव संभवतीत्याह **किञ्चेति** । **अखण्डार्थवादं ते** त्वदुक्तं तल्लक्षणं 'संसर्गासङ्गिसम्यग्धीहेतुता या गिरामियम् । उक्ताऽखण्डार्थता यद्वा तत्प्रातिपदिकार्थता' इत्येवंरूपम् । **यत्र** वादे । **वाक्यं** वाक्यार्थभूतैक्यपरस्तत्त्वमस्यादिभागः । **पदानि** पदार्थपरः 'सत्यं ज्ञानमनन्तमि'त्यादिभागः । **स्वार्थविशिष्टार्थपरं नैव** सप्रकारकबोधजनकं नैव संभवति । स्वरूपमात्रपरत्वाङ्गीकारात् ॥७५२॥

यस्मात्त्वदुक्तवाक्यार्थस्त्वयैव त्याजितोऽखिलः ।
तस्मादैक्यं नैव सिद्ध्येन्निर्गुणत्वादिकं च ते ॥ ७५३ ॥

वाक्यार्थः संसर्गः । **अखिलः** द्विधा विभक्तः सर्वोऽपि वेदान्तः । ॥ ७५३ ॥

इत्थं ह्यनशनेनैव श्रुतीस्त्वं तु जिघांससि ।
सत्यं कदशनेनापि नित्या सा वाग्जिजीविषेत् ॥ ७५४ ॥

इत्थं निष्प्रकारकबोधजनकत्वाङ्गीकारेण । **अनशनेन** ज्ञानत्वव्यापक-सप्रकारकत्वस्यैवापलापेन । **जिघांससि** तत्स्वरूपमेवापलपसि । व्याप्यस्य ज्ञानत्वस्यैव निवृत्त्या ज्ञानजनकत्वस्यैवापलापेन वाक्यत्वमेव दुर्घटं प्रमाण-वाक्यत्वं तु सुतरामिति भावः । **नित्या वाक्** स्वतःप्रमाणभूता । **कदशनेन** सादृश्याद्यैक्यबोधनेन ॥ ७५४ ॥

सर्वथाऽर्थपरित्यागात्सङ्कोचं को न मानयेत् ।
अतो निर्गुणवाग्वत्रे हरिं त्रिगुणवर्जितम् ॥ ७५५ ॥

गौणीं वृत्तिमुपेत्य कदशनेनेत्युक्तम् । वस्तुतस्तु निर्गुणपदस्य त्रिगुणवर्जितत्वं मुख्यार्थ एवेत्याह **सर्वथेति** । मुख्यार्थस्यापरित्यागेन सङ्कोचमात्रस्य कदशनत्वाभावात् ॥ ७५५ ॥

विमतः परमो मुक्तः परमात्मा घटादिवत् ।
मुक्तत्वाद्भावधर्माणामपि धर्म्यत्यबाधिता ।
अनुमा सगुणब्रह्मसाधिका बाधिका तव ॥ ७५६ ॥

विमतः परमात्मा, भावधर्माणां धर्मी, मुक्तत्वात् घटवत् इति युक्त्याऽपि सगुणत्वं साधयति **विमत इति** ॥ अपिपदेनाभावधर्मधर्मित्वस्या-भावद्वैतवादिना परेणैवाङ्गीकारान्न तस्य साध्यत्वमिति सूचितम् ॥ **अबाधिता** उपलक्षणम् । निर्दोषेत्यर्थः ॥ ७५६ ॥

बन्धाभावाधिकरणो मुक्तो ह्यत्र विवक्षितः ।
बन्धश्च चेतनस्यैव न घटे नापि मोचिते ॥ ७५७ ॥

अभावेति । अत्यन्ताभावेत्यर्थः । तेन न दृष्टान्तः साध्यविकलः इत्याह **बन्धश्चेति** । नाप्यसिद्धिरित्याह **मोचित इति** । नित्यमुक्ते इत्यर्थः । मुक्तमात्रे तु बंधध्वंस एव ॥ ७५७ ॥

अभावद्वैतवादे ते कथं नाभावधर्मिता ।
अव्याहतमतिर्मुक्ते बन्धाभावं न को वदेत् ॥ ७५८ ॥

अभावद्वैतवादे बन्धात्यन्ताभाववत्त्वरूपमुक्तहेतोर्नासिद्धिः शङ्कार्हेत्याह **त इति । अभावधर्मिता** अभावधर्मवत्त्वरूपहेतोः पक्षवृत्तित्वम् । केनापि नासिद्धिः शङ्कार्हा मुक्तत्वस्य प्रमितत्वाद्भगवतीत्याह **अव्याहतेति** । प्रमाणे गौरवयुक्तेत्यर्थः ॥ ७५८ ॥

मुक्तत्वं नास्ति चेत्तर्हि बद्धत्वेनैव धर्मवान् ।
बद्धपूरुषवत्स्याद्धि व्याहतिस्तु तवाधिका ॥ ७५९ ॥

अस्तु व्याहतिः । मुक्तत्वं न मया स्वीक्रियत इति वदन्नुपेक्षणीय एव । तुष्यत्विति न्यायेनाह **तर्हीति** । बन्धाभावाभावो बन्ध एव । अभावाभावस्य भावरूपत्वात् । तथा च त्वदभ्युपेतं बद्धत्वमेव हेतूकृत्य **पूर्वोक्तं** साध्यत इत्याह **धर्मवान् इति** । भावधर्मवानित्यर्थः । तर्हि दृष्टान्तः साध्यविकल इत्यतोऽत्रपक्षेऽन्य एव दृष्टान्त इत्याह **बद्धेति** । व्याधिर्न **शान्तः** लशुनभक्षणं पापं तु तवाधिकमित्याह **व्याहतिरिति** ॥ ७५९ ॥

पराङ्गीकारसिद्धेन हेतुना परदूषणम् ।
भक्तेषु करुणाबन्धबद्धस्तु स्यान्ममापि हि ॥ ७६० ॥

ननु बद्धत्वं भवदसिद्धमित्यत आह **परेति** । तर्को दूषणानुमानप्रभेदः । तत्र च न स्वमतेन सिद्धिरपेक्षिता । 'पराभ्युपगममात्रस्य तत्र सिद्धिपदार्थत्वादि'ति पद्धत्युक्तेः । साधनानुमानत्वेऽप्याह **भक्तेष्विति** । तदुक्तं भागवते 'प्रणयरशनया धृताङ्घ्रिपद्मः' इति । लोकोऽपि 'प्रेमरज्जुकृतबन्धनमन्यदि'ति ॥ ७६० ॥

नोभयं चेद्द्वयाभावाद्भावधर्मी घटादिवत् ।
बन्धो बन्धध्वंसरूपमुक्तत्वं च न यत्परे ।
नित्यमुक्ते नापि घटे ततः का मे क्षतिर्वद ॥ ७६१ ॥

उभयं बद्धत्वं बन्धध्वंसलक्षणमुक्तत्वं च । आदिपदेन जडं पटादिकम् । **क्षतिः** असिद्धिः साधनवैकल्यं वा ॥ ७६१ ॥

अभावाधारत्वतो वा भावधर्मी कपालवत् ।
समस्तधर्माभावेऽपि ह्यभावाधारता दृढा ॥ ७६२ ॥

किं च भावधर्मधर्मित्वं साध्यं केवलान्वयि । अतो व्यभिचारशङ्काया एवाप्रसरात् हेतौ विशेषणोपादानं निष्प्रयोजनमित्युपेत्याह **अभावाधारत्वत इति** । अभावे प्रतियोगितया बन्धो न निवेश्यते । न वा प्रागभावादि विशेषो विवक्ष्यते ॥ पक्षादिकं प्राग्वदेव ॥ ७६२ ॥

यतश्चाभावरूपोऽसौ विना साध्यं न गच्छति ।
अतो नासिद्धिशङ्काऽस्य नानैकान्त्यं च कुत्रचित् ॥ ७६३ ॥

न च पक्षे हेत्वभावः । हेत्वभावाधारत्वस्य प्राप्त्या तत एव हेतुसिद्धेः । नापि व्यभिचारः । अभावानां चतुर्णामपि अधिकरणस्य सत्त्वनियतेर्भेदसौरभे व्युत्पादयिष्यमाणत्वेन सत्त्वरूपभावधर्मित्वव्यभिचारस्याशक्यशङ्कत्वात् । एतदाह **यत इति** ॥ ७६३ ॥

गच्छन्स्वाभावदो यस्मात्तिष्ठंश्च स्वाश्रयत्वकृत् ।
गान्धर्वोद्वाहशीलस्य कुत्र स्याद्व्यभिचारिता ॥ ७६४ ॥

किं च तिष्ठतु सत्त्वम् । अभावाधारत्वं हेतुरेव भावधर्मः । तथा च यत्र क्वचिद्धेतुसद्भावे साध्यसद्भावोऽपि । अतो न व्यभिचारः । तदभावे तु

सुतरां नेति न सर्वथा व्यभिचारावकाश इति प्रमेयमनुरूपदृष्टान्तोक्त्या साहित्यमुद्रया रञ्जयति **तिष्ठन्निति गान्धर्वेति च** । समयेन स्त्रीपुंसयोगो गान्धर्वविवाहः । विवाहाभावेऽपि संयोगो हि व्यभिचारः । न चास्मिन् विवाहे तत्संभवः । यत्र संयोगः तत्र समयरूपविवाहस्यैव वृत्तिः । संयोगाभावे तु व्यभिचारस्याप्रसक्तिरेवेति ॥ ७६४ ॥

मुक्तत्वं भावधर्मो यत्तत्सत्त्वे धर्मवान्न किम् ॥ ७६५ ॥

प्रागुक्तमुक्तत्वहेतोरप्रयोजकतां निराह **मुक्तत्वमिति** । **भावधर्मः** तद्विशेषः । **तत्सत्त्वे** विशेषसत्त्वे । **धर्मवान्** भावधर्मसामान्यवान् । **न किं** भवत्येव । तथा च हेतूच्छित्तिरेव विपक्षे बाधिका । न हि वृक्षत्वाभावे शिंशुपात्वं संभवतीति भावः ॥ अयमनुकूलतर्कः अनुपदं सुखरूपमित्यारभ्य (श्लो ७७९) अतोऽनुकूलतर्काख्यमन्त्रिणेत्यन्तेन (श्लो ७८७) विवरिष्यते ॥ ७६५ ॥

अभावाधारतात्माऽयमर्धनारीश्वरो यतः ।
तत्स्वाधारे स्थले मूर्धभूषां योषां न किं दिशेत् ॥ ७६६ ॥

अर्धनारीनरेश्वरः पार्वतीपतिः गङ्गाधरः । **अभावस्य** अभावद्वैतवादे अभावधर्मसमुदायस्य, अविद्यानिवृत्तेर्वा आधारता आत्मा यस्य सोऽयं मुक्तत्वहेतुः । अत्र अभावस्थानीयो रुद्रः । आधारतास्थानीया पार्वती गङ्गा वा । **स्वाधारे स्थले** परमात्मनि । अतो नासिद्धिशङ्का । **मूर्धभूषां** उत्तरभागस्थां आधारतां भावधर्मवत्वरूपं साध्यम् । स्वाधारे स्थले हेत्वधिकरणे सर्वत्र । **न किं दिशेत्** स्थापयत्येव । अतो न व्यभिचारशङ्का । यत्र रुद्रस्तत्रार्धाङ्ग्याः पार्वत्याः मूर्धभूषाया गङ्गायाः वा स्थितिर्यथा तथा मुक्तत्वहेतुमति भावधर्मवत्त्वं साध्यं नियतमित्याशयः ॥ ७६६ ॥

नित्यत्वं धर्मशून्यत्वं सरूपत्वमबाध्यताम् ।
ब्रह्मण्यानन्दरूपत्वमनानन्दविरोधिताम् ।
ज्ञानरूपत्वमज्ञानशून्यतां नित्यशुद्धताम् ॥ ७६७ ॥

धर्मानेतान्विमुक्तानामप्यवश्यमपेक्षितान् ।
को वा निवारयेद्वादी शून्यत्वस्य निवारकान् ॥ ७६८ ॥

मुक्तेः पुरुषार्थतासंपत्तये तत्स्वरूपान्तर्गतानां नित्यत्वज्ञानानन्दादिधर्माणामनङ्गीकारे ब्रह्मणो मुक्तत्वव्याघात एवेत्याह **नित्यत्वेत्यादिना** । **विमुक्तानामपि** सर्वेषां सामान्यतः । **अपेक्षितान्** अन्यथा मोक्षस्य पुरुषार्थत्वहानिः । अपिशब्देन किमुत नित्यमुक्तपरमात्मनस्तद्धर्मवत्वमिति ध्वनयति । **वादीति** । उक्तरूपमुक्त्यनङ्गीकारे समयप्रयोजनाभावाद्वादित्वमेव न स्यात् । न केवलं मुक्तत्वस्य किं तु वस्तुत्वस्यैव व्याघात इत्याह **शून्यत्वनिवारकानिति** ॥ ७६७ ॥ ७६८ ॥

व्यावहारिकमस्तीति व्याहतेर्मूलभूरियम् ।
त्रिकालनास्तिता सेति ह्यस्तिता नास्तिताऽप्यभूत् ॥ ७६९ ॥

अथापि स्यात् । किं पारमार्थिकभावधर्मवत्त्वं साध्यते । उत व्यावहारिकतद्धर्मवत्त्वम् । नाद्यः अप्रसिद्धविशेषणत्वात् । दृष्टान्तः साध्यविकलश्च । मया कुत्रापि भावधर्माणां पारमार्थिकत्वानङ्गीकारात् । न द्वितीयः । सिद्धसाधनात् । ब्रह्मणि व्यावहारिकभावधर्माङ्गीकारादिति । मैवम् । व्यावहारिकेति कोऽर्थः । सदिति उतासदिति । आद्ये फलितमस्मन्मनोरथद्रुमेण । द्वितीये व्याघात इत्याह **व्यावहारिकमिति** । **सा** व्यावहारिकता । **इति** त्वयाङ्गीकारात् । **अभूत्** धर्माणामिति शेषः । तथा च व्याहतिः स्फुटा ॥ ७६९ ॥

मुक्तत्वव्याहतिश्च स्याद्व्यावहारिकसङ्गमे ।
मुक्तादिस्स्यान्मुक्ततादिर्नेति च व्याहतेर्गृहम् ॥ ७७० ॥

किं च व्यावहारिकत्वं नाम अविद्याकार्यत्वं परस्याभिमतम् । मुक्तिश्चाविद्यास्तमय इति च । तथा चाविद्यास्तमयेऽविद्येति प्राप्त्याऽपरा व्याहतिः । तदाह **व्यावहारिकसङ्गमे इति** । मुक्तशब्दस्य तत्र प्रवृत्तिमङ्गीकृत्य तन्निमित्तं मुक्तत्वधर्ममनङ्गीकुर्वतोऽन्या व्याहतिः इत्याह **व्याहतेरिति** ॥ ७७० ॥

किं व्याहतिपुरन्ध्रीणां पाणिग्रहणमस्ति ते ॥ ७७१ ॥

अपहसति **किमिति** ॥ ७७१ ॥

विप्रस्स्याद्विप्रता नैव गोमान्स्याद्गौर्न काचन ।
धनी नैव धनं चेति को नून्मत्तो वदेद्वद ॥ ७७२ ॥

सत्ताऽभावेऽपि सद्रूपं ब्रह्मेति परप्रक्रियां उन्मत्तोऽपि नाद्रियत इति अनेकदृष्टान्तैः कथयति **विप्र इति** ॥ ७७२ ॥

तस्मान्निर्गुणतावाणी व्याहतिस्वैरिणीगृहम् ।
इदं नैव विशेत्साध्वी त्वत्सङ्गात्प्रविशेद्यदि ॥ ७७३ ॥
स्वैरिणीसङ्गदोषेण स्वयं च व्याहता भवेत् ।
यत्स्वोक्तनिर्गुणत्वाख्यगुणेनैव व्यरुध्यत ॥ ७७४ ॥

तर्कमाह **यदीति** । **प्रविशेत्** सर्वथा गुणाभावं प्रतिपादयेत्, इति आपादकम् । **व्याहता भवेत्** इति आपाद्यम् । **तस्मात् नैव विशेत्** । व्याहतिप्राप्तेः सर्वथा नैर्गुण्यं न प्रतिपादयति इति विपर्ययपर्यवसानम् ।

15

यदिति आपाद्यापादकयोर्व्याप्तिप्रदर्शनम् ॥ अनेन पूर्वोक्तानुमानानां निर्गुण-श्रुतेश्चानुग्रहः कृतो ध्येयः। तदुक्तं पद्धतौ 'सोऽयं क्वचित्प्रमाणानामनुग्राहकोऽपि भवती'ति। भाष्ये च 'कोऽत्रार्थोऽभिमतो भवेत्। इत्याद्यमूहनं तर्कः' इति ॥ ७७३ ॥ ७७४ ॥

यदि ब्रह्मणि नैर्गुण्यं धर्मं स्वार्थं समर्पयेत्।
अनुमाऽनुग्राहकं सा मानं तर्हि भविष्यति।
न स्थापयेच्च नैव स्यात्साधिका बाधिका मम ॥ ७७५ ॥
न हि च्छत्रिपदं राजभृत्येच्छत्रमनादधत्।
धर्मं निर्मूलयेत्तस्य च्छत्रच्छायाविरोधिनम् ॥ ७७६ ॥

ननु निर्गुणपदं निर्गुणत्वाख्यं धर्मं न ब्रह्मण्यर्पयति। येन व्याहतिः। किं नाम सगुणव्यावृत्तिमात्रं इत्याशङ्क्याह **न स्थापयेच्चेदिति** ॥ 'न व्यावृत्त्याप्र योजनम्। व्यावृत्तस्याविशेषत्वे'। इत्यनुव्याख्यानोक्तदिशा दूषयति **नैव स्यात् साधिका बाधिका ममेति**। व्यावृत्तिरपि व्यावर्तकधर्मार्पणेनैव संपाद्या। नेतरथा। तथा च व्यावर्तकधर्मसमर्पणेऽस्मदिष्टसिद्धिरेवेत्याह **अनुमाऽनुग्राहकमिति**। न चेद्व्यावृत्तिरूपप्रयोजनस्यासिद्धिरित्याह **न हीति**। अच्छत्रिव्यावर्तको धर्मो ह्यातपनिवारकं छत्रम्। तच्चच्छत्रिपदेन भृत्ये न बोध्यते नैव तस्याछत्रिव्यावृत्तिसिद्धिरिति भावः ॥ ७७५ ॥ ७७६ ॥

न हीयं पूतना वाणी या शब्देनैव भीषयेत् ॥ ७७७ ॥

इयं वाणी निर्गुण इति वाक्। **शब्देनैव** ध्वन्यात्मकेन आक्रन्दन-स्वरेण। एवकारेण पदवाक्यात्मकागमत्वं व्यवच्छिनत्ति। एतेन, न वयं अभेदं साधयामः किन्तु भेदं व्यासेधाम इत्यादि परप्रक्रिया निरस्ता। तद्विरोधिबोधनमन्तरेण तद्दूषणस्याशाब्दत्वादिति ॥ ७७७ ॥

अतो निष्कारणं ब्रह्मधर्मानेतान्मनोरमान् ।
निषेधतो गतिस्सा स्याद्या धर्मैर्नैव साध्यते ॥ ७७८ ॥

निष्कारणं परतत्वे प्रद्वेषमन्तरा अन्यकारणं विना । स्यादेवेति योजना ॥ ७७८ ॥

सुखरूपमितीयं वाक्सुखरूपत्ववादिनी ।
तद्योगाद्रूपमप्याह न सा हि स्वाग्रहानुगा ॥ ७७९ ॥

सुखरूपब्रह्मभाव एव मुक्तिः । न तु सुखरूपत्वरूपधर्मसंपत्तिः । अतो ब्रह्मणो धर्मानङ्गीकारेऽपि न मुक्तत्वरूपहेतूच्छित्तिरिति मन्दाशङ्कां पुनः परिहरति **सुखरूपमित्यादिभिश्चतुर्भिः** । **इयं वाक्** 'आनन्दरूपममृतं यद्विभाति' 'ज्ञानरूपादृते हरेः' इत्यादिश्रुतिस्मृतिरूपा रूपप्रतिपादिका वाक् । **सुखरूपत्वेति** सुखाख्यरूपवस्त्वेत्यर्थः । **तद्योगात्** मुक्तौ ब्रह्मणि उपसंक्रमणाख्यसम्बन्धात् । **रूपं** जीवस्यापि सुखरूपेणाभिव्यक्तिम् । **स्वाग्रहानुगा** मुख्यार्थानुपपत्तिं विनाऽपि स्वरूपमात्रलक्षणां ब्रुवतः **स्वस्य** प्रतिवादिनो मायिनो, दुराग्रहमनुसृत्यार्थप्रतिपादनपरा ॥ ७७९ ॥

विप्ररूपत्वशून्यो हि न शूद्रो विप्ररूपकः ।
सुखरूपत्वशून्यं यत्सुखरूपं च नैव तत् ॥ ७८० ॥

तद्वस्त्वसाधारणधर्मं विना न तत्स्वरूपत्वमित्येतद्दृष्टान्तेनोपपादयति **विप्रेति** ॥ ७८० ॥

सुखरूपार्थसद्भावे कथं तच्छब्दलक्षणा ।
जलप्रवाहरूपेऽर्थे किं गङ्गापदलक्ष्यता ॥ ७८१ ॥

मुख्यार्थस्यैव सद्भावे न लक्षणाऽवकाश इत्यत्र निदर्शनमाह **जलेति** ॥ ७८१ ॥

अतो मुक्तिरमुक्तिस्स्यादियं तार्किकमुक्तिवत् ।
मुक्तत्वहेतोरुच्छित्तिस्साध्याभावे ततो ध्रुवा ॥ ७८२ ॥

अतः सुखविषयकानुभववत्त्वरूपधर्मानङ्गीकारात् । **तार्किकेति** । तेनापि सुखरूपगुणानङ्गीकारेण तावन्मात्रेण त्वन्मुक्तिसाम्यम् । फलितमाह **मुक्तत्वेति** ॥ ७८२ ॥

एवं च निर्गुणं ब्रह्म निर्गुणादिश्रुतेरपि ।
उक्तरीत्या बहिर्भूतमश्रौतमभवद्ध्रुवम् ॥ ७८३ ॥

अश्रौतम् । श्रुत्यविषयः श्रुतिबाधितं च ॥ ७८३ ॥

श्रुतिस्त्रीसङ्गशून्यं तद्ब्रह्म भिक्षुरभूत्तव ॥ ७८४ ॥

भिक्षुः रावण इव तद्वेषधरः ॥ ७८४ ॥

अन्यापोहेन तत्सङ्गे छद्मस्त्रीसङ्गदोषतः ।
भ्रष्टस्वधर्ममित्यार्यैस्त्यक्तं बाह्यानुपाश्रयत् ॥ ७८५ ॥

अन्यापोहेन प्रमाणसिद्धधर्मत्यागेन लक्षणाश्रयणेन । **भ्रष्टस्वधर्मं** अनुपपत्त्यभावेऽपि मुख्यार्थं परित्यज्य प्रमाणविरुद्धार्थे लक्षणाश्रयणेन त्यक्तवैदिकमर्यादम् ॥ ७८५ ॥

अस्मद्ब्रह्माप्रतिद्वन्द्वं सर्वमानमनोरमम् ।
अनन्तसुगुणस्तोममुखेन परितो दिशम् ।
अपारोपनिषन्नारीमुखान्याचुम्ब्य जृम्भते ॥ ७८६ ॥

अस्मद्ब्रह्म जिज्ञास्यं विष्ण्वाख्यं ब्रह्म । **अप्रतिद्वन्द्वं** चतुर्विधविरोधरहितम् । **सर्वमानमनोरमं** ज्ञानिप्रत्यक्ष-सद्युक्ति-सदागमलक्षणसर्वप्रमाणविषयः । **अपारोपनिषन्नारीमुखानि** अनन्तापर्याययौगिकपदानि । **आचुम्ब्य** परममुख्यवृत्त्या समन्वितं सत् । **जृम्भते** अनन्तगुणपरिपूर्णत्वलक्षणब्रह्मशब्दप्रवृत्तिनिमित्तोपेततया प्रकाशते ॥ ७८६ ॥

अतोऽनुकूलतर्काख्यमन्त्रिणा सर्वतो दिशम् ।
पालिता मेऽनुमानाख्यराजाज्ञा राजतेतराम् ॥ ७८७ ॥

अतः व्याप्तिपक्षधर्मताऽऽख्यसामर्थ्यद्वयोपेतत्वात् । **पालिता** अप्रयोजकत्वरूपशत्रुबाधो यथा न भवेत्तथेति भावः । **राजाज्ञा** सुदृढतया उल्लङ्घनायोग्या ॥ ७८७ ॥

अतश्श्रुतिपुराणस्थनिर्गुणाख्या हरिं प्रभुम् ।
निर्गुणब्रह्म मदासीसंग्येवासीन्न मत्प्रियम् ॥ ७८८ ॥
अहं पतिव्रतैवासं तत्रोपक्रमवागियम् ।
उपसंहारवाक्येयं सदा त्वत्पक्षपातिनी ।
साक्षिणीति निगद्यात्ममनश्शौद्ध्यं प्रबोध्य च ॥ ७८९ ॥
अन्यार्थशून्या मान्यार्थमुक्त्वा शरणमीयुषी ।
स्वस्वामिनो गुणान्हित्वा जग्रास प्राकृतान्गुणान् ॥ ७९० ॥

इदानीं निर्गुणश्रुतिः, प्रणयकलहावसाने वेदमुख्याभिमानिनी **रुक्मिणीव कृष्णं प्रति**, आत्मनो विष्णुगुणप्रतिपादन एव महातात्पर्यं **निवेदयतीति शृङ्गारमुद्रयाऽऽह** अतः श्रुतीत्यारभ्य इति निर्गुणवागित्यन्तेन (श्लो ८५०) ग्रन्थेन । **श्रुतिपुराणस्था** सदागममुख्याभिमानिनी, **निर्गुणाख्या** निर्गुणा नित्यमुक्तेत्याख्याऽभिधानं यस्याः सा महालक्ष्मी **रुक्मिणी** । अन्यत्र निर्गुण इत्याख्या पदम् । **हरिं प्रभुं** पतिं कृष्णम् । शरणमीयुषी प्राकृतान्गुणान् जग्रासेति योजना । दुर्गारूपेण त्वद्द्वेषिण-स्तमसि पातनार्थं ममाज्ञावशत्वाद्दास्यौ इव स्थिते आपातप्रतीतिपाशुपतादि-दुरागमोक्ती तयोः सङ्गि विषयः । **न मत्प्रियं** न मत्तात्पर्यविषयः । शिशुपालादिरिवेति ध्वनिः । **पतिव्रतैव** विष्णोस्तव गुणोत्कर्ष एव महातात्पर्यवती । **आसम्** अस्मि भविष्यामि च । **तत्र** तात्पर्ये ।

उपक्रमवाक् एको देव इत्यादिकाक् । अन्यत्र 'श्रुत्वा गुणान् भुवनसुन्दरे'ति प्रेमसन्देशः । **उपसंहारवाक्** 'स सर्वदृगुपद्रष्टा' इत्यादिका । अन्यत्र तदुद्दानुकम्पेत्यादिका । उपलक्षणं सर्वाणि तात्पर्यलिङ्गानि । **अन्यार्थशून्य**निरवकाशा । **जग्रास** निग्रकृतवती ॥ ७८८ ॥ ७८९ ॥ ७९० ॥

नैर्गुण्येनैव गुणिता नैर्गुण्यं च न चेन्नञौ ।
सगुणत्वं स्थिरीकृत्य विरुद्धार्थत्वकारकौ ॥ ७९१ ॥

नञौ निषेधार्थकौ शब्दौ । **स्थिरीकृत्य** सातिशयम् । **विरुद्धार्थत्वकारकौ** सगुणत्वप्रतिपादकौ ॥ ७९१ ॥

बद्धसेतुनिरुद्धाम्भस्सेतुभङ्गे स्रवेद् ध्रुवम् ।
यथा हि निर्गुणत्वस्य (त्यागे)च्छेदे सर्वगुणागमः ।
घटाभावक्षयो नाम घटस्यागतिरेव हि ॥ ७९२ ॥

अत्र दृष्टान्तद्वयं सेतुभङ्ग इति घटाभावक्षय इति च । सेतुः प्रवाहस्य निषेधः तद्भङ्गः द्वितीयो निषेधः । प्रागभावविपत्तिरेव च प्रतियोग्यापत्तिः ॥ ७९२ ॥

सङ्कोचे परसङ्कोचश्श्रेयान्मुख्यार्थलाभतः ॥ ७९३ ॥

परपक्षे तत्ववादिपक्षे **सङ्कोचः** हेयगुणनिषेधरूपः **मुख्यार्थलाभतः** अभिधावृत्तिलभ्यगुणोत्कर्षलाभतः । अखण्डार्थस्य शब्दबाह्यत्वेन मायिपक्षे नैरर्थक्यमेव ॥ ७९३ ॥

कपिञ्जलाधिकरणन्यायानुसरणादपि ।
अनन्तसुगुणच्छेदात्त्रिगुणच्छेदनं वरम् ॥ ७९४ ॥

यावतो विना कपिञ्जलानित्यत्रत्यबहुवचनानिर्वाहस्तावतस्त्रीनेवाल-भेतेति न्यायः कपिञ्जलाधिकरणन्यायः । **तदनुसरणेन** यद्गुणनिषेधं विना निर्गुणपदानुपपत्तिस्तेषामेव त्रयाणां प्रकृतिगुणानां निषेधः इत्यनुसरणेन । तत्र यागीयत्वेनालम्भनस्य हिंसात्वेऽपि यथा न प्रत्यवायापादकत्वं एवं अत्रापि श्रौतत्वेन गुणत्रयनिषेधस्य न निर्गुणपदास्वारस्यापादकत्वं प्रत्युत भगवदुत्कर्षपर्यवसायित्वेन स्वारस्यातिशयसंपादकत्वमेवेत्यपि न्यायसाम्यं विभाव-**नीयम्** ॥ ७९४ ॥

किञ्च निर्गुणतां स्वार्थं क्षिपन्तीं सगुणश्रुतिः ।
अबाध्यस्वार्थवर्गेण कपोले ताडयिष्यति ॥ ७९५ ॥

स्वार्थं निर्गुणश्रुत्यर्थम् । **निर्गुणतां** निर्गुणत्वलक्षणगुणमपि । **क्षिपन्तीं** निषेधन्तीम् । अत एव नैरर्थक्यलक्षणमप्रामाण्यं प्राप्नुवन्तीम् । स्वयं प्राप्तमरणावस्थाया निर्गुणत्वश्रुतेर्नान्यबाधनक्षमत्वमिति भावः । अथ एवंभूताऽपि यदि **स्वार्थं** सगुणश्रुतेरर्थं **क्षिपेत्** निराकरणाय प्रवर्तेत तर्हि **क्षिपन्तीं** तत्प्रतिक्षेपोद्यतां तां, सगुणश्रुतिः **अबाध्यस्वार्थवर्गेण** अबाध्येन निरवकाशत्वलक्षणबलवता, **स्वार्थवर्गेण** स्वसमानार्थकसगुणवाक्य-समूहेन बहुत्वनिमित्तकेन बलवत्त्वेनापि सहितेन, **कपोले ताडयिष्यति** आभासीकरिष्यति, आपातार्थं व्याजयित्वा प्राकृतगुणराहित्यमर्थं स्थापयिष्यति ॥ ७९५ ॥

यद्यभावोऽस्ति भावस्याप्यभावाभावता न किम् ।
सर्वं नास्तीति वदता किमभावोऽपि रक्ष्यते ॥ ७९६ ॥

प्राग्दूषितमप्यभावद्वैतमतं दोषान्तरोक्त्यै पुनश्शङ्कते **यदीति** । परिहरति **भावस्यापीति** । गुणाभावाभावस्याप्यभावत्वाविशेषेणाङ्गी-

कारापत्त्या गुणानां द्वौ नञाविति न्यायेन सातिशयं प्राप्तेरिति भावः ॥ **सर्वमिति** सर्वं खल्विदं ब्रह्मेतिवाक्यस्य ब्रह्मव्यतिरेकेण सर्वं नास्ति इत्यर्थं वदता परेण । यद्वा किञ्चन नास्तीत्यसङ्कोचेन सर्वं निषिध्यत इति वदता । **रक्ष्यते** सर्वशब्दकिञ्चनशब्दयोः सङ्कोचाश्रयणेनेति भावः ॥ ७९६ ॥

नेहनानेतिवाक्यार्थरूपत्वाच्चेत्ततोऽपि किम् ।
अर्थत्यागे श्रुतेरप्रामाण्यं स्यादिति धीर्यदि ।
गुणश्रुतीनां बह्वीनां नाप्रामाण्याद्बिभेषि किम् ॥ ७९७ ॥

नेहनानास्ति वाक्यं साक्षादभावरूपमर्थं बोधयति । अतः सङ्कोचः इति पराभिप्रायं अनुवदति **नेहेति** ॥ निषेधवाक्यानां प्रमितेतरनिषेधकत्वमेवेति न्यायं परमुखेन वाचयितुं पृच्छति **ततोऽपीति** । अभावस्य प्रमितत्वेऽपीत्यर्थः । **किं** तन्निषेधे को दोषः । **अर्थत्यागे** श्रुत्यन्तरप्रमितार्थप्रतिषेधे । **श्रुतेः** तदर्थप्रमापकश्रुत्यन्तरस्य । **अप्रामाण्यं स्यात्** । न च श्रुतेरप्रामाण्यं वक्तुं युक्तम् । अतो न तदर्थनिषेध इति विपर्ययपर्यवसानमनुसन्धेयम् । यदीत्यनन्तरं तर्हि श्रुतौ श्रद्धावांस्तदप्रामाण्याद्भयशीलस्त्वमिति शेषः । किं न बिभेषीत्यपहासः । सावकाशां एकां श्रुतिं पश्यसि । निरवकाशा बह्वीः सगुणश्रुतीः न पश्यसीति नूनं चतुरे ते विलोचने इति ध्वनिः ॥ ७९७ ॥

एवं सगुणवाद्युक्तयुक्तित्यागो न मे गुणः ।
इति मत्वा निर्गुणाख्या भेजे हरिपदाम्बुजम् ॥ ७९८ ॥

युक्तित्यागः ब्रह्ममीमांसायां 'सर्वधर्मोपपत्तेश्च' इतिसूत्रव्युत्पादितोपपत्तिसिद्धकल्याणगुणप्रतिषेधः । **न मे गुणः** महातात्पर्यविरुद्धः । **निर्गुणाख्या** नित्यमुक्ताख्या श्रुत्यभिमानिनी लक्ष्मीः ॥ ७९८ ॥

किं च निर्गुणशब्देन लक्ष्यं चेन्निर्गुणं कथम् ।
मुख्यार्थबाधमूलैव लक्षणेति सतां मतम् ॥ ७९९ ॥
वाच्यत्वं न परो वक्ति तेन स्यान्मे गतिर्वृथा ।
इत्याद्यालोच्य सा वाणी प्राणेशमतमन्वगात् ॥ ८०० ॥

निर्गुणशब्दो न निरर्थक इति मन्वानः प्रष्टव्यो जायते कीदृशः सोऽर्थः इति । किं वाच्यः उत लक्ष्यः । न द्वितीयः निर्गुणत्वस्य हानेरित्याह **निर्गुणं कथमिति** । तत्कुत इत्यत आह **मुख्यार्थबाधमूलैवेति** । तदुक्तमनुव्याख्याने 'पूर्वायोगे परग्रह' इति । पूर्वस्य मुख्यार्थस्यायोगे बाधे परस्य लक्ष्यस्य ग्रह इत्यर्थः । नाद्यः परेणानङ्गीकारादित्याह **वाच्यत्वमिति** । तथा च पदस्य निरर्थकत्वं स्थितमित्याह **वृथेति** । ॥ ७९९ ॥ ८०० ॥

वाच्यत्वेनैव गुणिता वाच्यत्वे निर्गुणोक्तितः ।
लक्ष्यत्वेनैव गुणिता लक्ष्यत्वे निर्गुणोक्तितः ।
नोभयं चेदशाब्दत्वधर्मेण स्याद्धि धर्मिता ॥ ८०१ ॥

किञ्च वाच्यत्वे लक्ष्यत्वे उभयहीनत्वे वा पक्षत्रयेऽपि तत्तद्धर्मप्राप्त्या सर्वथा निर्गुणशब्दव्याघात एवेत्याह **वाच्यत्वेनेति** ॥ ८०१ ॥

व्यावहारिकतायां च बाधाद्धर्मो न सोऽर्थकृत् ।
गुञ्जापुञ्जाग्निना कुञ्जे किं जायेत हिमौषधम् ॥ ८०२ ॥

व्यावहारिकधर्माङ्गीकारान्न पदस्य निरर्थकत्वम् । पारमार्थिकतदनङ्गीकारान्न निर्गुणत्वव्याघातः इति मायिनः पक्षान्तरमाशङ्क्य श्रुतिसाध्वी स्वयं समाधत्त इत्याह **व्यावहारिकतायामिति** । **बाधात्** धर्माणां बाध्यत्वस्य अपरिहारात् । **सः धर्मः** बाध्यो धर्मः । **न अर्थकृत्** मम निर्गुणपदस्य

सार्थकत्वसंपादको न भवति । तदेव बाधकोक्त्या द्रढयति **गुञ्जापुञ्जेति** । बाध्येनाग्निनेति यावत् । **कुञ्जे** लतावृतप्रदेशे । **हिमौषधं** शीतनिवृत्तिरूपार्थक्रिया ॥ ८०२ ॥

इति सर्वं समालोच्य श्रुतिस्सा व्याहतेर्भयात् ।
अव्याहतगतिं विष्णुमव्याजस्नेहतोऽभजत् ॥ ८०३ ॥

सर्वं सर्वेषु पक्षेषु व्याहतितादवस्थ्यम् । **सा** **निर्गुणाख्या** । **व्याहतेः** तन्निमित्तकाप्रामाण्यात् । **अव्याहतगतिम्** अबाध्यमहिमानम् । **अव्याजस्नेहतः** मुख्यार्थसादृश्यं संबन्धं वाऽनिमित्तीकृत्य परममुख्यवृत्त्यैव । **अभजत्** प्रतिपादयति । अन्यत्र 'आदरादलोप' इति सूत्रोक्तदिशा नित्यमुक्ताऽपि गुणलोभादेव विष्णुमेवाश्रिता रमा इति हृदयम् ॥ ८०३ ॥

मृषा चेन्निर्गुणत्वं स्यात्सगुणत्वश्रुतेर्बलात् ।
सत्या सगुणता तर्हि सिद्ध्येदद्वैतवत्तव ॥ ८०४ ॥
अतत्वावेदकं वाक्यं न हि तत्वस्य बाधकम् ।
अतत्वतत्वयोश्चैव न विरोधोऽस्ति कश्चन ॥ ८०५ ॥

किं च निर्गुणत्वं मृषा सत्यं वा । आद्ये आह **मृषा चेदिति** । निर्गुणवाक्यस्यातत्वावेदकत्वप्राप्त्या दुर्बलेन तेन सगुणश्रुतेरबाधात्तदर्थसगुणतायाः सत्यत्वं सिध्यतीत्याह **तर्हि सिध्येदिति** । तत्र पराभिमतं दृष्टान्तमाह **तवाद्वैतवदिति** । भेदवाक्यानामतत्वावेदकत्वेन दौर्बल्यात्तदबाधादैक्यवाक्यैरद्वैतं सिध्यतीति यथा त्वयोच्यते तथैवेत्यर्थः ॥ अतत्वावेदकं तु न तत्वस्य बाधकमिति प्रसिद्धमित्याह **होति** । तत्र युक्तिमाह **अतत्वेति** । बाधकत्वं प्रति प्राबल्ये सति विरोधित्वं व्यापकम् । न चात्र तदुभयमस्तीत्याह **अतत्त्वेति** । अतो व्याप्यनिवृत्तिरावश्यकीति भावः ॥ ८०४ ॥ ८०५ ॥

न मृषा निर्गुणत्वं चेन्निर्गुणत्वश्रुतिर्गता ।
तेनैव सगुणत्वाप्तेर्भावमात्रनिषेधने ।
अन्योन्याभावभेदस्य पट्टबन्धो भविष्यति ॥ ८०६ ॥

द्वितीये आह **नेति** । **गता** स्वार्थपरा न भवति । कुत इत्यत आह **तेनैवेति** । निर्गुणत्वगुणेनैव । ननु न स्वार्थहानिः । निर्गुणपदस्य भावरूपगुणमात्रनिषेधकत्वाङ्गीकारात् । निर्गुणत्वस्य गुणाभावरूपत्वेन तत्सत्यत्वेऽपि मदभिमतभावाद्वैतमतस्याक्षतेरिति पक्षान्तरमाशङ्कते **भावेति** । दूषयति **अन्योन्याभावेति** । भेदस्त्रिविधः । पृथक्त्वं, अन्योन्याभावः स्वरूपं चेति परमतमाश्रित्यान्योन्याभावभेदस्येत्युक्तम् । अन्योन्याभावश्चासौ भेदश्चेति विग्रहः । तेन पृथक्त्वस्य तार्किकैर्गुणत्वेन परिगणितस्य भावरूपत्वेन निर्गुणपदेन तन्निषेधेऽपि अन्योन्याभावस्याभावत्वेन तदनिषेधादुभयसंमत्या तत्सत्यत्वस्याक्षुण्णत्वात्पट्टबन्ध इत्युक्तम् । अप्रतिभटराजवदिति ध्वनिः । ॥ ८०६ ॥

बन्धध्वंससदाभावौ विरुद्धौ यत्सदातनौ ।
मन्त्रिणौ मन्त्रशक्त्या तं सदा बोधयतो नृपम् ॥ ८०७ ॥

बन्धध्वंसः नित्यमुक्तत्वाभावः जीवे सदातनः । संसारे विशेष्याभावेन मुक्तौ विशेषणाभावेन विशिष्टाभावस्यानुगतिर्द्रष्टव्या । बन्धसदाऽभावः परमात्मनि सदातनः । अभावात्मकतासंपादनाय नित्यमुक्तत्वमित्यनुक्त्वा सदाऽभाव इत्युक्तम् । **विरुद्धौ** ध्वंसस्य सत्प्रतियोगिकत्वात् अत्यन्ताभावस्य असत्प्रतियोगिकत्वात्सहानवस्थितौ ॥ **मन्त्रिणौ** पृथगधिकरणोदाहृतकौशिकश्रुतिरूपमन्त्रानुग्रहवन्तौ । **मन्त्रशक्त्या** आगमिकत्वेन क्षुद्रोपद्रवरहितव्याप्तिपक्षधर्मतारूपसामर्थ्येन **तं** अन्योन्याभावं **बोधयतः** अनुमापयतः । विलक्षणकार्यविनियुक्तयोस्तन्निर्वाहाय सहानवस्थानं मन्त्रिणोर्भूषणमेव ॥८०७॥

भटौ चाग्रेसरौ तस्य रिपुसेनामुखागतौ ।
अल्पज्ञत्वबहुज्ञत्वाभावौ चोभयपार्श्वगौ ॥ ८०८ ॥

रिपुसेना अभावद्वैतं तस्या **मुखागतौ** अङ्गीकारेणैव प्राप्तौ । **अल्पज्ञत्वाभावः** सदेश्वरनिष्ठः । **बहुज्ञत्वाभावः** सदा जीवनिष्ठः इत्येतौ अभावरूपौ व्यावर्तकधर्मौ । **भटौ** भेदसाधकौ ऐक्यबाधकौ । **उभयपार्श्वगौ** । अन्योन्याभावपार्श्वयोरनुयोगिप्रतियोगिनोर्जीवेश्वरयोः नित्यसंबन्धिनौ ॥ ८०८ ॥

पृथक्त्वं तु गुणं भावभेदं हन्त्वैक्यवाक्तव ।
अभावधर्मवद्भेदोऽप्यभावात्माऽस्तु निर्भयः ॥ ८०९ ॥

नन्वेकत्वश्रुत्या तावद्भेदः प्रतिषेध्यः । सा चेदभावद्वैतमते नान्योन्याभावप्रतिषेधिका तर्हि तस्या निरर्थकत्वमेव स्यादित्यतस्तत्सार्थक्यप्रकारं परीत्यैवाह **पृथक्त्वमिति** । पृथक्त्वं भावरूपो गुणोऽन्योन्याभावातिरिक्त इति तार्किकैरुपगमात् । तवेत्युक्त्या, वस्तुत एकपदस्य 'एके मुख्यान्यकेवला' इत्यनेकार्थस्य भेदनिषेधकत्वमेव नेति भावः । सर्वथाऽन्योन्याभावस्यैक्यवाक्यान्न बाधभय इत्याह **निर्भय इति** । तत्र हेतुमाह **अभावात्मेति** । दृष्टान्तमाह **अभावधर्मवत् इति** ॥ ८०९ ॥

अन्योन्याभावातिरिक्तं पृथक्त्वं तत्ववादिना ।
निषेद्धुं शक्यते जीवे विभागाख्या भिदा तथा ॥ ८१० ॥

अस्त्वेवं परीत्या । स्वमते तु नैषा गतिरेकत्वश्रुतेः **संभावनार्हा** । 'पृथक्त्वाभावतद्रूपान्भेदांस्त्रीन् कल्पयन्ति चेत् ॥ कल्पनागौरवाद्यास्तु दोषास्तत्र विरोधिनः' ॥ इति परप्रक्रियाखण्डनेन भेदस्यैकरूपत्वव्यवस्थापना-

दिति तत्राह **अन्योन्याभावातिरिक्तमिति** । कुसमयप्राप्तमप्रामाणिकमेव पृथक्त्वं प्रतिषेध्यमस्त्वित्याह शक्यते इति । यद्वैतदस्वरसादाह **विभागाख्येति** । भेदो हि स्थानमतिभेदाद्यनेकरूपः । स्वरूपभेदस्यैकरूपत्वेन तन्निरासासंभवेऽपि विभागाख्यभेदस्य निषेधः स्वमतेऽपि श्लिष्ट इति नैकत्वश्रुतिविरोधः स्वरूपभेदस्येत्याह **विभागेति** । **असंयुक्तत्वं** स्थानभेद इति यावत् । तस्य च निषेधः सयुजाविति श्रुतिसिद्ध एव ॥ ८१० ॥

तयोरन्य इति प्रोक्तस्त्वन्योन्याभाव इष्यते ।
श्रुतिप्रामाण्यरक्षार्थं नैर्गुण्ये त्वद्विवेकवत् ॥ ८११ ॥

तयोरन्य इत्यनेन 'तयोरन्यः स्वाद्वत्त्यनश्नन्नन्योऽभिचाकशीति' इति श्रुतिं संगृह्णाति । अत्रान्यशब्दोऽन्योन्याभाववत्पर इत्याह **प्रोक्तस्त्विति** । विधावन्योन्याभावो निषेधे पृथक्त्वमित्यर्थभेदाश्रयणमस्वरसमिति चेत् । तर्हि तवापि विधौ अभावधर्माणां, निषेधे भावधर्माणां गुणशब्दार्थतया ग्रहणात् निर्गुणशब्दस्यार्थभेदाश्रयणमस्वरसम् । अथ न मत्पक्षेऽस्वारस्यम् । निर्गुणश्रुत्याऽभावधर्माणामपि निषेधे स्वव्याघातेनाप्रामाण्यापत्तिः । अतस्तत्प्रामाण्यरक्षार्थं विवेकाश्रयणमवश्यमिति चेत् । समं ममापीत्याह **श्रुतीति** । सर्वथा भेदनिषेधे अन्योन्याभावविधात्रीणां द्वा सुपर्णेत्यादिसुबहुश्रुतीनामप्रामाण्यापत्तेरिति हृदयम् । इदं च प्रतिबन्दीग्रहणं स्वपक्षेऽस्वारस्यमभ्युपेत्य । वस्तुतस्तु निर्गुणशब्देन सत्त्वादिगुणनिषेधेऽस्वारस्यप्रसक्तिरेव नेत्यनुसन्धेयम् ॥ ८११ ॥

आत्महत्येव यल्लोके परहत्याऽपि दूषणम् ।
अतस्स्वव्याहतेर्भीतौ भयं भेदश्रुतेर्न किम् ॥ ८१२ ॥

इयांस्तु विशेषः । त्वद्रीत्या निर्गुणश्रुत्याऽभावधर्मनिषेधे स्वव्याघातेन स्वाप्रामाण्यापत्तिः । ऐक्यश्रुत्या भेदनिषेधे परासां भेदश्रुतीनामप्रामाण्यापत्तिः न तु स्वस्याः । तथा चैकत्रात्महत्या । अपरत्र सुबहुपरहत्या । तथा च हत्यादोषस्य साम्ये सति दर्शितवैषम्यमकिञ्चित्करमित्याह **आत्महत्येति** । इयमप्युपेत्योक्तिः । यथाऽस्मत्पक्षे निर्गुणश्रुतेरप्रामाण्यप्रसक्तिरेव न तथोपपादितमधस्तात् ॥ ८१२ ॥

ज्ञातत्वाभावधर्मित्वपूर्वात्सा न बिभेति किम् ॥ ८१३ ॥

ब्रह्मणि सर्वथा भावधर्मनिषेधोऽशक्य एवेत्याह **ज्ञातत्वेति** । निषेधार्थं ब्रह्मणो ज्ञातत्वस्याभावधर्मधर्मित्वस्येत्यादीनां भावधर्माणां, तथाऽभावस्याभावत्वप्रमेयत्वाश्रितत्वादीनां भावधर्माणां उपनिपातादित्याह **ज्ञातत्वेति** । यथोक्तं वादावल्यां 'न ह्यज्ञाते धर्मिणि कस्यचिद्धर्मस्य विधानं निषेधो वा युज्यते' इति ॥ ८१३ ॥

व्यवस्थितादियं तत्त्वंपदार्थत्वाच्च ते श्रुतिः ।
कथं न भीता भेदं वा विशेषं वा विना वद ।
विशेषो नास्ति भावस्ते भेदोऽभावो गतिर्ध्रुवा ॥ ८१४ ॥

अभावद्वैतवादे तत्वमसि श्रुतिरप्यन्योन्याभावपरैवेत्याह **व्यवस्थितादिति** । तत्त्वंपदे तावदपर्याये । अतस्तत्पदस्येश्वर एवार्थस्त्वंपदस्य च जीव एवेति व्यवस्थितिः । इयं च भेदकार्यत्वाद्भेदं तदभावे तत्प्रतिनिधिं विशेषं वाऽऽक्षिपेत् । तत्र भावरूपत्वाद्विशेषस्तव मते नास्ति । अतोऽन्योन्याभावात्मा भेदोऽङ्गीकार्य एवेत्याह **ध्रुवेति** ॥ ८१४ ॥

व्यावहारिकभेदाच्च नात्र तत्त्वंपदार्थता ।
यत्सत्ययोरैक्ययोग्यचितोरेव कथा तत्र ॥ ८१५ ॥

अस्याः श्रुतेस्तत्त्वावेदकत्वं ब्रुवाणेन परेण उक्तव्यवस्थायास्तन्निर्वाहक-भेदस्य वा व्यावहारिकत्वं दुर्वचमित्याह **यदिति** । यस्मादित्यर्थः । ॥ ८१५ ॥

यद्वा ब्रह्मस्थितैक्यस्य भावरूपस्य तद्रिपोः ।
निर्गुणोक्तिश्शिरश्छिन्द्यात्तेनैवास्याः पराभवे ॥ ८१६ ॥
सर्वज्ञशर्वशक्तित्वश्रुतिरर्थबलोर्जिता ।
पट्टं बध्नाति भेदस्य हन्ति चास्य विरोधिनम् ॥ ८१७ ॥

किञ्चैक्यश्रुतिर्भावरूपमैक्यं वक्ति । निर्गुणश्रुतिस्तु भावनिषेधपरा भावत्वादैक्यं प्रतिवक्ति । एवं विरोधे स्थिते, उभयोः प्रामाण्यस्याप्रामाण्यस्य वाऽयोगात् अन्यतरस्य प्राबल्यमाश्रित्य तेन तदितरस्य बाधोऽवश्यं वक्तव्यः । तत्र विचार्यते कस्य प्राबल्यमिति । निर्गुणोक्तिः प्रबला चेदाह **ब्रह्मेति** । ऐक्यस्य शिरश्छिन्द्यात् । कुत इत्यत आह **तद्रिपोरिति** । तत्रापि हेतुमाह **भावरूपस्येति** । ऐक्यबाधे फलमाह **पट्टं बध्नाति भेदस्येति** । भेदस्य निराबाधा सिद्धिरित्यर्थः । परस्परविरुद्धयोरन्यतरनिषेधस्यान्य-तरविधिनान्तरीयकत्वात् । अस्तु तर्हि ऐक्यश्रुतिरेव प्रबलेति पक्ष इति तत्राह **तेनेति** । ऐक्येनेत्यर्थः । **अस्याः** निर्गुणश्रुतेः । **पराभवे** बाधे । **सर्वज्ञेति** । सगुणश्रुतिरित्यर्थः । **अर्थबलोर्जिता** अबाधितार्था । अर्थाद्विरुद्ध-धर्माधिकरणत्वरूपहेतुबलेनोर्जिता च । पट्टं बध्नाति भेदस्येत्यस्यात्रापि पक्षे योजना । तथा च पक्षद्वयेऽपि भेदसिद्धिरविकलेत्याशयः ॥ ८१६ ॥ ॥ ८१७ ॥

किं च सङ्कोचमार्गेण पलायनपरां श्रुतिम् ।
प्रबलानन्तसगुणश्रुतिः कोणे क्वचित्क्षिपेत् ॥ ८१८ ॥

सङ्कोचमार्गेण भावधर्ममात्रनिषेध इति प्रकारेण । **पलायनपरां** गुणमात्रनिषेधप्रकारं जहतीम् । **श्रुतिं** निर्गुणश्रुतिम् । **प्रबला** वक्ष्यमाण-प्रकारेण प्रसक्तिसम्पादकत्वेन उपजीव्यत्वात्, पदिन्यायेन विशेषविषयकत्वेन निरवकाशत्वाच्च स्वभावबलवती, **अनन्ता** बहुत्वनिमित्तकबलवती च सगुण-श्रुतिः **क्वचित्कोणे** भावधर्मेष्वपि सार्वज्ञादिगुणान्विहाय गुणत्रय-निषेधार्थकत्वे **क्षिपेत्** स्थापयेत् ॥ ८१८ ॥

व्यावहारिकता चात्मधर्माणां स्यात्तदैव हि ।
यद्यहं प्रतिषेधामि नो चेत्तस्युरबाधिताः ॥ ८१९ ॥

मायिमते दोषान्तरं वक्तुं श्रुतिसाध्व्या विमर्शमाह **व्यावहारिक-तेत्यारभ्य स्वभर्तृवदित्यन्तैरष्टभिः श्लोकैः** । इदमत्राकूतं निर्गुणश्रुतेः । आत्मधर्माणां व्यावहारिकताऽपरपर्यायबाध्यता परेणाभिलषिता । तत्र **द्वौ प्रकारौ** संभावितौ । असङ्कोचेन भावधर्ममात्रनिषेधरूपमुख्यार्थाश्रयणेन वा लक्षणया चिन्मात्रबोधनेन वा । तत्र द्वितीये न परस्याभिलषितसिद्धिरित्याह **यदीति** । न ह्यखण्डार्थपरवाक्येन धर्माणां निषेधः संभवति । स्वरूपमात्रपरस्य निषेधाद्युदासीनत्वात् । **नो चेत्** चिन्मात्रबोधिका चेदिति यावत् । **ते** आत्मधर्माः ॥ ८१९ ॥

अहं च मुख्यतस्स्वार्थपरैवान्यविरोधिनी ।
न हि गङ्गापदं लक्ष्ये तीरे स्वार्थविरोध्यपि ।
तीरत्वघोषावासत्वपार्थिवत्वादिकं क्षिपेत् ॥ ८२० ॥

अगत्या तेनाद्यप्रकार एवानुसरणीय इत्याह **अहं चेति** । विरोध्याकारसमर्पणेन विनाऽऽकारान्तरप्रतिक्षेपोऽलौकिक इत्यत्र लोकदृष्टान्तमाह **न हीति** ॥ ८२० ॥

अतश्शाब्दत्वादिधर्मबलादन्यनिषेधिका ।
कथं तानेव बाधेऽहं हसिष्यति सहोदरी ।
कृतघ्नं दूषयन्ती वागुपजीव्यविरोधिनीम् ॥ ८२१ ॥

भावमात्रनिषेधरूप आद्यः प्रकारोऽपि न विचारसह उपजीव्यविरोधापत्तेरिति वक्ति **अत इति** ॥ अर्थे निर्गुणत्वे शाब्दत्वादिकं, एवं स्वस्मिन्निर्गुणशब्दे शब्दत्वादिकं इत्यपि ग्राह्यम् । यथोक्तं न्यायामृते सामान्येन मिथ्यात्वनिरासभङ्गे 'श्रुत्या स्वस्वरूपस्वप्रामाण्यतद्धेतुयोग्यताऽऽदेर्मिथ्यात्वाबोधने प्रत्यक्षादिसिद्धतत्सत्यत्वोपजीवने ब्रह्मेतरसर्वमिथ्यात्वासिद्धेः । —— । बोधने श्रुतिबोध्यार्थस्य तात्त्विकत्वासिद्धेः' इति । शाब्दत्वादीन्भावधर्मानुपजीव्य पुनर्भावधर्ममात्रनिषेधे उपजीव्यविरोधः स्फुटः । अस्तूपजीव्यविरोध इत्यत आह **हसिष्यति सहोदरीति** । **सहोदरी** पञ्चमवेदत्वेन परिगृहीता, 'कृतघ्ने नास्ति निष्कृतिः' इत्युपजीव्यविरोधस्य महाप्रत्यवायापादकत्वं स्थापयन्ती स्मृतिः । श्रुतीनामुच्चारयितुः स्मृतीनां निर्मातुश्च भगवत एकत्वेन तासां सहोदरीत्वम् । **हसिष्यति** स्वानुकूलार्थे योजयिष्यति ॥ ८२१ ॥

बाध्यस्य चोपजीव्यत्वमबाध्यं चोपजीवकम् ।
न श्रुतं न हि सत्सर्पो रज्जुसर्पोपजीवकः ॥ ८२२ ॥
ततोऽपि निर्गुणत्वं न स्वोपजीव्यस्य बाधकम् ॥ ८२३ ॥

न श्रुतं । अप्रामाणिकमिति यावत् । यो येनाबाध्यो न स तदुपजीवक इति एतत् दृष्टान्तेन स्पष्टयति **न हीति** । **स्वोपजीव्यस्य** भावधर्मस्य ॥ ८२२ ॥ ८२३ ॥

तस्माच्छाब्दत्वबोध्यत्वधर्मित्वादिगुणानुगा ।
एकत्र च्छिन्नधारेण कुठारेणापरं वने ॥ ८२४ ॥

तज्जातीयं कथं छिन्द्यां मन्दाशङ्कितदुर्गुणान् ।
छिनद्मि मन्दधाराऽपीत्यगान्निर्गुणवाग्बहिः ॥ ८२५ ॥

गुणानुगा तन्निषेधासमर्था । **एकत्र** शाब्दत्वादौ । **कुठारेण** निषेधार्थकनिरितिशब्देन । **वने** आरण्यकाद्यनन्तश्रुतिप्रतिपाद्ये परमात्मनि । **अपरं** सार्वज्ञाद्यनन्तभावगुणसमुदायम् । **छिन्द्याम्** निराकुर्याम् । **आशङ्कितेति** वस्तुगत्याऽविद्यमानेत्यर्थः । **छिनद्मि** अत्यन्ताभावप्रतियोगित्वेन ज्ञापयामि । **बहिः** प्रमितान्यनिषेधकत्वेन **अगात्** व्यवस्थिता ॥ ८२४ ॥ ॥ ८२५ ॥

उपजीव्यसजातीयास्सर्वेऽपि ह्युपजीव्यवत् ।
भर्तुस्सहोदरास्सर्वे किं न पोष्यास्स्वभर्तृवत् ॥ ८२६ ॥

ननु शाब्दत्वादीनामुपजीव्यत्वेऽपि सार्वज्ञादीनां न तथात्वम् । भावत्वेन सजातीयत्वादिति चेत् किं तावता । नोपजीव्यत्वजातीयत्वमेवोपजीव्यत्वमित्यत आह **उपजीव्यसजातीया इति** । **उपजीव्यवदिति** । उपजीव्यसदृशाः । तद्वदेवाबाध्या बाधकाश्चेत्यर्थः । प्राबल्योपेता इति यावत् । उक्तं हि न्यायामृते प्रत्यक्षस्योपजीव्यत्वेन प्राबल्यविवरणभङ्गे 'दृष्टं च नरशिरःकपालाशुचित्वागमस्य तच्छुचित्वानुमानादुपजीव्यशुचित्वग्राहिशब्दसाजात्यमात्रेण प्राबल्यमि'ति । अत्र भावत्वेन सजातीयत्वं द्रष्टव्यम् । उक्तन्यायं निदर्शयति **भर्तुरिति** । तदुक्तं भागवते 'स्त्रीणां तु पतिदेवानां तच्छुश्रूषाऽनुकूलता । तद्बन्धुष्वनुवृत्तिश्चे'ति ॥ ८२६ ॥

किञ्च सर्वज्ञत्वपूर्वापूर्वसर्वगुणा हरौ ।
तत्तच्छ्रुतिप्रसक्ताश्चेन्निषेध्यास्स्युर्न चान्यथा ॥ ८२७ ॥

यद्वैतदस्वरसात्साक्षादुपजीव्यत्वमेवात्रेति समर्थयते **किञ्चेत्यादिना षड्भिः** । येन विना यस्यानुत्थितिस्तत्तस्योपजीव्यमिति लक्षणान्तरमनुरुध्य निषेध्यसमर्पकत्वेनोपजीव्यत्वमाह **सर्वज्ञत्वेति** । **अपूर्वाः** भगवदेकनिष्ठाः श्रुत्येकसमधिगम्याश्च **सर्वे** अनन्ताः प्रत्येकं पूर्णाश्च । **तत्तच्छ्रुतिप्रसक्ताः** अनन्तापर्यायवैदिकशब्दैर्योगवृत्त्या प्रतिपाद्याः । **अन्यथा** योगेनाप्रतिपाद्यत्वे ॥ ८२७ ॥

तत्तच्छ्रौतपदान्येषां प्रसक्त्यै स्युस्तदैव हि ।
यदि मुख्यतयैवैतानभिदध्युर्गुणानपि ॥ ८२८ ॥

उपपादयति **तत्तदिति** । **मुख्यतयैव** योगेनैव । न त्वज्ञरूढ्या लक्षणादिना वा । न हि तथात्वे गुणप्रसक्तिः ॥ ८२८ ॥

मुख्या वृत्तिश्च गुणिनि तत्तत्सत्तामपेक्षते ।
कथं तत्रैव तद्धर्मसत्तापेक्षावती पुनः ॥ ८२९ ॥
तांस्तत्रैव निषेधामि याऽहं तदुपजीविनी ।
यदा यत्र घटस्तत्र तदा किं तन्निषेधनम् ॥ ८३० ॥

मुख्या वृत्तिः अवयवार्थं निमित्तीकृत्य प्रतिपादकत्वरूपा योगवृत्तिः । **तत्तत्सत्तां** अवयवार्थभूतगुणसत्ताम् । अन्यथा श्रुतेरर्थसत्ताघटितप्रामाण्यस्यैवायोगात् । यद्देशकालयोः यत्प्रमितं न तद्देशकालयोस्तन्निषेध इत्येतन्निदर्शयति **यदेति** ॥ ८२९ ॥ ८३० ॥

इत्थं प्रसञ्जकं वाक्यं यस्मादासीत्प्रसाधकम् ।
अतोऽपि सा श्रुतिस्सर्वा ह्युपजीव्यैव मे भवत् ॥ ८३१ ॥

ननु न प्रसंजकत्वरूपोपजीव्यत्वमात्रेण प्राबल्यसिद्धिः । तथा सति नेदं रूप्यमिति धियो निषेध्यसमर्पकत्वेनेदं रूप्यमिति धीरूपजीव्येति तस्या अपि प्राबल्यसिद्धेः । किन्तु प्रमाणत्वेन परीक्षितत्वे सति निर्णीतत्व-विशिष्टम् । सत्यमेवम् । प्रकृते च प्राबल्यप्रयोजकं विशिष्टमेवास्ति । तेन सगुणवाक्यानां प्राबल्यं सिध्यत्येवेत्याह **इत्थमिति** । **प्रसाधकम्** अर्थ-सत्त्वव्यवस्थापकप्रामाण्योपेतम् । अपौरुषेयत्वेन श्रुतीनां स्वतः प्रमाणत्वात् । **उपजीव्यैव** प्रबलैव ॥ ८३१ ॥

बिभेमि तद्विरोधाय त्रिगुणास्तु जडात्मकाः ।
जीवेषु प्रमिता भ्रान्त्या प्राप्ता ब्रह्मणि निर्मले ।
निरवद्यश्रुतिस्थेम्ने निषेध्या इत्यगाद्बहिः ॥ ८३२ ॥

तद्विरोधाय गुणनिषेधात् । तर्हि प्रकृतिगुणानामपि कथं निषेध इत्यत आह **त्रिगुणास्त्विति** । जीवेषु प्रमिताः बन्धकत्वेनेति शेषः । एवं प्राप्ता इत्यत्रापि । **निषिध्यन्ते** । तन्निमित्तको लेपरूपदोषः ईश्वरे आरोप्य निषिध्यते इति यावत् । प्रामाणिकत्वेन गुणानामेव निषेधायोगात् । अप्रामाणिकस्यैवात्यन्ताभावप्रतियोगित्वमग्रे भेदसौरभे स्पष्टीकरिष्यते ॥ ८३२ ॥

अभावशेषे याऽप्याशा सुगुणद्रोहिणां हरेः ।
तस्याश्चोक्तात्मधर्माणां पक्षपातो भयङ्करः ॥ ८३३ ॥

सुगुणा भावभूता तेभ्यो द्रुह्यन्तीति तेषाम् । तन्निषेधायाभावशेष-मभिलषतां मायिनाम् । **तस्याः** शेषाशायाः । वानरप्रतिषेधाय सर्पाश्च

प्रयोक्तुरिन्द्रजित आशाया इवेति ध्वनिः । उक्ता आत्मधर्माः ज्ञानानन्दादयः । यद्वा, उक्तात्मानो ये धर्माः शाब्दत्वज्ञेयत्वादयः । तेषां पक्षपातः । उपजीव्यत्वेन तदपरित्यागे आग्रहः । अन्यत्र पक्षिश्रेष्ठस्य गरुडस्योपनिपातः आत्मधर्माणां परमात्मसेवार्थं युद्धधर्मनिरतानां वानराणाम् । **पक्षपातः** स्नेहः ॥ **भयङ्करः** अभावद्वैतदूषकः । अन्यत्र सर्पास्त्रविनाशकः । ॥ ८३३ ॥

अभावे गौरवं प्राहुर्भावे च लघुतां बुधाः ।
चित्रं श्रुत्यङ्गना धत्ते शिलां न किल मालिकाम् ॥ ८३४ ॥

गौरवं तज्ज्ञानस्य धर्मिप्रतियोगिबोधपराधीनत्वात् । **लघुता** तन्निरपेक्षज्ञानविषयत्वात् । गौरवमनादरणीयमित्येतत्साहित्यमुद्रया रञ्जयति **चित्रमिति** । **शिलां** गुर्वीं स्वानर्थकरीम् । किलेत्यपहासे ॥ ८३४ ॥

भावो हि योषितां भूषा भावो वाचां च भूषणम् ।
तं भावं वाग्वधूरेषा दूषयेत्केन हेतुना ॥ ८३५ ॥

तं उभयविधम् । **एषा** उभयरूपा । किमाक्षेपे ॥ ८३५ ॥

किञ्च किञ्चनशब्दस्य भावं यो वेत्ति कश्चन ।
अभावशेषं स कथं दोषं न मनुते बुधः ॥ ८३६ ॥

परपक्षे किञ्चनशब्दस्य भावमात्रार्थाश्रयणेऽस्वारस्यं च दोषः इत्याह **किञ्चेति** । स्वमते तु गुणक्रियाऽवतारादीनां सर्वेषामपि ग्रहणान्न स इत्यपि मन्तव्यम् ॥ ८३६ ॥

स्वव्याहतिभयात्स्वार्थं नाभावं यर्हि वारयेत् ।
न मारयेत्तर्हि नित्यां स्वां च भावस्वभाविनीम् ॥ ८३७ ॥

स्वशब्दः स्वीये स्वस्मिंश्च व्युत्पन्नः। श्रुतेश्च द्वयी गतिः। अभावनिषेधः भावनिषेधश्च। तत्राद्ये स्वीयस्य विषयस्य निषेधान्निर्विषयत्वलक्षणा-मानत्वप्राप्त्या स्वव्याहतिः। द्वितीये भावात्मिकायाः स्वस्या एव निषेध-प्राप्त्या स्वव्याहतिः। अतः स्वव्याहतेर्बिभ्यता अभावधर्मा यथा न वारणीयास्तथा भावात्मकं श्रुतेः स्वस्वरूपमपि न मारणीयमित्याह **स्वेति**॥ व्याहतेरुभयत्राविशेषादिति भावः॥ ८३७॥

मानत्वधर्मनाशस्स्याद्भावप्रतिषेधने।
धर्मिनाशो भवेद्धन्त भावार्थप्रतिषेधने ॥ ८३८॥

वस्तुतस्तु नाविशेषः। एकत्र धर्ममात्रहानिः अपरत्र धर्मिणः स्वरूपस्यैव हानिरिति विशेषस्यैव सद्भावादित्याह **मानत्वेति**॥ ८३८॥

सति धर्मिणि धर्मस्य चिन्तामाहुर्विपश्चितः।
धर्मिनाशाद्भयं नो चेद्धर्मनाशेन किं भयम्॥ ८३९॥

तत्र द्वितीयः पक्षो यत्नतः परिहरणीयो 'धर्मिनाशाद्धर्मनाशो वरं' इति विपश्चितां वचनादित्याह **सतीति**। 'आत्मार्थे पृथिवीं त्यजेदि'ति न्यायात्॥ ८३९॥

यदि तत्वज्ञानतायै न बोध्यस्य निषेधनम्।
तदर्थमेव तर्ह्यज्ञ बोधकं च न बाध्यताम् ॥ ८४०॥

वेदस्तत्वावेदकः। तद्बोध्यस्याभावस्य तत्वतायामेव तथात्वं सिध्यति। अतो नाभावस्य निषेध इति शङ्कते **यदीति**। परिहरति **तदर्थमिति**। बोध्यसिद्ध्यर्थमेव। न हि वन्ध्यासुतवचसाऽर्थसिद्धिरिति भावः॥ ८४०॥

वक्तृत्वगुणबाधे हि श्रुतेर्बाधे न बोधकम्।
नेह नानेति वाक्ये तु साक्षाद्बाधान्न बोधकम्॥ ८४१॥

ननु नेहनानेति वाक्येन भावमात्रनिषेधात्स्वस्यापि निषेधप्राप्त्याऽस्तु तस्य वन्ध्यासुतवचस इवाबोधकत्वं, निर्गुणश्रुतिस्तु भगवद्गुणमात्रनिषेधपरा। अतो न तया श्रुतिस्वरूपबाधः नतरामबोधकत्वमिति मन्दाशङ्कां निराह **वक्तृत्वेति**। शब्दो न सत्तया बोधकः किं तु ज्ञातकरणम्। तज्ज्ञानं चोच्चरितस्य। उच्चारकश्चादिवक्ता भगवान्। 'यो वेदांश्च प्रहिणोति तस्मै' इति श्रुतेः। ततश्चेश्वरे वक्तृत्वगुणनिषेधे उच्चारणाभावेन बोधकत्वं न सिध्यतीत्याह **न बोधकमिति**॥ वक्तृत्वेत्युपलक्षणम्। बुद्धिशक्त्यादि-भावगुणेत्यपि ग्राह्यम्। एतेनैतदपि निरस्तम्। उच्चारणाभावेऽपि न श्रुति-स्वरूपं हीयते। तस्य नित्यत्वेन विष्णुबुद्धावस्थितेः। तदुक्तं 'नित्या वेदाः समस्ताश्च शाश्वता विष्णुबुद्धिगा' इति। नापि तद्बोधकत्वम्। अर्थ-प्रतिपादनादिशक्तेस्तत्स्वभावत्वात्। अतः 'श्रुतेर्बाधे न बोधकमि'त्युक्त-मसदिति। भावधर्ममात्रनिषेधे बुद्धेरपि निषेधेन तद्बुद्ध्यवस्थानायोगात्। एवं शक्तेरपि निषेधेन तच्छक्यस्य स्वभावस्यापि बोधकत्वस्यानवस्थानादेव। तदुक्तं गायत्रीनयानुव्याख्याने 'तादृशत्वाच्च तच्छक्तेरि'ति। तत्रैव सुधायां च 'तादृशी खल्वीश्वरशक्तिः। यन्नित्यानित्यस्वभावास्वभावविषया। अन्यथा सर्वेश्वरत्वहानेः' इति। अतः साधूक्तं 'श्रुतेर्बाधे न बोधकमि'ति॥ अस्तु वा श्रुतिस्वरूपम्। तथाऽपि तदुच्चारणाभावे तव तेन त्वदद्वैतबोधा-सिद्धिरेव। शब्दस्य ज्ञातकरणत्वादित्युक्तमेवेति यत्किञ्चिदेतत्। इयानेव विशेषो वाक्यद्वयस्येत्याह **त्विति**। निर्गुणवाक्येन तु वक्तृत्वगुणनिषेध-द्वारा। बोधकत्वाभाव उभयत्र सम इति स्थितम्॥ ८४१॥

सतोऽपि दोषतो दोषस्त्वासत्त्वे किं न दुष्टता॥ ८४२॥

तदेव विशदयति **सत इति**। निर्गुणश्रुतिपक्षे विद्यमानस्यापि श्रुतिस्वरूपस्य। **दोषतः** योग्यताऽऽदिभावधर्मनिषेधेनापतितायोग्यताऽदि-

दोषतः । **दोषः** यथार्थज्ञानजनकत्वाभावः । कथञ्चिज्ज्ञानजनकत्वेऽपि यथार्थत्वरूपविशेषणाभावाद्विशिष्टाभावः । **स्वासत्त्वे** नेहनानास्तिश्रुतिपक्षे । **किं न दुष्टता** उभयाभावादेव विशिष्टाभावः सिध्यत्येव । यद्वा वाक्यद्वयेनापि श्रुतिस्वरूपस्यैवोक्तदिशाऽसत्त्वम् । सतोऽपीति तु कैमुत्यव्युत्पादनार्थम् ॥ ८४२ ॥

धर्मी स(र्वा)त्वात्मना रक्ष्यो न चेद्ब्रह्मैव शाम्यति ।
तदिहेति पदात्सच्चेत्तत्पदं चात एव सत् ॥ ८४३ ॥

किञ्च ब्रह्मणि धर्मनिषेधार्थमपि नेहनानेति वाक्येन स्वस्वरूपं सर्वथा रक्ष्यम् । अन्यथा धर्मिणो ब्रह्मणोऽपि तेनासिद्ध्या कुत्र धर्मान्निषेधेत् । यत्र क्वापि धर्मनिषेधे ब्रह्मणि तदसिद्धेः इत्याह **धर्मीति** । ननु न धर्मिणो ब्रह्मणोऽसिद्धिः । इहेति पदेन तत्सिद्धेरिति मन्द आशङ्कते **तदिति** । परिहरति **तत्पदमिति** । **अत एव** बोध्यस्य ब्रह्मणः सत्त्वादेव । करणस्य सत्यत्वे विषयस्य सत्त्वं इति यद्यपि न नियमो भ्रमस्थलीयदुष्टकरणे व्यभिचारात् तथाऽपि विषयसत्त्वे करणसत्त्वनियमेनेहेतिपदसत्त्वमेष्टव्यं समानन्यायेन निषेधसिद्ध्यर्थं पदान्तरसत्त्वमपीत्याशयः ॥ ८४३ ॥

व्यावहारिकसत्त्वेन बोधकं यदि बोधकम् ।
व्यावहारिकसत्त्वेन बोध्यस्याप्यस्तु बोध्यता ॥ ८४४ ॥

स्यादेतत् । नेह नानेतिवाक्येन न स्वस्य स्वघटकेहपदस्य वा स्वरूपेण निषेधः येनासाधकत्वम् । किन्तु पारमार्थिकत्वाकारेणैव । व्यावहारिकसत्त्वं त्वनुमतम् । अतो न धर्मिणो ब्रह्मणोऽसिद्धिः नापि धर्मनिषेधस्य इत्याशङ्कते **व्यावहारिकेति** । **बोधकं** इहपदं वाक्यं च । **बोधकं** ब्रह्मणः तद्धर्मनिषेधस्य च । परिहरति **व्यावहारिकसत्त्वेनेति** ।

बोध्यस्य ब्रह्मणः धर्मनिषेधस्य च । न च निषेधस्य व्यावहारिकसत्त्वमिष्टमेवेति वाच्यम् । तस्य ब्रह्मस्वरूपत्वाभ्युपगमात् अन्यथाऽद्वैतहानेः । श्रुतेरतत्त्वावेदकत्वापत्तेश्च ॥ ८४४ ॥

घटधीरिव तद्धीश्च स्यादविद्यानिवर्तिका ॥ ८४५ ॥

अतत्वावेदकत्वं साध्यतयाऽभिहितं नत्वापाद्यतयेति भ्रान्त्या शङ्कमानं प्रत्याह **घटधीरिति** । अयमाशयः । श्रुतेरतत्वावेदकत्वे तज्जन्यज्ञानस्यापारमार्थिकत्वं प्राप्नोति । ब्रह्मज्ञानस्य चापारमार्थिकत्वे न तेन तदज्ञाननिवृत्तिरिति शास्त्रस्य निष्प्रयोजनत्वमापद्यते । ज्ञानस्याज्ञाननिवर्तकत्वे पारमार्थिकत्वमेव तन्त्रमिति नियमादिति किल शङ्कितुरभिप्रायः । न स युक्तः । घटज्ञानस्यापारमार्थिकत्वेऽपि तदज्ञाननिवर्तकस्य दृष्टत्वन्नियमस्यैवायोगादिति । तदेतदाह **घटधीरिति** । **तद्धीः** व्यावहारिकब्रह्मधीः । इदं च साधकत्वमिति शङ्कितुरभिप्रायमभ्युपेत्योक्तिः । वस्तुतस्त्वज्ञानानिवृत्तिरपि अस्माभिरेवापाद्यत इति ध्येयम् ॥ सत्ताप्रभेदस्यानङ्गीकारादिति भावः ॥ ८४५ ॥

एवं च यदि बोध्यस्य तत्वतायां भरो मम ।
बोधकस्यापि तद्भावे भरोऽवश्यमपेक्षितः ॥ ८४६ ॥

श्रुतेर्विमर्शप्रकारमुपसंहरति **एवं चेति** ॥ ८४६ ॥

न हि वन्ध्यासुतं सूते नाप्यात्मानं जिघांसति ।
अतो भावाभावतया न विभागो ममोचितः ॥ ८४७ ॥

अत्र तर्कद्वयं विवक्षितम् । यदि भावाभावतया विभज्य भावधर्मानेवाहं यदि निषेधेयं तर्हि बोधकत्वलक्षणमातृत्वरूपभावधर्मनिषेधेन मम वन्ध्यात्वापत्त्या ज्ञानरूपसुतजननीत्वं न स्यात् । शब्दत्वरूपधर्म-

निषेधेन स्वहत्या च कृता स्यात् इति । आद्ये व्याप्तिं निदर्शयति **नहीति** । द्वितीयेऽपि तां निदर्शयति **नापीति** । अत्र वन्ध्येत्यस्य नानुषङ्गः । यः कोऽपि विवेकीत्युपस्कर्तव्यम् ॥ तर्कद्वयस्यापि पर्यवसानं **अत इति** ॥ ८४७ ॥

तद्यत्र नास्ति तत्तत्र निषेधामीति वागियम् ।
त्रैगुण्यवर्जिते विष्णौ गुणत्रयमदूषयत् ॥ ८४८ ॥

तत् तस्मात् भावधर्माणां प्रमितानां निषेधायोगात् । **तत्** प्रमितेतरम् ॥ **इति** विमृश्येति शेषः । **इयं निर्गुणवाक्** नेहनानास्तीति वाक् च । **त्रैगुण्यवर्जिते** । 'गुणेभ्यश्च परं वेत्ती'ति इति गीतोक्तेः । स्वगतभेदविवर्जिते च । एवं धर्मानिति श्रुतेः । **गुणत्रयं** स्वगतभेदं च ॥ ८४८ ॥

ह्रीमत्या मम सङ्कोचगमनं नैव दूषणम् ।
गुणिनां गुणनिन्दा तु महादोषप्रदा किल ॥ ८४९ ॥
इति निर्गुणवाग्धर्मवशीकृतमतिः प्रभोः ।
धर्मनिर्मूलनं धर्मं न मेन इति मे मतिः ॥ ८५० ॥

ह्रीमत्याः पूर्वोत्तरविरोधात्प्रमाणान्तरविरोधाच्च बिभ्यत्याः । **सङ्कोचगमनं** गौणाद्यर्थस्याप्याश्रयणम् । तदुक्तं **'प्रत्यक्षादिविरोधे तु गौणार्थस्यापि संभवादि'**ति ॥ ८४९ ॥ ८५० ॥

अपि चैकत्वधर्मस्य सत्त्वे भावगुणोऽस्ति ते ।
तदभावे गतं शास्त्रमैक्यमेकत्वमेव यत् ॥ ८५१ ॥

अन्तरङ्गं पूर्वपदविरोधं च श्रुतिर्विमृशतीत्याह **अपि चेत्यादित्रिभिः** ॥ पूर्वपदं एकपदं एकत्वरूपं भावधर्मं विदधाति । सः सन्वाऽसन्वा ।

नाद्यः इति वदति **भावेति** । द्वितीये दोषमाह **शास्त्रं तव** विमतं श्रुतितन्मीमांसाशास्त्रम् । **गतं** अनारम्भणीयं स्यादिति शेषः । अयथाभूतैकत्वप्रतिपादकत्वे इति भावः । यद्वा **तव शास्त्रं** श्रुतिमीमांसे अन्यथाव्याकुर्वन्मायावादिशास्त्रम् । **गतं** अनारम्भणीयमेवेति मायावादखण्डनटीकोक्तरीत्या द्वेधा योज्यम् । ननु एकशब्द एकत्वमेव विदधाति न त्वैक्यम् । अतो निर्गुणपदेनैकत्वनिषेधेऽपि मच्छास्त्रविषयैक्यस्यानिषेधान्नोक्तदोष इत्यत आह यदिति यस्मादेकत्वमैक्यमिति चानर्थान्तरमिति भावः ॥ ८५१ ॥

सुन्दोपसुन्दन्यायेन निर्गुणैक्यश्रुती मिथः ।
विरोधेन हते कुर्यान्मायामततिलोत्तमा ॥ ८५२ ॥

कुर्यादित्यापादनम् । यदि मायामतं प्रमाणं स्यात् तर्हि श्रुत्योर्मिथो विरोधेनाप्रामाण्यं स्यात् । न च तद्युक्तम् । अतो मायामतमप्रमाणमेवेति तर्को ध्येयः । तिलोत्तमेति व्यतिरेकदृष्टान्तः । सा मोहनेन दुष्टौ घातयित्वा स्वयं सद्गतिमाप । मायी तु नित्यशुद्धवाचौ कलङ्कयितुमुद्यतोऽधोगतिमवाप ॥ ८५२ ॥

इत्याद्यालोच्य नैर्गुण्यश्रुतिरैक्यश्रुतिं सर्वाम् ।
आदाय भारतीप्राणनाथं शरणमीयुषी ।
स्वमिथ्यात्वभयाभावात्तदुक्तार्थेष्ववर्तत ॥ ८५३ ॥

इत्याद्यालोच्य 'एवं विमृश्याव्यभिचारिसद्गुणं' इति भागवतोक्तरीत्या समुद्रमथनकाले इव विचार्य । **ऐक्यश्रुतिं** उपलक्षणम् । 'सर्वे वेदा युक्तयः सुप्रमाणा' इति भाष्योदाहृतसर्वशाखा **आदाय** एकस्मिन्नविरुद्धार्थे तात्पर्यवत्त्वेन स्वीकृत्य **भारती** वेदमुख्याभिमानिनी महालक्ष्मीः । **प्राणनाथं** स्वस्याः परविद्यात्वसम्पादकसूत्रकृतं **शरणं ईयुषी** अनुग्राहकत्वेन

स्वीकुर्वाणा । **तदुक्तार्थेषु** 'तद्गुणसारत्वात्तु तद्व्यपदेश' इत्यादिभिः **सूत्रै-र्निर्णीतार्थेषु** । **अवर्तत** अनुकूलतया सदा वर्तते । यद्वा **भारती** 'वेदविद्या च पार्षती' इत्युक्ता वायुपत्नी । **प्राणनाथं** मध्वम् । **भयाभावात्** एकविंशतिकुभाष्यभयाभावात् । **तदुक्तार्थेषु** भाष्योक्तार्थेषु । अन्यत्समम् । एतेन श्रुतीनां जडत्वात् विमृश्य ईयुषी इत्याद्युक्तो विरम्य व्यापारः कथमिति शङ्काऽनवकाशः । अभिमानिदेवतानामपि सज्जनबोधनायैव विमर्श-प्रदर्शनम् । स्वयं सन्देहाभावात् । अतः 'तद्वाक्यस्याग्रतो भवेदि'ति अनुव्याख्यानसुधोक्तरीत्या परीक्षकबुद्धय एव प्रामाण्यावधारणायैवं क्रमेण प्रवर्तन्त इति भावः अनुसन्धेयः ॥ ८५३ ॥

विद्वत्प्रयोगबाहुल्याच्छब्दस्यार्थोऽभिधीयते ।
पदलभ्यत्वतो नैव यद्वा तद्वा निगद्यते ॥ ८५४ ॥

किञ्च निर्गुणशब्दस्य चिन्मात्रबोधकत्वं किमभिधावृत्त्या लक्षणया वा । नाद्यः अभिधाया ज्ञापकस्य प्रयोगस्याभावादित्याह **विद्वदिति** । यथोक्तं 'प्रयोगमात्रबाहुल्यं रूढिरित्यभिधीयते' इति । विद्वद्रूढेरविद्वद्रूढ्य-पेक्षया बलीयस्त्वज्ञापनाय विद्वत्प्रयोगेत्युक्तम् । तदुक्तं चन्द्रिकायां 'रूढि-त्वाविशेषेऽपि विद्वद्रूढेरेवासम्भाविताज्ञानमूलाया बलीयस्त्वोपपत्तेश्चे'ति ॥ निमित्तं पदलभ्यमस्तीत्येतावता विद्वांसो यत्र क्वचिदप्रामाणिकेऽर्थे पदं न प्रयुञ्जत इत्याह **पदेति** । यदाहुः 'प्रयोगे सति निमित्तानुसरणं, न तु निमित्तमस्तीति प्रयोग' इति ॥ ८५४ ॥

न हि पङ्कजशब्देन भेकं लोकोऽनुमन्यते ।
किं वा सुवर्णशब्देन वह्निः केनापि कथ्यते ॥ ८५५ ॥

तदेव निदर्शनाभ्यां द्रढयति **न हीति किं वेति च** ॥ ८५५ ॥

अशब्दे ते प्रयोगो न प्रयोगबहुता कुतः ॥ ८५६ ॥

प्रकृतोपयोगमाह **अशब्दे इति**। **ते** त्वया अवाच्यत्वेनाभ्युपगते चिन्मात्रे। **प्रयोगो न** तथा सति शाब्दत्वापत्तेरिति भावः। नतरां विद्वत्प्रयोगः। नतमां तद्बाहुल्यम्। येनाभिधासिद्धिः॥ एतेन लक्षणा-पक्षोऽपि परास्तः। 'सर्वशब्दावाच्यस्य लक्षणाऽयुक्तेः' इति भगवत्पादी-योक्तेः॥ ८५६ ॥

श्रौतस्मार्तप्रयोगश्च हरावेव प्रदर्शितः।
बलात्त्वया स नीतश्चेत्कूर्मरोमण्यपरो नयेत् ॥ ८५७ ॥

श्रौतः केवलो निर्गुणश्चेत्यादिः। **स्मार्तः** निर्गुणं गुणभोक्तृ च' 'योऽसौ निर्गुण इत्युक्तः' इत्यादिः। **एवेति** मुख्यप्रयोग इत्यर्थः। 'तं भजन्निर्गुणो भवेत्' इति मुक्ते जीवे प्रयोगस्तु न मुख्यः। तदुक्तमनु-व्याख्याने 'इतो हि रूढताऽन्येषामुपजीव्यत्वमत्र हि' इति। **बलात्** प्रयोगरहितान्निमित्तमात्रसद्भावात्। **अपरः** त्वत्प्रतिवादी। **नयेत्** तच्छब्द-प्रयोगः स्यादित्यापादयेत्। अतो निमित्तसद्भावमात्रेण न प्रयोगः नाप्य-भिधावृत्तिरिति निष्टंकितम्॥ ८५७ ॥

तत्तत्पदार्थसामर्थ्यानुपमर्दन शब्दतः।
अर्थो बोध्यो न शब्दस्य सत्त्वादर्थोपमर्दनम् ॥ ८५८ ॥
गुरौ गुरुपदं हि स्यादुपदेशादिकैर्गुणैः।
भारेण तु शिलायां स्यात्कल्पनायां बहुत्वतः ॥ ८५९ ॥

शब्दार्थयोर्मध्येऽर्थस्यैव प्राधान्यादर्थानुसारेणैव शब्दो नेयः। न तु पुनः शब्दस्य संभवदनेकेष्वर्थेषु यं कमपि गृहीत्वाऽर्थस्य क्लृप्तस्वरूपो-पमर्दनमिति सदृष्टान्तमाह **तत्तदिति**। गुरुपदस्यानेकार्थानाह **गुरौ इति**।

पदं खलु स्वार्थे योग्यं स्वप्रवृत्तिनिमित्तं धर्मं समर्पयत्सत् तद्विरोधिधर्मं ततो व्यावर्तयतीति पदानां स्वभावः । तद्यथा । आचार्ये विद्योपदेष्टृत्वं समर्पयत्तस्मात्तद्विरोधिनं तत्वज्ञानाभावादिकं व्यवच्छिनत्ति । पाषाणे भारवत्त्वं व्यवस्थाप्य लाघवं निवारयति । मायिमतेऽज्ञानमिथ्यात्वे कल्पनागौरवं दोषं निरूपयत् कल्पनानां प्रामाणिकत्वैकत्वे निराकरोति । न तु पुनः तेषु तेष्वर्थेषु प्रामाणिकत्वेन विद्यमानानेव धर्मानपलपति । एवं निर्गुणपदं 'बृहन्तोह्यस्मिन्गुणा' इति श्रुतिसिद्धकल्याणगुणाकरे ब्रह्मणि प्रयुक्तं विष्णावनन्तमङ्गलगुणान्समर्पयत्तद्विरुद्धं गुणत्रयबद्धत्वमेव निराकरोति न तु स्वेनैव प्रतिपादितज्ञानानन्दादीन्गुणानिति भावः ॥ ८५८ ॥ ८५९ ॥

कन्यकाऽनुदरेत्युक्ते काष्ठैः संयोजयन्ति किम् ॥ ८६० ॥

पदानामर्थसङ्कोचोऽपि प्रमाणाविरोधेनैव कार्य इत्याह **कन्यकेति** । अन्यथाऽतिप्रसङ्गमाह **काष्ठैरिति** । यावद्धर्मिभाविधर्मापलापे धर्म्यपलाप एव कृतः स्यादिति भावः ॥ ८६० ॥

अशोभनगुणैः पूर्णे प्रयुक्ता निर्गुणाभिधा ।
सुशोभनगुणानेव निषेधति न तान्गुणान् ॥ ८६१ ॥

सुशोभनगुणैः पूर्णे प्रयुक्तं तत्पदं हरौ ।
अशोभनगुणानेव निषेधति न शोभनान् ॥ ८६२ ॥

निषेधस्य सर्वत्र प्रमितेरप्रतियोगिकत्व एव पर्यवसायित्वमित्याह **अशोभनेति सुशोभनेति** च द्वाभ्याम् ॥ ८६१ ॥ ८६२ ॥

यस्मात्तत्पुरुषः श्रेष्ठस्तस्माद्गुणसंज्ञया ।
गुणोऽप्रधानो नेतीशे प्रोक्ता सर्वप्रधानता ॥ ८६३ ॥

निर्गुणशब्दनिर्वचनेनैव सर्वप्रधानत्वमर्थो लभ्यते इत्याह । **यस्मादिति** । निरित्युपसर्गस्य निषेधोऽर्थः । 'निस् निषेधे च निश्चये' इति मेदिनी । गुणशब्दस्य चाप्रधानेत्यर्थः । 'गुणो मौर्व्यामप्रधाने' इति मेदिनी । 'रूपादावप्रधाने चे'ति हेम० । गुणोऽप्रधानो न भवतीति निर्गुण इति तत्पुरुषः । नञ्द्वयमहिम्नाऽतिशयलाभेन सर्वप्रधानतालाभः । बहुव्रीहिस्तु अन्यपदार्थप्रधानत्वाज्जघन्यः । तत्पुरुषः समासः श्रेष्ठः । सचासौ पुरुषः परमात्मा च श्रेष्ठः । तस्मादित्यावृत्त्या योजना ॥ ८६३ ॥

अप्रधानं जगदिदं सृष्टौ यस्माद्विनिर्गतम् ।
स निर्गुणो हरिस्सर्वस्रष्टृत्वाख्यमहागुणः ॥ ८६४ ॥

यद्वा निर्गतः सृष्टिकाल उदरात् गुणः अप्रधानः अशेषप्रपञ्चो यस्येति बहुव्रीह्याश्रयणेऽपि सर्वस्रष्टृत्वाख्यगुणलाभ इत्याह **अप्रधानमिति** । ॥ ८६४ ॥

शिवश्शक्तियुतश्शश्वत्त्रिलिङ्गो गुणसंवृतः ।
वैकारिकस्तैजसश्च तामसश्चेत्यहं त्रिधा ॥ ८६५ ॥
ततो विकारा अभवन्षोडशामीषु वर्त्मसु ।
उपधावन्विभूतीनां सर्वासामश्नुते गतिम् ॥ ८६६ ॥
हरिस्तु निर्गुणस्साक्षात्पुरुषः प्रकृतेः परः ।
स सर्वदृगुपद्रष्टा तं भजन्निर्गुणो भवेत् ॥ ८६७ ॥

भागवतसमाख्ययाऽपि प्रोक्तमर्थं समर्थयते शिव इत्यादिना मत्तभाषितमित्यन्तेन (श्लो ८७९) ग्रन्थेन । अत्रादौ 'देवासुरमनुष्येषु ये भजन्त्यशिवं शिवम् । प्रायस्ते धनिनो ब्रह्मन्न तु लक्ष्मीपतिं हरिमि'ति राज्ञः शुकं प्रति कृतं चोद्यं अनुसन्धेयम् । **अशिवं** बहिर्धियां तथा प्रतीयमानम् । 'त्वमशिवोऽप्यनन्तधियामि'ति शिवस्तुतिवचनात् । वस्तुतः शिवं पवित्रम् ।

'तथाऽपि भवतः पदं शिवशिवेत्यदो जल्पतामि'त्यादि तत्रैवोक्तेः । **ते धनिनः** 'ससुरसिद्धविद्याधराः । भवत्पदपरायणाः श्रियमिमामयुरि'ति च । **न तु लक्ष्मीपतिं** हरिम् । त्रैलोक्यदानेऽपि बलेरैश्वर्यभ्रंशस्यैव जातत्वात् । 'ब्रह्मन्यमनुगृह्णामि तद्विशं विधुनोम्यहं' इति कण्ठत एव वामनोक्तितश्च । कपालिनः सेवयैश्वर्यलाभः लक्ष्मीपतेराराधनेन तु तद्भ्रंश इत्येतद्विरुद्धं कथमिति राज्ञश्चोद्याभिप्रायः । परिहरति शुकस्त्रिभिरिति तान्श्लोकान्पठति **शिव इत्यादिना** ॥ ८६५ ॥ ८६६ ॥ ८६७ ॥

इति भागवते प्रोक्तो हरिरेव हि निर्गुणः ।
समस्तगुणसंपूर्णश्श्रुत्या स्मृतिसमार्थया ।
केवलो निर्गुणश्चेति व्यापी देवस्स कथ्यते ॥ ८६८ ॥

अतस्त्रिगुणशून्यत्वाद्गुणसर्वस्वबृंहितः ।
स एव निर्गुणं ब्रह्म शुद्धं ब्रह्म स एव नः ॥ ८६९ ॥

श्लोकान्प्रकृतोपयोगं दर्शयन्नेव व्याख्याति **इतीति** । प्रकृतेः पर इति समाख्यया लब्धोऽर्थो **निर्गुण इति** । पुरुषः सर्वदृगुपद्रष्टेत्यस्याशयः **समस्तगुणसंपूर्ण इति** । यथोक्तं गीतायां 'उपद्रष्टाऽनुमन्ता च भर्ता भोक्ता महेश्वरः । परमात्मेति चाप्युक्तो देहेऽस्मिन्पुरुषः पर' इति । गुणसर्वस्वबृंहितः इति शुद्धत्वे हेतुः 'प्रच्युतोऽशेषदोषैः सदा पूर्तितः' इत्युक्तेः ॥ ८६८ ॥ ८६९ ॥

नैर्गुण्याख्यो महामोक्षो यत्पादभजनाद्भवेत् ।
शबलं ब्रह्म स किल गङ्गा यत्पदसङ्गतः ।
सद्यश्शुद्धिकरी नृणां सोऽशुद्धः किल दुर्धियाम् ॥ ८७० ॥

'तं भजन्निर्गुणो भवेदि'त्युक्तमोक्षप्रदत्वाच्चैवमित्याह **नैर्गुण्येति** । न वर्तते यत्र रजस्तमस्तयोः सत्वं च मिश्रमि'ति गुणत्रयातीतत्वान्महामोक्षस्य नैर्गुण्याख्या । 'गुणानेतानतीत्य त्रीन्देही देहसमुद्भवान् । जन्ममृत्युजराव्याधिविमुक्तोऽमृतमश्नुते' इति गीतोक्तेश्च । एवंविधस्य शबलत्वोक्तिरपहास्येत्याह **किलेति** । 'गौणश्चेन्नात्मशब्दात्' 'तन्निष्ठस्य मोक्षोपदेशात्' इति सूत्रकृतैव प्रतिषेधात् । अन्यगतशुद्धिं प्रति स्वातन्त्र्याच्च तत्र महायोगेन शुद्धपदवृत्तिरित्याह **गङ्गेति** । तदुक्तं 'स्वातन्त्र्यं तद्गतत्वं च शब्दवृत्तेर्हि कारणम् ॥ स्वातन्त्र्यं तत्र मुख्यं स्यादि'ति । **अशुद्धः किल** मायाशबलः किल । **दुर्धियाम्** । तदुक्तमनुव्याख्याने 'कथं न जायते लज्जा' इति 'वन्ध्यापुत्रोपमं मायाशबलं वाच्यमित्यपी'ति च ॥ ८७० ॥

मोक्षस्य निर्गुणत्वं च त्रैगुण्योज्झिततैव हि ।
समस्तधर्मशून्यत्वे मोक्षाय प्रयतेत कः ॥ ८७१ ॥

निर्विशेषब्रह्मभावस्य मोक्षोक्तिस्तस्य पुरुषार्थत्वमेव व्याहन्तीत्याह **प्रयतेत क इति** ॥ ८७१ ॥

धर्माय यशसेऽर्थाय ज्ञानाय यतते जनः ।
लुप्त्यै समस्तभाग्यानां को नून्मत्तःप्रवर्तते ॥ ८७२ ॥

एवंविधं मोक्षं महोन्मत्तोऽपि नेच्छति दूरे स्वस्थात्मेत्याह **धर्मायेति** । **प्रवर्तते** इच्छति दूरे तत्साधनप्रयत्नः । महादुःखात्मकत्वात् । तदुक्तं तत्वनिर्णये 'मग्नस्य हि परेऽज्ञाने किं न दुःखतरं भवेदि'ति ॥ ८७२ ॥

सगुणप्रीतिलभ्यस्य नैर्गुण्यं तद्वदेव हि ।
यथोपास्ते तथैवासौ भवतीति हि वेदवाक् ॥ ८७३ ॥

मोक्षो हि भगवदुपासनासाध्यः । भगवांश्च ज्ञानानन्दादिगुणवान् प्रकृतिगुणरहितश्च । यथा यथोपासते तथैव भवतीति च श्रुतिः । अतो मोक्षोऽपि स्वयोग्यज्ञानानन्दाद्यभिव्यक्तिमान् प्रकृतिबन्धरहितश्चेत्याह **सगुणेति** । तद्वदेवेति च ॥ ८७३ ॥

न हि निर्गुणशब्दोऽयं चिन्मात्रस्य विवक्षया ।
भाविनैर्गुण्यदृष्ट्या वा शिवस्यापि प्रसक्तितः ॥ ८७४ ॥

ननु हरौ प्रयुक्तो निर्गुणशब्दो न मुख्यवृत्त्या । येन तस्यैव निर्गुणत्वसिद्धिः । किं तु लक्षणया चिन्मात्रपरः । यद्वा मायाऽपगमे तस्यैवोत्तरत्र नैर्गुण्यं भविष्यतीति दृष्ट्या । मैवम् । तथा सति हरिस्तु इत्यत्र तुशब्दोक्तस्य शिवाद्यद्वैलक्षण्यस्यासिद्ध्या तद्वैयर्थ्यापत्तेरित्याह **न हीति** । कुत एवमित्यत आह **शिवस्येति** ॥ उक्तप्रकारद्वयस्य तत्रापि साम्यादिति भावः ॥ ८७४ ॥

अतो निर्गुणशब्दोऽयं हरौ त्रिगुणवर्जनात् ।
मुक्तोऽपि तेन तच्छब्दो गुणबद्धाश्शिवादयः ॥ ८७५ ॥

अतः नित्यमुक्ते हरौ तथा मुक्ते जीवे च निर्गुणशब्दप्रयोगात् बद्धे शिवे च तदप्रयोगात् प्रत्युत गुणसंवृत इति प्रयोगात् । उभयत्र गुणशब्दो बन्धकत्रिगुणपर एवेत्याह **हरौ मुक्तोऽपीति शिवादय इति च** । आदिपदेन शिवोपासका ग्राह्याः ॥ ८७५ ॥

प्रकृतेः पारगत्वोक्त्या निर्गुणोऽतद्गुणो हरिः ।
प्राकृताहंकृतेरुक्त्या सगुणस्तद्गुणश्शिवः ॥ ८७६ ॥

इत्येव सर्वथा वाच्यं न चेद्यर्थे विशेषणे ।
गुणसंवरणं चोक्तं भवेदावरणैर्गुणैः   ।। ८७७ ।।

उभयत्र विद्यमानविशेषणपर्यालोचनयाऽप्येवमित्याह **प्रकृतेरिति** । प्रकृतेः पर इति निर्गुणत्वे हेतुगर्भं विशेषणम् । एवं त्रिलिङ्ग इति गुणसंवृतत्वे । त्रिलिङ्ग इत्यस्य विवरणं **प्राकृतेत्यादि** । अहं त्रिधेत्यत्र अहंशब्दस्य शिवविग्रहः अहङ्कारतत्वमर्थः ।। संवृतशब्दोऽपि स्वविशेषणीभूतगुणपदार्थं आवरणभूतगुणा एवेति व्यवस्थापयतीत्याह **गुणेति** ।। ८७६ ।। ।। ८७७ ।।

संपत्तेः प्राकृतत्वेन तद्बद्धोपासनेन सा ।
तद्धीना तु न सेत्याह या वाक्सा वक्ति मन्मतम् ।। ८७८ ।।

संपत्तिः द्विविधा । 'प्रायस्ते धनिन' इति शिवोपासनाफलत्वेनोक्ता धनरूपा प्राकृता । 'निर्गुणो भवेदि'ति हर्युपासनाफलत्वेनाभिहिता मोक्षसंपत्तिः अप्राकृता इति । तत्राद्या स्वयं प्राकृतत्वेन प्रकृतिबद्धशिवोपासनया प्राप्येत्याह **संपत्तेरिति** । तद्बद्धेति प्रकृतिबद्धेत्यर्थः । **सा** धनसंपत्तिः प्राप्येति शेषः । **तद्धीना** प्राकृतत्वहीना मोक्षसंपत्तिः । तुशब्दो वैलक्षण्यपरः । **न सा** बद्धोपासनेन प्राप्या न भवति । 'अनुत्तीर्णः स्वयं पङ्कादि'ति न्यायात् । किं तु नित्यमुक्तहर्युपासनेनैवेति शेषः । **या वाक्** शिवांशस्यैव शुकस्य परिहारोक्तिः । **मन्मतं** हरिरेव नित्यमुक्तत्वेन निर्गुणः न तु तदतिरिक्तं निर्धर्मकं किमपि ब्रह्मेति सिद्धान्तम् ।। ८७८ ।।

उपक्रमानुगुण्यार्थमथोऽत्रावश्यको ह्ययम् ।
न चेत्प्रक्रमरोधेन वाक्यं स्यान्मत्तभाषितम् ।। ८७९ ।।

उपक्रमेति । हरिशिवयोस्तदुपासनाफलयोश्च वैलक्षण्ये मुखतः प्रतीयमानविरोधनिमित्तविषयकराज्ञःप्रश्नेत्यर्थः । **आनुगुण्यार्थं** परिहारस्य तत्साङ्गत्यर्थम् । **अत्र** परिहारवाक्ये । **अयं अर्थः** हरेर्मुक्तत्वं अत एव मोक्षदातृत्वम् । शिवस्य बद्धत्वं तत एव प्राकृतैश्वर्यमात्रदातृत्वं चेत्येवं पूर्वोक्तिः । **आवश्यकः** तात्पर्यविषयतया स्वीकार्यः । **प्रक्रमः** उपक्रमः । इदमुपलक्षणम् । अत्रैवोपसंहारे हरिणा वृकासुरभयाच्छिवस्य विमोचन-कथोक्तेश्चेति बोध्यम् । अभ्यासादिकमपि स्पष्टम् ॥ ८७९ ॥

किं चाप्राकृतपुंसोऽस्य चिन्मात्राकारता ध्रुवा ।
स च सार्वज्ञादिधर्मा सर्वधर्मच्युतिः कदा ॥ ८८० ॥

सर्वं वस्तु साकारमिति व्यवस्थापितं प्राक् । आकारो द्विविधः प्राकृतश्चिन्मयश्चेति । तत्र हरेः प्रकृतेः परत्वोक्त्या प्राकृताकारप्रतिषेधे परिशेषेण चिन्मात्राकारता सिद्धेत्याह **ध्रुवेति** । **सः** चिन्मात्राकारः । **सार्वज्ञादिधर्मा** । 'धर्मादनिजि'ति सूत्रादनिच्प्रत्ययान्तो बहुव्रीहिः । चितो नित्यत्वेन तत्स्वरूपभूतधर्माणामपि नित्यत्वमेवेति तन्निवृत्तिरसंभाविनीत्याह **कदेति** न कदाऽपि इति भावः ॥ ८८० ॥

स सर्वदृगिति प्रोक्तो वाक्येऽस्मिन्नेव सद्गुणः ।
एकस्साक्षी देव इति श्रुतिवाक्येऽपि सद्गुणः ।
अतस्त्वदर्थकथने स्वविरुद्धैव वाग्भवेत् ॥ ८८१ ॥

अन्यथा समाख्यायां भागवतवाक्ये, एको देवः इति श्रुतौ चोभयत्रान्तरङ्गविरोधमाह **सर्वदृगिति एकः साक्षी देव इति च** ॥ ८८१ ॥

निषेद्धुमनुवादश्चेत्सिद्धं मम समीहितम् ।
अनूद्यते निर्गुणत्वमेक इत्यादिकोक्तितः ।
निषेद्धुमिति यच्छक्यं वक्तुं तद्वन्मयाऽपि हि ॥ ८८२ ॥

ननु न विरोधः निर्गुण इति निषेधाय गुणानामनुवादादित्याशङ्क्य प्रतिबन्धोत्तरमाह **निषेद्धुमिति । समीहितम् ।** निर्धर्मकत्वनिषेधेन सगुणत्वस्य स्थापनम् । तत्कथमित्यत आह **अनूद्यत इति । निषेद्धुमिति** एकत्वादिगुणोक्त्या । **तद्वत्** स्वच्छन्दं एकमनुवादकं अपरं निषेधकमिति त्वद्रीत्यैव ॥ ८८२ ॥

अभावस्य निषेधात्मा भावोऽपि हि विदां मते ।
बहुत्वान्मन्निषेधानां प्रबलत्वं च विद्यते ॥ ८८३ ॥

एकत्वादीनां भावरूपत्वात्कथं तैर्निषेध इत्याशङ्कां निराह **अभावस्येति ।** अस्तु तर्हि पक्षद्वयसाम्यादनिर्णय इत्यत आह **बहुत्वादिति । निषेधानां** निर्गुणत्वनिषेधरूपाणामेकत्वादिविशेषणानाम् ॥ ८८३ ॥

समुच्चिनोति किं श्रौतश्चशब्दोऽन्यनिषेधने ।
यद्येकतापक्षपाती मध्यस्थातिक्रमस्तदा ॥ ८८४ ॥

चशब्दानुपपत्तिश्च परपक्षे समुच्चयस्याभावादित्याह **समुच्चिनोतीति । अन्येति** एकत्वादिकैवल्यान्तसकलेत्यर्थः । एकत्वमपि गुणत्वान्निषेध्यमेव न तु समुच्चयार्हमित्याशयः । मध्यस्थान्देवत्वादीनतिक्रम्य दूरस्थैकत्वमात्रे पक्षपातात्तत्परिगृह्य तन्मात्रसमुच्चये दोषमाह **यदीति ॥ अतिक्रमः** शाब्दमर्यादोल्लंघनापत्तिर्दोषः ॥ ८८४ ॥

संख्यारूपो गुणस्सा हि धर्ममात्रगुणाः परे ।
प्रबलेन कृतस्नेहो दुर्बलान्न स गच्छति ।
स्थानभ्रंशं स्वार्थनाशं सहते न हि सोऽव्ययः ॥ ८८५ ॥

तार्किकरीतिमाश्रित्य दोषान्तरमाह **संख्येति** । एकशब्दः एकत्वसंख्यारूपं गुणं विधत्ते । तदुक्तं वादावल्यां एकमेवाद्वितीयमितिश्रुतिव्याख्यानावसरे 'तस्यैकत्वसंख्याविधानपरत्वादि'ति । संख्या च तार्किकैः चतुर्विंशतिधा गुणान्विभजद्भिः गुणत्वेन परिगणितेति प्रसिद्धमित्याह **हीति** । **परे** देवत्वादयः । **धर्ममात्रगुणाः** उत्कर्षप्रयोजकधर्मत्वेन गुणशब्दवाच्याः । मात्रशब्देन तार्किकपरिभाषितगुणत्वं व्यवच्छिनत्ति । **प्रबलेन** एकत्वेन **कृतस्नेहः** तं समुच्चिन्वन् **दुर्बलात्** गुणत्वेन तार्किकापरिगणितात् देवत्वादिधर्मसमुदायात् । ल्यब्लोपनिमित्तापञ्चमी । तमसमुच्चित्य । **न गच्छति** तानपि धर्मान्समुच्चिनुयादेवेति भावः । तथा च निर्गुणपदस्य स्वघटितवाक्यघटकेतरपदबोध्यधर्मनिषेधे न तात्पर्यमित्येव हृदयम् । न तु देवत्वादिगुणानां दौर्बल्यादावित्यवधेयम् ॥ किंचैवं दूरस्थेन एकशब्देन चशब्दान्वये तस्याव्ययस्य स्थानभ्रंशः देवत्वादिधर्मनिषेधे समुच्चयरूपस्वार्थभ्रंशश्च स्याताम् । 'यन्न व्येति तदव्ययम्' इति लक्षणोपेतश्चशब्द एतदुभयं न सहते इत्याह **स्थानेति** ॥ ८८५ ॥

एकत्वरूपमैक्यं च निषेध्यं स्यात्कथं तव ।
एकपात्रस्थपक्वान्ने पाकश्चैकविधो भुवि ।
अतस्तत्तद्गुणौघेषु त्यागोऽत्यागश्च नेष्यते ॥ ८८६ ॥

एकत्वं नात्र संख्या किं त्वद्वैतं इत्यत आह **एकत्वेति** । अस्तु तावत् । एकत्वं निर्गुणशब्देन निषिध्यते न वा । द्वितीयेऽपि सर्वेपि न

निषिध्यन्ते उत एकत्वमात्रम् । आद्ये अपसिद्धान्त इत्याह **तवेति** । अद्वैतवादिनः । द्वितीये सगुणत्वप्रास्या निर्गुणत्वव्याघातः । तृतीये अर्धजरतीयापत्तिरित्याह **एकेति** । उपसंहरति **अत इति** । **त्यागः** देवत्वादीनां **अत्यागः** एकत्वस्य । **इष्यते** प्रामाणिकैरिति शेषः ॥ ८८६ ॥

आदिरन्त्येन सहितस्तन्मध्यपतितान्गुणान् ।
संगृह्णात्यन्ततो नान्त्यः प्रत्याहारमनुस्मर ॥ ८८७ ॥

किं चैकत्वादयः निरवकाशा बहवश्च निर्गुणत्वं तु सावकाशं एकं च । अतो दुर्बलत्वान्निर्गुणत्वस्यैव बाध इति व्याकरणमुद्रयाऽऽह **आदिरिति** ॥ 'आदिरन्त्येन सहेता' इति सूत्रस्यार्थतः संग्रहः । इत्स्थानीयस्य निर्गुणत्वस्यैव लोप इत्याह **नान्त्य इति** ॥ ८८७ ॥

दूरस्थमर्त्यपानीयपानार्थं सेतुभेदने ।
तृषितानेकमध्यस्थतृप्तेः पश्चात्स तृप्यति ॥ ८८८ ॥

तव प्रियैक्यरक्षार्थं सङ्कोचे तु नञः कृते ।
मम प्रियगुणौघस्य रक्षा पूर्वं भविष्यति ॥ ८८९ ॥

किं चैकत्वादिगुणप्रवाहप्रतिबंधकः सेतुरिवासौ निर्गुणशब्दः । तस्य च दूरस्थैकत्वरिरक्षा वर्तते । अस्यास्तृषाया निवृत्त्या तत्तृप्तिस्तदा स्याद्यदा जलनिर्गमनार्थः सेतुभेदः कृतो भवेत् । कृते च तस्मिन् निःसृतो जलप्रवाहो दूरस्थैकत्वप्राप्तेः पूर्वमेव मध्ये विद्यमानकेवलत्वसाक्षित्वादिगुणांस्तर्पयेदेव । पश्चादेवैकत्वस्य तृप्त्याशेत्याह **दूरस्थेति द्वाभ्याम्** ॥ ८८८ ॥ ॥ ८८९ ॥

इयं राजवधूः कामचारा वाराङ्गना न ते ।
स्वेच्छानुसारसञ्चारो मानच्छेदाय ते भवेत् ॥ ८९० ॥

एकवाक्यं भंक्त्वा, तदेकदेशस्यानुवादकत्वेनातत्वावेदकत्वोक्तिः श्रुतेरशक्येत्याह **इयमिति** । या यस्मिन्नादरवती सा न तद्गुणापलापिनी राजवधूवत् व्यतिरेकेण वाराङ्गनावत् इति सामान्यव्याप्तिः । सर्वाऽपि श्रुतिः, प्रमाणमेव, नियतैकप्रकारत्वात् । व्यतिरेकेण विप्रलम्भकमायिवाक्यवदिति प्रयोगोऽभिप्रेतः । मायिव्याख्या तु मुखतो ब्रह्मणो विषयत्वं ब्रुवन्ती, पुनस्तस्य नैर्गुण्यमाघोष्य छद्मना शून्यमेव तत्वं साधयन्ती वाराङ्गनामनुकरोति इत्याह **त इति** । त्वद्भाष्यकारव्याख्येवेत्यर्थः ॥ ८९० ॥

व्यासश्श्रौतगुणाम्भोधौ नैकत्यागं च मन्यते ।
सर्वधर्मोपपत्तेश्चेत्याह यत्स्वयमञ्जसा ॥ ८९१ ॥

चस्त्वर्थो व्यास इत्यनेन संबध्यते । यद्वाऽप्यर्थः । यथाश्रुतैव योजना । किमुताखण्डार्थत्वाश्रयणेन सर्वत्यागमिति कैमुत्यं द्योत्यते । कुत एवमित्यत आह **सर्वेति** । **अञ्जसा** स्वातन्त्र्ययुक्त्या सर्वदोषदूरत्वं सकलगुणपूर्तिं च प्रसाध्य ॥ ८९१ ॥

वेद वेदार्थमखिलं वेदव्यासस्सतां पतिः ।
स हि श्रुतिसतीकण्ठसूत्रसूत्रकृदीश्वरः ॥ ८९२ ॥

वेदव्यासः एवेत्यध्याहारः 'नान्यो मद्वेद कश्चने'ति भागवतात् ॥ हीति 'पुनस्तस्यार्थवित्तये । चकार ब्रह्मसूत्राणी'ति प्रसिद्धिमाह ॥ ८९२ ॥

नञो विभज्य योगे तु श्रौतं तत्तन्निषेधनम् ।
समस्तनञ्विभागस्यायोगादार्थं निषेधनम् ॥ ८९३ ॥

नञः निषेधार्थकनिरित्युपसर्गस्य । **विभज्य** समस्तनिर्गुणपदात्पृथक्कृत्य । **योगे** एक इत्यादिपदैर्योगे । **श्रौतं** शब्दवाच्यम् । **तन्निषेधनं** एकत्वादिगुणानां निषेधनं स्यादिति शेषः । न च तथा संभवतीत्याह **समस्तेति** । **अयोगात्** निरित्यस्यासामर्थ्यापत्त्या गुणपदेन समासायोगात् । **आर्थं** सामान्यनिषेधस्य यावद्विशेषनिषेधाविनाभावानुसन्धानेनात एव विलम्बेनोपस्थितम् ॥ ८९३ ॥

अतस्तवार्थिकादस्मान्निषेधान्मे विधिश्श्रुतः ।
बलीयांस्तन्निषेधाय दुर्बलोऽसौ न शक्नुते ॥ ८९४ ॥

अतः न्यायामृते प्रत्यक्षप्राबल्यव्युत्पादनावसरे निरूपितदिशा, असञ्जातविरोधित्वात्, शीघ्रगामित्वात्, विशेषविषयकत्वात्, निरवकाशत्वात्, उपजीव्यत्वात् बहुत्वाच्च । **बलीयान्** अतिप्रबलः । **दुर्बलः** पूर्वोक्तप्रकारशून्यः । **असौ** निर्गुणशब्दः ॥ ८९४ ॥

एक इत्यादिशब्दानां नञ्योगादर्शनाच्छ्रुतौ ।
संभावितक्रियायोगाद्भवतीत्येव योजना ॥ ८९५ ॥
नचेद्वाक्यमपूर्णं स्यात्समस्तपदसंस्थितः ।
निषेधार्थो यतश्शब्दो बुधैश्छेत्तुं न शक्यते ॥ ८९६ ॥

नञ्योगादर्शनात् इत्यत्र हेतुः समस्तपदसंस्थित इत्यादिः । **संभावितेति** । अस्तिभवत्योः सार्वत्रिकत्वात् । **योगात्** अध्याहारात् । तत्र बीजोक्तिः **न चेदिति** ॥ ८९५ ॥ ८९६ ॥

पुनस्तेषामेव बाधे वाक्यं स्यान्मत्तभषितम् ।
अतस्त्रिगुणशून्यत्वान्निर्गुणत्वं बलाद्भवेत् ॥ ८९७ ॥

बलात् परिशेषात् ॥ ८९७ ॥

अनुवादकलिङ्गं च यत्तदित्यादिकं न हि ।
भिन्नवाक्यतया यत्र निषेधस्तत्र तद्ध्रुवम् ।
एकवाक्ये निषेधे तु नञ्लिङ्गमितरत्र तत् ॥ ८९८ ॥

'यत्तदित्यादिवचनं परिहारे विशेषयुक्तिं च विनाऽनुवादायोगादि'ति वादावल्युक्तं हृदिकृत्वाऽऽह **अनुवादकेति** । आदिकमित्यनेन परिहारे विशेषयुक्तिर्ग्राह्या । तुर्यत्तदित्यादिवचनं व्यवच्छिनत्ति । **नञ्लिङ्गमिति** विशेषयुक्तिमित्यस्यार्थः । निषेधसमभिव्याहाररूपविशेषयुक्तिमित्यर्थः । **लिङ्गं** ज्ञापकम् । **इतरत्र** भिन्नवाक्यनिषेधे **तत्** उक्तमुभयम् । **यत्तदिति** वचनं अनूदितार्थप्रतिषेधसमर्थबलवत्प्रमाणं चेति ॥ ८९८ ॥

मानसिद्धानुवादे तु तेनैव स्युर्गुणा हरेः ।
निषेधश्च न ते मानामानतादूषणं शृणु ॥ ८९९ ॥

अनुवादाय प्राप्तिस्तावदावश्यकी । एकत्वादिगुणानां प्राप्तिः प्रमाणतः अन्यथा वा । आद्ये सिद्धं नः समीहितमित्याह **तेनैवेति** । प्रापक-प्रमाणेनैवेत्यर्थः । तत्प्रमाणविरोधादेव गुणनिषेधो न संभवतीत्याह **निषेधश्चेति** । एकत्वादिपरप्रमाणानां प्रामाण्यं नोपेयते इति द्वितीयपक्षे दोषं प्रतिजानीते **शृण्विति** ॥ ८९९ ॥

निर्गुणत्वे स्थिरे तेन मानानां स्यादमानता ।
तत्सत्त्वे चाविरुद्धं ते निर्गुणत्वं स्थिरं भवेत् ॥ ९०० ॥

अन्योन्याश्रयमाह **निर्गुणत्व इति** ॥ ९०० ॥

निर्गुणोक्तौ गुणोक्त्यैव निषेध्यस्यानुवादनात् ।
एकत्वाद्यनुवादत्वकथा चेयं वृथा तव ॥ ९०१ ॥

निर्गुणोक्तौ एकवाक्यनिषेधपक्षाश्रयणेन यत्तदित्यादिलिङ्गाभावेऽपि अनुवादोपपत्तिरित्यभिप्राये इत्याशयः । दूषयति **गुणोक्त्यैवेति** । **निर्गुण-**

पदे वाक्यतुल्ये घटकं यद्गुणपदं तेनैवेत्यर्थः । **निषेध्यस्य** गुणस्य । **एकत्वादीति** अनुवादनार्थमन्यवाक्यानपेक्षणादिति पूरणीयम् ॥ १०१ ॥

वेदैकप्राप्तसार्वज्ञपूर्वसर्वगुणा हरेः ।
अमानत्वार्हवेदान्यमानप्राप्तो न कश्चन ॥ १०२ ॥

गुणप्राप्तिर्न प्रत्यक्षानुमानपौरुषेयागमैरित्याह **वेदैकप्राप्तेति** । तत्कुत इत्यत आह **अमानत्वेति** । अमानत्वार्हाणि अप्रामाण्यशङ्काकलङ्कितानि च तानि वेदान्यमानानि च तैः प्राप्तः । **न कश्चन** एकोऽपि गुणः । किमु अनन्ताः । तथा हि न तावत्प्रत्यक्षेण प्राप्तिः । अतीन्द्रियत्वेन तदगोचरत्वात् । तदुक्तं **अमानत्वार्हेति** तद्विषयीकारित्वयोग्यताशून्येत्यर्थः । नाप्यनुमानं तत्प्रतिबद्धलिङ्गाभावात् कामचारित्वाच्च । नापि पौरुषेयवाक्येन । अज्ञानविप्रलम्भादिप्राप्तेः । अत्र विस्तरः 'अन्यत्रादृष्टस्य सर्वज्ञत्वस्य' इत्यादि तत्वनिर्णयतट्टीकयोः ॥ १०२ ॥

वाक्यार्थे तेऽप्यसन्देहात्समयप्राप्तताऽपि न ।
कथमित्थमपूर्वार्था गुणोक्तिरनुवादिका ॥ १०३ ॥

नापि कुसमयेन प्राप्तिः । यत्र श्रुत्या प्राप्तिर्विप्रतिपन्ना 'असदेवेदमग्र आसीदि'त्यत्र शून्यकारणत्वस्य 'तत्वमसी'त्यादावैक्यस्य, तत्र प्राप्त्यर्थं कुसमयानुसरणेऽपि यत्रानूद्यार्थस्य श्रुत्यर्थतया सम्प्रतिपत्तिर्न तत्र कुसमयपर्यन्तधावनम् । यथा प्रकृत इत्याह **वाक्यार्थ इति** । **तेऽपि** गुणानामनुवाद इति वक्तुरपि । **इत्थं** गुणानां श्रुत्यनुपजीविमानान्तरेणाप्राह्यत्वात् । ॥ १०३ ॥

श्रुतिप्राप्तस्य च श्रुत्या निषेधे मानता हता ।
एतद्बाधे सावकाशे निर्गुणैक्यागमे तव ।
विश्वासस्स्यात्कथं नृणां गजे मग्ने क्व गर्दभः ॥ १०४ ॥

मानता प्रापकश्रुतेः इत्यध्याहारः । **हता** स्यादिति शेषः । न चापौरुषेयस्याप्रामाण्यं युज्यते अतो निषेधो न वक्तव्य इति विपर्यये पर्यवसातव्यम् । अथ ब्रूयान्नेदमनिष्टम् । निर्गुणश्रुत्या बाधाभ्युपगमादिति तत्रेदमुपतिष्ठते **एतद्बाध इति** । सगुणश्रुतेर्बाधे तथा च तत्रानाश्वासे सति **तव** त्वया निर्गुणपरत्वेनाङ्गीकृतस्यागमस्यापि ऐक्यागमस्यापि अप्रामाण्यं स्यादविशेषादिति । अविशेषादिति मुखतः । वस्तुतस्तु सगुणश्रुतेर्निरवकाशत्वेन तयैव सावकाशनिर्गुणैक्यागमस्य बाधः तथा च तत्रानाश्वास एवेत्याह **सावकाश इति** । तत्र दृष्टान्तो **गज इति** ॥ ९०४ ॥

हिमस्य भेषजं ह्यग्निरिति श्रुत्याऽप्यनूदिते ।
किमेकामानता वह्नेश्शीतता वा भवेद्वद ॥ ९०५ ॥

अतोऽनुवादमात्रेण नार्थस्य स्याद्धि दूषणम् ।
बहुप्रमाणसंवादाद्दाढर्यमेव भविष्यति ॥ ९०६ ॥

'बहुप्रमाणसंवादश्च दार्ढ्यहेतुरेवे'ति तत्त्वनिर्णयोक्तमाह **हिमस्येति** । शैत्यबाधनिवारक उष्ण इति यावत् । **एकामानतेति** । समानविषयकत्वेनाधिगतार्थगन्तृत्वापत्त्याऽन्यतरस्याप्रामाण्यमित्यर्थः । यद्वा एकस्या अनुवादिन्याः श्रुतेरप्रामाण्यमित्यर्थः । इष्टापत्तिं अनुभवविरोधप्रदर्शनेन परिहरति **वह्नेरिति ॥ अतः** अधिगतार्थगन्तृत्वस्य प्रमाणलक्षणत्वासंभवात् ॥ ९०५ ॥ ॥ ९०६ ॥

निषेद्धुमनुवादश्च मानसिद्धस्य नेष्यते ।
निषेध एवान्यगामी स्यादहिंसाश्रुतौ यथा ॥ ९०७ ॥

अनुवादोऽधिकविधानार्थः क्वचिद्दृष्टः यथा 'दध्ना जुहोती'त्यादौ । न चासौ पक्षः परस्यात्र संमतः । अतो निषेधार्थ एव वक्तव्यः । गुणाश्च

श्रुत्यैव सिद्धा इति समर्थितम् । श्रुतिः सर्वाऽपि प्रमाणमिति च । प्रमाण-सिद्धस्य निषेध इत्येव व्याहतमित्याह **निषेद्धुमिति** । तर्हि निषेधस्य का गतिस्तत्राह **अन्यगामीति** । प्रमितेतरविषयकः इत्यर्थः । तत्र दृष्टान्तः **अहिंसेति** ॥ ९०७ ॥

दृढप्रत्यक्षसिद्धौष्ण्यं याऽनुवक्ति श्रुतिस्सती ।
न मुञ्चति निषेद्धुं सा यथा यागवियोगभीः ॥ ९०८ ॥

न केवलं प्रत्यक्षसिद्धं श्रुतिरत्र न निषेधतीति किं तु तन्निषेधस्यासंभव एवेत्याह **दृढेति** । तदुक्तं भगवत्पादैः 'न च प्रत्यक्षसिद्धमन्येन केनापि बाध्यं दृष्टमि'ति । कथञ्चिन्निषेधे यागविधीनामानर्थक्यापत्तिरित्याह **यागेति** । स्वभावहानौ अग्निस्वरूपस्यैव हानेरिति भावः ॥ ९०८ ॥

एवं हरेर्हि सार्वज्ञं सा श्रौतं न निषेधति ।
दिव्येन्द्रियशरीरत्वं दिव्येच्छां च कृपालुताम् ।
नित्यत्वं ब्रह्मगुरुतां नित्यानन्दत्वमेव च ॥ ९०९ ॥
वंशस्य यद्दशाधं तत्स्वात्मनोऽपि भवेदिति ।
श्रौतस्यास्य त्यागसाम्यात्स्वार्थत्यागप्रसक्तितः ॥ ९१० ॥

गुणनिषेधेऽप्यनिष्टमतिदिशति **एवमिति** । नित्यानन्दत्वमेव चेत्य-नन्तरं न निषेधतीत्यनुषञ्जनीयम् । सार्वज्ञस्य त्यागे कुत इतरेषां त्याग इत्यत आह **श्रौतस्येति** । श्रौतत्वाविशेषादिति भावः । तत्र लौकिकन्याय-माह **वंशस्येति** ॥ ९०९ ॥ ९१० ॥

उपदेष्टुरभावेन स्वाप्रचाराच्च शङ्किता ।
जगत्कर्तुरभावेन चाध्येतॄणामभावभीः ॥ ९११ ॥

सर्वशक्तेरभावे च दैत्योपद्रवशङ्किता ।
सर्वेश्वरत्वाभावे च ब्रह्मासाध्याकृतेर्भयात् ॥ ९१२ ॥
इत्थं श्रौतगुणेभ्यो यच्छ्रुत्या एव प्रयोजनम् ।
अत(स्ते) एषामभावं सा स्वाभावं मनुते सती ॥९१३॥

तत्र यागविधिमात्रानर्थक्यम् । अत्र तु स्वाभाव एवेति बहुतरमेवानिष्टमित्याह त्रिभिः **उपदेष्टुरित्यादिना । ब्रह्मेति ब्रह्मणा** चतुर्मुखेन **असाध्यस्य** वेदार्थनिर्णायकसूत्रप्रणयनादेः **अकृतेः** अकरणनिमित्तात् आत्मनोऽपरविद्यात्वप्राप्तेः **भयात्** शङ्कितेति समासाद्विविच्यानुषञ्जनीयम् । ॥ ९११ ॥ ९१२ ॥ ९१३ ॥

प्राक्सृष्टेश्च सतस्तस्य सेहे नाज्ञानकार्यताम् ।
बाधां न सेहे नित्यां स्वां नित्यं धर्तुं यदीप्सितम् ॥ ९१४ ॥

न च व्यावहारिकगुणाङ्गीकारादुक्तदोषनिस्तार इत्याह **प्रागिति** । ब्रह्माज्ञानकार्यं व्यावहारिकमिति परो मनुते । सार्वज्ञादिकं च ब्रह्मस्वरूपत्वात्प्रलयेऽपि सत् । न चोपादानगोचरापरोक्षज्ञानचिकीर्षाकृतीर्विना ब्रह्मणः स्रष्टृत्वं संभवति । सृष्टेः प्राग्विद्यमानस्य कार्यत्वमेव न । न तरामज्ञानकार्यत्वम् । न तमां ब्रह्माज्ञानकार्यत्वम् । सर्वज्ञस्याऽज्ञताऽयोगादित्याह **न सेहे इति** । श्रुतेरसंमतत्वात्तवैवाज्ञानकार्या गुणानां व्यावहारिकत्वकुकल्पनेति भावः ॥ प्रागभावस्यैवाभावे त्रैकालिकनिषेधलक्षणबाधस्तु सुदूरनिहित इत्याह **बाधामिति** । विष्णुबुद्धिगानां वेदानामबाधः विष्णुबुद्धिरूपगुणाभावे कथं निर्वहेदिति भावः ॥ ९१४ ॥

अमुख्यनित्यतायां च ब्रह्म ते स्यात्तथैव हि ।
विष्ठितं ब्रह्म यावत्ते तावद्वाकिल विष्ठिता ॥ ९१५॥

श्रुतेर्नित्यत्वं यावद्ब्रह्मकल्पं स्थितिमात्रमौपचारिकमिति नोक्तदोष इति शङ्कते **अमुख्यमिति** । दूषयति **ब्रह्मेति** । तत्र युक्तिमाह **यावदिति** । 'यावद्ब्रह्म विष्ठितं तावती वागि'ति श्रुतेरर्थकथनम् । 'सहस्रधा महिमानः सहस्रं' इति पूर्वभागः । श्रुत्यर्थस्तत्त्वनिर्णयटीकायामेवमुक्तः । 'यस्य सहस्रमपरिमिता महिमानः प्रत्येकमपि सहस्रधा अपरिमितविधाः तद्ब्रह्म यावद्देशकालव्यापितया विष्ठितं विशेषे स्थितं वाक् वेदवागपि तावती तावद्देशकालव्यापिनी' इति ॥ ९१५ ॥

उपसर्गस्तयोस्सर्गो नोत्सर्गश्चेति शंसति ।
तस्माच्छ्रुतेर्हि विच्छेदे बधिरं ब्रह्म ते भवेत् ॥ ९१६ ॥

वीत्युपसर्गः ब्रह्मवेदयोरुत्पत्तिनाशौ निषिध्योभयेषां निरुपचरितनित्यत्वमेव व्यवस्थापयतीत्याह **उपसर्ग इति** । **श्रुतेः** ब्रह्मण्येकैकप्रमाणस्य **विच्छेदे** प्रलये नाशे । **बधिरं** प्रतिपादकप्रमाणाभावादङ्गोपाङ्गविकलम् । श्रुतेः करणे व्युत्पत्त्या श्रवणेन्द्रियस्येति ध्वनिः ॥ ९१६ ॥

बधिरं च न तज्जीवेत्सलज्जमिति मे मतिः ॥ ९१७ ॥

बधिरं उक्तदिशा निरवयवम् । न जीवेत् । वन्ध्यासुतवत्सत्तामेव न लभेत ॥ ९१७ ॥

अतः कर्तृत्वभोक्तृत्वफलदातृत्वपूर्वकात् ।
श्रुत्युक्तसर्वसर्वस्वादन्यत्किञ्चिन्निषेधति ॥ ९१८ ॥

श्रुत्युक्तात् समन्वयाध्याये व्युत्पादितात् **सर्वसर्वस्वात्** निरवधिकानन्तानवद्यकल्याणगुणपूगात् **अन्यत् किञ्चित्** व्यतिरिक्तं क्षुद्रं प्राकृतगुणवत्त्वम् ॥ ९१८ ॥

स्वयं संकुचितान्नोऽपि मानी ज्ञातिसुखं दिशेत् ।
अनेकश्रुतिरक्षार्थं पदमल्पनिषेधि तत् ॥ ९१९ ॥

'प्रत्यक्षादिविरोधे तु गौणार्थस्यापि संभवात्' इत्यनुव्याख्यानोक्तं लौकिकदृष्टान्तोक्त्या भूषयति **स्वयमिति** ॥ ९१९ ॥

निषेधबलवत्त्वे तु भेदवाग्बाधिका तव ।
तादात्म्यप्रतिषेधत्वं भेदस्याखिलसम्मतम् ॥ ९२० ॥

निषेधकत्वादेव निर्गुणश्रुतेर्बाधकत्वं, विधित्वादेव सगुणश्रुतीनां बाध्यत्वमित्येतन्निराह **निषेधेति** । तव ऐक्यवाक्यस्येति शेषः ॥ ९२० ॥

अन्धानां नास्तितावाक्यैर्बाध्यं स्यादस्तितावचः ।
शून्योक्तिर्ब्रह्मसत्त्वोक्तिबाधिकेत्यतिसङ्कटम् ॥ ९२१ ॥

शून्योक्तिः 'असदेवेदमग्र' इति श्रुतिः । 'शून्यं तत्वमविज्ञेयमि ति शून्यवाद्युक्तिर्वा ॥ ९२१ ॥

विरुद्धार्थमतो बाध्यमविरुद्धं न बाध्यते ।
अहेः पुच्छं हि कश्छिन्द्यान्मुखं छिन्दन्ति सर्वशः ॥ ९२२ ॥

अतः तन्न्यायस्यातिप्रसङ्गदुष्टत्वात् । **विरुद्धार्थं** प्रबलप्रमाणविरुद्धार्थम् । **पुच्छं** विषाख्यविरुद्धार्थरहितम् । **मुखं** तादृशविषयुक्तम् । अत्र बाधो नाशः । दार्ष्टान्तिकेऽत्यन्ताभावः । अभावमात्रेण साम्यम् ॥ ९२२ ॥

सर्वधर्मैष सर्वज्ञस्सर्वस्येशान इत्यपि ।
श्रुतयस्स्मृतयोऽगायन्गुणानित्यादयो न किम् ॥ ९२३ ॥

सगुणवाक्यानां सुबहुत्वं सुप्रसिद्धतां चाह ॥ ९२३ ॥

मय्यनन्तगुणेऽनन्ते गुणतोऽनन्तविग्रहे ॥ ९२४ ॥
जन्मकर्माभिधानानि सन्ति मेऽङ्ग सहस्रशः ।
न शक्यन्तेनुसङ्ख्यातुमनन्तत्वाऽन्मयाऽपि हि ॥ ९२५ ॥

स्वगुणानन्त्यप्रतिपादकभगवद्वाक्यान्येव पठति **मय्यनन्ते** इति । ॥ ९२४ ॥ ९२५ ॥

इत्यादिभगवद्वाक्यं श्लोक्यं स हि भुजङ्गजित् ॥ ९२६ ॥

भुजङ्गजित् पदप्रहारैः कालियस्य यमुनायाः अपसारकः । एवं आनन्त्यबोधकपदप्रहारैः श्रुतिनद्या नैर्गुण्यविषपरिहारकः ॥ ९२६ ॥

किञ्चानिर्गुणइत्येव पदच्छेदे लसत्पदम् ।
वाक्यं स्यान्नाङ्गविच्छेदस्तस्येत्यतिसमञ्जसम् ॥ ९२७ ॥

नवविधदृष्टान्तानुगुण्याय अतदिति पदच्छेदवत् अनन्तसगुणवाक्यानुगुण्यायानिर्गुण इत्येव पदच्छेदोऽतिसमञ्जस इत्याह **किं चेति** ॥ ९२७ ॥

समयप्राप्तनैर्गुण्यत्याजनं च फलं भवेत् ॥ ९२८ ॥
श्रुतिस्स्वोक्तगुणस्थेम्ने नैर्गुण्यं प्रतिषेधति ।
इति सङ्गतिरप्यस्ति वाक्यस्याप्येकवाक्यता ॥ ९२९ ॥

एतत्पक्षे 'नाशब्दमि'त्यत्रैव परपक्षप्रतिक्षेपस्यापि लाभः फलमपीत्याह **समयेति** ॥ ९२८ ॥ ९२९ ॥

किञ्च निर्गुणतावाक्ते गुणमात्रनिषेधने ।
ज्ञानानन्दाद्यभिमतगुणानां स्यान्निषेधिका ॥ ९३० ॥

मायावादिना ब्रह्मभावरूपमोक्षस्य पुरुषार्थत्वसिद्धये, ब्रह्मणोखण्डज्ञानानन्दात्मकत्वं स्वीकृतम् । तथा च गुणमात्रनिषेधोक्तौ स्वाभिमतगुणानामपि निषेध आपद्यत इत्याह **किं चेति** ॥ ९३० ॥

यद्यभिन्नं सुखं ज्ञानं गुणास्सर्वेऽप्यभेदिनः ।
सन्तु नेहेतिवाक्यस्य भयाद्भगवता हरेः ॥ ९३१ ॥

ब्रह्मात्मकत्वात्तेषामनिषेधश्चेत्सार्वज्ञादीनामपि तथात्वमेवेत्याह **गुणाः सर्वेऽपीति** । नेहनानेति वाक्यं ब्रह्मणि तद्भिन्नान्गुणान्प्रतिषेधतीत्युक्तम् । सार्वज्ञादीनामपि ब्रह्मस्वरूपत्वेन तद्वाक्यविरोधोऽपि परिहृत इत्याह **संत्विति** । बिडालभयान्मूषकशावका बिलमिवेति ध्वनिः । अकुतोभयं भगवदुदरमिति भावः ॥ ९३१ ॥

अनयैव गुणादीनामभेदोक्त्याऽस्त्वभिन्नता ।
गुणत्वोक्तिशतैश्चोक्तैर्गुणताऽप्यस्तु का (क्ष)हतिः ॥ ९३२ ॥

गुण्यभेदः कुतः सिद्ध इत्यत आह **अनयैवेति** । नेहनानेति श्रुत्यैव । तर्हि स्वरूपत्वे गुणत्वं कथमित्यतः तथात्वप्रतिपादकश्रुतिशतैरेवेत्याह **गुणताऽपीति** ॥ ९३२॥

निर्गुणोक्तिश्च भिन्नानां गुणानामस्तु बाधिका ॥ ९३३ ॥

निर्गुणश्रुतिर्भिन्नानशुभान्गुणानेव निषेधत्वित्याह **निर्गुणोक्तिरिति** । ॥ ९३३ ॥

भेदाभेदप्रमाणाभ्यां भेदाभेदौ यथा तव ।
घटादौ गुणकर्मादेस्तथात्र स्तां गुणैकते ।
नामुख्या तत्र गुणता यथाऽत्रापि तथैव न ॥ ९३४ ॥

विरुद्धयोर्गुणत्वैकत्वयोः कथं समावेश इति चेद्द्रव्याणां गुणकर्मभिस्त्वदभ्युपगतो विरुद्धयोरपि भेदाभेदयोः कथं समावेशः । प्रामाणिकत्वेन समाधिरत्रापि सम इत्याह **भेदाभेदेति** ॥ ९३४ ॥

नेहनानेतिभेदस्य साक्षादत्र निषेधनात् ।
गुणत्वघटकं चान्यत्कल्प्यमङ्कुरकर्तृवत् ॥ १३५ ॥

तत्र भेदकार्यव्यवहारनिर्वाहको भेदोऽस्तीति चेदत्रापि कार्यबला-देवाङ्कुरस्याप्रसिद्धोऽपि कर्तेव भेदप्रतिनिधिस्तत्कार्यकारी कश्चन विशेषोऽङ्गीकार्य इत्याह **गुणत्वेति** ॥ १३५ ॥

न ह्यबाधितकार्यस्य दृष्टहेतोरभावतः ।
अभावं म(न्व)न्यते लो(काः)कः किन्त्वन्यमनुम(न्व)न्यते १३६

अस्माभिः निमित्तस्याज्ञातत्वमात्रेण न नैमित्तिकापलापो युक्त इत्याह **न हीति** । तदुक्तं वादावल्यां 'नैमित्तिकदर्शनादेव निमित्तकल्पनासौ-लभ्यादि'ति । वक्ष्यति च ग्रन्थकारः स्वयमेवाग्रे 'न चेदीशप्लुतं त्याज्यं नारिकेलफलं जलमि'ति ॥ १३६ ॥

न शक्यन्तेऽनुसङ्ख्यातुमनन्तत्वान्मयाऽपि हि ।
इतीरयन्गुणादीनामानन्त्यं स्वगुणादिषु ।
गुणादित्वं च किं तत्वमुत्सिसृक्षति स प्रभुः ॥ १३७ ॥
पक्षीकृत्य गुणान्हेतूकृत्यानन्तत्वमञ्जसा ।
अनन्तजीवसंस्थात्मतनुवत्सङ्ख्ययोज्झितिम् ॥ १३८ ॥
प्रसाधयन्प्रभुः पक्षासिद्धिं हेतोरसिद्धताम् ।
यतो न सहते तस्मादनन्तत्वं गुणाश्च ते ॥ १३९ ॥
नोपचारादितस्सिद्धास्तत्सर्वं च स सर्वदा ।
आत्मशक्तिविशेषेण सर्वथा निर्वहेत्परम् ॥ १४० ॥

'जन्मकर्माभिधानानि सन्ति मेऽङ्ग सहस्रशः' । इत्यादेर्मुचुकुन्दं प्रति श्रीकृष्णवचनस्य भागवतस्यार्थतः संग्रहः **नेत्यादि** । विमता गुणा न

सङ्ख्यावत्त्वेन भगवन्निरूपणार्हाः अनन्तत्वात् सङ्ख्यारहितत्वात् अनन्तजीवसंस्थभगवद्रूपवत् । यत् यद्रहितं न तत्तद्वत्त्वेन प्रेक्षावत्कर्तृकनिरूपणार्हं यथा शशो विषाणित्वेनेति प्रयोगोऽभिप्रेतः । तदनिरूपणे भगवतः सार्वज्ञहानिरिति त्वतीव मन्दम् । विद्यमानसर्वार्थविषयकज्ञानवत्त्वस्यैव सार्वज्ञत्वात् । जीवानां पापजातमप्यनन्तत्वादेव रमयाऽप्यगणेयमित्यभियुक्तोक्तिरप्यत एव सङ्गतेत्यवधेयम् । अत्र गुणानामभावे आश्रयासिद्धिरित्याह **पक्षासिद्धिरिति** । सिद्धान्ते तददोषत्वेऽपि प्रतिज्ञायाः प्रमाणविरोधोक्तौ तात्पर्यम् । अनन्तत्वानङ्गीकारे स्वरूपासिद्धिः । विपक्षे बाध्यशुक्तिकारजतद्रष्टृवदीश्वरस्य भ्रान्तत्वप्रसङ्गः । तथा च 'न हि द्रष्टुर्दृष्टेर्विपरिलोपो विद्यते' इति श्रुतिव्याकोपः । आगमिकत्वादेव गुणानन्त्यस्य नौपचारिकत्वशङ्काऽपीति न कश्चित्क्षुद्रोपद्रवः । ईश्वरशक्त्यैव च सर्वनिर्वाह इत्याह **नोपचारादित इति** ॥ ९३७ ॥ ९३८ ॥ ९३९ ॥ ९४० ॥

यतस्सूत्रकृदप्याह विचित्रां शक्तिमात्मनि ।
धनी वक्ति धनानन्त्यमनुवक्त्यनुयाय्यपि ॥ ९४१ ॥
प्रतिवक्ति कथं यस्तौ न शृणोति न पश्यति ।
अतो विष्णोर्गुणानन्त्यमभूत्सर्वमनोरमम् ॥ ९४२ ॥

तादृशशक्तौ सूत्रं प्रमाणयति **यत इति** । अनेन 'आत्मनि चैवं विचित्राश्च हि' 'सर्वोपेता च तद्दर्शनादि'ति सूत्रद्वयं संगृह्णाति ॥ एतेन भगवत एकत्वेन, गुणानामानन्त्येन, तेषां भगवताऽभेदे, भगवतोऽप्यानन्त्यं वा गुणानामेकत्वं वा स्यादिति अपास्तम् । विचित्रशक्त्यैव विरोधोपशमनात् । एतेनैव शक्तिर्नाम पदार्थ एव नास्तीति मन्यमानास्तार्किकाः अपि निरस्ताः । शक्तौ प्रमाणोदाहरणात् । **धर्मी** अनन्तकल्याणगुणैश्वर्यवान् कृष्णः । **अनुयायी** ब्रह्मा । **अनुवक्ति** 'नतोऽस्म्यनन्ताय दुरन्तशक्तये'इति ।

एवं रुद्रः 'अनन्तायाव्यक्ताय नमः' इति एवमन्येऽपि । एते नित्यं श्रवणरताः अपरोक्षिणश्च । मायावादी तूभयहीनः । ब्रह्मणः अवाच्यत्वम-दृश्यत्वं ब्रुवाणः । कथं प्रतिवक्ति ॥ ९४१ ॥ ९४२ ॥

मिथ्योपाधिकसार्वज्ञमिथ्यात्वान्नैकतेति चेत् ।
सत्यविश्वस्य सामर्थ्यादिति तस्योत्तरं वदेत् ॥ ९४३ ॥

ननु सर्वस्य मिथ्यात्वात्तदुपाधिकसार्वज्ञस्यापि मिथ्यात्वात् न तदभेदो ब्रह्मण इति शङ्कते **मिथ्येति** । परिहरति **सत्येति** । 'विश्वं सत्यमि'ति श्रुत्या सत्यत्वस्यैव प्रमितत्वेन न सर्वस्य मिथ्यात्वम् । तदुपाधिकसार्वज्ञ-मिथ्यात्वं तु कफोणिगुडायितमिति न तदभेदानुपपत्तिरिति भावः ॥ ९४३ ॥

सत्यत्वे यदि सन्देहो मिथ्यात्वे कस्य निश्चयः ।
कलहेन विरुद्धेऽस्मिंस्तत्सत्यत्वे न बाधकम् ॥ ९४४ ॥

सर्वस्य सत्यत्वं बाधितमिति चेद्बाधकं वक्तव्यम् । वादिसन्देहमात्रं त्वकिञ्चित्करम् । तथा सति परस्परप्रतिरोधेन कस्याप्यर्थस्यानवस्थानात् । श्रुतिप्रमिते बाधाप्रसरादित्याह **तत्सत्यत्व इति** ॥ ९४४ ॥

घटोपाधिकवृत्तेश्च मनोरूपत्वमिष्यते ।
घटस्तु न मनोरूपो बाह्योऽसावान्तरं मनः ॥ ९४५ ॥
अतस्सार्वज्ञैकतायां सर्वस्यैक्यं च नोच्यते ।
मिथ्यारजतदृष्टेश्च साक्षिणस्सत्यता तव ॥ ९४६ ॥

सार्वज्ञस्य ब्रह्मणाऽभेदे तदुपाधिभूतसर्वस्यापि अभेदः स्यादिति चेन्न । औपाधिकस्य यद्रूपं उपाधेरपि तदिति नियमाभावादित्याह **घटेति** । **मनो-रूपत्वमिति** । अन्तःकरणं चक्षुर्द्वारा निर्गत्य घटाकारेण परिणमते ।

सेयं वृत्तिरिति तत्प्रक्रियात्वात् । यदुक्तं विषयस्य सर्वस्य मिथ्यात्वेन तज्ज्ञानस्यापि मिथ्यात्वमिति तत्र दोषान्तराण्याह **मिथ्येत्यादिना** । रजतं मिथ्या तज्ज्ञानरूपः साक्षी सत्यः । तवेत्यनेन प्रातिभासिकरजतादिज्ञानस्य साक्षिरूपत्वाङ्गीकारं तन्मते सूचयति ॥ तथा च त्वन्नियमभङ्ग इति भावः । ॥ ९४५ ॥ ९४६ ॥

मिथ्याभूतार्थसम्बन्धान्मिथ्या ज्ञानं यदीष्यते ।
सत्येशज्ञानसम्बन्धादर्थास्सत्याः कथं न ते ॥ ९४७ ॥

ज्ञानविषययोः समसत्ताकत्वाङ्गीकारे तवैवानिष्टमित्याह **सत्येति** । ॥ ९४७ ॥

तत्पादसङ्गिसलिलादशुद्धस्य हि शुद्धता ॥ ९४८ ॥

अशुद्धजलसङ्गेऽपि निर्लेपत्वाद्ब्रह्मणोऽशुद्ध्यभावेऽपि, शुद्धस्य तस्य पादसङ्गाद्गङ्गासलिलस्य शुद्धिरेव दृष्टेति त्वदुक्तवैपरीत्यमेव युक्तियुक्तमित्याह **तदिति** ॥ ९४८ ॥

निर्दोषेश्वरचिद्योगात्सत्यता लोकसम्मता ।
अबाधितार्थसम्बन्धाद्बाध्यताऽऽशा वृथा तव ॥ ९४९ ॥

किं च विमतं सर्वं पारमार्थिकं निर्दोषेणेश्वरेण दृश्यमानत्वात् यत्प्रमाविषयस्तत्सत्यं यथा संमतमिति प्रयोगः सूचितः । विपक्षे **ईश्वरस्य** दोषित्वापत्त्या हेतूच्छित्तिः ॥ ईश्वरेति स्वरूपकथनम् । दोषाभावे ज्ञानमात्रस्य प्रामाण्यं तद्विषयस्याबाध्यतेत्याह **अबाधितेति** ॥ ९४९ ॥

यदि सोपाधिकत्वं ते मिश्रणं क्षीरनीरवत् ।
तदा सर्वज्ञयोगीन्द्रहृदये स्याद्विदारणम् ॥ ९५० ॥

किञ्चौपाधिकत्वं नाम उपाधिना मिश्रणं वा संबन्धमात्रं वा । नाद्य इत्याह **यदीति** । **हृदये** अल्पप्रदेशे महतां भूभूधरादीनामवस्थानासंभवात् । **विदारणं** हृदयस्य ॥ ९५० ॥

शब्दाच्च शशशृङ्गस्य ज्ञाने शृङ्गी भवान्भवेत् ।
अत्यन्तासच्च ते ज्ञानं स्यात्तेन ह्यतिसङ्कटम् ॥ ९५१ ॥

शृङ्गी भवेदिति । अत्र शशशृङ्गेत्यत्र शशेत्यविवक्षितम् । गवादिशृङ्गज्ञानेनापि शृङ्गित्वापत्तिसाम्यात् । एवं शब्दादित्यपि । ज्ञानमात्रेऽपि दोषापत्तितादवस्थ्यात् । दोषान्तरमाह **अत्यन्तासदिति** । अत्र शब्दादिति शशेति च द्वयमपि विवक्षितम् । शब्दाच्चेति लिङ्गाभाससमुच्चयः । इदं चासतोरपि मिश्रणमुपेत्योक्तम् । अन्यथा शशशृङ्गस्यापि सत्त्वं स्यादिति चशब्दसूचितं दोषान्तरं बोध्यम् ॥ ९५१ ॥

ज्ञानेनान्तस्स्थितेनैव बहिस्स्थजगतो यदि ।
सम्बन्धः कश्चिदेव स्यात्तदैक्ये किं नु बाधकम् ।
सौरालोको जगद्व्यापी मण्डलाभिन्न एव हि ॥ ९५२ ॥

ज्ञानस्य विषयेणोपाधिना संबन्धमात्रमिति द्वितीयपक्षस्तु संमत एव । सर्वविषयकज्ञानस्य ब्रह्मणैक्ये बाधकाभावादित्याह **ज्ञानेनेति** । **अन्तःस्थितेन** मनःपरिणामेन । ऐक्ये धीर्भीरित्येतत्सर्वं मन एवेति श्रुतेः । वृत्तिर्मनःपरिणामः ब्रह्मज्ञानं तु न तथेत्यस्वरसाद्दृष्टान्तान्तरमाह **सौरालोक इति** । अत्र मण्डलस्थानीयं ब्रह्म । आलोकस्थानीयं तज्ज्ञानम् । व्याप्तित्वं संबन्धः । हीत्यनेन 'गुणाद्वाऽऽलोकवदि'ति सौत्रप्रसिद्धिं सूचयति । तथा हि तद्भाष्ये 'चिद्गुणस्य स्वरूपत्वात्तद्व्याप्तिश्चेति युज्यत' इति ॥ ९५२ ॥

किञ्च नानापदार्थानां भ्रमोऽपि ब्रह्मचित्तव ।
मिथ्यार्थज्ञानरूपं ते ब्रह्म किं नाभवत्तदा ॥ ९५३ ॥

किं चायं दोषः, जगद्भ्रमो ब्रह्मचिदेवेति वादिनं त्वामेव स्पृशतीत्याह **किं चेति** । **किं नाभवत्** त्वदङ्गीकारेणैव परव्युत्पादनप्रयासमनपेक्ष्य । तथा च यन्मिथ्यार्थसंबन्धि तन्मिथ्येति त्वन्न्यायेन तव ब्रह्मणो मिथ्यात्वं दुष्परिहरमिति भावः ॥ ९५३ ॥

सत्यार्थज्ञानरूपोऽसौ कथं मिथ्या मम प्रभुः ॥ ९५४ ॥

त्वन्न्यायानुसारेणापि मम नैव दोष इत्याह **सत्येति** ॥ ९५४ ॥

मिथ्यार्थज्ञानरूपत्वात्त्वद्ब्रह्मैवाभवन्मृषा ।
अतस्त्वद्विषचूर्णेन तवैवाभूद्धि सङ्कटम् ॥ ९५५ ॥

त्वद्ब्रह्मैवेति । अस्मद्ब्रह्मद्रोहाचरणदोषेणेत्यर्थः । हि इत्यनेन 'एवमेव खलु महदभिचारातिक्रमः कार्त्स्न्येनात्मने फलती'ति भागवतोक्तिप्रसिद्धिः सूचिता ॥ ९५५ ॥

अतो भगवतो धर्माः सर्वे सर्वेश्वरात्मकाः ।
तच्छक्त्या धर्मधर्मित्वमेकताऽनेकतादि च ॥ ९५६ ॥

प्रकृतोपयोगमाह **अत इति** । चेत्यनेनान्यतरापरिशेषादिभेदकार्यव्यवहारसमुच्चयः ॥ ९५६ ॥

तस्माद्गुणानृतत्वाशानारीगर्भस्रवोऽप्यभूत् ।
नेहनानेतिवाक्येन भिन्नस्यैव निषेधनात् ॥ ९५७ ॥

एवेति । अभिन्नत्वपक्षे प्रसक्तदोषाणां विशेषशक्त्या परिहृतत्वादिति भावः ॥ ९५७ ॥

अतोऽस्मदुक्तसद्युक्तिशृङ्खलाभिः पदे पदे ।
बद्धाया ब्रह्मसुगुणसर्वस्वद्रोहदोषतः ॥ ९५८ ॥
कारागृहनिविष्टाया निर्गुणोक्तेर्न मोचकः ।
विना त्रिगुणशून्यत्वरूपार्थस्य प्रदानतः ।
नापरः कोऽप्युपायस्स्यादिति सर्वस्य सम्मतम् ॥ ९५९ ॥

उक्तं प्रमेयं साहित्यरसेन मधुरयति **अत इति** । **सद्युक्तीति** सर्व-धर्मोपपत्तेश्चेत्यादिसौत्रयुक्तीत्यर्थः । अर्थान्तरेऽवकाशं प्रतिबध्नन्तीभिरत एव शृङ्खलाभिरिव । **द्रोहेति** ज्ञातीनां सगुणश्रुतीनां सखीनां स्मृतीनां च हत्या प्रयत्नरूपेत्यर्थः । **कारागृहनिविष्टायाः** गुणसर्वस्वनिषेधाय भावधर्मनिषेधाय वा चलितुमक्षमायाः । **मोचकः** नैरर्थक्यलक्षणाप्रामाण्यात् परिहारसमर्थः । उपाय इत्यनेनान्वयः । **अपरः** निषेधकत्वेन प्राबल्यादिः ॥९५८॥९५९॥

अभिन्नगुणसत्यत्वध्रौव्याद्ब्रह्मसुखादिवत् ॥ ९६० ॥

तत्र युक्तिमाह **अभिन्नेति** । सार्वज्ञादयः गुणाः सत्याः ब्रह्माभिन्नत्वात् ब्रह्मसुखादिवदिति ॥ ९६० ॥

अभेदेऽप्यन्यशेषो न यथा तव तथा मम ।
अन्यथा तार्किको जीयान्मोक्षस्स्यादप्रयोजकः ॥ ९६१ ॥

विशेषस्य लक्षणं अग्रे (१००२ श्लो०) वक्ष्यति । स च ऐक्यस्य सुखादेश्च ब्रह्मस्वरूपत्वं वदता त्वया भेदव्यवहारनिर्वाहायावश्यमङ्गीकार्य इति न मां प्रत्येव पर्यनुयोग इत्याह **अभेदेऽपीति** । **अन्यशेषः** अन्यतरपरिशेषः यथा सुखमेवास्ति न ब्रह्म इति वा ब्रह्मैवास्ति न सुखमिति वैवंप्रकारो बोध्यः । माऽस्तु सुखं इत्यत्राह **अन्यथेति** । तेनापि सुखस्यानङ्गीकारात् । दोषान्तरं चाह **मोक्ष इति** । सुखाभावात् । केवलदुःखनिवृत्तिस्तु पुरुषार्थत्वाप्रयोजिका ॥ ९६१ ॥

यथा सुखाभाववादाद्भिन्नस्त्वं प्रतिवाद्यभूः ।
तथा निर्गुणतावादाद्गुणवादी भवाम्यहम् ॥ ९६२ ॥

ननु गुणा एव न सन्तीति मद्वादः । भिन्ना गुणा न सन्तीति भवद्वादः । गुणाभावस्तूभयेषां समः । अतः कथं भवतां मत्प्रतिवादित्वमित्याक्षेपं दृष्टान्तोक्त्या निराह **यथेति** । सुखमेव ब्रह्मणि नास्तीति तार्किकः । भिन्नं सुखं नास्तीति त्वं मायी । सुखाभावस्तूभयेषां समः । तथाऽपि यथा त्वं तस्य प्रतिवादी तथा अहमपि तवेत्यवेहीत्याह **तथेति । भवामि** भिन्नः प्रतिवादीत्यनुकर्षः ॥ ९६२ ॥

गुणता गुणिता च स्यात्सुखता सुखिता यथा ।
आनन्दं ब्रह्मणो विद्वानित्यप्याह श्रुतिस्स्फुटम् ॥ ९६३ ॥

नन्वस्य गुणः इति सम्बन्धितयाऽवभासः ब्राह्मणस्य कंबलमितिवद्भेद-सापेक्षो दृष्टः तत्कथमभेदे ब्रह्मणो गुण इति गुणित्वव्यवहार इत्यतः तव ब्रह्मणः सुखरूपस्यापि सुखित्वव्यवहारवदेवेत्याह **गुणतेति** । सुखित्वव्यवहारो नास्त्येवेति चेन्न श्रुतिसिद्धत्वान्नापलापो युक्त इत्याह **आनन्दमिति** । अपि-शब्देन आनन्दं ब्रह्मेति श्रुतिसमुच्चयः ॥ ९६३ ॥

यद्यमुष्योपचारत्वं जितं तार्किकबालकैः ।
दुःखाभावपरत्वं हि श्रुतीनां वक्त्यसौ खलः ॥ ९६४ ॥

ब्रह्मण इति व्यवहार औपचारिकश्चेदानन्दमित्यभेदव्यवहारोऽपि तथाऽस्तु । तार्किकेण तथैवाङ्गीकारादित्याह **दुःखाभावेति** । **खलः** निर्निमित्तं उपचारकल्पनात्परतत्वद्वेषी ॥ ९६४ ॥

अतो गुण्यात्मका एते गुणा ग्राह्या यथाश्रुतम् ।
पर्यायशब्दावाच्यत्वं तवापि च ममापि च ॥ ९६५ ॥

अतः गुणित्वे गुणत्वे च प्रमाणसद्भावात्, उपचारकल्पनायाश्च निर्मूलत्वात् । अन्येऽप्येवं भेदव्यवहारा अपर्यायशब्दवाच्यत्व–क्वचित्प्रतीतत्वादयः उभाभ्यामेव समाधेया इत्याह **पर्यायेति** ॥ ९६५ ॥

अतस्तन्मात्रतैतेषां न वाच्या शब्दकोविदैः ।
प्रभोश्शक्तिविशेषेण सर्वं तद्धि समञ्जसम् ॥ ९६६ ॥

अतः भेदव्यवहाराणां सद्भावात् । **तन्मात्रता** निर्विशेषाभेदः । **विशेषेणेति** । 'अभिन्नेऽपि विशेषोऽयं बलादापतति ह्यतः' इति अनुव्याख्याने व्युत्पादितेन । **तद्** भेदव्यवहारादिकम् । निर्विशेषब्रह्मवादिनस्तु तवानुपपत्तिरेवेति भावः ॥ ९६६ ॥

निर्गुणत्वश्रुतिस्तस्मान्नैवं सद्गुणबाधिका ।
अधर्मधर्मदुःखेर्ष्याद्वेषादीन्प्रतिषेधति ॥ ९६७ ॥

उपसंहरति **तस्मादिति** । सगुणश्रुतीनां प्रबलत्वात् । तदुक्तं न्यायामृते ब्रह्मणो निर्गुणत्वभङ्गे 'उपक्रमादिन्यायेन श्रुतिलिङ्गनयात्तथा । विशेषसामान्यन्यायान्न्यायान्निरवकाशतः ॥ बाहुल्यन्यायतश्चोपजीव्यत्वन्यायतस्तथा । पशुच्छागनयाच्चैव सविशेषनयात्तथा । उपांशुयाजन्यायेन युक्तायुक्तनयात्तथा । आदृतत्वात्सूत्रकृता प्रबला सगुणश्रुतिरि'ति ॥ **अधर्मः** पापम् । **धर्मः** पुण्यम् । तत्कृतलेपाभावात् । आदिपदेन भगवतो भिन्ना हेयाः प्राकृतरूपादयो ग्राह्याः ॥ ९६७ ॥

यस्य यस्मिन्मनोद्वेषस्तद्गुणस्तेन नेक्ष्यते ।
न चेद्ब्रह्मानन्तगुणं कथं निर्गुणमब्रवीत् ॥ ९६८ ॥

परतत्वद्वेष एव मूलं निर्गुणवादस्येत्याह **यस्येति** । तदुक्तं न्यायामृते तत्रैवोपसंहारे । 'ब्रूतेऽसतोऽपि मोहादीन् दोषान् विष्णोर्गुणान्सतः । निह्नुते परमे तत्वे द्वेषादेवासुरो जनः' इति ॥ ९६८ ॥

यत्नः कृत्स्नोऽपि विज्ञानशक्त्याद्यर्थं हि योगिनाम् ।
सार्वज्ञशौर्यसौन्दर्यपूर्वैश्वर्याणि कस्त्यजेत् ॥ ९६९ ॥

गुणोऽणुरपि सम्पोष्यो दोषो दूष्यो बुभूषुभिः ।
गुणांस्त्यजेत्कथं दोषान्भजेद्वा तत्परः प्रभुः ॥ ९७० ॥

प्रेक्षावत्त्वात्समर्थत्वाच्च भगवतो गुणपूर्णत्वं दोषराहित्यं च सिध्यत इत्याह **यत्न इति** । अत्र न्यायामृतोक्ते द्वे युक्ती अनुसन्धेये । ईश्वरः सदाऽवाप्तसमस्तकल्याणगुणः सदा तत्प्रेप्सुत्वे सति तत्र शक्तत्वात् । यो यत्प्रेप्सुत्वे सति यत्र शक्तः स तद्वान् यथा चैत्रः । ईश्वरः सदा त्यक्तसमस्तदोषः सदा तज्जिहासुत्वे सति तत्त्यागे शक्तत्वात् । यो यज्जिहासुत्वे सति यत्त्यागे शक्तः स त्यक्ततद्दोषः यथा चैत्रः । तत्प्रेप्साऽऽदिकं च प्रेक्षावत्त्वादिनेति । **प्रभुः** प्रेक्षावान् समर्थश्च । **तत्परः** गुणदोषनियामकः ॥ ९७० ॥

सर्वं हरतु सर्वस्वं विद्यां को विदुषो हरेत् ।
किं गुणांस्त्याजयन्विष्णोर्निर्गुणत्वं गुणं त्यजेत् ॥ ९७१ ॥

विद्या हि विद्वच्छब्दप्रवृत्तिनिमित्तम् । न हि प्रवृत्तिनिमित्ताभावे तच्छब्दप्रवृत्तिः । तथा निर्गुणत्वगुणो निर्गुणशब्दप्रवृत्तिनिमित्तम् । एवं

च निर्गुणे विष्णौ निर्गुणत्वगुणस्य त्याजनमशक्यमित्याह **सर्वमिति** । न केवलमेतावत् वित्तापहरणेन विरक्तस्य विद्यावृद्धिरेव यथा तथा तत्तद्गुणत्यागेन निर्गुणत्ववृद्धिरेव ॥ ९७१ ॥

ज्योतिष्ट्वेन हि चन्द्रस्य स्वरूपज्ञानवान्पुनः ।
चन्द्रत्वेनैव तं ज्ञातुं कश्चन्द्र इति पृच्छति ॥ ९७२ ॥

इदानीं गुणविरोधित्वादखण्डार्थवादं खण्डयति । तत्र तावत् पदार्थपरं सत्यज्ञानादिवाक्यं अखण्डार्थनिष्ठं स्वरूपमात्रप्रश्नोत्तरत्वात् लक्षणवाक्यत्वाद्वा प्रकृष्टप्रकाशश्चन्द्र इति वाक्यवत् इति परोपन्यस्तानुमानं 'स्वरूपमात्रस्य सिद्धत्वान्न स्वरूपमात्रे प्रश्नः' इति तत्वोद्योतवाक्यमनुरुध्य असिद्धिदोषेण दूषयति **ज्योतिष्ट्वेनेति** । अस्मिञ्ज्योतिर्मण्डले कश्चन्द्र इति प्रश्नो न स्वरूपमात्रविषयकः । ज्योतिष्ट्वेन चन्द्रज्ञानस्य प्रागेव विद्यमानत्वादित्याह **ज्योतिष्ट्वेनेति** । अन्यथा ज्योतिर्मण्डल इति चन्द्र इति चानुवादायोगात् । न ह्यविदितं वस्त्वनुवदितुं शक्यते । यदि तर्हि प्रश्नः न स्वरूपमात्रविषयकः किंविषयः स इत्यत आह **चन्द्रत्वेनेति** । नक्षत्रादिव्यावृत्तविशेषणविशिष्टत्वेनेत्यर्थः ॥ ९७२ ॥

अतः कश्चन्द्र इत्येष प्रश्नः प्रश्नविदां मते ।
किंलक्षणक इत्येव स्वार्थमर्थातुरो भजेत् ॥ ९७३ ॥

अतो लक्षणप्रश्न एवायमित्याह **किंलक्षणक इति** ॥ ९७३ ॥

चन्द्रत्ववान्क इत्येव वाक्यस्यार्थो यतः स्फुटः ।
स्वरूपमात्रप्रश्नत्वं स्वरूपासिद्धमेव ते ॥ ९७४ ॥

प्रश्नवाक्येनैवैतावदर्थस्य लाभप्रकारं दर्शयति **चन्द्रत्वेति** । चन्द्रवृत्तिलक्षणेत्यर्थः । तथा चासिद्धिरित्याह **स्वरूपेति** ॥ ९७४ ॥

एवं लक्षणवाक्यं च लक्षणं वक्ति नापरम् ।
अपृष्टोत्तरमेव स्याद्रूपमात्रनिरूपणे ॥ ९७५ ॥
अतो लक्षणवाक्यत्वं विरुद्धो हेतुरेव ते ॥ ९७६ ॥

द्वितीयो हेतुर्विरुद्ध इत्याह **एवमिति । लक्षणवाक्यं** परिहारवाक्यम् । **अपरं** अखंडार्थम् । **अपृष्टोत्तरं** अपृष्टस्य उत्तरम् । प्रश्नोत्तरयोरसाङ्गत्यमिति यावत् ॥ ९७५ ॥ ९७६ ॥

सत्यज्ञानादिवाक्यं तद्विशिष्टब्रह्मतत्परम् ।
लक्षणप्रश्नवाक्यत्वाच्चन्द्रलक्षणवाक्यवत् ॥ ९७७ ॥

प्रत्यनुमानमाह **सत्येति** ॥ ९७७ ॥

स्वरूपमात्रज्ञानस्य पदेनैकेन सम्भवात् ।
व्यर्थं पदान्तरं च स्याज्ज्ञातस्य ज्ञापनेन किम् ॥ ९७८ ॥

प्रतिज्ञादोषमाह **व्यर्थमिति** ॥ ९७८ ॥

यदि सत्यादिपदतो लक्ष्ये ब्रह्मणि केवलम् ।
व्यावृत्तिस्स्यादसत्यादेस्तेन सार्थ(क)क्यमिष्यते ॥ ९७९ ॥

शङ्कते **यदिति । केवलं असत्यादेर्व्यावृत्तिः** अतः सार्थक्यम् । सत्यत्वादिधर्माणां ब्रह्मण्यनर्पणेन अखंडार्थत्वाहानिश्च ॥ ९७९ ॥

तर्हि गङ्गापदाल्लक्ष्ये तीरेऽपि न्यायसाम्यतः ।
व्यावृत्तिस्स्यादगङ्गायास्तीरे स्यान्मज्जनं सदा ॥ ९८० ॥

अन्यव्यावृत्तिरपि हि तदा स्याद्यदि तत्पदम् ।
स्वार्थं समर्पयेत्तर्हि साऽप्यर्थाल्लभ्यते परम् ॥ ९८१ ॥

दूषयति **तर्हीति** । 'सत्यत्वादिधर्माप्रतिपादनेऽपीति यावत् । असत्यत्वादिव्यावृत्तिः पदानां प्रयोजनमिति वक्तुं न शक्यते । न हि तीरे नदीत्वमनभिदधतो नदीपदस्यानदीव्यावृत्तिः प्रयोजनं संभवति । विरोध्याकार-समर्पणेन हि विरोध्याकारान्तरं व्यावर्तनीयम्' इति सुधोक्तिं हृदि कृत्वाऽऽह **गंगेति** । **अन्येति** च ॥ ९८० ॥ ९८१ ॥

साक्षादन्यापोह एव न ह्यर्थो भवतो मते ।
अतस्सत्यत्वपूर्वार्थं यदि ब्रह्मणि नार्पयेत् ।
कथं व्यावर्तयेद्ब्रह्म विपक्षे तूक्तमेव हि ॥ ९८२ ॥

भवतः इति । सोऽर्थो बौद्धमते एवेति भावः । 'अन्यापोह एवेति बौद्धाः' इति पद्धत्युक्तेः । **विपक्षे** विरोध्याकारान्तरव्यावर्तकत्वाङ्गीकारे । **बाधकं** तीरे मज्जनं स्यादित्येवंरूपम् ॥ ९८२ ॥

किं च मुख्यार्थबोधे हि लक्षणा तेन सत्यता ।
ज्ञानताऽनन्तता चैव भवेद्ब्रह्मणि बोधिता ॥ ९८३ ॥

मुख्यार्थबोधे लाक्षणिकेनापि गंगापदेन प्रवाहरूपमुख्यार्थबोधे । **हि** एव । **लक्षणा** तत्रानुपपत्तिप्रतिसंधानेन पश्चात्तीरे लक्षणा । दृष्टेति शेषः । **ब्रह्मणि** विष्णौ । निर्गुणब्रह्मणोऽप्याप्यसिद्धेः । न च श्रौतेऽर्थेऽनुपपत्तिरस्ति येन लक्षणाश्रयणमिति भावः ॥ ९८३ ॥

सत्यत्वरहितं ब्रह्म मिथ्यैव स्याद्घटादिवत् ।
सद्रूपमपि तन्न स्यात्तद्वत्तेनैव हेतुना ॥ ९८४ ॥

निर्धर्मकाभिमतेऽपि ब्रह्मणि सत्यत्वानङ्गीकारे तस्यासत्त्वमेव प्राप्नोती-त्याह **सत्यत्वेति** । विमतं निर्धर्मकं ब्रह्म, अत्यन्तासत्, सत्यत्वरहितत्वात्

शशविषाणवत् इति प्रयोगो ध्येयः । न च वाच्यं ब्रह्म सत्यत्वाभावेऽपि सद्रूपमिति । तेनैव हेतुना सद्रूपत्वाभावस्यापि साधनादित्याह **सद्रूपमपीति** । यथोक्तं न्यायामृते मिथ्यात्वनिरुक्तिभङ्गे 'नृशृंगादावपि सद्रूपाभावादन्यस्यासत्त्वस्याभावेनात्यन्तासत्त्वापाताच्चे'ति ॥ ९८४ ॥

न चेच्छशविषाणं च सद्रूपं ब्रह्मवद्भवेत् ।
केवलान्वयिधर्मत्वात्सत्त्वे सत्त्वं च वर्तते ॥ ९८५ ॥

ननु सत्त्वे व्यभिचारः । आत्माश्रयप्रसङ्गेन तत्र सत्त्वाभावेऽपि तस्य सद्रूपत्वादिति चेन्न । तत्रापि सत्त्वाङ्गीकारेण हेतोरेवाभावात् । प्रामाणिकत्वान्नात्माश्रयो दोष इत्याह **केवलेति** । यथोक्तं तत्रैव भङ्गे न्यायामृते 'मन्मते अबाध्यत्वरूपस्य सत्त्वस्याभिधेयत्वादिवत्स्वाश्रितत्वेन ब्रह्मणि सत्त्वाभावे सद्रूपत्वासिद्धेश्चे'ति ॥ ९८५ ॥

अतस्सत्यत्वरहितं मिथ्यैव स्यान्न संशयः ।
शिरसो मुंडने तस्माच्छिखामुंडनमप्यभूत् ॥ ९८६ ॥

शिरसः सत्त्वस्य । **शिखायाः** सद्रूपत्वस्य ॥ ९८६ ॥

यदि सत्यपदेनापि ब्रह्मलक्ष्यं भवेत्तव ।
तर्हि तत्पदवाच्यं मे जगत्सत्यं भविष्यति ॥ ९८७ ॥

ब्रह्मणो लक्ष्यत्वपक्षे तस्यासत्त्वापत्तिरूपदोष उक्तः । न केवलं तावदेव । किन्तु तेनैव मम जगत्सत्यत्वसिद्धिरपीत्याह **यदीति** । लक्षणार्थमपि वाच्यार्थस्तावदावश्यकः । स च परिशेषात्प्रपञ्च एव भवेत् । तथा च श्रौतत्वेन प्रपञ्चस्य सत्यत्वसिद्धिरिति भावः ॥ ९८७ ॥

गंगापदेन या वाच्या सैव गंगा यतो नृणाम् ।
अतस्त्वल्लक्षणा सर्वजगतो रक्षणाय मे ॥ ९८८ ॥

यद्यत्पदवाच्यं तत्तत्पदप्रवृत्तिनिमित्तधर्मवत् इति सामान्ये दृष्टान्तमाह **गङ्गेति** ॥ अतस्त्वत्प्रक्रिया त्वत्प्रतिकूला मदनुकूला चेति देवानां प्रियोऽसीति भावः ॥ ९८८ ॥

ब्रह्मैक्यवाक्यमपि ते स्वरूपपरमेव हि ।
एवं चेद्गतमद्वैतममानत्वान्नृशृङ्गवत् ।
भेदश्च श्रुतिमुख्यार्थस्सुस्थिरोऽभूदिति स्थितम् ॥ ९८९ ॥

ऐक्यवाक्यानां तत्वमस्यादीनां वाक्यार्थपरवाक्यत्वेन पराभिमतानां तेन स्वरूपमात्रपरत्वाङ्गीकारोऽप्येवमेव तत्प्रतिकूलो मदनुकूलश्चेत्याह **ब्रह्मैक्येति** । एवशब्देनाद्वैतबोधकत्वं व्यवच्छिनत्ति । अन्यथाऽखण्डार्थत्वहानेः । **गतं** असदिति सिद्धम् । **सुस्थिरः** साधकश्रुतिसद्भावात्, त्वद्रीत्यैवाद्वैतबोधकप्रमाणाभावेन बाधकाभावाच्चेति भावः ॥ ९८९ ॥

दुर्जनस्सज्जनस्यार्थमुज्जिहीर्षेच्छनैश्शनैः ।
किं नोचुर्वेदवाच्यस्य स्वपदैरप्यवाच्यताम्
अन्धस्यान्ध्यं हि सन्दध्युरपदे पदसंपदः ॥ ९९० ॥

दुर्जनः अत्र मायी **सज्जनस्य** ब्रह्मणः । **अर्थं** सर्ववैदिकशब्दपरममुख्यार्थत्वेन गुणपूर्णत्वरूपमर्थम् । **हरेत्** अपलपेत् । **शनैः शनैः** प्रथमं आनन्दमयादिशब्दवाच्यत्वदूषणेन अनन्तरं सत्यज्ञानादिस्वपदैरपि वाच्यत्वनिराकरणेनेत्येवम् । **अन्धस्य** मायिन इति भावः । **आन्ध्यं** शास्त्रार्थनिर्णयाक्षमताम् । **सन्दध्युः** स्थापयेयुः । **अपदे** समन्वयं प्रति-

ज्ञाय तदसाधके तद्विरुद्धे लक्षणयाऽखण्डार्थवादे **पदसम्पदः** सम्पद इत्यपहासः । श्रुतस्य सन्मार्गस्य त्यागः अश्रुते लक्षणापक्षे दुर्मार्गे पादक्षेपः इत्येवं अन्धन्तमोरूपमहागर्तमार्गेण गमनमिति भावः ॥ ९९० ॥

अलक्षणं किलार्थोऽर्थो लक्षणोक्तेर्न लक्षणम् ।
स्वयं भूत्वा स्वमातैव वन्ध्येत्यतिखलो वदेत् ।
व्यावर्तकोक्तिर्व्यावृत्त्यै न व्यावर्तकवाक्किल ॥ ९९१ ॥

लक्षणोक्तेः प्रकृष्टप्रकाशश्चन्द्र इति लक्षणवाक्यस्य । न लक्षणं अर्थः किं तु **अलक्षणं** स्वरूपमात्रं अखंडम् । किलापहासे । **व्यावर्तकोक्तिः** असाधारणधर्मरूपलक्षणोक्तिः । **व्यावृत्त्यै न** सजातीयव्यावृत्त्यै न भवति । अथापि **व्यावर्तकवाक्** तच्छब्देन व्यवह्रियते किल । व्याहतिमुपपादयति । **स्वयं भूत्वा** स्वयं तस्याः उत्पन्नः सुतो भूत्वा । **अतिखलो** जात्युत्तरवादी पदयोरेव परस्परविरोधादिति भावः ॥ ९९१ ॥

नासां छित्वाऽपि दुष्टस्स्वामन्यस्याशकुनं चरेत् ।
सत्यादिपदमुख्यार्थस्सत्यादन्यत्किलानृतम् ॥ ९९२ ॥

नासां जगतो मिथ्यात्वरूपां स्वप्रक्रियामेव । **छित्वाऽपि** त्यक्त्वाऽपि **अन्यस्य** सत्यादिपदमुख्यार्थं ब्रह्मेति ब्रुवाणस्य तत्ववादिनः । **अशकुनं** सत्यादिपदानामखण्डार्थताप्रतिपादनरूपम् । **चरेत्** कर्तुं अभिलषेत् । वस्तुतः अद्वैतस्य स्वाभिलषितस्यैवासिद्ध्या स्वस्यैव तदशकुनमिति भावः । **अन्यत्** विश्वम् । **अनृतं** तथात्वेन स्वाभिमतम् ॥ ९९२ ॥

इच्छता वृद्धिमल्पस्य मूलं नष्टं भवेद्ध्रुवम् ।
सत्त्वादिमुण्डने किं न लक्ष्यत्वाद्यैस्सखण्डता ॥ ९९३ ॥

अल्पस्य अविवेकिनः। **वृद्धिं** सत्यादिपदानां लक्षणां **इच्छता** आश्रयता **मूलं** अखण्डत्वम्। नष्टं भवेत्। **ध्रुवं** निश्चयः। तत्प्रकारं व्यनक्ति। **सत्त्वेति**। **मुण्डने** पदानां लक्षणामाश्रित्य निराकरणे। आद्य-पदेन मुख्यार्थसंबन्धादिग्रहः ॥ ९९३ ॥

शान्तिकर्मणि वेतालोत्थानं स्यादबुधस्य हि।
अखण्डत्वाद्यभावे तु सैवायाद्धि सखण्डता ॥ ९९४ ॥

वेतालाभिमतं परस्य सखण्डत्वं; तस्य **शान्तये** परिहारार्थं आरब्धे **कर्मणि** अखण्डार्थवादे **वेतालस्य** पुनस्तस्यैव सखण्डत्वस्य **उत्थानं** सातिशयस्य प्राप्तिः **अबुधस्य** मायिनः **हि** निश्चयः। **हि** यतः **अखण्डत्वस्य** आदिपदेन बोध्यत्वादेः **अभावे** तेनैव सधर्मकत्वापत्तिपरिहारार्थं अभावेऽङ्गी-क्रियमाणे सति **सा सखण्डता** यन्निषेधार्थं उपक्रान्तं सा सधर्मता **एव** सातिशयं द्वौ नञौ इति न्यायात्। **आयात्** बलात्समापतिता ॥ ९९४ ॥

परायुधैः परं छिन्द्याच्छस्त्रशिक्षाविचक्षणः।
अवाच्यपदलक्ष्यत्वे मुख्यार्थावाच्यताक्षतेः ॥ ९९५ ॥

परायुधैः परेण ब्रह्मणो वाच्यत्वखण्डनायोपात्तैः पदलक्ष्यत्वाभि-धानरूपैः **परं** अवाच्यत्वं **छिन्द्यात्** निराकुर्यात्। **शस्त्रशिक्षाविचक्षणः** वितण्डाकथानिपुणः। परन्यायैस्तु दूषणमिति प्रकाराभिज्ञः। तत्कथमत आह **अवाच्यपदेनापि लक्ष्यत्वे** केनापिपदेनावाच्यमिति स्वसिद्धान्त-परिरक्षणाय अङ्गीक्रियमाणे सति **मुख्यार्थस्य अवाच्यतायाः क्षतेः** परित्यागात्। अन्यथा तत्पदवाच्यत्वापत्तेरवाच्यत्वसिद्धान्तहानिः स्यादिति भयादिति भावः। तथा च वाच्यत्वनिराकरणार्थं प्रयुक्तेन अवाच्यपदेनैव तत्पदलक्षणाश्रयणनिमित्तेन पुनः वाच्यत्वस्यैव प्राप्तिरिति भावः ॥ ९९५ ॥

विरुद्धयोस्सतोर्योगस्स्वमूलाघातिनोर्भवेत् ॥ ९९६ ॥

अभेदस्य भेदव्यवहाराणां विरोधपरिहारेण एकत्र घटनाय ईश्वरे विशेषशक्तिः समर्थिता । तत्राक्षेपः यदि ईश्वरस्य तादृशी शक्तिस्तर्हि स स्वस्मिन् तद्वदेव मुक्तत्वबद्धत्वे सुखदुःखे इत्यादिविरुद्धधर्मानपि कुतो न घटयेदिति । एतदाक्षेपपरिहारं उपक्रमते **विरुद्धयोरिति** । **सतोः** प्रमितयोः **योगः** एकत्र समावेशः । **स्वस्य** योगस्य । **मूलस्य** ऐश्वर्यस्य शक्तेः । **अविघातिनोः** हान्यनापादकयोरेव विरुद्धधर्मयोः भवेत् न तु पुनरैश्वर्यस्यैव हानिकरयोः अप्रमितयोः मुक्तबद्धत्वयोः सुखदुःखयोरित्याद्योः। तयोरीश्वरेऽप्रमितत्वात् । तदुक्तं सुधायां 'यावत्प्रमाणप्रमितं तावतः सुघटस्य दुर्घटस्य वा घटनायां पटुरिति ब्रूमः' इति ॥ ९९६ ॥

मुनेश्शक्त्या किं न वने वैरिणस्सह शेरते ।
तच्छक्त्याऽपि न वैराग्यं कामेन सह तद्धृदि ।
बहिर्वा तपसो विघ्नकारिणस्सन्ति राक्षसाः ॥ ९९७ ॥

वैरिणः गोशार्दूलादयः परस्परं विरोधिनोऽपि मुनेस्तपःशक्त्यविघटकाः । **कामेन** तच्छक्तिविघातकेन ॥ ९९७ ॥

अणुत्वं च महत्वं च तथव घटयेच्छ्रुतम् ।
स्वैश्वर्यस्य विरोधीनि घटयेन्नात्मनि प्रभुः ॥ ९९८ ॥

अणुत्वमिति अविरुद्धं श्रुतं प्रमितम् । **विरोधीनि** दुःखपारतन्त्र्यादीनि । प्रभुः इति उक्तार्थे हेतुः ॥ ९९८ ॥

अणिमा महिमा चैव गरिमा लघिमा तथा ।
यदैश्वर्यमतश्शक्त्या घटयेदिदमात्मनि ॥ ९९९ ॥

अविरुद्धानि दर्शयति त्रिभिः **अणिमेत्यादिभिः** । **यत्** यस्मात् **इदं** आपाततो विरुद्धं धर्मजातम् ॥ ९९९ ॥

अनन्तसुगुणस्तोममनन्ताकारसौभगम् ।
तथाऽप्यनन्यतां तेषु सर्वेष्वैश्वर्यसिद्धितः ।
निजैश्वर्याभिवृद्ध्यर्थं घटयेच्छक्तितः प्रभुः ॥ १००० ॥

अनन्तेति गुणेति आकारेति च भेदव्यवहारस्फोरणाय । **अनन्यतां** स्वेनाभेदम् । **ऐश्वर्यसिद्धितः** इति **ऐश्वर्याभिवृद्ध्यर्थं** इति च हेतुसाध्यनिरूपणम् । प्रत्येकं गुणानां स्वाभेदेनैश्वर्यसिद्धौ सत्यां, तादृशानन्तगुणरूपत्वेन महदैश्वर्यं सिद्ध्यतीति भावः । स्वरूपयोरपि प्रयोज्यप्रयोजकभावः विशेषेणैव ॥ १००० ॥

बलज्ञानक्रियादीनां सिसृक्षासञ्जिहीर्षयोः ।
नित्यत्वे महिमोन्नत्या शक्तिव्यक्त्यात्मना स्थितिम् ।
स्वसामर्थ्यविशेषेण घटयेत्सर्वमीदृशम् ॥ १००१ ॥

'अनित्यत्वात्क्रियाणां तु कथमेव स्वरूपता । इति चेत्सविशेषोऽपि क्रिया शक्त्यात्मना स्थिरः' इत्युक्तत्वाधिकरणानुव्याख्यानोक्तमाह **बलेति** । ॥ १००१ ॥

भेदहीनेऽपि भेदस्य कार्यं यो घटयेच्छ्रुतम् ।
स सामर्थ्यविशेषो हि विशेष इति गीयते ॥ १००२ ॥

विशेषं लक्षयति **भेदहीन इति** । तदुक्तमनुव्याख्याने जन्माधिकरणे 'भेदहीने त्वपर्यायशब्दान्तरनियामकः । विशेषो नाम कथितः' इति । तत्रैव सुधायां 'भेदहीनेऽप्यनुपचरितभेदव्यवहारनिमित्तं विशेष इति । **श्रुतं** प्रमितम् ॥ १००२ ॥

परप्रकाशको दीपो न किं स्वस्य प्रकाशकः ।
विशेषोऽन्यत्र निर्वाही स्वनिर्वाही कथं न सः ॥ १००३ ॥

विशेषतद्वतोश्चैव 'स्वनिर्वाहकता भवेदि'त्यनुव्याख्यानोक्तं समर्थयते **परेति** । स्वपरप्रकाशकत्वेनैव दीपस्य प्रमितत्वादिति भावः । अतो नानवस्था । एवमेव धर्मिग्राहकमानेन विशेषः स्वनिर्वाहक एव सिद्ध इत्याह **विशेष इति** । तदुक्तं सुधायां 'विशेषविशेषिणोश्चाभेद एवाङ्गीकरणीयः । विशेषबलाच्च विशेषतद्वद्भावोऽप्युपपादनीयः इति शेषः । तथाऽपि विशेषपरम्परयाऽनवस्था स्यादित्यत आह **स्वनिर्वाहकतेति** । स एव विशेषो विशेषान्तरमन्तरेण विशेषतद्वद्भावं च घटयति' इति ॥ १००३ ॥

बन्धं मोक्षं सुखं दुःखं भिन्नाभिन्नत्वमन्यतः ।
जन्मनित्यत्वमित्यादिमहापापफलं नृणाम् ।
अतिनैच्यकरं स्वस्य घटयेत्कथमात्मनि ॥ १००४ ॥

महापापफलं अतिनैच्यकरं चेति घटनाऽभावे हेतुसूचके । महेति अतीति च स्वरूपकथनम् । न हेतुघटके ॥ १००४ ॥

शक्तस्स्वदोषं प्रदहेद् गृह्णीयाच्चेत्त्वशक्तता ।
नृहरेर्नखरक्रौर्यं किं स्वोदरविदारणम् ॥ १००५ ॥

अन्यथा शक्तेरेव हानिप्रसङ्ग इति प्रागुक्तं स्मारयति **शक्त इति** । तत्र दृष्टान्तो **नृहरेरिति** ॥ १००५ ॥

अशन्ययोयोगहेतोरदृष्टौ न ह्ययो न तत् ।
किं मृषा घटकादृष्टेर्बहुश्रुत्युक्तसद्गुणः ॥ १००६ ॥

प्रमितं कार्यमेवादृष्टमपि घटकं कमपि कल्पयति न पुनर्घटकादृष्टिमात्रेण प्रमितकार्यापलापो युक्तः इत्येतत्प्रसिद्धत्वादीश्वरशक्तिमेव गुणगुणिभावादि-भेदकार्यनिर्वाहिणीं दृष्टान्तीकृत्यान्यत्रापि सङ्गमयति **अशनीति** । अयो न तत् इति न अयो भवत्येव । तत्र 'अतोऽनन्तगुणं ब्रह्म निर्भेदमपि भण्यते' इत्यनुव्याख्यानोक्तदिशा घटको विशेषो यथा सिद्धस्तथेति दृष्टान्तमाह **किमिति** । परमात्मनि विशेषश्च 'एवं धर्मान् पृथक् पश्यंस्तानेवानुविधावति' इति श्रौतार्थापत्त्या, 'स्वरूपेऽपि विशेषोऽस्ति स्वरूपत्ववदेव तु । भेदाभावेऽपि तेनैव व्यवहारश्च सर्वतः' इति परमोपनिषद्वाक्येन, 'विशेषोऽपि स्वरूपं स स्वनिर्वाहकताऽस्य च' इति ब्रह्मतर्कवाक्येन च तत्वनिर्णयोदाहृतेन च प्रसिद्ध इति तस्यैव दृष्टान्तीकरणमिति- मन्तव्यम् ॥ १००६ ॥

अन्नं ददद्धि पुरुषो दर्वीं काश्चित्प्रकल्पयेत् ।
अभिन्नधर्मतां वेदो यथा तच्छक्तिकल्पकः ॥ १००७ ॥

अन्नं ददद्धि पुरुषः परिवेषकः । **काश्चिद्दर्वीं** मुख्यस्य दर्वीरूपस्य परिवेषणोपकरणस्याभावे तत्स्थाने तत्प्रतिनिधिभूतं अन्यत्काष्ठादिकम् । **कल्पयेत्** । स्वीकृत्य तेन परिवेषणकार्यं निर्वाहयेत् । तत्रापि पूर्वोक्त-श्रौतानुपपत्तिप्रमाणसिद्धां भगवच्छक्तिमेव दृष्टान्तमाह **अभिन्नेति** ॥ **अभिन्नधर्मतां** वर्णयन्निति शेषः । नेहनानास्तीति श्रुतौ साक्षात्, एवं धर्मान्पृथक्पश्यन्निति श्रुतौ पृथक्त्वदर्शननिन्दाद्वारेणेति भावः । **कल्पकः** अन्यथाऽनुपपत्त्या ॥ १००७ ॥

मूलाभेदेऽपि कृष्णाद्या नानन्ताः किं न सन्ति किम् ।
तथाऽनन्ताश्च सन्तश्च न भिन्ना मूलसद्गुणाः ॥ १००८ ॥

मूलाभेदेऽपि मूलेन रूपेणावताररूपाणामभेदेऽपि 'पूर्णमदः पूर्णमिदं' इति श्रुतिसिद्धत्वेऽपि । **कृष्णाद्याः** अवताराः । नञः पूर्वेणोत्तरेण चान्वयः । **किं न अनन्ताः** अनन्ता एव । **किं न सन्ति** सन्त्येव । इन्द्रो मायाभिः, पुरुरूप ईयते' 'अयं वै हरयोऽयं वै दश च सहस्राणि च बहूनि चानन्तानि चे'ति श्रुतेः । 'पश्य मे पार्थ रूपाणि शतशोऽथ सहस्रशः' इति स्मृतेश्च परमात्मन एकत्वं, रूपाणामानन्त्यं शक्तिबलेन व्यवहारनिर्वाहश्च प्रसिद्ध इति तामेव शक्तिं दृष्टान्तीकृत्य गुणगुणिभावव्यवहारनिर्वाहेऽपि तामेव प्रमाणयति **तथेति** । तदुक्तं सुमध्वविजये 'विशेषमात्रेणानन्त्यं गुणानां शोभते विभोः' इति ॥ १००८ ॥

अन्यार्थशून्या वाक्चेत्स्यादयुक्तार्थाऽऽर्थिकार्थवाक् ।
यथेशाभिन्नगुणवागर्थाच्छक्तिविशेषवाक् ॥ १००९ ॥

वाक् वेदवाक् **अयुक्तार्था** अयुक्तः आपाततः प्रतीयमानोऽर्थो यस्याः सा तादृशी **अन्यार्थशून्या** वृत्तिमहिम्ना अविरुद्धार्थान्तररहिता च स्याच्चेत् तदा सा **आर्थिकार्थवाक्** अनुपपद्यमानार्थस्य उपपादको य आर्थिकार्थस्तदाक्षेपिका **वाक्** भवतीति शेषः । तत्र दृष्टान्तो **यथेति** । ॥ १००९ ॥

गुणत्वस्य गुणित्वस्य तदभेदस्य चेश्वरे ।
प्रामाणिकस्य घटना शक्त्यैव स्यात्सुखादिवत् ॥ १०१० ॥

गुणत्वस्य 'आनन्दरूपं अजरं' 'ज्ञानज्ञानः सुखसुखः' इत्यादि-श्रुतेः । **गुणित्वस्य** 'आनन्दं ब्रह्मणो विद्वान्', 'बृहन्तो ह्यस्मिन्गुणा'

इत्यादिश्रुतेः । **अभेदस्य** 'गुणक्रियाऽऽदयो विष्णोः स्वरूपं नान्यदिष्यते' इति परमोपनिषदि अभेदस्य, 'नेहनानास्ति किञ्चन' इति भेदनिषेधस्य च श्रुतेः । **प्रामाणिकस्य** त्रितयस्य । **घटना** निर्वाहः **सुखादिवत्** सुखज्ञानयोः परेण ब्रह्मस्वरूपत्वेणाङ्गीकृतयोः संबन्धित्वादिनिर्वाहाय शक्तिरङ्गीकृता । तथैव सर्वधर्मधर्मिभावो निर्वाह्यः इति भावः ॥ १०१० ॥

यथोदकं दुर्गे वृष्टं पर्वतेषु विधावति ।
एवं धर्मान्पृथक्पश्यंस्तानेवानुविधावति ॥ १०११ ॥

यथा पर्वतेषु दुर्गे स्थाने शिखरेषु **वृष्टं उदकं विधावति** अधो विधावति **एवं** भगवतो **धर्मा**स्ततः परस्परं च **पृथक् पश्यन् पुरुषः तानन्वेव** तद्दर्शनमन्वेव **विधावति** अधो गच्छतीत्यर्थः ॥ १०११ ॥

इति श्रुतिर्यतो धर्मबाहुल्यप्रतिपादिका ।
निषेधति पृथग्भावमात्रं सैव विशेषवाक् ॥१०१२ ॥

धर्मबाहुल्यप्रतिपादिका धर्मानिति बहुवचनेनेति भावः । **पृथग्भावमात्रं निषेधति** न तु धर्मान् । यदि धर्मा एव न सन्ति तर्हि 'धर्मान्पश्यन्' इत्येव वक्तव्यं स्यात् । पृथगिति व्यर्थमेव । तेन सन्ति धर्माः किं तु न भिन्ना नापि भिन्नाभिन्ना इति श्रुत्यर्थः । **सैव** एषा श्रुतिरेव **विशेषवाक्** विशेषे अर्थात् प्रमाणभूता वाक् । यथाहुः— 'उक्त्वा धर्मान् पृथक्त्वस्य निषेधादेवमेव हि । विशेषो ज्ञायते श्रुत्या भेदादन्यश्च साक्षितः' इति ॥ १०१२ ॥

आपातानुपपन्नार्था सोपपादकवाङ् न चेत् ।
अमानं स्यान्न तद्युक्तमतस्तं च बलात्स्पृशेत् ॥ १०१३ ॥

आपातानुपपन्नार्था भेदसापेक्षं संबन्धं बहुत्वं उक्त्वा भेददर्शन-निन्दया भेदं निराकुर्वन्ती । **सा** श्रुतिः **उपपादकवाङ् न चेत्** उपपादकं विशेषं नाक्षिपेत् चेत् **अमानं स्यात्** भेदस्य तदभावस्य च निरूपणेन व्याहतत्वापत्त्येति भावः । **तत्** अपौरुषेयवाक्याप्रामाण्यम् । **न युक्तं** दोषाभावात् । अतः स्वप्रामाण्यनिर्वाहाय ततश्चोक्तत्रितयस्यापि प्रामाणिकत्वघटनाय । **तं** विशेषम् । **बलात्** व्याप्तिबलात् । **स्पृशेत्** अर्थादाक्षिपेत् ॥ १०१३ ॥

त्रिक्षणस्थायियागाख्यकर्मणस्स्वर्गहेतुताम् ।
कालक्षेपेऽपि शंसन्ती यथार्था सैव पुण्यवाक् ॥ १०१४ ॥

त्रिक्षणावस्थायीति । स्वर्गरूपकार्याव्यवहितप्राक्कालेऽविद्यमानेत्यर्थः । **यागाख्यकर्मणः** 'ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेत' इति श्रुत्युक्तस्य कर्मणः **स्वर्गहेतुतां** काम्यत्वे सत्यनिन्दितत्वे सति अधिकारिविशेषणत्वात्स्वर्गस्य तं प्रति यागस्य हेतुताम् । **कालक्षेपेऽपि** यागाद्यवहितकालेऽपि **शंसन्ती** प्रतिपादयन्ती । **सैव पुण्यवाक्** ज्योतिष्टोम इत्यादिका श्रुतिः यथा अपूर्वं आक्षिपन्ती सती यथार्था प्रमाणभूता तद्वदत्रापि 'एवंधर्मानि'ति श्रुतिः विशेषशक्तिं आक्षिपन्ती प्रमाणमिति भावः । तत्रापि यत्कालान्तरभावि न तत्कारणं इत्यनुपपत्त्याऽपूर्वं कल्प्यमेव न तु शब्दबोध्यम् । 'लिङाद्यर्थस्तु इष्टसाधनत्वमेवे'ति भगवत्पादोक्तेः ॥ १०१४ ॥

न सहेत गुणश्लोकान्दोषश्लोकान्खलोऽर्जयेत् ।
त्यक्तानेकगुणोक्तीनां किं न वैगुण्यवाग्भरः ॥ १०१५ ॥

गुणासहिष्णोः दोषैकदृशः खलस्य स्वभावं मायावादे सङ्गमयति **नेति** । **त्यक्ताः** अतत्वावेदकत्वोक्त्या तिरस्कृताः **अनेकाः** सुबहवः **गुणोक्तयः** निरवकाशत्वादिना प्रबलाः सगुणश्रुतयो यैस्तेषां मायिनां

वैगुण्यवाचि एकस्मिन् सावकाशत्वादिनाऽतिदुर्बले निर्गुण इति श्रुतौ **भरः** दुराग्रहः । तदुक्तमभियुक्तैः 'तस्मिन्दुर्मनसि तदेव शोभनं स्यादि'ति । ॥ १०१५ ॥

निष्फलं जन्मिनां जन्म परलोकफलं न चेत् ।
यथा त्रिगुणशून्यत्वाद्गुणपूर्णोऽपि निर्गुणः ॥ १०१६ ॥

फलं द्विविधं ऐहिकं आमुष्मिकं चेति । तयोरन्यतरस्य परलोकफलस्याभावेऽपि तस्य **जन्मिनः** प्राणिनः जन्म निष्फलमिति लौकिका व्यवहरन्ति । तथा गुणा द्विविधाः आनन्दादयः सत्वादयश्चेति । तेषु दोषात्मकानामत एव गुणपूर्णत्वविरोधिनां सत्वादीनामभावेन भगवान् शुभगुणपूर्णोऽपि निर्गुण इति व्यवह्रियतां शास्त्रैः । तत्र फलसामान्यस्य यथा न निषेधस्तथाऽत्रापि गुणसामान्यस्य निषेधो माऽस्त्विति अत्रैव तात्पर्यम् । न त्वैहिकफलस्य शुभत्वोक्तौ परलोकफलस्य दोषत्वोक्तौ वेत्यवधेयम् । ॥ १०१६ ॥

ज्ञानादिगुणशून्यत्वं चेतनस्य न हि क्वचित् ।
अतो निर्गुणवाक्यार्थो न सर्वगुणशून्यता ॥ १०१७ ॥

चेतनशब्दार्थपर्यालोचनयैव निर्गुणशब्दः न गुणसामान्यनिषेधपर इति सिध्यतीत्याह **ज्ञानादीति** । आदिपदेनेच्छादिग्रहः । **न हीति** । तदुक्तमनुव्याख्याने 'कुत इच्छाऽचेतनस्य सेच्छं चेत्किमचेतनमि'ति । ज्ञानेच्छाप्रयत्नादिमत्त्वस्यैव चेतनत्वरूपत्वेन, चेतनं च ज्ञानेच्छाशून्यं चेति मे माता वन्ध्येतिवद्व्याहतमिति भावः । परमात्मा तु 'चेतनश्चेतनानामि'ति परमचेतनः । सर्वज्ञत्वसत्यसङ्कल्पत्वादिकं तत्स्वरूपान्तर्गतमेवेति न तन्निषेधः संभवतीत्याह **अत इति** । न हि प्रतियोगिविशेषसद्भावेऽपि सामान्यनिषेधः संभवतीति

भावः ॥ अतः सङ्कोचे आश्रयणीये प्रमाणानुसारेणास्मदुक्त एव सङ्कोचोऽवश्यमाश्रयणीय इति हृदयम् ॥ १०१७ ॥

तस्माद्विष्णोर्गुणास्सर्वे नित्यास्सत्याश्च सर्वदा ।
अनन्ताश्श्रुतिसद्युक्तिसिद्धाश्चेत्यतिमङ्गलम् ॥ १०१८ ॥

तस्मात् दुःसमयनिरासेन शब्दस्य, अपौरुषेयत्वेन शब्दविशेषस्य वेदस्य च प्रामाण्यस्य समर्थितत्वात्, प्रामाण्यस्य स्वतस्त्वेन आप्तोक्तत्वाभावेऽपि वेदप्रामाण्याप्रतिहतेः उपपादितत्वात्, कार्यतावादनिराकरणेन सिद्धेऽपि व्युत्पत्तेः साधितत्वात्, निर्गुणश्रुतेः सावकाशत्ववर्णनेन निरपवादत्वनिरवकाशत्वादिना बलीयसीभिः सगुणश्रुतिभिर्विष्णोरनन्तगुणपूर्णत्वसिद्धेः निरूपितत्वात्, अभेदेऽपि गुणगुणिभावादेर्विशेषशक्त्यैव निर्वाहप्रकारस्य वर्णितत्वात् इत्याद्यर्थो ध्येयः । सर्वदेत्यनेनोक्तस्यौपचारिकत्वव्यावृत्तिः । चो यस्मादित्यर्थे । यस्माच्छ्रुतितन्मीमांसाशास्त्रसिद्धास्तस्मादिति पूर्वेणान्वयः । **इति** एतत्प्रमेयं, एतदुपपादकं वेदापौरुषेयत्वादिकं प्रमेयजातं च । **अतिमङ्गलं** विष्णोः परमप्रीतिसाधनत्वेन परमपुरुषार्थहेतुः ॥ १०१८ ॥

वादिराजाख्ययतिना साधिता युक्तिमल्लिका ।
गुणसौरभसर्वस्वं मुदे विष्णोर्न्यवेदयत् ॥ १०१९ ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीमद्वादिराजपूज्यचरणविरचितायां युक्तिमल्लिकायां गुणसौरभं संपूर्णम् ॥ १ ॥

'वादी मध्वो यस्य राजा' इति स्वयमेवान्यत्र प्रदर्शितरीत्या वादिराज इत्याख्या यौगिकं नाम यस्य तेन श्रीमध्वभटाग्रेसरेण **साधिता** संपादिता

युक्तयो ब्रह्ममीमांसातद्भाष्यादिव्युत्पादिता मल्लिका इव सौगन्ध्यस्राविणि मल्लिकाकुसुमानीव यस्यां कृतौ सा, यथोक्तं प्राक् 'विदुषोऽविदुषोऽपीष्टा कं जनं रञ्जयेन्न गीः । भ्रमरैरमरैश्चार्थ्यं कुसुमं कोऽसुमांस्त्यजेदि'ति पामराणां बुधानां विबुधानां च मनांसि रञ्जयन्ती । **गुणानां** भगवतः अनन्तानां कल्याणगुणानां सौरभं सौगन्ध्यं तत्प्रतिपादकप्रमाणवाक्योदाहरणात्मकस्याद्य-परिच्छेदस्य सर्वस्वं समस्तप्रमेयजातं **विष्णोर्मुदे** अधिकृतदेवताया हयग्रीवस्य प्रीत्यर्थं **न्यवेदयत्** समर्पयामास । यद्वा **युक्तिमल्लिका** एतद्ग्रन्थाभिमानिनी भारती । 'अभिमान्यभिमन्यमानयोः ऐक्यव्यपदेशो महतश्चतुर्मुखादित्यादौ प्रसिद्ध' इत्युक्तेः । **साधिता** मया प्रसन्नीकृता । साधनं च द्विविधं सिद्धं असिद्धं चेति । सिद्धं च साधनं भगवती भारती । सव्यापारी-करणीया । व्यापारश्च प्रसन्नतैव । **गुणसौरभं** षड्गुणैश्वर्यं च तत् सर्वं **स्वं** भगवत्स्वरूपभूतमेव । स्वं तत्संबन्धि च विशेषबलेन । तत्स्वरूपं तदीयमेव गुणजातं मयि कृपया सन्निहिता एतत्परिच्छेदे समुपवर्ण्य, सिन्धोर्जलं सिन्धावेवार्घ्यरूपेण यथा, तथा गुणसिन्धोर्गुणान् गुणसिन्धोर्विष्णोर्मुदे परम-प्रीत्यै । यथोक्तं 'न तादृशी प्रीतिरीड्यस्य विष्णोर्गुणोत्कर्षज्ञातरि यादृशी स्यादि'ति । **न्यवेदयत्** स्वप्राणनाथस्य मध्वस्य द्वारा समर्पितवती । यस्यैव वाण्याः प्राणनाथस्य मध्वस्य कृपया विष्णोः परमप्रीतिकरोऽयं मया व्यरचि स एव मातरिश्वा एतत्सुकृतिसमर्पणेऽधिकारभाग् नैवाहमिति हृदयम् । यथोक्तं 'तस्मिन्नपो मातरिश्वा दधाती'ति ॥ १०१९ ॥

यत्कारुण्यबलादेषा विवृती रचिता मया ।
श्रीशे समर्पयत्वेनां सदभिज्ञगुरूत्तमः ॥

॥ श्रीकृष्णार्पणमस्तु ॥

॥ श्रीः ॥

शुद्धिपत्रिका

पत्रसंख्या	पंक्तिः	अशुद्धं	शुद्धं
३२	१०	अखिलः	अखिलैः
३९	६	इति मतम्	मतम्
५८	१६	अमानिनः	अमानस्य
१२१	१७	ज्ञानत्वे	ज्ञानत्वेन
१३०	१०	साक्षात्कारि	साक्षात्कार
१६१	११	विग्रहः	छेदः
१९९	६	यथेन्द्र	यथैन्द्र

